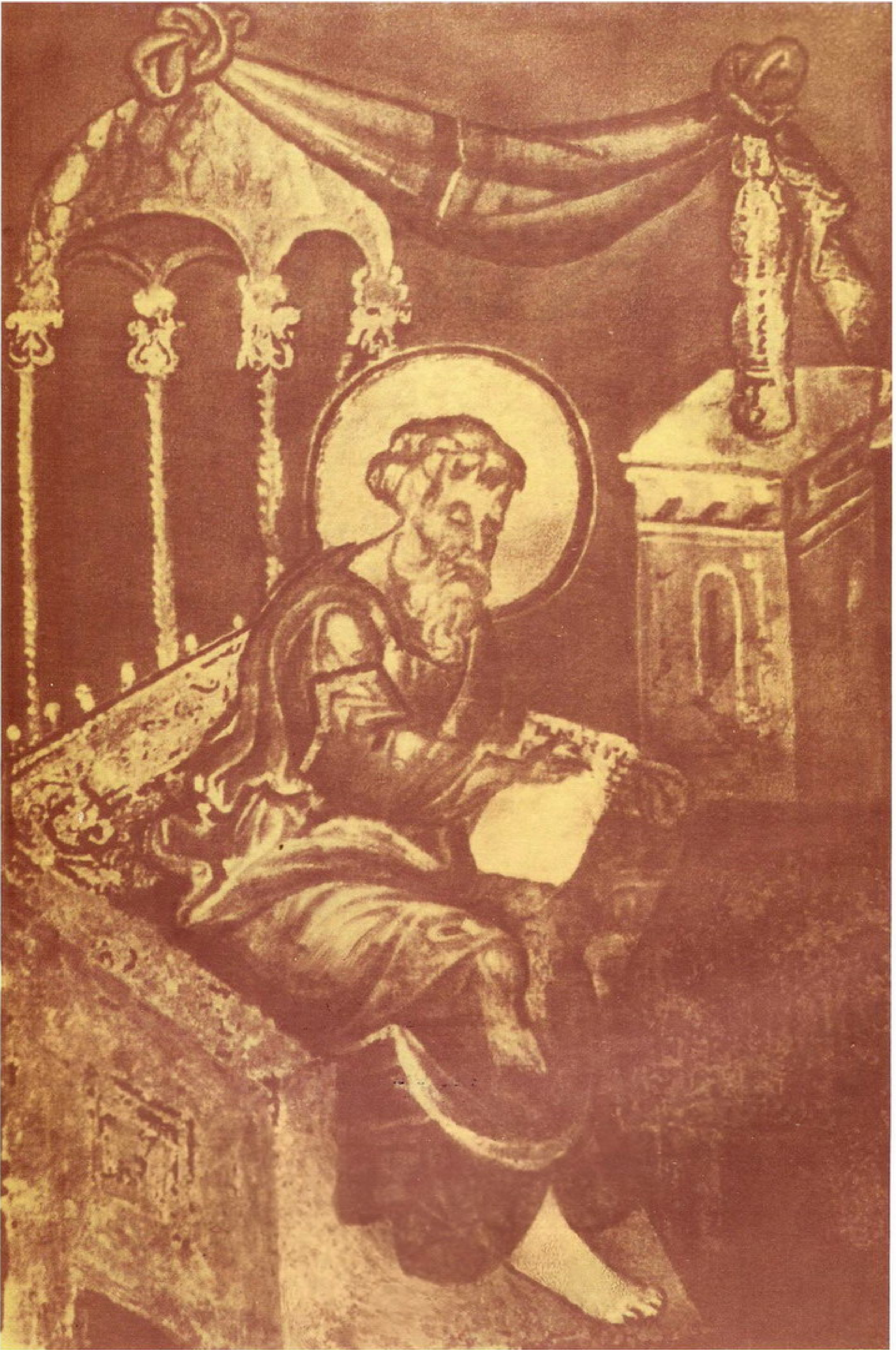
Михайло ФІГОЛЬ

МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО ГАЛИЧА

Михайло ФІГОЛЬ

МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО ГАЛИЧА

Михайло ФІГОЛЬ

МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО ГАЛИЧА

Mykhailo FIHOL

ART OF OLD HALYCH

Київ
«Мистецтво»
1997

ББК 85.103(4УКР)1
Ф49

Книга побачила світ завдяки спонсорській допомозі добродіїв з Канади Розалії та Петра Богонісів, що здійснили її в пам'ять про своїх родичів, прибулих з України до Канади 1900 року — Сафенюка, Мамотюка, Кочука, Богоніса. Автор також щиро вдячний за організацію спонсорської допомоги Любі та Левкові Фіголям з Гамільтона і доктору філософії, професору, колишньому Голові управи НТШ у Канаді Богданові Стебельському.

Редактор, упорядник ілюстрацій
Юрій ІВАНЧЕНКО

Макет, художнє оформлення
та художнє редагування *Івана ДИННИКА*

Кольорові світлини
Тараса ШАБЛОВСЬКОГО та *Станіслава КРЯЧКА*

Рецензенти:
доктор історичних наук
Володимир БАРАН,
археолог *Богдан ТОМЕНЧУК*

Відповідальні за випуск
Валентин КУЗЬМЕНКО, Ніна ПРИБЄГА

Підготовлено за сприяння
Національного заповідника
«Давній Галич»

Ф $\frac{4900000000—013}{207—97}$ Без оголошення

ISBN 966-577-000-4

Від автора

Українське мистецтво давнього періоду привертає увагу дослідників уже багато десятиліть. Давня доба Київської держави періоду IX—XII ст. і сформування на її основі нових політичних і культурних центрів у XII—XIII ст. визначили розквіт національної культури окремих регіонів України, серед яких особливе місце належить мистецтву Галича і Галицько-Волинського князівства загалом.

Галицька земля сформувалася в удільне князівство наприкінці IX ст. і увійшла до складу Київської Русі. Головними містами князівства були Галич, Перемишль, Звенигород, Теребовля. Пізніше, наприкінці XI — на початку XII ст., галицька земля відокремилася від Києва. Правили в ній тоді правнуки Ярослава Мудрого — Рюрик, Володар та Василько Ростиславичі. Володимирко об'єднав окремі князівства в одне із столицею в Галичі. За часів Володимирка Володаровича Галич як столиця розпростороюється й зміцнюється, стає значним політичним та економічним центром південно-західної Русі. Та особливої могутності набув Галич за Ярослава Осмомисла, який будує храми, князівський палац, оборонні монастирі довкола міста. Пізніше Роман Мстиславич та Данило Галицький роблять Галич ще могутнішим.

У XII ст. Русь, як і вся Європа, створила величні пам'ятки архітектури романсько-візантійської доби, скульптури, фрескового настінного живопису, іконопису, мініатюри, прикладного та ювелірного мистецтва. Це була перша доба великого розквіту українського мистецтва і водночас доба найбільшої могутності Галицької держави.

Серед багатьох міст Галицько-Волинського князівства, де розвивалася мистецька культура народу, був і Галич. Внаслідок систематичних археологічних досліджень території стародавнього Галича і вивчення пам'яток мистецтва значно розширились наші уявлення про розвиток його культури.

У даний період вже визначились обриси мистецтва таких великих центрів, як Київ, Чернігів, Новгород, Воло-

димир і Суздаль. Єдиний найменш досліджений центр у цьому плані є Галич.

Про унікальність і своєрідність галицького мистецтва та архітектури зокрема зазначалося в багатьох працях науковців. Зроблено певні пошуки у визначенні основних етапів розвитку галицької архітектури. Висвітлювалося питання розвитку й оформлення галицьких рукописних книг та іконопису. Є окремі розвідки про ювелірне мистецтво і художнє ремесло.

Використовуючи величезний письмовий і фактичний зібраний упродовж 15 років археологічний матеріал, я спробував його систематизувати в окремому монографічному виданні.

Особливу увагу зосереджено на результатах археологічних досліджень кінця XIX — початку XX ст., а також нашого часу. Проаналізовано стильові риси архітектури, монументального убрання храмів, художнього ремесла та інших видів образотворчого й декоративного мистецтва, які були безпосереднім відображенням смаків усіх верств населення.

Велика увага приділяється аналізові письмових джерел з історії галицької культури й України загалом, історичних обставин та умов її виникнення. На основі поглибленого вивчення багатьох друкованих і рукописних джерел, частина яких нами вперше вводиться у науковий обіг, простежується характер розвитку Галича як великого давнього міста, його своєрідного мистецтва, відбитого в пам'ятках монументальної кам'яної архітектури, декоративної скульптури, живопису, книжкової мініатюри та художніх ремесел.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Літописні джерела про Галич та його історію

Коротка історія Галича

Походження назви „Галич“

Історико-археологічні дослідження території Галича

Літописні джерела про Галич та його історію

До письмових джерел насамперед належать давні літописи: Іпатіївський, Лаврентіївський, Густинський та Києво-Печерський патерик [1]. Є згадка про Галич і в літературних творах давньої Русі. Та найдавніша згадка про Галич походить з хроніки анонімного нотаря угорського короля Бели «Історія угрів» [2]. У ній ідеться про гостинність галицького князя, у котрого майже місяць перебував угорський вождь Альмус у період переселення угорців на землі Паннонії 898 р. Про перехід угорців через руські землі в районі Києва і через Карпати на рівнинні землі Паннонії згадує Іпатіївський літопис [3]. Про Галич є згадка в угорсько-польській хроніці XII ст. при описі дороги, що простяглася східним словацько-угорським кордоном у Польщу [4]. За цим описом, дорога виходила з Екстергома і вела через Ягер на р. Тису, відтак на р. Теплу і вздовж неї аж до Галича. Тут згадується про соляний шлях, який проходив повз Галич в Угорщину. Польський хроніст XV ст. Ян Длугош [5] розповідає, що батько Володимирка Володар після поразки втікає від польського короля на початку XII ст. до Галича, де збирає військо [6]. Ян Длугош називає першу дружину польського короля Болеслава Кривоустого — Предславу дочкою короля Галичини, тобто князя Михайла Святополка.

Серед давньоруських письмових джерел найдавнішу згадку про Галич містить Києво-Печерський патерик [7]. Він описує похід 1096 р., під час якого сталася велика скрута, пов'язана з припиненням доставок солі з Галича [8]. Про Галич як укріплене місто говориться в літописі 1141 р., де йдеться про смерть князя Івана Васильковича (сина осліпленого теребовельського князя Василька) і перехід влади у Галичі до рук Володимирка Володаровича [9]. Міць галицьких укріплень засвідчує Іпатіївський літопис. Тут розповідається, що 1144 р. взимку князь Володимирко поїхав на полювання у Тисменицькі ліси, а галицькі зрадливі бояри, скориставшись з його відсутності, негайно послали гінців у Звенигород по Івана Ростиславича і ввели його в Галич. Повернувшись, Володимирко зібрав дружину й після тривалої облоги відвоював місто.

В Іпатіївському літописі згадується також Галич періоду князювання Ростиславичів (1144—1200). Літописець розповідає про наглу смерть князя Володимирка під час від'їзду від нього посла київського князя Петра Бориславича у 1152 р. В Іпатіївському літописі є ще згадка про Галич 1164 р., в якій повідомляється про велику повінь на Дністрі, про затоплення оболоні та Бикових боліт біля Галича, під час чого загинуло 300 чоловік, котрі провозили по Дністру сіль із Удеча (сучасний Жидачів). Коли ж вода спала, то багатьох людей знімали з дерев, чимало було загиблих, і збіжжя було дороге в ту зиму.

Про оздоблення галицьких княжих кресів Ярослава Осмомисла подає відомості візантійський історик Микита Хоніат, описуючи події, пов'язані з перебуванням там у XII ст. царевича з Константинополя Андроника Комніна. Поряд з багатствами княжого двору розповідається про «живопис, який показував кінські перегони, полювання з псами, гонитву за оленями, цькування зайців, пронизаного списом кабана та пораненого зубра» [10]. Іпатіївський літопис пише про Успенський собор у Галичі (церква Богородиці), смерть і поховання князя Ярослава Осмомисла у 1187 р.: «Того ж лѣта преставися Галичский князь Ярославъ, сын Володимирів, мѣсяця октября перший день, а во второй день положенъ бысть во церкви святой Богородици». У літописному повідомленні 1189 р. згадується, що в галицькій монастирській церкві Св. Іоанна поховано Ростислава, сина Івана Берладника, котрого поранили в бою з угорцями під Галичем і котрий помер внаслідок отруєння рани. Цікаве повідомлення про Галич пов'язане зі смертю Романа Мстиславича в 1205 р. Угорський король Андрій, скориставшись цим випадком, послав на Галич воєводу Венедикта, який несподіваним наскоком захопив місто і полонив князя Романа Ігоровича, коли той мився в лазні. В уже названій хроніці Яна Длугоша зазначається: у 1208 р. Мстислав Мстиславич підступив під Галич, захопив кілька укріплень та дворищ, спалив їх і потім розпочав облогу галицького замку.

З літописних джерел про Галич довідуємося, що 1211 р. під час походу польського князя Лешка Краківського на Галич, де «затворилися бояри Ярополк і Яволд, боярин Володислав Кормиличич виступив проти поляків з найманими дружинами угорців та чехів». З цього випливає: Галич у той час був могутньою твердинею з великою брамою [11]. У 1213 р. Мстислав Удалий зайняв Галич, а потім, не змігши вести бою з уграми, просив свого зятя, Данила Романовича, «затворитися» в Галичі, що той і зробив [12]. У 1223 р. князь Данило Романович перебував у Володимирі-Волинському, а потім, у 1229 р., пішов знову на Галич, який «затворився» перед ним. Зайнявши двір крамольного боярина Судислава, князь повернув на лівий берег Дністра і зупинився на ніч в Угольниках. Тоді ж «беззаконний, лихий Семюнко» підпалив міст на Дністрі, але вогонь погас, не заподіявши споруді великої шкоди. На другий день Данило Романович знову «у тяжкій силі» обступив місто і примусив його здатися.

Наступного року «безбожні галицькі бояри» вчинили змову спільно з князем Олександром Белзьким, щоб убити Данила, а також мали намір підпалити княжий двір. Але змову було викрито, і Данило жорстоко покарав бунтівників. У 1235 р. Галич деякий час перебував у руках чернігівського князя Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава, але під час їхньої відсутності, коли один пішов на Київ, а інший на Литву, Данило Романович знову захопив Галич [13].

Про трагічну сторінку в історії стародавнього міста повідомляє Іпатіївський літопис 1240 р.: «...И приде (Батий.— *М. Ф.*) к Володимерю, и взя и копьем и избы и не щадя, такоже и градъ Галичь, иныи грады многи имь же ність числа». Тоді галицьку твердиню, як і багато інших міст, було знищено.

Нові відомості про Галич дає 1255 р. Йдеться про те, що несподівано Галич взяв новгородський князь Ізяслав Володимирович. Очевидно, після зруйнування його укріплень він був заново відбудований. Данило Романович неодноразово бував у Галичі в 1247, 1248 і 1262 рр. Після нього в 1268 р. у місті постійно перебував його син, князь Лев Данилович, котрий 1272 р. переносить столицю до Львова.

Про могутність і славу стародавнього Галича чимало сказано в літературних творах, зокрема у «Слові о полку Ігоревім» та в північноруській билині «Про Дюка Степановича» [14]. Важливе джерело для вивчення історії Галича та його мистецтва — стародавні акти й грамоти. Серед них чільне місце посідають грамоти князя Льва Даниловича — 1292 та 1301 рр. Остання дає відомості про галицький Успенський собор, що уцілів у часи нашестя кочівників на Галич [15].

Є багато цінних повідомлень про залишки стародавніх пам'яток Галича в актах і грамотах пізнішого періоду — XV—XVII ст. [16].

Коротка історія Галича

Виникнення Галича припадає на період зростання феодалізації в східнослов'янських землях VIII—IX ст., що сприяло зародженню міст як ремісничо-торговельних та адміністративних центрів [17]. Це засвідчують праці археологів, що провадилися на терені стародавнього Галича починаючи з 70-х років XIX ст. і до нашого часу. Нині, до речі, виявлено в різних місцях сліди дуже давніх культур бронзової, частково залізної доби, тобто початку другого тисячоліття до н. е. На цьому терені, мабуть, проживало населення з культурою білогрудівського зразка. Свідченням цього є викопні бронзові сокирки, різні знаряддя праці, амулети, римські монети, реліктові назви урочищ — Гречище, Гунище тощо. Активному залюдненню території сприяли й добрі природні умови: повноводий, багатий на рибу Дністер з притоками Лімниця, Луква, потічки Дунаєць, Лазарівський та Мозолів потік створювали важливий вузол водних шляхів, де перехрещувалися й сухопутні шляхи із заходу на схід та із півдня на північ.

Про раннє слов'янське поселення на Крилоській горі свідчить відкрите під фундаментами Успенської церкви поганське капище, що походить ще з дохристиянських часів. Спочатку на Крилоській горі сформувалося укріплене городище, а біля підніжжя з часом виросло ремісничо-торговельне поселення (Підгороддя). Все це дає змогу дійти висновку: у VIII—IX ст. там існувало поселення, що дало початок місту. Вже в X—XI ст. воно було укріплене земляним валом з частоколом та вежами. Це показують археологічні відкриття В. Гончарова, М. Каргера та В. Ауліха на терені городища в Крилосі та на Підгородді. Відомості про слов'янські племена, які заселяли Подністров'я, подає «Повість временних літ»: «...Уличі й тиверці сиділи на Дністрі, в близькому сусідстві з Дунаєм, і була їх велика сила, слов'янських племен,— від Дністра до самого моря,— і міста їхні стоять до сьогодні...» [18].

Наприкінці X ст. галицька земля сформувалася в удільне феодальне князівство, що ввійшло до складу Київської Русі. Його головними містами були Галич, Перемишль, Звенигород і Теребовля. Наприкінці XI — на початку XII ст. галицька земля, де князювали правнуки Ярослава Мудрого — Рюрик, Володар та Василько Ростиславичі, відокремилась від Києва. Спочатку там виникло кілька князівств, об'єднаних у 1141 р. Володимирком в одне із столицею в Галичі. За часів князювання Володимирка Володаровича Галич значно розширюється й зміцнюється і стає великим політичним та торговим осередком південно-західної Русі. Особливої могутності набуває Галич як центр за князювання Ярослава Осмомисла (1152—1187).

Як показують археологічні дослідження, територія Галича значно розширюється, визначається новий центр столиці, будуються великий Успенський собор, палацовий комплекс, зміцнюються навколишні оборонні монастирі, зводяться нові храми, боярські двори, будинки купців, ремісників та міщан. Галич стає багатим містом, що підтримує тісні зв'язки з Києвом та Володимиро-Суздальськими землями.

Після смерті Ярослава Осмомисла князівством деякий час правили його сини Олег та Володимир, котрі спричинили занепад князівської влади та послаблення впливу Галича. Цим скористалися угорські феодали, які у 1188 р. захопили Галич і запровадили в ньому свої порядки. Це викликало незадоволення міських жителів та деяких бояр, внаслідок чого 1189 р. у Галичі спалахнуло повстання. У 1199 р. Галичем оволодів володимиро-волинський князь Роман Мстиславич (1190—1205). Він об'єднав галицькі та волинські землі у єдине Галицько-Волинське князівство з центром у Галичі. Роль міста знову зростає. Воно стає наймогутнішою твердинею на південно-західних давньоруських землях. Галич підтримує дружні зв'язки з Київськими та Новгородськими землями, жваво торгує з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею, Німеччиною та Литвою.

Коли помер Роман Мстиславич (1205), на Галицько-Волинських землях спалахнула феодальна війна. За допомогою новгородського князя Мстислава Удатного син Романа Данило Галицький (1205—1264) відновлює єдність Галицько-Волинського князівства. Він завдає великим боярам, польським, угорським, литовським та іншим іноземним завойовникам рішучого удару, поширює свій вплив на Київ. За князювання Данила Романовича Галич стає ще могутнішим містом з високорозвинутою культурою.

У 1241 р. Галич зруйнували ординці. З 1246 р. Галицько-Волинське князівство змушене визнати залежність від Золотої Орди. У цей період місто відбудовується і заново укріплюється. За наступників Данила Галицького внаслідок посилення феодальної роздробленості та постійних нападів кочівників місто занепало і поступово втратило своє політичне значення. Коли столицею Галицько-Волинського князівства стає Львів, Галич залишається тільки резиденцією єпископа, пізніше — митрополита, і як осідок його капітули — Крилоса [19] дістає нову назву — Крилос. Стара назва залишилася за північними околицями столиці, де знаходилася пристань на Дністрі. Зруйновані у 1241 р. кочівниками церкви та княжі палати залишилися головним чином у руїнах. Коли 1349 р. польські феодали захопили галицьку землю, це спричинило ще більший занепад колишньої столиці. На початку

XVIII ст. територія стародавнього Галича мала тільки п'ять монастирів, тоді як за часів розквіту міста їх налічувалося кілька десятків. Уже в другій половині XIX ст. з давньоруських споруд майже нічого не залишилося, окрім церкви Пантелеймона, що збереглася до наших днів з деякою перебудовою у перекритті.

Походження назви „Галич"

Галицько-Волинський літопис — видатна літописна пам'ятка XIII ст., що збереглася в Іпатіївському літописному зведенні. Він охоплює події 1201—1291 рр. і подає відомості про походження назви Галич. Літопис повідомляє про «Галичину могилу», назва якої, на думку багатьох дослідників, стала основою назви міста. У літописі немає конкретного пояснення цієї назви. Питанням її походження займалися дослідники впродовж тривалого часу. Про характер їхніх висновків довідуємося з книги Я. Пастернака «Старий Галич»[20]. Назву Галич виводили від: 1) ймовірної особи Галиці, який буцімто заснував Галич і був похований у «Галичиній могилі»; 2) гори Галич, як допускають, Замкової гори нинішнього Галича; 3) кельтського племені галатів; 4) назви сусідніх племен галлійців (скордисків); 5) галізонів чи алазонів, котрі, за Геродотом, проживали у пониззі Бугу та Дністра; 6) чорної галки, зображення якої нібито було на гербі Галицької землі; 7) польського слова «hala» — гора; 8) грецького слова «hal» — «галь», що означає сіль.

Останнє припущення, як вважають багато дослідників, зокрема і в наш час, найвірогідніше. Першим, хто дійшов такого висновку, був австрійський історик кінця XVIII ст. Гакет[21]. Він вважав: назва Галич походить від грецького слова на означення солі, адже саме на місці Галича відкрили колись перше в галицькій землі соляне джерело. Цю відомість знаходимо також у Ф. Сярчинського[22], яку він подає за Гакетом. Таке пояснення знаходимо пізніше і в працях Й. Еглі[23]. До цих думок приєднався український дослідник середньовіччя Т. Коструба[24], котрий посилався на подібні назви таких центрів солеваріння, як Гальштат (Австрія) та Галле (Німеччина). Цю гіпотезу підтримував російський вчений М. Арістов. Він зауважив, що центр солеваріння північно-східної Русі також мав назву Галич[25]. Таких висновків дотримуються сучасні вчені О. Тіц[26], В. Ауліх[27] та Я. Ісаєвич[28].

Вищеназвана гіпотеза підтверджується археологією. Галич за давніх часів був місцем соляних сховищ, звідки сіль річками та суходолом доставлялася в різні країни сходу й заходу. Маємо також ряд літописних згадок про соляний шлях з Удеча (Жидачева), що йшов через Галич за княжих часів[29]. В одному з джерел розповідається про нестачу галицької солі на Київщині під час війни Святополка з Давидом, яка спричинила осліплення Василька Теребовельського наприкінці XI ст.[30]. Дорога через ліс («діброву»), яка веде із с. Сокола до с. Залукви та Галича, в актах 1787 р. називається «соляною дорогою»[31]. Про торгівлю прикарпатською сіллю і про те, що шлях від Галича до Києва також називався соляним, розповідається в працях Б. Рибакова[32].

Беручи до уваги всі ці припущення й висновки, можна погодитися, що в основі назви Галич лежить назва солі.

Спробу пояснити назву Галич на основі фольклорних мотивів, зв'язаних з Галичем, які зустрічаються в літературних і літописних джерелах, а також у пам'ятках мистецтва Галичини, зробив івано-франківський поет С. Пушик у статті «До походження назви «Галич»[33].

Дослідження Галичиної могили, які провадилися повторно в 1991—1993 рр. під керівництвом археолога, професора В. Барана за участю археолога В. Томенчука, дають нові припущення щодо походження назви Галич. При детальному археологічному дослідженні було виявлено рештки човна-довбанки, в якому знайдено сліди позолоти округлого диска (мабуть, щита), бойову сокиру і ніж. Це могло б означати, що назва Галич походить від імені його засновника, скажімо, невідомого нам князя.

Історико-археологічні дослідження території Галича

Наприкінці XIX ст. пробуджується інтерес до історії Галицько-Волинського князівства та його столиці — стародавнього Галича. Першим, хто почав обстеження території Галича, був історик А. Петрушевич[34]. У 1847—1850 рр. він детально ознайомився із залишками руїн кількох церков княжих часів, оглянув існуючу парафіяльну церкву та залишки стародавнього замку і дійшов висновку про локалізацію колишньої столиці на місці сучасного Галича. Хоч Петрушевич помилково відстоював свої припущення щодо Успенського собору, який він вбачав у парафіяльній церкві Різдва, а також щодо замку галицьких князів, усе-таки його праці, присвячені галицькій архітектурі та історії, спираючись на аналіз літописних та архівних джерел з історії галицької старовини, мали свого часу велике значення для дальших наукових пошуків. Найвідоміші його дослідження — «О соборной Богородичной церкви въ городі Галичі происходящей изъ первой половины XII столетия» (Львів, 1899), «О галицких епископах со времен учреждения галицкой епархии даже до конца XIII века» (Львів, 1854).

Визначним дослідником галицької старовини був І. Шараневич, професор історії Львівського університету, археолог. Він у 1882—1884 рр. здійснив разом з Л. Лаврецьким, парохом із с. Залукви, археологічні розкопи галицької архітектури княжих часів. Перші розкопи було розпочато у квітні 1882 р. на пагорбі Карпиця, де було обстежено фундаменти церкви Спаса, що згадується в літописі від 1152 р. як двірська церква Володимира Ростиславича[35]. Наступним їхнім відкриттям були фундаменти центричної в плані споруди у Карповім гаю, що дістала в літературі умовну назву «Полігон»[36]. Третім і найбільш важливим відкриттям І. Шараневича та Л. Лаврецького

стали фундаменти великої церкви під Дібровою. Виходячи з назви місцевості Кирилівка, вона була визначена як церква Св. Кирила та Мефодія.

Упродовж 1884 р. дослідники виявили фундаменти ще трьох церков княжого Галича. Один з цих фундаментів чотиристовпної церкви був відкритий поблизу с. Залукви і умовно визначений ними як церква Св. Анни. На черзі було відкриття фундаменту монастирської церкви-ротонди на Крилоській горі — ліворуч від Мозолевого потоку в Прокалеєвому саду. За їхніми визначеннями, що спиралися на назву місцевості, це була церква пророка Іллі. Споруда діяла до кінця XVIII ст. і лише в 1788 р. була занедбана, а на початку XIX ст. остаточно розібрана на будівельний матеріал для спорудження нових митрополичих палат у Крилосі. Восени того ж 1884 р. Л. Лаврецький під наглядом І. Шараневича відкрив фундаменти безстовпної церкви Благовіщення біля крилоського Підгороддя. У листопаді 1884 р. обидва дослідники відкрили фундаменти ще однієї ротонди на Воскресенськім, проте в той час вони не були повністю обстежені й обміряні.

Відкриттями Л. Лаврецького та І. Шараневича зацікавився відомий київський історик та археолог В. Антонович [37], який прибув на місце археологічних розкопів у Галич і зробив деякі спостереження та висновки. Він дотримувався думки, що ротонда на Воскресенському була скоріше оборонною вежею. Разом з І. Шараневичем В. Антонович ознайомився з археологічними дослідженнями літописного Звенигорода.

Про археологічні дослідження в Галичі І. Шараневич опублікував понад 20 статей українською та польською мовами. Найфундаментальніша його праця — «Три історичні описи старокняжого міста Галича в 1860, 1880, 1882 році», що вийшла у Львові 1883 р. польською мовою [38].

Активним дослідником пам'яток стародавнього Галича був археолог О. Чоловський [39], котрий ще студентом історичного факультету Львівського університету разом з І. Шараневичем досліджував підземні лабіринти церкви Миколая поблизу Крилоса.

Наступні дослідження О. Чоловського були пов'язані з вивченням фундаментів нині існуючої церкви Різдва у Галичі, потім з І. Шараневичем він обстежує парафіяльну церкву Успіння Богородиці в Крилосі. Вдруге Чоловський дослідив територію Крилоса у 1890 р., зокрема фундаменти згаданої церкви Успіння, і дійшов висновку, що споруда збудована з матеріалу якоїсь давнішої будівлі. Нею, на думку Чоловського, могла бути колишня кафедральна княжа церква, фундаменти якої знаходилися десь поблизу.

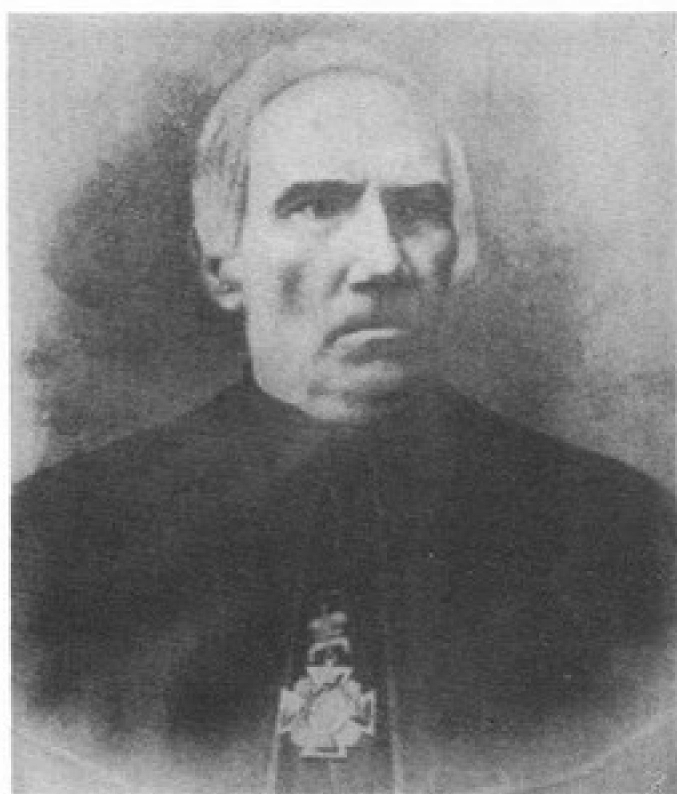
Археологічні розкопки фундаментів Успенського собору в Крилосі, здійснені Я. Пастернаком 1938 р.

Archaeological excavations of the foundations of the Dormition Cathedral in Krylos conducted by Ya. Pasternak in 1938.

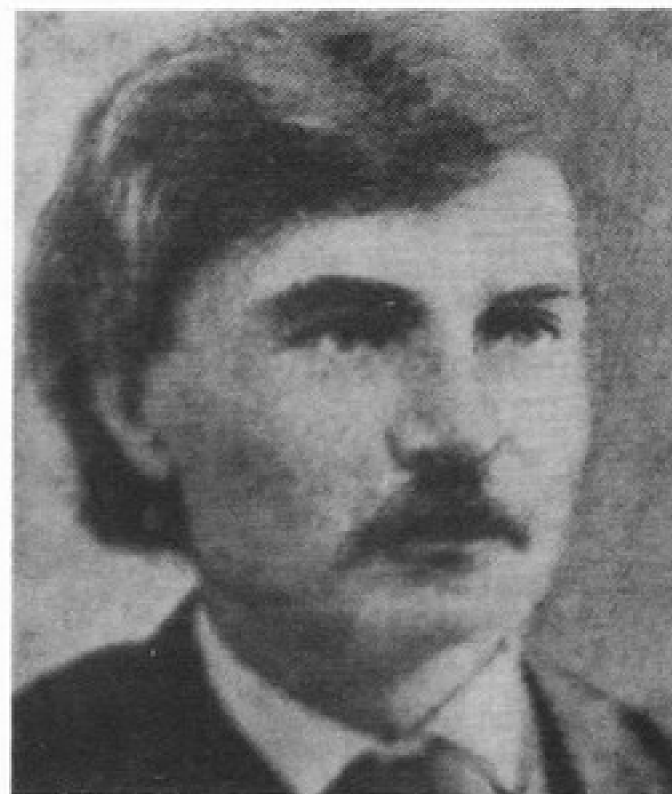
На початку XX ст. досліджував стародавній Галич Й. Пеленський [40], котрий всебічно вивчав уцілілу пам'ятку давньоруської архітектури — церкву Пантелеймона. Як історик мистецтва, він залишив найбільш грунтовну монографію про роль стародавнього Галича в історії давньоруської та середньовічної архітектури [41]. Його праця дотепер не втратила значення.

Перші дослідження Й. Пеленський закінчив у 1909 р. Пізніше, 1911 р., маючи вже певний досвід в археології, він почав досліджувати територію Крилоської гори в пошуках фундаментів Успенського собору. І. Шараневич свого часу обстоював думку про те, що собор міг стояти тільки на Крилоській або, як у народі говорилось, Княжій горі. Цим він вже тоді завершив суперечку між тогочасними вченими про локалізацію старого Галича з його центральним собором, княжим палацом. Дальші пошуки Й. Пеленського перервала перша світова війна. Тільки 1925 р. дослідження стародавнього Галича відновив археолог Л. Чачковський [42] при активній допомозі уродженця с. Крилоса, тоді студента медицини у Львові, а пізніше лікаря Я. Хмілевського. Вони досліджували переважно поверхню широкого поземелля колишньої столиці і внаслідок тривалої роботи створили докладну карту всіх укріплень давнього Галича, церквищ, городищ, селищ та могил з околиці міста у катастральній поділці та з відповідним текстом. Цей матеріал зібрано і систематизовано у 1932 р., а пізніше оформлено в окрему книжку, що побачила світ 1938 р. [43]. У цьому виданні автори докладно описали поземелля та навели відомості з літератури про історичні пам'ятки Галича,

вперше охарактеризували городище та могили, перелічили фундаменти церков, відкриті колись І. Шараневичем, румовища, знайдені Й. Пеленським. Крім цього, Л. Чачковський та Я. Хмілевський фіксують у книзі нововідкриття: церкви невідомої назви біля с. Підгороддя (Крилос над Луквою) та на Качкові (Крилоська гора), а також будівлю не визначеного призначення на полі Атаманівці поблизу с. Залукви. Дослідники подають також у книзі опис Галича на підставі літописних відомостей та власних спостережень, зроблених на території колишньої столиці князівства.

Антон Петрушевич.

Anton Petrushevych.

Ісидор Шараневич.

Isydor Sharanevych.

Володимир Антонович.

Volodymyr Antonovych.

Ярослав Хмілевський.

Yaroslav Khmilevsky.

Чачковський чимало уваги приділяв давнім укріпленням старого Галича, що детально відображено в другому розділі цієї книги. Великою заслугою Л. Чачковського є також характеристика топографічних назв на території колишнього розташування старого Галича та цінних спостережень стосовно простору, який займала колишня князівська столиця.

Наступний етап археологічних досліджень на території давнього Галича припадає на 30-ті роки XX ст., коли археологічну експедицію очолював археолог Я. Пастернак [44]. У липні 1936 р. він відкрив на Крилоській (Княжій) горі головний храм Галицької Русі — Успенський собор, побудований Ярославом Осмомислом, чим остаточно підтвердив думку попередників про розташування на Крилоській горі центральної частини (укріпленого замку) Галича. Я. Пастернак зробив докладний опис відкритих ним фундаментів собору, визначив характер архітектури споруди. Щоправда, обміри і сам підхід його до вивчення пам'ятника не повністю відповідають сучасним вимогам архітектурних досліджень. Я. Пастернакові належить також відкриття ротонди у с. Побережжі, на румовища якої звернув увагу М. Драган. У 1935 р. Я. Пастернак почав попереднє археологічне обстеження пам'ятки і дійшов висновку, що це ротонда Борисоглібського монастиря XIII ст., заснованого киянами, на що вказує розташоване поряд поселення Кияки. Спільно з М. Драганом Я. Пастернак заново розкопав фундаменти, колись відкриті І. Шараневичем на Воскресенському поблизу Мозолевого потоку, і визначив тип споруди як ротонду з трьома апсидами. Про свої дослідження в Галичі Я. Пастернак опублікував 37 наукових праць і фундаментальну книгу «Старий Галич» [45].

У 1940 р. з'являються статті М. Вороніна, М. Каргера, які загострюють увагу на необхідності регулярного археологічного дослідження території Галича, культура якого була складовою частиною культури Київської Русі. Розпочато археологічні дослідження на Крилоській горі, зокрема на Золотому тоці. Та війна з Німеччиною знову припинила дослідження в Галичі. Тільки з початку 50-х років відновлюється вивчення пам'яток, пов'язаних з історією Галича.

Розпочала розкопки на терені колишнього князівства у 1951 р. експедиція Інституту археології АН України на чолі з В. Гончаровим. Провадилися вони на крилоському Підгородді, де містився ремісничий посад старого Галича, та на Пригородді Качків. На Підгородді в урочищах Церквиська і Царинка відкрито залишки двоповерхових дерев'яних будівель, можливо боярських садиб, різнокольорові уламки вітражного скла біля румовищ церкви Благовіщення. В урочищі Царинка знайдено уламок кам'яного фігурного рельєфу із зображенням голови лева. Крім цього, розкопано залишки кількох глинобитних печей та горна для виплавки міді, знайдено сліди горна для виплавки заліза та декілька бляхарських майстерень, виявлено також велику кількість уламків глиняного посуду, датованого (що особливо важливо) VIII—IX ст. [46].

В. Гончаров провадив розкопки й на Золотому тоці, де знайшов залишки великої гончарної майстерні з виготовлення керамічних рельєфних плиток із зображенням тварин та мотивів орнаментальних композицій. Призначалися такі плитки для підлоги княжих палаців і церков. З 1955 р. у Крилосі працювала Галицько-Волинська археологічна експедиція, яка досліджувала пам'ятки стародавнього Галича під керівництвом професора М. Каргера. Діяла вона у співдружності з Галицько-Волинською архітектурно-археологічною експедицією Львівського університету. Розкопки провадилися на чотирьох ділянках Крилоського городища: на Дитинці, від заходу і півдня руїн Успенського собору, на території Золотого току у колишньому Пригородді, біля сучасного цвинтаря, у Прокалеєвому саду, де заново провадилося відкриття фундаментів церкви Іллі. Експедиція виявила ряд жител X ст. і забудову на Пригородді, так званий окольний город XII—XIII ст. Тут знайдено понад 250 фрагментів керамічних плиток з рельєфним зображенням грифонів, птахів-сиринів, що збагатили відомості про характер внутрішнього оздоблення галицької архітектури [47].

Експедиція М. Каргера обстежила територію вздовж рік Лукви і Лімниці, а також провела досліди на території сіл Вікторова і Єзуполя [48].

Дослідженням пам'яток стародавнього Галича займалися періодично науковці та археологи О. Ратич, Б. Тимощук, Г. Логвин та І. Могитич. З 1965 р. здійснює систематичні дослідження території стародавнього Галича, зокрема Княжої гори, археолог В. Аулі́х. У 1969 р. було створено Галицьку археологічну експедицію, яку він очолив. Ця експедиція розпочала планову роботу щодо систематичного дослідження усієї території стародавнього Галича та його околиць. Її завданням було вивчення усіх складових частин городища, визначення часу формування Галича, а також дослідження Пригороддя і Підгороддя з численним заселенням їх навколо княжої твердині на Крилоській горі.

За час роботи експедиція виявила досить велику кількість речового матеріалу найранішого періоду заселення території Галича. У 1969—1971 рр. розкопано десять напівземлянкових жител з керамічним матеріалом (це хронологічні рамки між VIII та IX ст.) [49].

Ярослав Пастернак.
Yaroslav Pasternak.

Вітольд Аулі́х.
Vitold Aulich.

Володимир Баран.
Volodymyr Baran.

Богдан Томенчук.
Bohdan Tomenchuk.

Експедиція працювала дуже плідно і в наступні роки. Розкопки здійснювалися переважно на Золотому тоці, де продовжувались пошуки слідів княжого палацу та двірської церкви. Було виявлено нові житла домонгольського періоду з численним інвентарем, а також кілька ремісничих майстерень. Особливе значення для нас має виявлення у 1980 р. ювелірної майстерні, де серед різного інвентаря знайдено чи не найбільшу в археологічній практиці кількість тигельків — 152 шт. За їх допомогою розливався плавлений метал у формочки для різноманітних прикрас. Знайдено частини матриць, уламки натільних хрестиків — енколпіонів, бронзові бляшки та ін.

У 1981 р. експедиція, очолена В. Аулі́хом, виявила у районі Золотого току яму, своєрідну «комору», на дні якої знайдено дві бронзові і три кам'яні іконки, виготовлені, найімовірніше, в майстернях княжого двору. Тоді ж заново здійснювалося відкриття фундаментів церкви Кирила і Мефодія для грунтовнішого їх обстеження та уточнення плану будівлі.

У 1978—1985 рр. на території Галича працював Галицький загін архітектурно-археологічної експедиції Львівського відділення Інституту археології АН України на чолі з П. Раппопортом. Проводив розкопки дослідник архітектури стародавньої Ру-

сі О. Іоаннисян [50]. Експедиція заново обстежила фундаменти Спаської церкви, зробила кваліфікованіші заміри, провела наукові аналогії з пам'ятками володимиро-суздальської архітектури, зведеними у період правління Юрія Долгорукого та його сина Андрія Боголюбського.

Важлива роль експедиції в дослідженні відкритого ще І. Шараневичем так званого «Полігону». Нові дослідження цієї будівлі показали, що церква — це ротонда-квадрифолій, зведена у середині XII ст. [50]. Експедиція продовжила вивчення раніше відкритих румовищ галицьких будівель, даючи їм точніше датування і виявляючи при цьому особливості споруди.

Велике значення для історії стародавнього Галича мають міста-фортеці, які стояли на околицях давньої столиці. Вивченням цих укріплених городищ займалася історико-археологічна експедиція Івано-Франківського краєзнавчого музею, очолена археологом Б. Томенчуком. Експедиція вивчала городища, розташовані на лінії р. Прут. Це городище Ленківське (Чернівецьке), Снятинське, Олешківське та Коломийське, що виникли як оборонні фортеці у XII ст. Найкраще збереглося Олешківське городище, яке у 1982—1983 рр. було повністю розкопане. У центрі його відкрито фундаменти дерев'яної церкви XII—XIII ст., що мала форму восьмигранника з триапсидним прирубом зі сходу. В розкопі виявлено чимало керамічних полив'яних плиток для підлоги (всі — галицького типу), серед яких привертає увагу зображення на кількох плитках великого птаха, подібного до орла.

У 1988 р. на полі Царинка між р. Луквою і Мозолевим потоком на Підгородді зроблено археологічне відкриття фундаментів невідомої досі церкви з трьома саркофагами, фрагментами підлоги з плит і полив'яних керамічних плиток. Його зробив молодий дослідник галицької архітектури Ю. Лукомський, учасник археологічної експедиції, очоленої В. Ауліхом. Є здогад, що це церква св. Івана.

Археологічні дослідження на Царинці Ю. Лукомського 1991 р. дали нові відкриття. Як з'ясувалося, віднайдені фундаменти невеликої церкви були на місці більш величного храму, що мав розміри (приблизно) церкви Кирила і Мефодія. Поблизу храму віднайдено сліди ремісничого посаду і кладовища.

У 1991 р. археолог Б. Томенчук провадив розкопки на монастирському кладовищі у Мниському саду поблизу с. Залукви. Там відкрито поховання молодої жінки, на грудях котрої знайдено 13 нашивних срібних позолочених бляшок із зображенням якоїсь святої. На голові виявлено сліди чільця з парчі, гаптованої золотою ниткою. У цьому ж році В. Баран та Б. Томенчук заново розпочали дослідження Галичиної могили. Вони увінчалися новим відкриттям, яке проливає світло на походження назви Галич. Дальші археологічні роботи на терені стародавнього Галича дадуть, безумовно, чимало нових відкриттів.

Найдавніше староруське літописне зведення, створене в Україні на початку XV ст., складається з трьох частин: «Повісті временних літ», київського та галицько-волинського літописів.

[2] Annonymi Belae Regis Notarii de gestis Hungarorum liber II. De cuitatibus Lodomeria et Galici.— In: Scriptores rerum Hungaricarum.— Budapestini, 1937, t. II.

[3] Полное собрание русских летописей.— СПб., 1908. Т. 2. С. 18.

[4] Monumenta Poloniae historica, I, 505 (A. Bielowski).

[5] Длугош Ян — краківський канонік (1415—1480), найвидатніший польський літописець, автор великої хроніки в 12 книгах.

[6] Тихомиров М. М. Древнерусские города.— М., 1956. Изд. 2-е. С. 21, 329.

[7] Виник на поч. XIII ст. у Києво-Печерській лаврі.

[8] Пам'ятки мови й письменства давньої України.— К., 1930. Т. 4. С. 151—152.

[9] Полное собрание русских летописей.— СПб. Т. 2. С. 308.

[10] Асєєв Ю. С. Джерела.— К., 1980. С. 95.

[11] Ипатьевская летопись.— СПб., 1871. С. 488.

[12] Там же. С. 490.

[13] Там же. С. 518.

[14] Былины.— М., 1986. С. 218—234.

[15] Пешак М. М. Грамоти XIV ст.— К., 1974.

[16] Рукописні згадки подані в додатку.

[17] Котляр М. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов // Славянские древности.— К., 1980. С. 117—133.

[18] Повість минулих літ. Літопис.— К., 1982. С. 16.

[19] У 1414 р. архієпископство перенесено з Галича до Львова.

[20] Пастернак Я. Старий Галич.— Краків, 1944. С. 10—12.

[21] Гакет Аке Бальтазар (1740—1815) — австрійський природознавець. У 1788—1805 рр. — професор природничих наук Львівського університету.

[22] Słownik geograficzny królewstwa Polskiego.— Warszawa, 1882, t. 3, s. 720—728.

[23] G. Egli. Nomina geographica.— Leipzig, 1893. S. 339.

[24] Коструба Т. Звідки пішла назва «Галичина».— Львів, 1938. С. 145—146.

[25] Аристов Н. Я. Промышленность Древней Руси.— СПб., 1866. С. 71.

[26] Тиц А. А. На земле древнего Галича.— М., 1971. С. 84.

[27] Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности.— К., 1980. С. 147.

[28] Ісаєвич Я. Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки.— К., 1961. Вип. 7. С. 99—101.

[29] Ипатьевская летопись.— СПб., 1871. С. 358.

[30] Абрамович Д. Києво-Печерський патерик.— К., 1931. С. 151—152.

[31] Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич.— Станіслав, 1938. С. 15.

[32] Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси.— М.— Л., 1951. Т. 1. С. 340.

[33] «Жовтень», Львів, 1985. № 11. С. 102—109.

[34] Петрушевич А. С. (1821—1913) — український історик, філолог та етнограф. Автор праць з історії Західної України, зокрема з історії церкви. Проживав у Львові.

[35] У 1152 р. Володимирко був там похований. Виявлено його саркофаг, який пізніше був утрачений чи знищений поляками.

[36] Обміри фундаментів розкопаних будівель зробив професор Львівського політехнічного інституту І. Захарієвич.

[37] Антонович Володимир (1834—1908) — історик, археолог і етнограф.

[38] Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążecego grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882. Lwów, 1883.

[39] Чоловський Олександр (1865—1944) — історик. Автор праць про історію міст Галицько-Волинського князівства.

[40] Пеленський Йосиф (1879—?) — історик, професор Львівського університету, консерватор пам'яток Галичини.

[41] Peleński J. Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej, na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 1914.

[42] Чачковський Лев (1867—1933) — археолог. Провадив археологічні дослідження на терені колишніх княжих міст.

[43] Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич.— Станіслав, 1938.

[44] Пастернак Ярослав (1892—1969) — український археолог. Відомі його праці з археології «Руські Карпати в археології», «Коротка археологія західноукраїнських земель», а також праці з археології давнього Галича.

[45] Пастернак Я. Старий Галич.— Краків — Львів, 1944.

[46] Гончаров В. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 році // Археологічні пам'ятки України.— К., 1955. Т. 5.

[47] Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г.: Кратк. сообщения Ин-та археологии.— М., 1960. Вып. 81.

[48] Каргер М. К. К истории галицкого зодчества XII—XIII вв.: Кратк. сообщения Ин-та археологии.— М., 1976. Вып. 146.

[49] Ауліх В. В. З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976. С. 120—134.

[50] Иоаннисян О. М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века // Сов. археология.— 1982. № 1. С. 231—244.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Архітектура як провідний вид мистецтва стародавнього Галича

Скульптура, рельєф, білокам'яна декоративна різьба в архітектурі

Керамічні плитки, скло, вироби з кістки, металопластика та художні ремесла в архітектурі

Архітектура як провідний вид мистецтва стародавнього Галича

На початку XII ст. починається новий етап розвитку давньоруської культури. Її особливості почали формуватися в окремих феодальних князівствах, що стають у той час політично незалежними. Збільшується також вплив християнської церкви на життя держави. Нові соціально-економічні умови впливали і на розвиток мистецтва, зокрема на характер будівництва міст, їх планування, будівельну техніку. Це дало поштовх створенню в окремих князівствах місцевих архітектурних шкіл. Такий процес розвитку характерний і для Галицького князівства, де провідний вид мистецтва належав монументальній архітектурі. Кам'яне будівництво посідало значне, як на той час, місце. Здебільшого воно було пов'язане з культовими та палацовими спорудами, а також будівництвом веж оборонного призначення.

Хоч галицька архітектура підпорядковувалася інтересам панівної верхівки, але творили її майстри, які вийшли з народу. Нині дослідники галицького зодчества вже остаточно стверджують наявність у Галичі своєрідної архітектурної школи, відмінної від інших шкіл стародавньої Русі. Висновки науковців зводяться до того, що галицькі храми подібні до багатьох давньоруських споруд, витоки архітектури яких сягають візантійських традицій, а їх будівельна техніка та декор були за характером романськими. Саме у такому органічному поєднанні візантійсько-київської просторової композиції з романською будівельною технікою, елементами романського декоративного оздоблення і полягали особливості галицької архітектурної школи [1].

Риси романської архітектури рельєфно виступають у храмових спорудах. Вони становлять складний синтез архітектурних шкіл з різноманітними прийомами засобів оздоблення. Структура романського храму добре виявилась і в його зовнішньому вигляді: чітко виділяються нефи, трансепти, хори, півкруглі виступи апсид. Велике вежоподібне перекриття розміщувалося на центральному перехресті; були і бокові вежі — квадратні або восьмигранні. Масивні стіни зовні доповнювалися протирозпірними потовщеними лопатками, на які спиралося коробове або хрестове перекриття. Такі споруди відзначалися масивністю стін з невеликими вузькими арочними прорізами вікон. В оформленні фасадів, зокрема центрального, вводився мотив аркад. Такі аркади мали близьку спорідненість з візантійськими.

Деякі науковці минулого і сучасного періоду дошукувалися, хто ж саме був передавачем романських традицій у галицьку архітектуру. Я. Пастернак вважав ним архітектуру Німеччини та Франції [2]. П. Раппопорт пов'язує романські риси галицької архітектури з польськими пам'ятками [3]. О. Іоаннисян доводить, що на ранньому етапі розвитку галицька архітектура була під впливом польської романської архітектури, а в зрілий період галицьке будівництво розвинулося безпосередньо від угорської архітектурної школи. Він, як і П. Раппопорт, вважає: у Перемишлі, а пізніше в Галичі, працювала будівельна артіль, яка прибула сюди з Малопольщі. Коли ж ця артіль переїхала до Володимиро-Суздальського князівства, до Галича прибула нова, але вже з Угорщини. Саме вона будувала у Галичі Успенський собор та ротонду-квадрифолій [4]. Більшість дослідників галицької архітектури виводять її романські традиції з Великоморавської держави (пізніше — Чехії). Такі твердження найбільше відповідають дійсності. Ще Й. Пеленський зауважив чимало спільного в архітектурі галицьких ротонд з чеськими, які там розвинулись наприкінці IX — на початку X ст. [5]. Цілком зрозуміло, що саме культура Великоморавії увібрала досягнення сучасної їй європейської цивілізації і стала важливим джерелом для розвитку середньовічного мистецтва чеського князівства, а також сусідніх слов'янських держав. Такої ж думки дотримувався і М. Каргер [6], інші вчені, дослідники історії стародавньої Русі, зокрема Я. Ісаєвич, котрий вважає, що основним передавачем романських рис у галицьку архітектуру була Великоморавія, з якою Галицька Русь підтримувала тісні політичні та культурні зв'язки. Ці зв'язки, стверджує Я. Ісаєвич, були ще наприкінці IX — на початку X ст. і особливо розвинулися в XI—XII ст. [7].

До цього періоду деякі дослідники відносять будівництво у Перемишлі білокам'яної церкви-ротонди з вівтарною апсидою. План цієї ротонди близький до такого зразка споруд в архітектурі чеського князівства, де вже наприкінці IX — на початку X ст. зводилися храми-ротонди, подібні до великоморавських (ротонда св. Климента у Леві-Градці та св. Петра у Будечі). На нашу думку, перемишльська ротонда має аналогії з чеськими ротондами періоду XI—XII ст. (ротонда у Зноймо — перша половина XI ст.— та ротонда св. Мартіна у Вишеграді, нині Прага,— XI—XII ст.). Навіть коли вважати, що перемишльська ротонда споруджена дещо пізніше, то все одно є підстави вбачати у ній, як і в аналогічних чеських та польських ротондах XI ст., відображення великоморавських традицій. Такого висновку доходять й інші дослідники, котрі не без підстав стверджують: розкопані в 1956—1964 рр. фундаменти церкви біля згаданої вже ротонди є кафедральним собором перемишльського князя Володимира Ростиславича (1092—1124) [8]. На цій церкві також помітний вплив романських великоморавських традицій. Про те, що побудовано її за зразком романських храмів Заходу, стверджує польський хроніст XV ст. Я. Длугош. У своїй «Історії Польщі» він повідомляє, що церкву св. Івана за вказівкою польського короля та духовенства у 1412 р. розібрали і з її матеріалу на цьому ж місці звели нову, латинську церкву [9].

Коли столицю Перемишльського князівства було перенесено в 1141 р. Володимиром Володаровичем до Галича, то, безумовно, романські архітектурні традиції через майстрів перейшли у Галич і злилися з місцевими архітектурними принципами, що й визначило характер галицької архітектурної школи.

*Церква св. Пантелеймона в Галичі.
Початок XIII ст. (Апсидна сторона).*

*St. Panteleimon's Church in Halych.
Early 13th c. (Apses).*

Фрагмент західного порталу церкви св. Пантелеймона. Початок XIII ст.

Detail of the western portal of St. Panteleimon's Church. Early 13th c.

Крило головного порталу церкви св. Пантелеймона. Початок XIII ст.

Wing of the main portal of St. Panteleimon's Church. Early 13th c.

Гзимс головного порталу церкви св. Пантелеймона. Початок XIII ст.

Stucco moulding of the main portal of St. Panteleimon's Church. Early 13th c.

Церква св. Пантелеймона з південного боку. Початок XIII ст.

St. Panteleimon's Church viewed from the south. Early 13th c.

Фрагмент частини бокового південного порталу церкви св. Пантелеймона. Початок XIII ст.

Detail of the southern portal of St. Panteleimon's Church. Early 13th c.

Вікно середньої апсиди церкви св. Пантелеймона. Початок XIII ст.

Window of the middle apse of St. Panteleimon's Church. Early 13th c.

Вікно бокової лівої апсиди церкви св. Пантелеймона. Початок XIII ст.

Window of the left-side apse of St. Panteleimon's Church. Early 13th c.

Вікно бокової правої апсиди церкви св. Пантелеймона. Початок XIII ст.

Window of the right-side apse of St. Panteleimon's Church. Early 13th c.

Графіті на південній стороні церкви св. Пантелеймона. Початок XIII ст.

Graffiti on the southern front of St. Panteleimon's Church. Early 13th c.

Церква св. Миколи у Львові.
Друга половина XIII ст.

St. Nicholas' Church in Lviv.
Latter half of the 13th c.

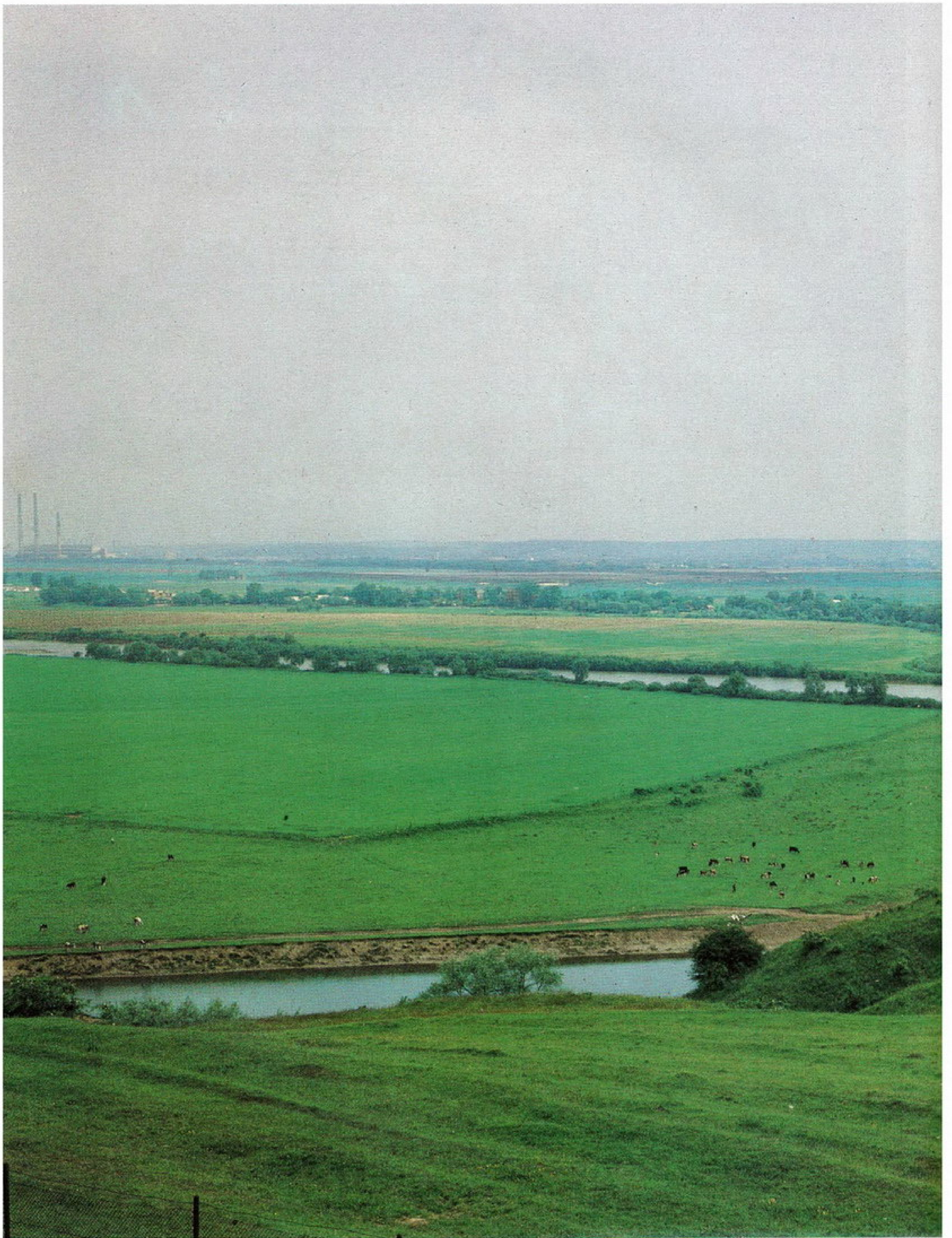
Центральна апсида церкви св. Миколи у Львові. Друга половина XIII ст.

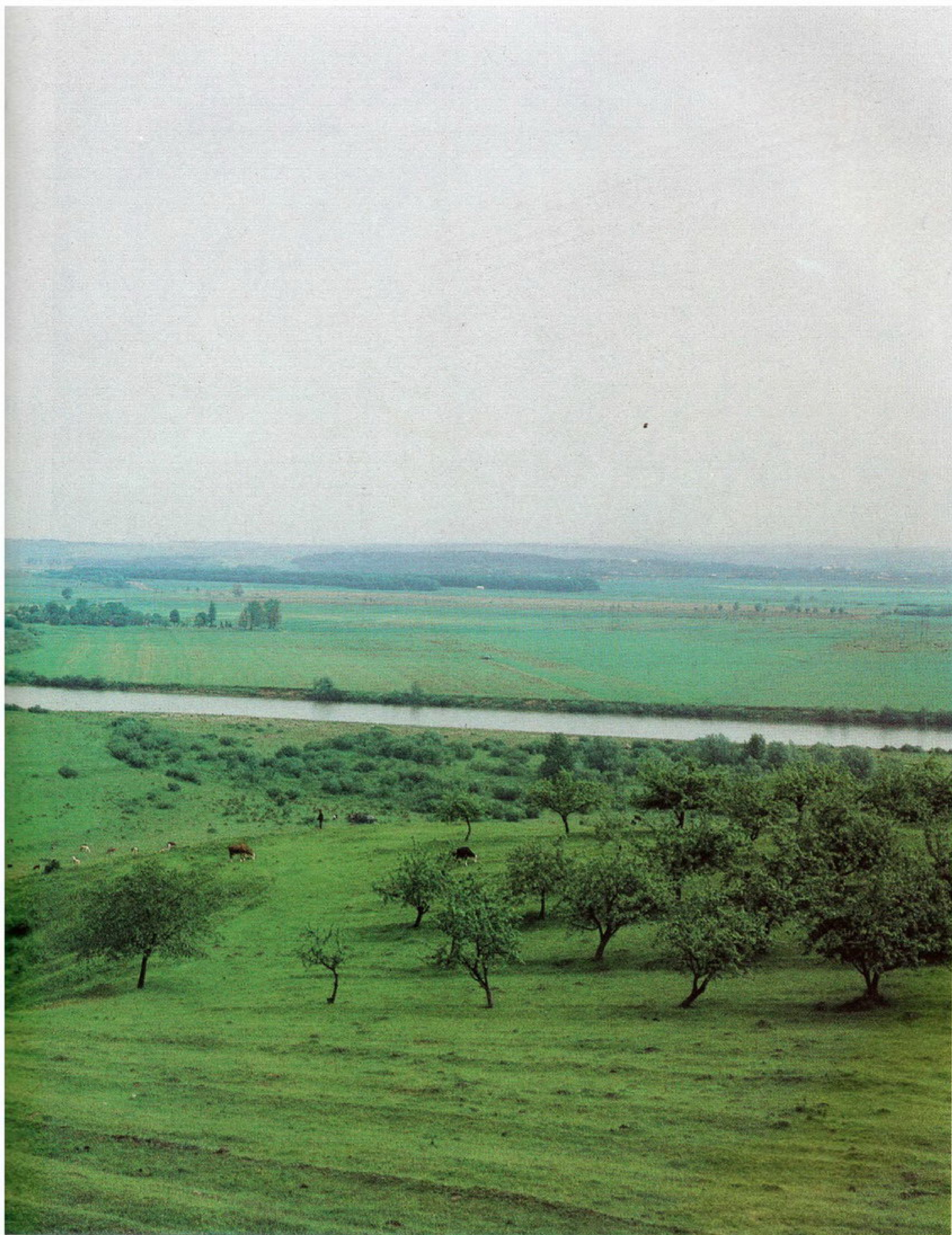
Central apse of St. Nicholas' Church in Lviv. Latter half of the 13th c.

Краєвид околиць Галича з річками Лімницею та Дністром з боку церкви св. Пантелеймона в Галичі.

Halych outskirts with the Limnytsya and the Dniester as viewed from the side of St. Panteleimon's Church.

Апсидна сторона церкви Різдва Богородиці в Рогатині. XIV ст.

Apse side of the Church of the Nativity of Our Lady in Rohatyn. 14th c.

Церква Різдва Богородиці в Рогатині. XIV ст.

The Church of the Nativity of Our Lady in Rohatyn. 14th c.

Апсидна сторона церкви Різдва Христового в Галичі. XIV ст.

Apse side of the Church of the Nativity of Our Lord in Halych. 14th c.

Апсидна сторона Вірменської церкви у Львові. XIV ст.

Apse side of the Armenian Church in Lviv. 14th c.

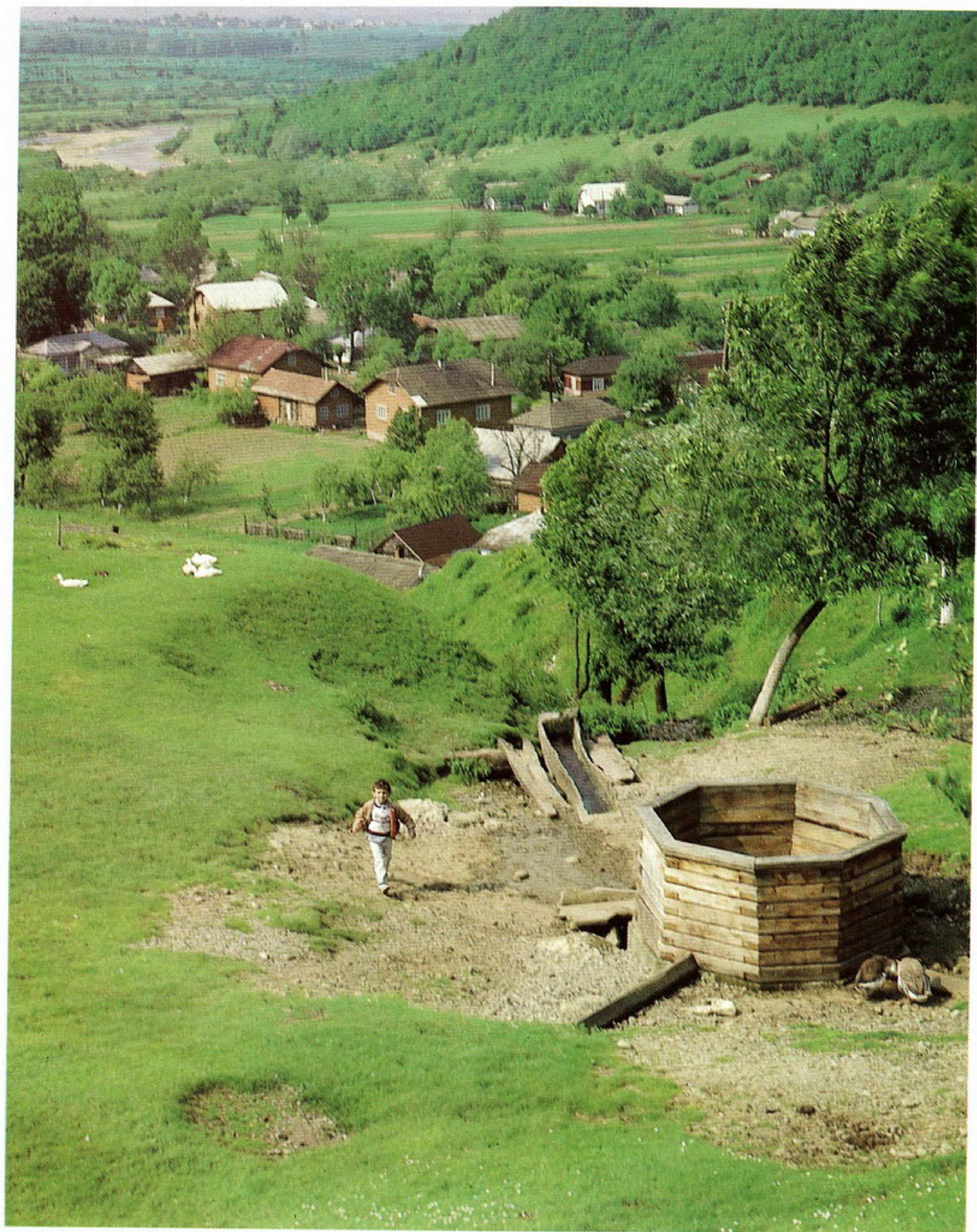
Стара каплиця на фундаментах Успенського галицького собору в Крилосі. XV ст. (Східна сторона).

Old chapel built on the foundations of the Dormition Cathedral in Krylos. 15th c. (East front).

Церква Успіння Богородиці в Крилосі. XVI ст. (Апсидна сторона).

The Dormition Church in Krylos. 16th c. (Apses).

Княжа криниця в Крилосі.
(Сучасний вигляд).

Princely well in Krylos.
(Contemporary view).

Важливим фактором є те, що Великоморавія вже у IX ст. підтримує дружні стосунки з Візантією, запрошує до себе єпископа з Константинополя. У цей період прибувають до Моравії Солунські брати — Кирило та Мефодій, творці слов'янської писемності. Там же у IX ст. з'являються перші слов'янські храми візантійського зразка. У Микульчицях, Угерське-Градіште та Знойме розкопано багато храмів. Вони вирізняються ясністю просторової структури, пропорційністю та багатоманітністю форм. Серед них — ротонди з двома апсидами та ротонди з чотирма навами, прямокутні храми з прямокутною апсидою, храм з напівкруглою апсидою та нартексом, увінчаним напівкруглим куполом. Форма цих храмів засвідчує використання візантійських будівельних традицій, які пізніше переплелися з західноєвропейськими романськими традиціями. Після падіння Великоморавської держави на початку X ст. ці традиції успадковує Чехія, яка, в свою чергу, передала їх Польщі, Угорщині та Галицькій Русі, де з часом виникли національні школи.

Через Галич романізуючі риси в архітектурі потрапляють в інші міста руських князівств, зокрема вони широко побутують на Володимиро-Суздальських землях. Дослідник архітектури Володимиро-Суздальських земель Г. Вагнер зазначав: «Таким чином накопичується все більший матеріал, який дає змогу розглядати Галицько-Волинську Русь як передавача романізуючих форм у володимирське мистецтво періоду князя Андрія» [10]. В літописі при описі будівництва часів Всеволода III підкреслюється: «Не ища мастеров от немець, но налезе мастеры от клеврет святое Богородици и от своих...» [11].

Порушуючи питання впливів романської архітектури на формування галицької архітектурної школи й приходу в Галич іноземних майстрів, слід взяти до уваги й той факт, що будівничі галицьких храмів змушені були рахуватися з вимогами церковної ієрархії, яка не могла допустити існування прототипів храмів з латинським обрядом. Крім цього, галицькі князі постійно ворогували з такими державами, як Німеччина, Польща та Угорщина, в той час коли з Чехією у них були дружні стосунки [12]. Те, що аналогії з галицькою архітектурою можна знайти в пам'ятках Польщі чи Угорщини, свідчить про факт спільних коренів, які сягають Великоморавської держави та Чехії. Таку думку стосовно галицької архітектури та впливу на неї моравських традицій відстоює О. Тіц [13].

Переходячи до конкретного аналізу архітектури Галича як провідного виду мистецтва, зупинимось на ранньому етапі її розвитку.

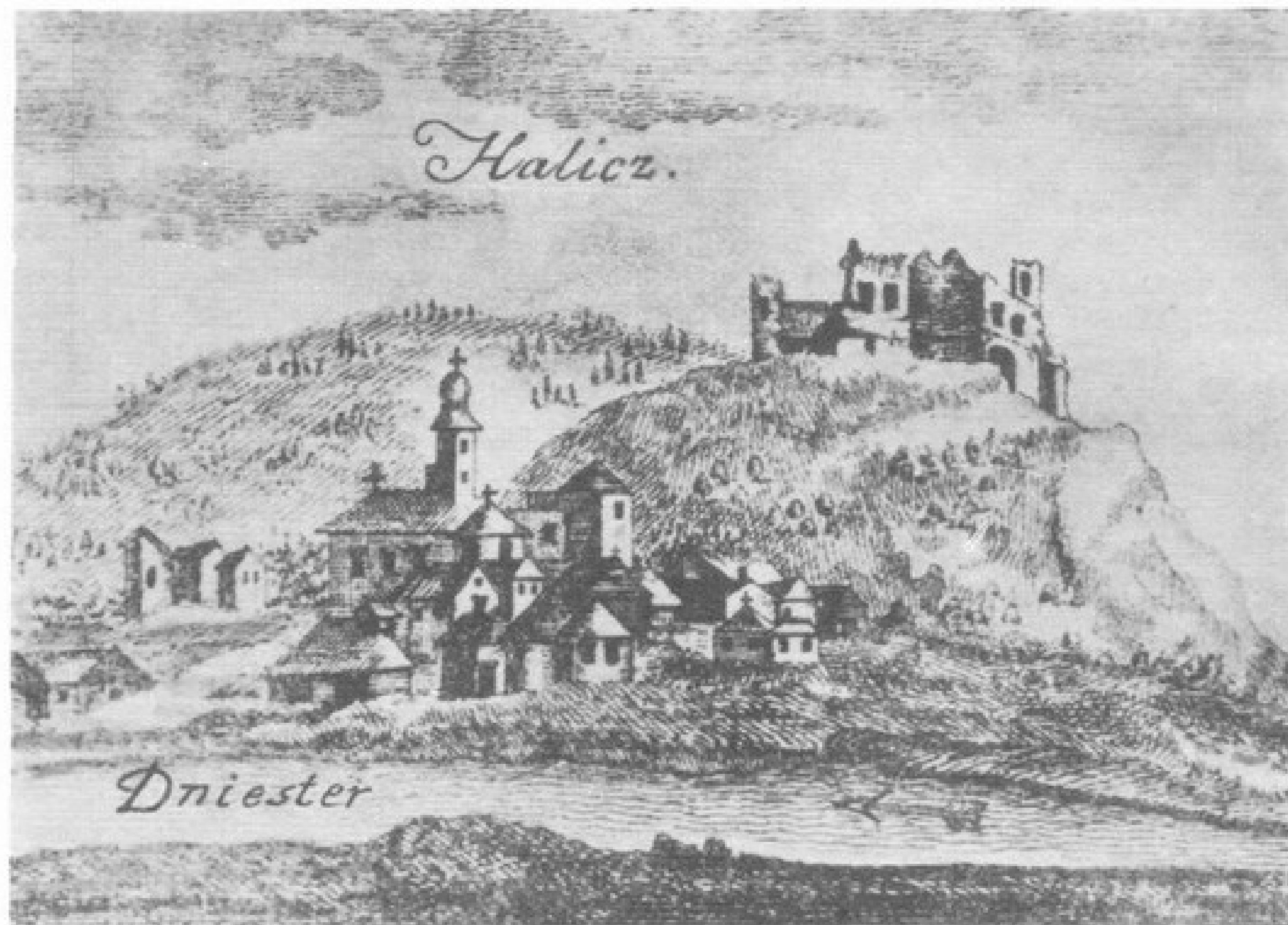
Про Галич, який уже мав городище, є письмові згадки з кінця IX ст. Анонімний літописець часів угорського короля Бели II (1131—1141) у своїй «Історії угрів» зазначає, що угорський вождь Альмус вийшов із Києва з визначними особами і вождями куманів і в супроводі киян прийшов у м. Володимир. Володимирський князь вийшов до нього з дарами, відчинив ворота міста, і Альмус зупинився там на три тижні. Потім князь дав йому для забезпечення мирних відносин як заложників двох синів та синів усіх своїх бояр і щедрі дари. Альмус з тим усім прийшов на четвертий тиждень до Галича. Галицький князь також прийняв Альмуса гостинно, віддав йому заложником єдиного сина та синів бояр і подарував десять найкращих арабських коней, 30 інших коней з упряжжю, чимало срібла, золота і коштовного одягу самому Альмусу та усім його воїнам. Після ціломісячного відпочинку в Галичі угри, поповнивши запаси провіанту, відійшли із заложниками через ліс Гвоз (Праліс) у країну Уж [14]. Цей запис в «Історії угрів» аноніма все більше привертає увагу дослідників Галича, які, подаючи археологічні матеріали, збільшують вірогідність такого повідомлення. А розташування староугорських могил на шляху від Галича до Карпат підтверджує факт переходу угрів саме через Високий та Полонинський Бескид на Закарпаття. Цей шлях тягнувся від княжого Галича через Калуш—Болехів уздовж р. Опору на Верецький перевал. При розкопках угорських могил у Діброві поблизу Крилоса, колишнього укріпленого городища, були знайдені у похованні знатного дружинника речі, що датуються IX ст.

Про перехід угрів через Карпати згадує Київський літопис 898 р.: «У лѣто 6406 идоша мимо Киевь горою, еже ся зоветь нинѣ угорьское, и приведше кь Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо хдяще яко и Половцы. И приведше оть востока и устремишася через горы великыя, иже прозвашася горы Угорьские, и почаша воевати на живущая ту. Сѣдяху бо ту преже Словяне...» [15]. З цього випливає, що Галич уже наприкінці IX ст. був укріпленим городищем з великим населенням. Його оборонні споруди, його житла рублені з колод. Здебільшого це однокамерні будівлі (за винятком будівель знатних дружинників, бояр та князя). У всій Русі основним будівельним матеріалом було дерево, що використовувалося для будівництва житла, міських укріплень, церков та ін. Бідніше населення і ремісники мали напівземлянки, вкопані на 1 м у землю, квадратні або прямокутні в плані. Житла будувалися в зруб, часом траплялися споруди зі стовповою конструкцією. Галицьке городище було розташоване на Крилоській горі біля р. Лукви. Воно височіло над навколишньою місцевістю і займало вигідні оборонні позиції.

У X ст. на південній частині городища сформувався «окольний город», оточений валом. Із розширенням міста в XI ст. до нього приєдналися нові території, укріплені трьома земляними валами з в'їзними воротами та оборонними вежами. Тут були садиби ремісників, торговий майдан, двори купців, господарські склади. Поза міськими укріпленнями під горою (біля р. Лукви) лежало велике Підгороддя (Передмістя), де знаходилися ремісничі поселення. У них проживали кожум'яки, гончарі, ковалі, бондарі, дрібні торговці. Центральною частиною міста був укріплений Дитинець, де розташовувалися князівські й боярські двори, церковний клір.

У Галичі в IX—X ст. існували культові споруди. До найраніших відноситься язичницьке капище, сліди якого виявлені при розкопках Успенського собору. Пізніше з'явилися християнські дерев'яні храми, що в XII ст. поступилися місцем мурованим спорудам. Сліди попередньої дерев'яної забудови виявлені при обстеженні Й. Пеленським фундаментів церкви Різдва у Галичі. Він доходить висновку, що це місце знаходилося під горою, на якій, мабуть, ще в доісторичний період було поселення на зразок твердині біля Дністра — великого водного шляху. Він доводить: у IX ст. біля підніжжя гори знаходилося язичницьке капище (требище) бога Перуна або Даждьбога, а пізніше — десь у X ст. — тут побудовано дерев'яну церкву, яка після зруйнування, напевне, вдруге перебудовувалася. У XIII ст. тут зведено кам'яну споруду.

Як розповідає історія середньовіччя, кожна важлива пристань мала портову святиню. Саме такою святинею була, мабуть, і дерев'яна церква Михайла у Галичі, яка стояла вище гирла р. Лукви, де знаходився брід та міст через Дністер. Ця церква згадується у літописі при описанні її відвідування Данилом Романовичем перед походом на Перемишль для приборкання заколоту, вчиненого Олександром Белзьким: «Помолившися ему Богу і святѣй Пречистѣй Богородици, Михаилу, архангелу Божію, устремися изити...» [16]. При археологічних дослідженнях місця, де, ймовірно, стояла церква Михайла, відкрито цвинтарище княжих часів, яке, мабуть, могло бути біля церкви, проте слідів кам'яної споруди не виявлено.

Вигляд м. Галича з руїнами Старостинського замку XVII ст. Малюнок кінця XVIII ст.

View of Halych with the ruins of the Starostyn Castle (17th c.). Drawing. Late 18th c.

Руїни Старостинського замку в сучасному Галичі. Фото.

Ruins of the Starostyn Castle in Halych. Photo.

Мапа Галича і його околиць з огляду на розкопки 1882 р.

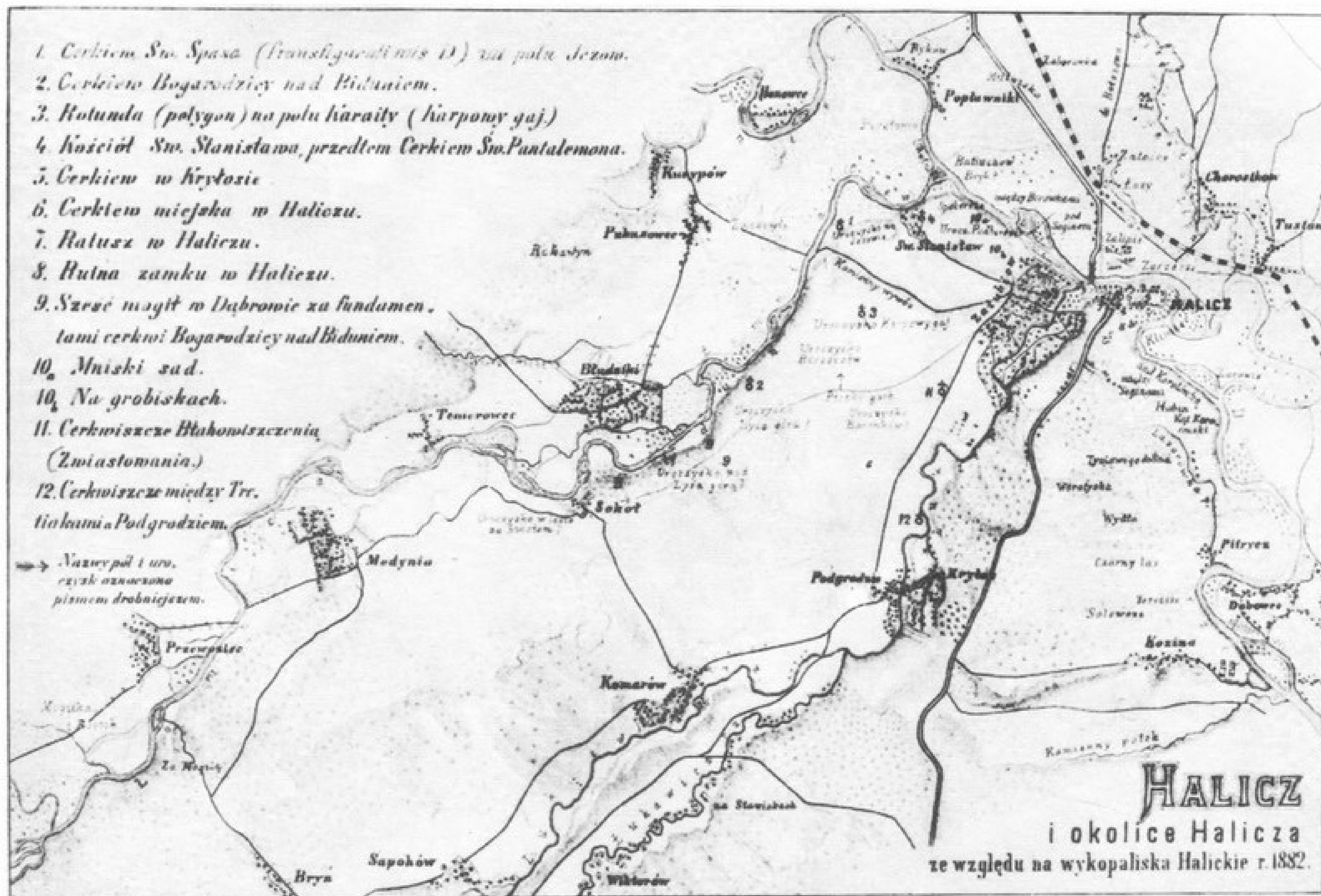
Map of Halych and its outskirts based on excavations of 1882. ▷

До найдавніших пам'яток мурованого будівництва Галича слід віднести й церкву Спаса. Фундаменти її відкрив І. Шараневич разом з Л. Лаврецьким 19 квітня 1882 р. на горбі Карпиці. Виходячи з назви урочища «Спаське» [17], археологи дійшли висновку: це фундаменти церкви Спаса, що згадується у літописі 1152 р. За визначеннями І. Шараневича та Л. Лаврецького, фундаменти цієї церкви мали двометрову товщину і були викладені з каміння ріняків на добрій мулярській заправі (розчині). У наріжних кутах збереглися блоки з тесаного вапнякового каменю. Форма фундаментів, за їхнім визначенням, мала вигляд квадрата 17×17 м та видовжених на схід — на 2 м 70 см трьома апсидами. Всередині фундамент поділений суцільними стрічками на три нефи у напрямку схід—захід. Середній неф, як і центральна апсида, ширший, ніж бокові, наполовину. Відкрито також частину збереженої підлоги з керамічних плиток жовтого і коричневого кольорів трикутної форми. Серед румовищ храму віднайдено фрагменти різьби по каменю з перегородчатого фриза, кам'яні уламки із залишками фрескового живопису та багато виробів художнього ремесла.

У 1980—1981 pp. фундаменти церкви Спаса були наново обстежені О. Іоаннисяном і П. Раппопортом. Обстеження проводилися санкт-петербурзькими дослідниками і були грунтовними. Вчені зробили уточнення самих фундаментів, відкривши їх до «підошви». Встановлено, що фундаменти знизу завужені до 1 м. Така закладка характерна тільки для галицької будівельної техніки. Подальші обстеження виявили біля апсид лопатки, не помічені під час попередніх розкопок. Зроблено також ретельніші обміри фундаментів з позицій сучасної науки. За О. Іоаннисяном, ширина фундаментів досягає 2,5 м, ширина підкупольного квадрата на рівні стрічкових фундаментів — 3,5 м.

О. Іоаннисян доводить, що це чотиристовпний хрестовокупольний храм, збудований у квадровій білокам'яній техніці, яка ніде до цього часу на Русі не застосовувалася. Поряд з фундаментами церкви Спаса тоді ж віднайдено фрагмент стіни, що впала. Це дало змогу зробити певні аналогії з будівельною технікою інших давньоруських храмів — з пам'ятками володимиро-суздальської архітектури періоду Ю. Долгорукого. О. Іоаннисян доходить висновку: найближчою за аналогією є церква Спасо-Преображенського монастиря в Переславлі-Залєському, план якої та окремі архітектурні деталі відповідають такому ж планові та архітектурним фрагментам різьби церкви Спаса у Галичі [18]. На це вказує не тільки техніка кладіння стін, а й городчатий фриз з аркатурним поясом, що був, мабуть, єдиним елементом декору храму. О. Іоаннисян не заперечує можливості спільних аналогів з церквою св. Іоанна у Перемишлі, збудованою значно раніше, у період князювання Володаря Ростиславича (1092—1124). Цей храм неодноразово з захопленням згадує польський хроніст XV ст. Я. Длугош, який датує його 1124 р. Для детального опису Перемишля та його архітектури він використовував давні, пізніше втрачені, перемишльські літописні зведення — княжого літопису, редагованого десь близько 1100 р., та єпископського — 1225 р. Храм Іоанна Хрестителя, доводить учений, побудований з тесаного каменю, і місто могло ним пишатися більше, ніж будь-чим іншим. Цей храм, як і галицька церква Спаса, у плані близький до квадрата (18×22,5 м). Він був чотиристовпний, хрестовокупольний, з трьома апсидами. При його будів-

ництві застосовувалася романська техніка. Фундаменти перемишльської церкви Івана, як і церкви Спаса в Галичі, складені з каменів-ріняків на білому вапняковому розчині з широкою платформою — понад 2 м. При археологічних дослідженнях перемишльського замку, зокрема при відкритті фундаментів церкви, знайдено фрагменти підлоги, викладеної з невеликих (20×20 см) кам'яних та керамічних декоративних плиток (на зразок галицьких) трикутної і прямокутної форми. Виявлено також архітектурні деталі [19].

У Перемишлі біля замку було відкрито також фундаменти іншої церкви княжих часів, збудованої з такого ж каменю. Навколо неї виявлено фрагменти художнього оздоблення, подібні до знайдених біля храму Іоанна Хрестителя. Все це виразно засвідчує культурну єдність перемишльської монументальної архітектури з архітектурою стародавнього Галича та іншими пам'ятками Галицько-Волинських земель.

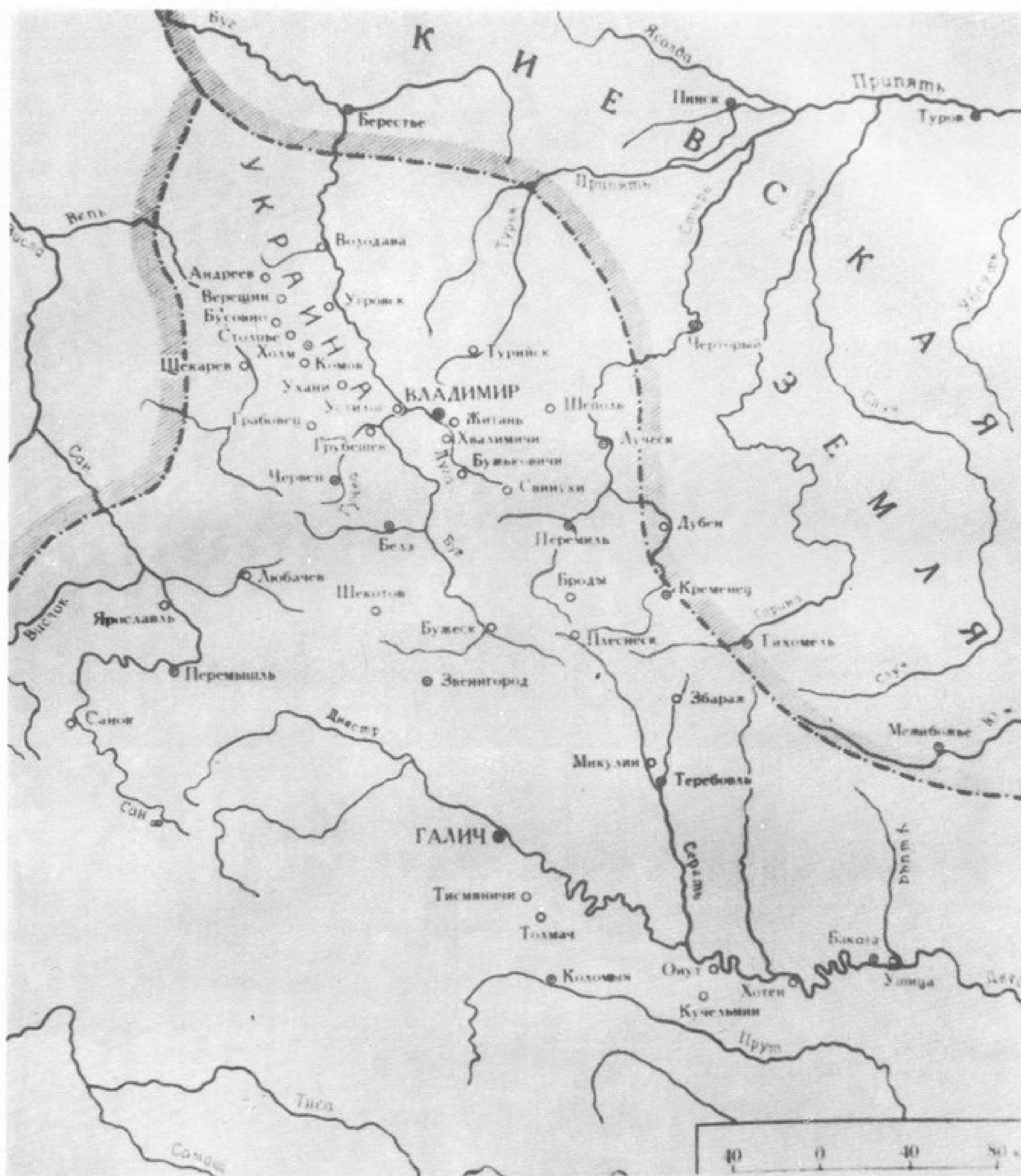
Безумовно, Володимирко Володарович, перенісши столицю до Галича — більш вигідного місця, розташованого над Дністром у центрі між Перемишльською, Теребовельською та Звенигородською землями, забрав з собою і будівничих. Саме тому галицьким храмам з романською будівельною технікою передували перемишльські храми, які датуються XI — початком XII ст. Отже, є достатні підстави вважати, що вони вплинули на характер галицького будівництва XII ст.

Беручи до уваги володимиро-суздальські пам'ятки білокам'яної архітектури періоду Юрія Долгорукого, які збереглися до наших днів і в яких учені вбачають галицькі аналогії, можна зробити певні реконструкції галицьких храмів, зокрема церкви Спаса. Повернувшись до гіпотези І. Шараневича (а вона, на нашу думку, найвірогідніша), що це — княжа двірська церква, можна уявити: церква Спаса, яка входила до комплексу княжого палацу,— велична монументальна споруда з перспективним романського зразка порталом, зі строгими білокам'яними стінами та високим позолоченим куполом з прорізами вітражних вікон, прикрашеним зубчатим городчатим фризом з аркатурним поясом. Думку про двірську церкву підтримують також дослідники, котрі допускають існування двох княжих палаців у Галичі: один, давніший,— біля вказаної церкви Спаса на Залуківській височині, інший — на Крилоській горі. Про це свідчить і віднайдений І. Шараневичем уламок позолоченої бляхи з покриття купола, а саме таке покриття мали тільки княжі церкви на Русі. Фрагментів порталу не знайдено, за винятком частини «крученої колони», яка могла походити з дво- або тридільних вікон. Але можна вважати: західний вхід до храму — це ранній зразок романського перспективного порталу. Церква Спаса була сполучена галереєю з княжим палацом, про що свідчить запис у літописі 1152 р., де йдеться про перебування у Галичі посла київського князя Ізяслава — боярина Петра Бориславича: «...И якоже сьıхо Петръ съ княжа двора, и Володимиръ поиде къ божници къ святому Спасу по вечерньою; и якоже бы на переходіхъ до божници и ту види Петра Ідущего...» [20]. Таким чином, церква Спаса була справді княжою двірською церквою, сполученою галереєю з палацом. На цю галерею вели сходи. Нею виходили на хори церкви. Приклади

Мапа Галицької держави за Ярослава Осмомисла. 1882.

Map of the Halych state during the reign of Prince Yaroslav Osmomysl. 1882.

Мапа Галицько-Волинських земель. (За А. Насоновим).

Map of Halych-Volynian Lands. (After A. Nasonov).

такого сполучення галереями двірських церков з княжими палацами є у багатьох інших княжих центрах, наприклад у Боголюбові.

Княжий палац з церквою Спаса, який стояв на високому березі р. Лімниці біля Дністра, був, очевидно, загороднім двором або резиденцією галицьких князів XI — початку XII ст. Коли столицю об'єднаних князівств перенесли до Галича, Володимирко, очевидно, знаходився на цьому ж дворі. Внаслідок інтенсивної розбудови столиці виникла потреба в організації князівської резиденції у новому центрі міста. Ним стала Крилоська гора, де вже набагато раніше існував укріплений великий монастир Крилос. Тільки так могло бути, адже в іншому випадку гора дістала б назву княжого двору, а не монастиря. З цього також випливає, що назва Крилос давніша і монастир, який там знаходився, стояв ще з давніх часів, і тільки з середини XII ст. княжий двір називається *«На Крилосі»*.

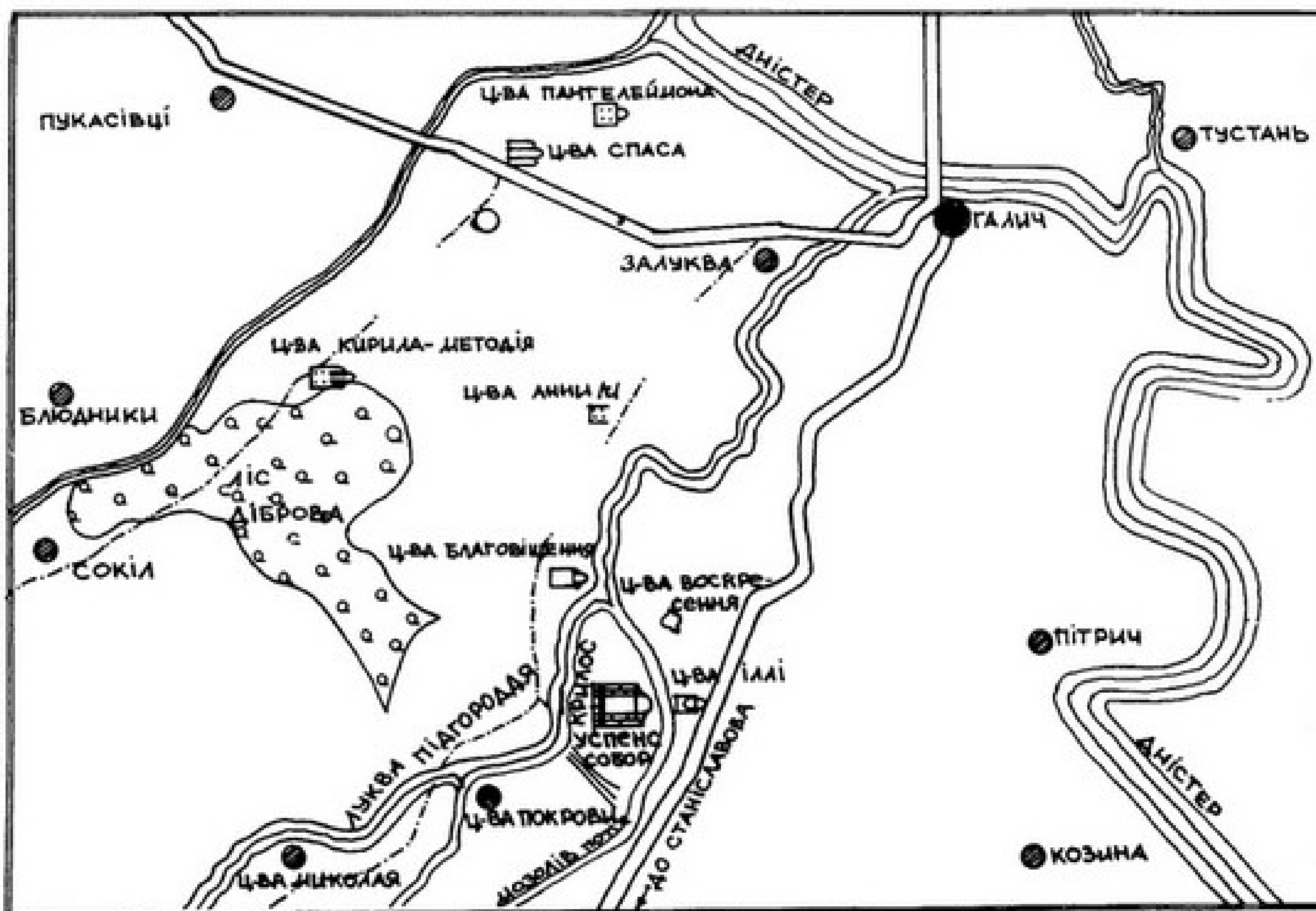
План розширення Галича, будівництво і зміцнення нового центру здійснив уже син Володимирка — Ярослав Осмомисл (княжив у Галичі 1152—1187). Літопис не випадково повідомляє: «Ярославъ растроил (розбудував.— *М. Ф.*) землю свою» [21].

В умовах феодального роздроблення Русі першим, хто усвідомив необхідність звернення до монументальних традицій доби Ярослава Мудрого, був Ярослав Осмомисл. У цей період гора Крилос зазнала перебудови на зразок Ярославового двору в Києві. Поблизу монастиря споруджується нова святиня великого об'єднаного князівства — Успенський собор. У другій частині Крилоської гори (біля Золотого току) виникає пишно оздоблений фресками та мозаїкою кам'яний палац з двірською церквою.

Будівництво найбільшого храму в Галичі — Успенського собору — вчені пов'язують із запровадженням єпископства в 1157 р. [22]. Щоправда, початок спо-

Замок в Кам'янці-Подільському. XIV—XV ст. Малюнок Н. Орди. Літографія М. Фаянса. 60-ті рр. XIX ст.

Castle in Kamyanets-Podilsky. 14th—15th cc. Drawing by N. Orda. Lithograph by M. Faience. 1860s.

План цілої території Старого Галича з фундаментами княжих церков. (За Л. Чачковським та Я. Хмілевським).

Plan of the entire territory of Old Halych with foundations of princely churches. (After L. Chachkovsky and Ya. Khmilevsky).

План території Княжої гори в Галичі: руїни давніх валів (окопів) позначені грубими лініями, вежі — зубчастими колами. (Начерк Я. Хмілевського і Л. Чачковського на основі їх досліджень).

Plan of the territory of Knyazha (Princely) Hill in Halych: ruins of ancient ramparts are marked by thick lines, towers by cogged circles. (Sketch by Ya. Khmilevsky and L. Chachkovsky based on their investigations).

Галич. Загальний вигляд. Кінець XIX ст. Фото.
Halych. Panoramic view. Late 19th c. Photo.

Княжий город Белз у 1428 р. (За старою гравюрою).
Princely town of Belz in 1428. (After an old engraving).

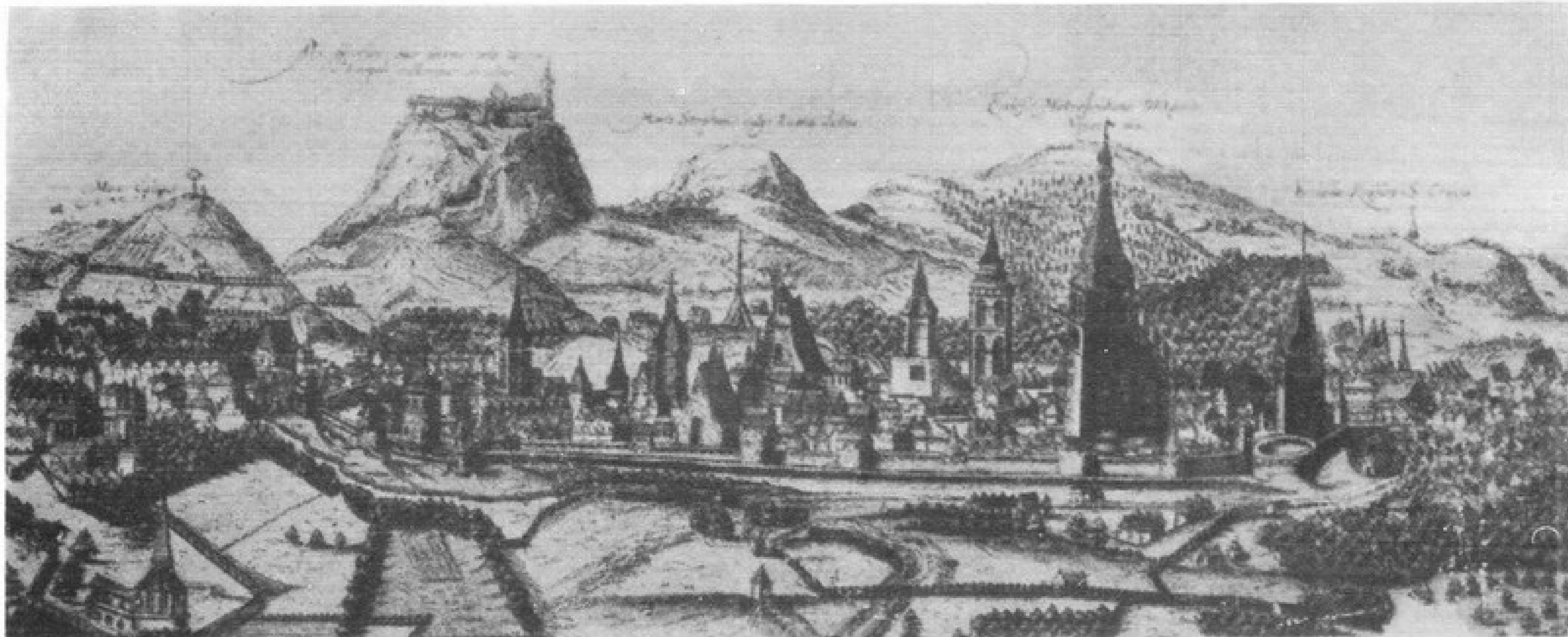
рудження собору припадав десь на 1152 р., а на час заснування галицького єпископства собор було завершено і в 1157 р. освячено як єпископську кафедру.

Про створення галицького єпископства згадує на початку XIX ст. львівський публіцист І. Ступницький, котрий у географічно-статистичному описі Галичини зазначає: у Крилосі в половині XII ст. засноване галицьке єпископство [23]. Пізніше, у 1878 р., історик Ю. Пелеш підтверджує, що в Крилосі існувала кафедральна церква, яка, за переказом, стояла там, де був колись замок руських князів, і мала 19 священиків [24]. Відкриття фундаментів Успенського собору в Крилосі здійснив у 1937—1938 рр. археолог Я. Пастернак. Це підтвердило, що новий центр Галича знаходився на високій Крилоській горі між р. Луквою та Мозолевим потоком.

Центр розділявся на дві частини. У північній (на Золотому тоці) розташовувався княжий двір — Дитинець з двірською церквою, яка галереями сполучалася з княжим палацом. У південній частині стояв величний Успенський собор з єпископськими палатами і капітульний монастир. Ці дві частини розділяла

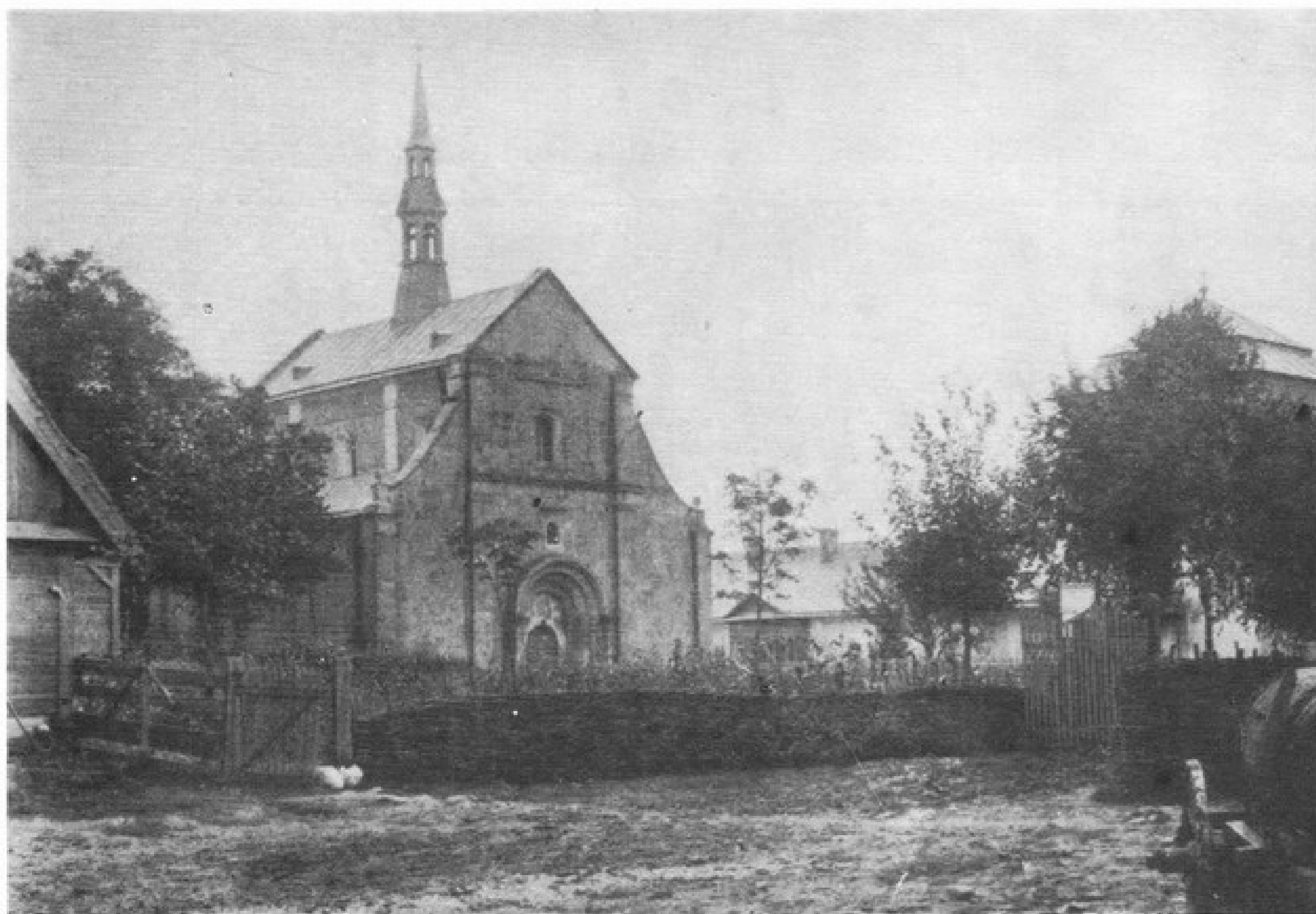
вулиця, що перетинала замкову частину міста до в'їзних воріт. Між княжою та монастирською частинами знаходився ринок — місце, де за княжих часів був майдан для купців і прочан, котрі прибували на державні та храмові свята. На південь від кафедрального собору на полі Качків знаходилося просторе Пригороддя, що входило до системи укріпленої гори. Біля підніжжя Крилоської гори — на другому березі ми церкви пророка Іллі, Штепанівка, Юріївське, Данилівське, Воскресенське — з фундаментами ротонди, Іванівське і Гречище.

З заходу на Підгородді підступи до міста захищали укріплені кам'яні церкви та монастирі, що стояли вздовж правого берега р. Лімниці аж до Дністра. Це укріплений монастир на Соколі з церквою Чесного Хреста, церква Кирила і Мефодія під лісом Дібровою,

Львів. Гравюра Ф. Гогенбергера за малюнком А. Пассароті. 1618.

Lviv. Engraving by F. Hogenberger after the drawing by A. Passaroti. 1618.

Церква св. Пантелеймона в Галичі. Загальний вигляд наприкінці XIX ст. Фото.

St. Panteleimon's Church in Halych. General view in the late 19th c. Photo.

р. Лукви — аж до р. Лімниці, де нині села Бринь, Комарів, Вікторів, було обширне Підгороддя. Тут розташовувалися поселення купців, ремісників, міщан та двори бояр. Зі східної частини центр Галича був захищений рядом укріплених монастирів та церков, які стояли на Лисій горі праворуч Мозолевого потоку. До нас дійшли тільки топографічні назви, пов'язані з цими монастирями: Прокалеїв сад — з фундамента-

Іванівська ротонда-квадрифолій, Спаська церква з княжим загородним двором на горі Карпиця та укріплена церква Пантелеймона на узвишші біля гирла Лімниці над Дністром. Від півночі на правому березі Дністра були розташовані: церква Михайлівська у Лавриному куті, укріплена пристань з портовою церквою Різдва, що стояла там, де Лаква зливається з Дністром, церква у Мниському саду, монастир на

городищі в Питричі та церква-ротонда у Побережжі. Південну частину міста захищала система потрійних валів з трьома вежами при в'їзних брамах. За валами на Вишній поляні стояв укріплений Покровський монастир, потім — Миколаївська церква з укріпленим городищем. У с. Брині була оборонна вежа. У лісі між селами Мединя та Комарів є місце зі слідами валів, яке в народі називається Галицька брама.

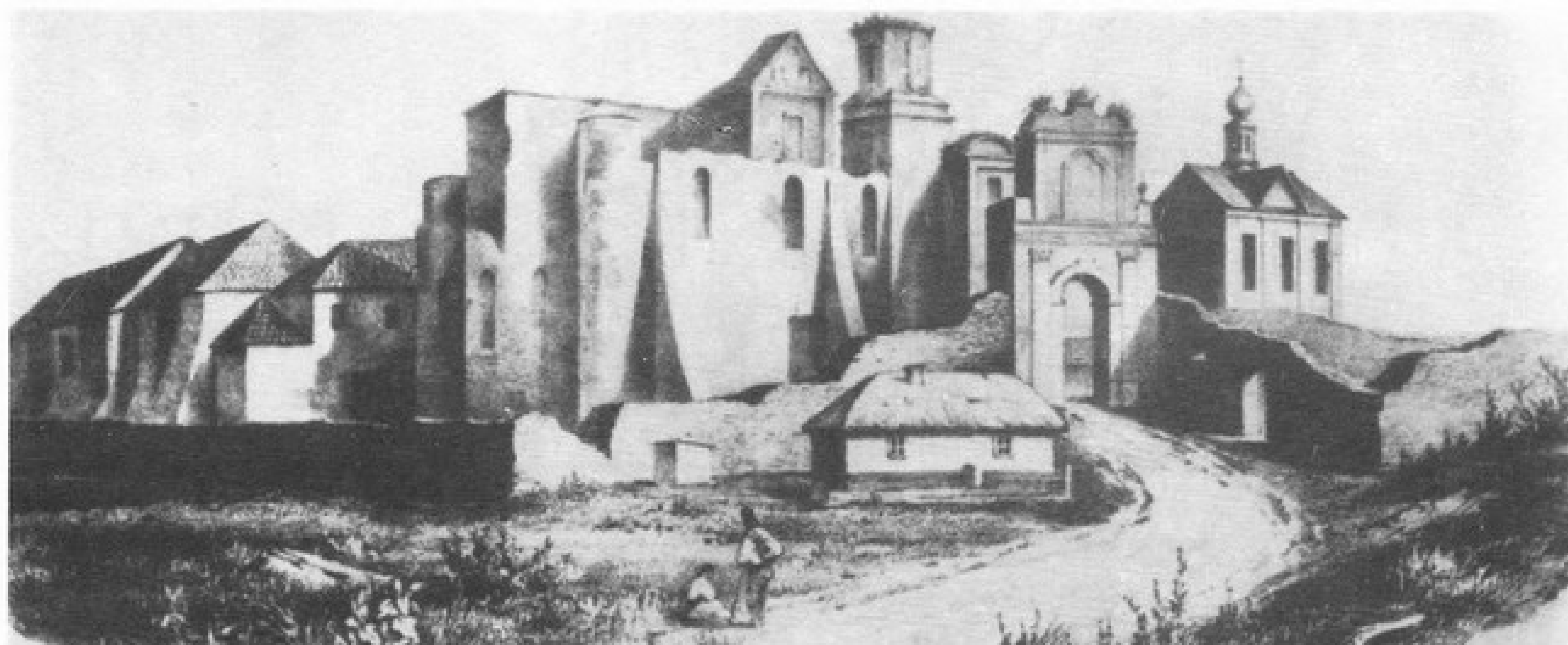
більш слушно сказав про Галич дослідник Київської Русі В. Гончаров: «У XII ст. Галич став одним з найбільших міст давньої Русі, а судячи з величини збережених до наших днів оборонних споруд, він не має рівних серед давніх міст Подніпров'я і Подністров'я»[25].

Виявлені фундаменти кафедрального Успенського собору мають форму за схемою візантійського квадра-

«Буденна» церква князя Володимира у Володимирі-Волинському. Літографія П. Джогина за малюнком Струкова. 1866.

"Everyday" church of Prince Volodymyr in Volodymyr-Volynsky. Lithograph by P. Dzhohyn after the drawing by Strukov. 1866.

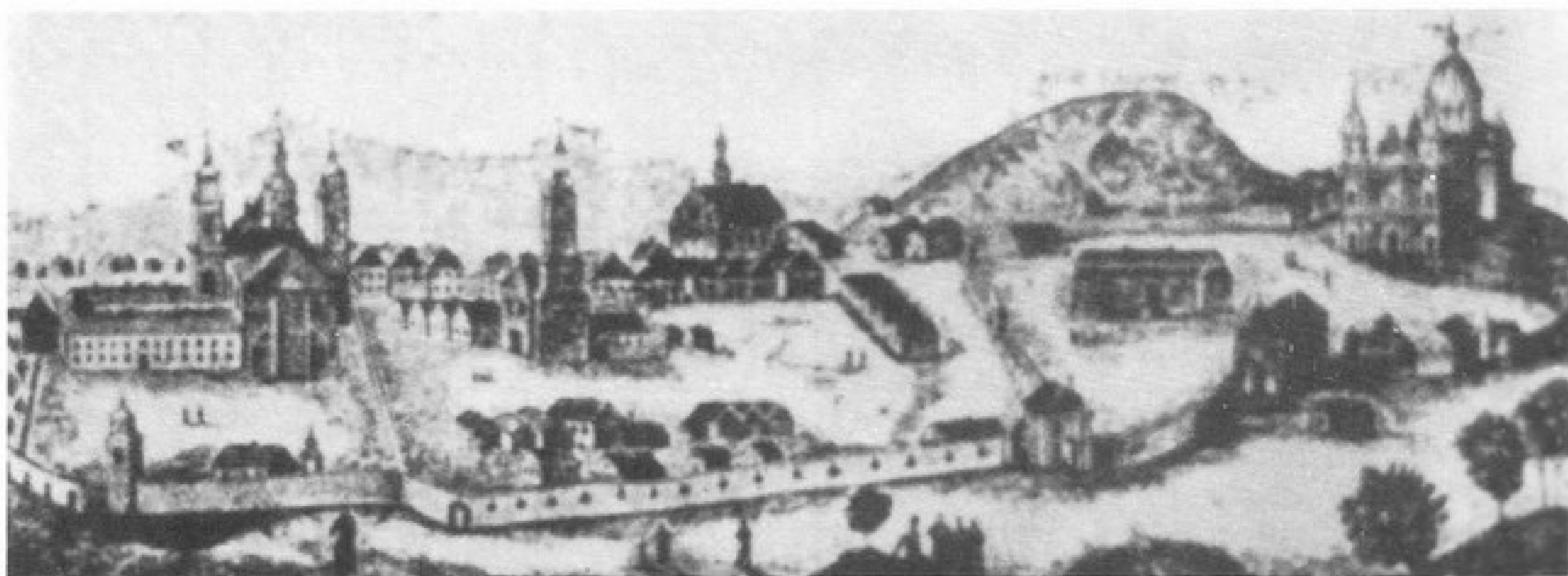

Руїни Хрестовоздвиженської церкви в Луцьку. Літографія XIX ст.

Ruins of the Church of the Exaltation of the Cross in Lutsk. Lithograph. 19th c.

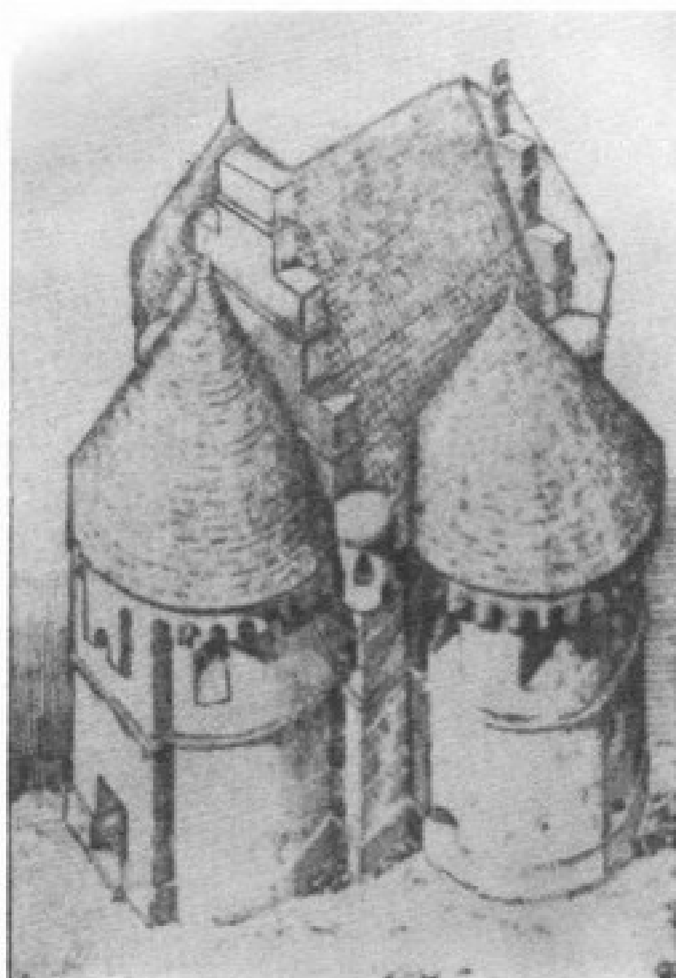
Руїни Мстиславового собору XII ст. у Володимирі-Волинському. Літографія П. Джогина за малюнком Струкова. 1866.

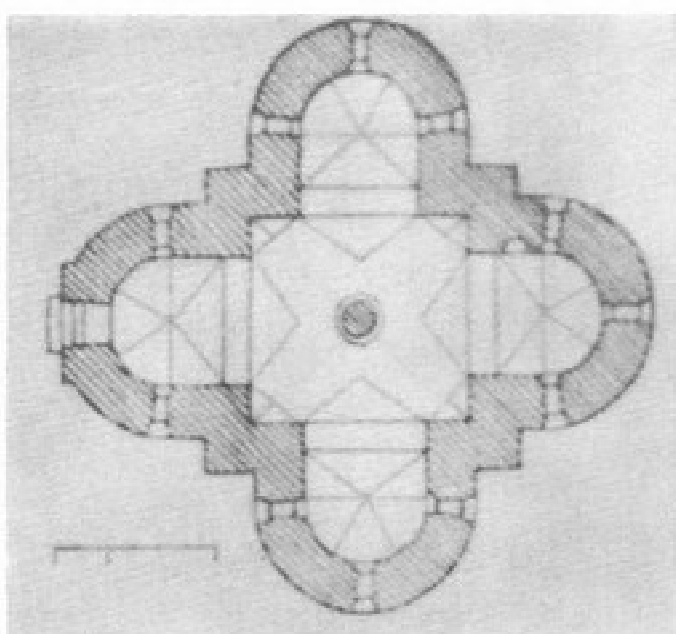
Ruins of Prince Mstyslav's Cathedral (12th c.) in Volodymyr Volynsky. Lithograph of P. Dzhohyn after the drawing by Strukov. 1866.

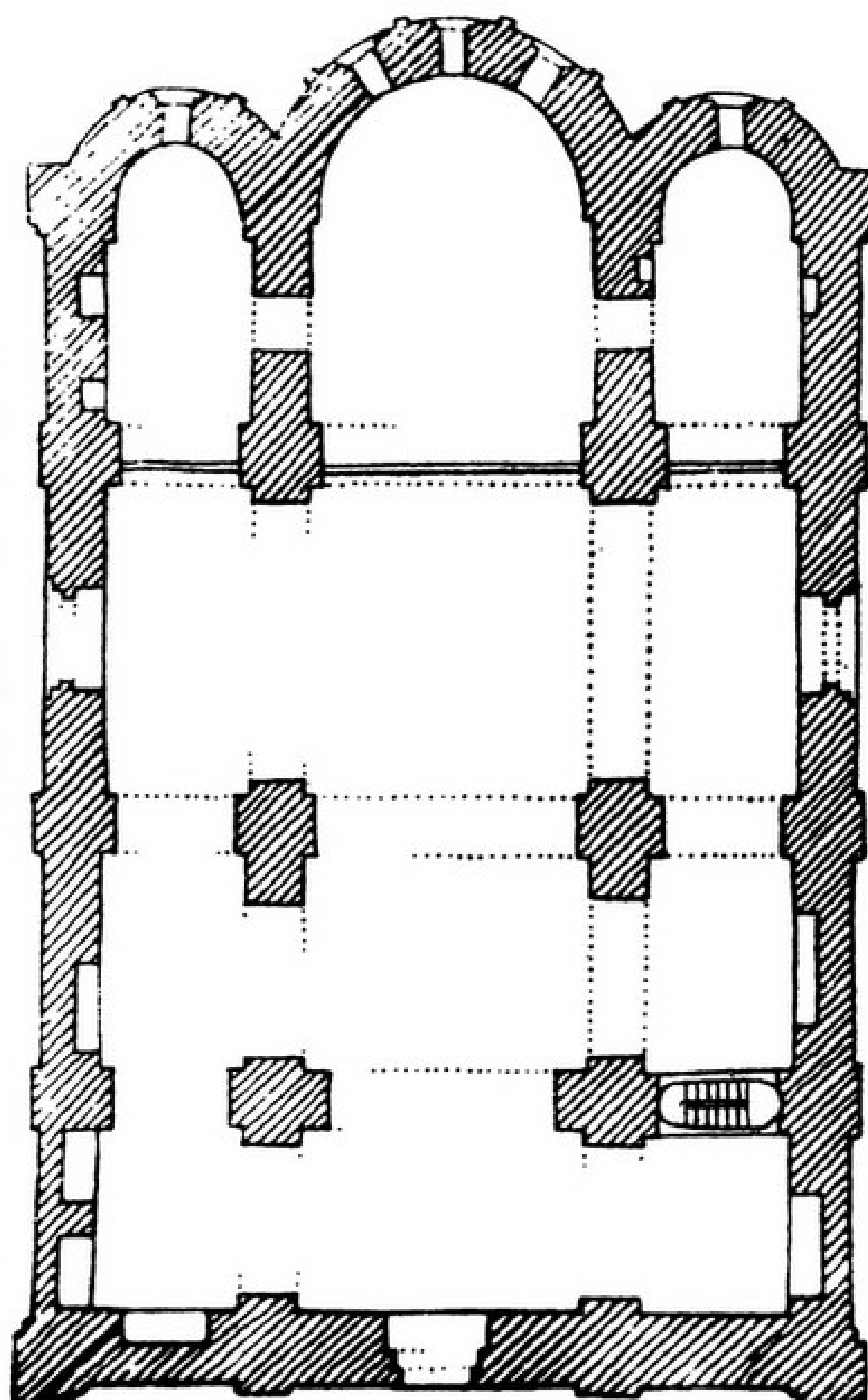

Холм у XVII ст. Гравюра. Kholm in the 17th c. Engraving.

За висловом археолога Я. Пастернака, м. Галич, розміщене на Залуківській височині, від Дністра на півночі аж до злиття річок Луквиці та Лукви на півдні, з центральною Крилоською горою займало 40 км^2 простору з княжим двором і осідком церковної капітули, ринком, пригороддям, боярськими, купецькими дворами та дворами міщан, ремісничими посадами, церквами й монастирями, пристанню на Дністрі. Найта: 32,5$\times$32,5 м з трьома півкруглими апсидами зі сходу, які видовжують його ще на 5 м. Загалом фундаменти за розміром були 32,5 м шириною та 37,5 м довжиною. Товщина зовнішніх окружних, або обвідних, мурів становила пересічно 2,25 м[26]. Майже таку товщину мали фундаменти під центральними опорами. Всі інші внутрішні фундаменти були різної товщини — від 1,4 м до 3,25 м. На фундаментах збереглися решт-

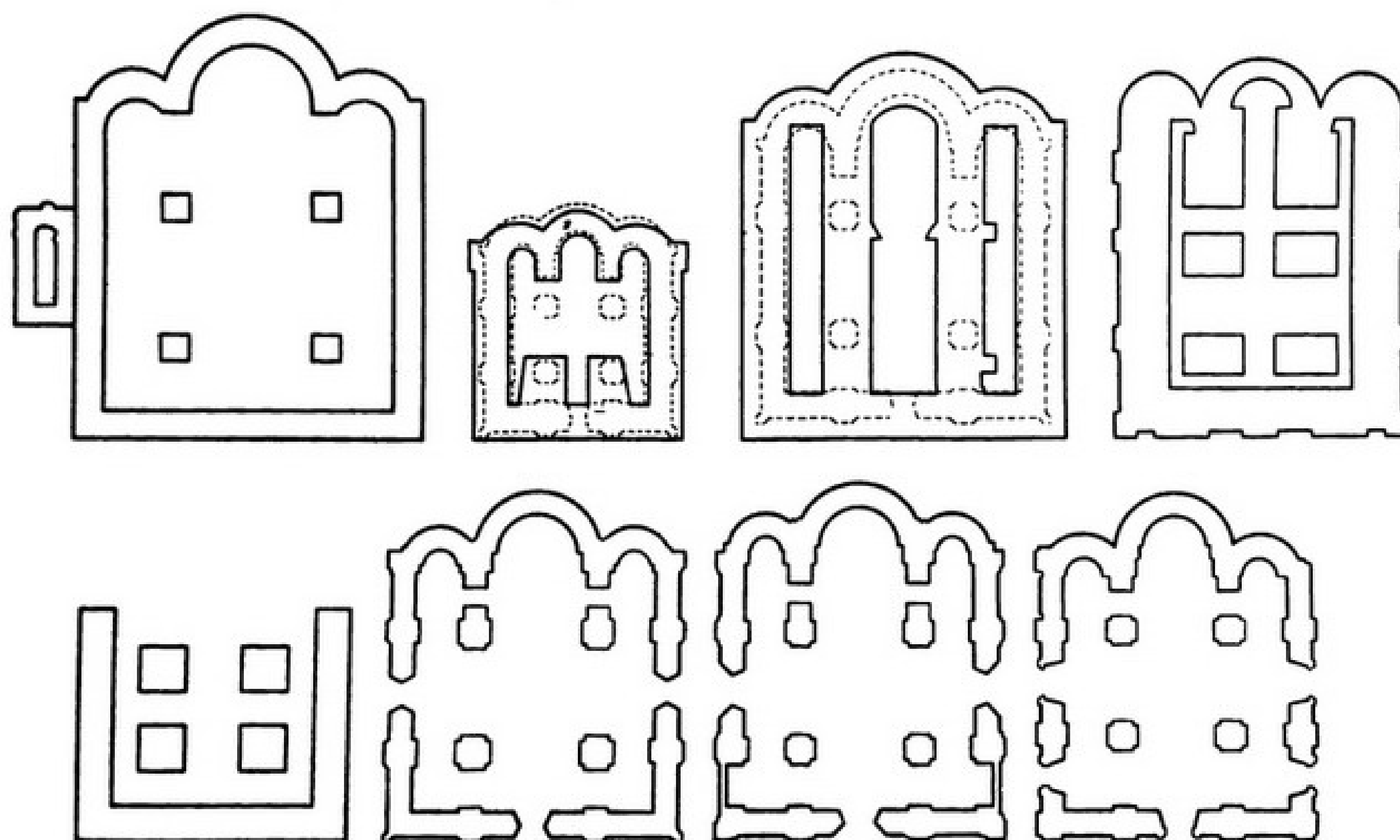

Покровська церква в Сутківцях з планом фундаментів. 1467.

The Intercession Church in Sutkivtsi with the plan of its foundations. 1467.

План фундаментів собору Успіння Пресвятої Богородиці у Володимирі-Волинському (Мстиславів собор). 1160 р.

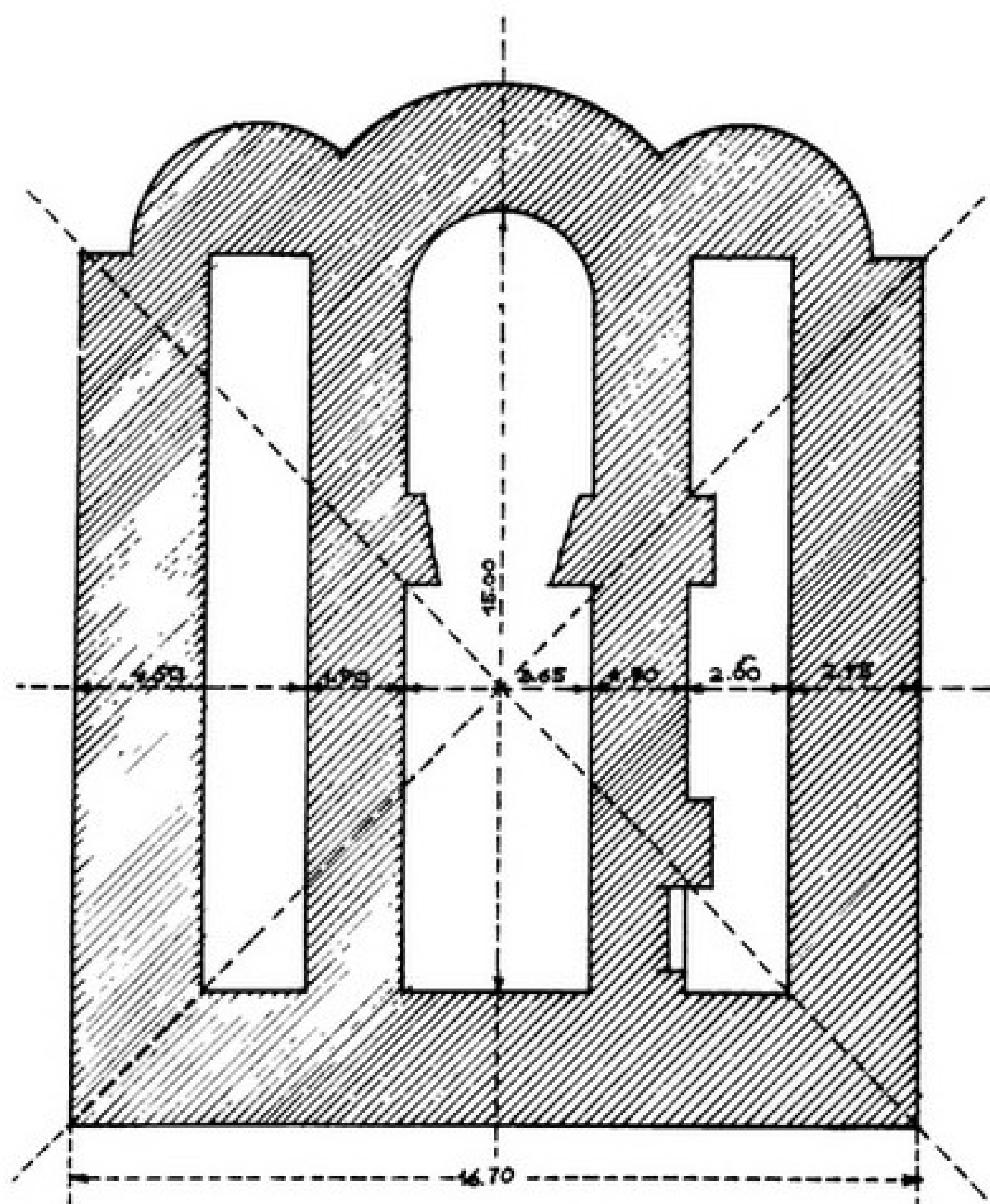
Plan of the foundations of the Dormition Cathedral in Volodymyr-Volynsky (Prince Mstyslav's Cathedral). 1160.

Плани фундаментів галицьких та володимиро-суздальських церков XII ст.: 1 — Церква св. Іоанна в Перемишлі; 2 — церква у Звенигороді; 3 — церква Спаса в Галичі; 4 — церква на Цвинтариськах; 5 — Спасо-Преображенський собор у Переславлі-Залеському; 6 — церква Бориса і Гліба в Кідекші; 7 — церква Григорія у Володимирі; 8 — церква Ризопокладення на Золотих воротах у Володимирі.

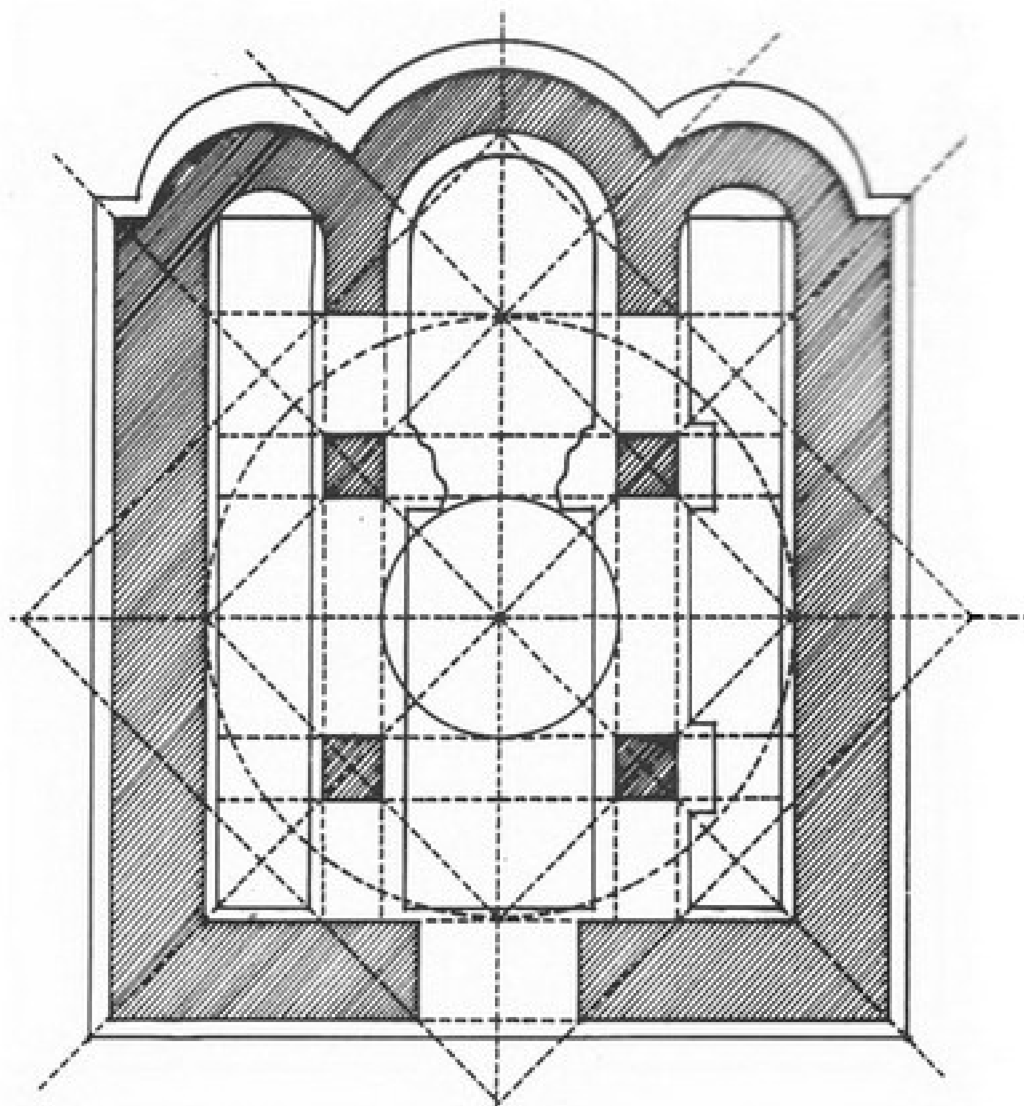
Plans of the foundations of Halych and Vladimir-Suzdal churches, 12th c.: 1. St. John's Church in Peremyshl; 2. Church in Zvenyhorod; 3. Church of Our Saviour in Halych; 4. Church in the Tsvyntaryska area; 5. The Transfiguration Cathedral in Pereslavl-Zalessky; 6. Sts. Boris and Gleb's Church in Kideksha; 7. St. Gregory's Church in Vladimir; 8. Church of the Deposition of the Robe over the Golden Gate in Vladimir.

ки уцілілих фрагментів наземних стін з блоків тесаного каменю. Обидві лицьові сторони фундаментів складені головним чином з кам'яних блоків вапняку, заповнених усередині камінням — ріняками вперемішку з уламками білого вапняку на вапняному розчині з додаванням дрібного вугілля й золи. Така форма

План основи фундаментів церкви Спаса у Галичі. XII ст.

Plan of the foundations of the Church of Our Saviour in Halych. 12th c.

План основи фундаментів церкви Спаса. (Реставрація за І. Захарієвичем).

Plan of the foundations of the Church of Our Saviour. (Restoration after I. Zakhariyevych).

Успенський собор у Володимирі-Волинському. 1160. (До реставрації).

The Dormition Cathedral in Volodymyr-Volynsky. 1160. (Before the restoration).

закладки фундаментів цілком відповідала романській будівельній техніці, на той час уже добре відомій у Київській Русі. Наземні стіни складалися з алебастрових блоків і лише в деяких місцях — з вапнякових, зокрема в апсидній частині храму. Для закріплення обвідних магістральних стін собору та для рівномірного їх осідання використовували дерев'яні анкери з товстих колод, вмурованих у жолоби стін. Такі жолоби виявлені у залишках стін. Вони чергувалися, мабуть, на певній відстані по висоті навколишніх стін. Такий охоронний засіб виявлено і в багатьох інших храмах, наприклад у Десятинній церкві та в мурах Спаської церкви на Берестові (Київ), стінах Успенського собору у Володимирі (на Клязьмі), фундаментах храмів у Градчанах (Прага).

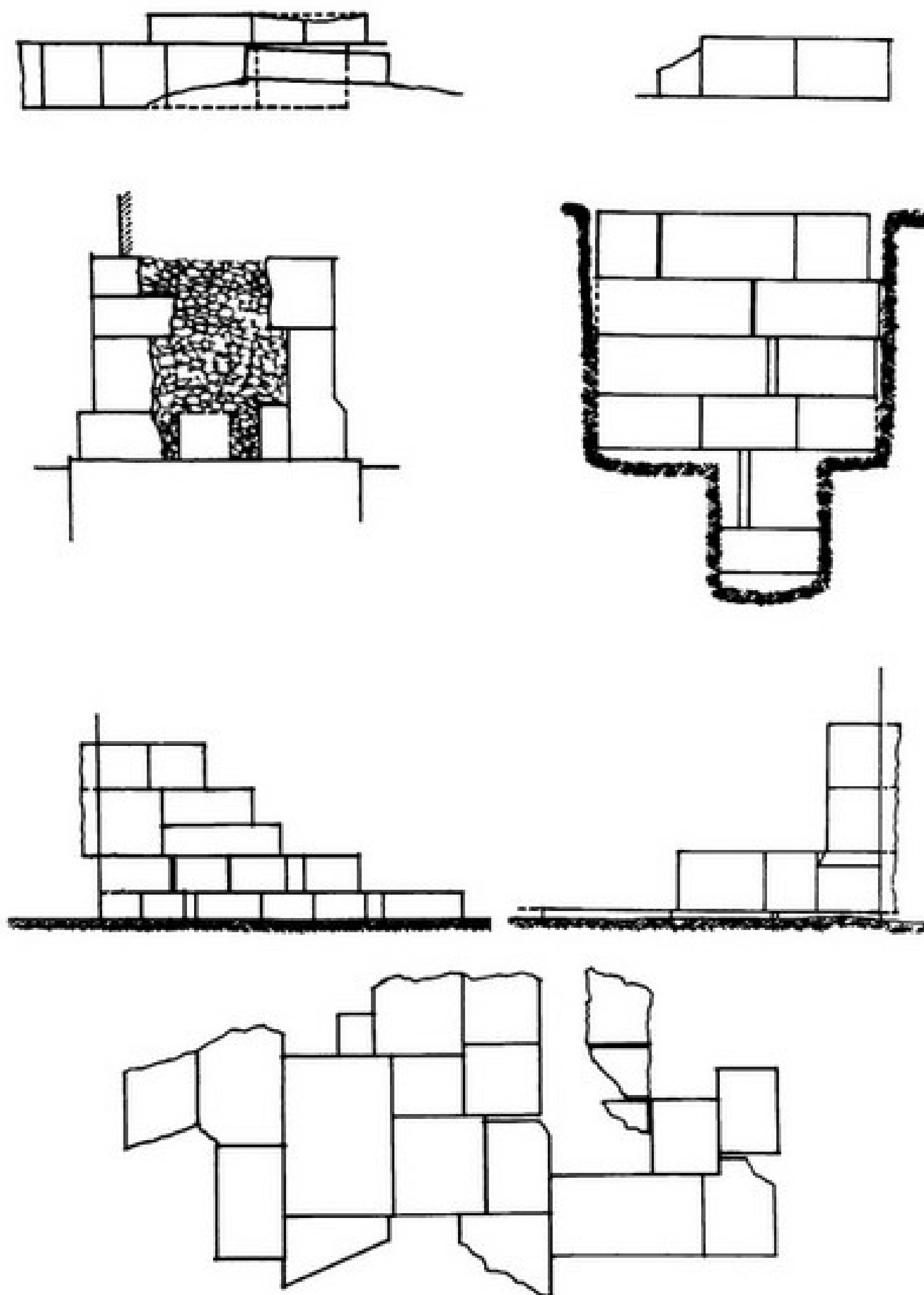
Головну частину собору становили три нефи з трьома апсидами і чотирма або шістьма стовпами всередині. Вони тримали на собі центральну купольну частину храму. Ця частина була замкнута з півночі, заходу та півдня притворами, що утворювали разом з нею органічну цілісність споруди. У східній частині притвору знаходилася захристія, у західній — баптистерій (хрещальня), при розкопках якої знайдено фрагмент нижньої частини заглиблення хрестильниці з вапнякового блока. До баптистерію у тому ж притворі прилягала зі сходу каплиця з власною апсидою, що збереглася після розбирання собору (реставрована).

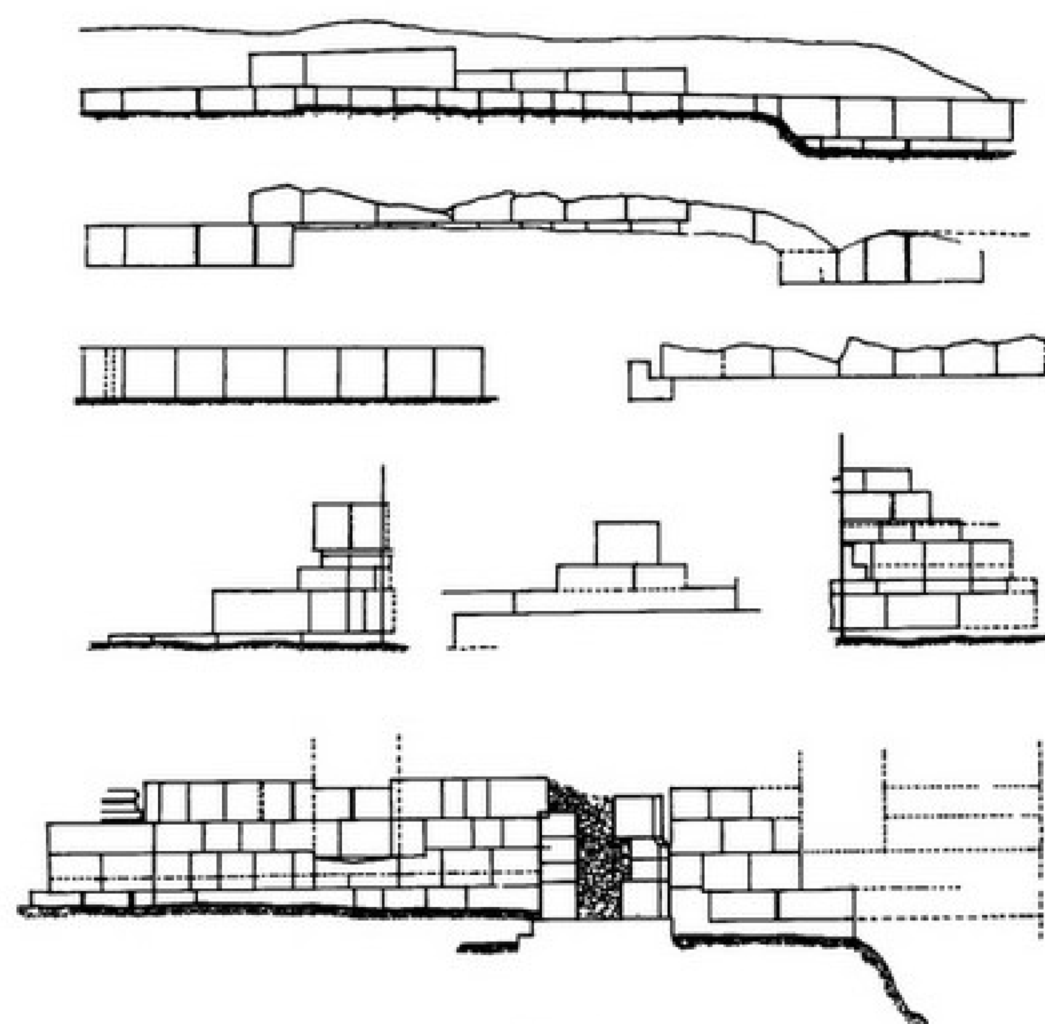
На думку Г. Вагнера, Успенський собор будували не з притворами, а з круговими галереями. Він також вважає (і це, мабуть, правильно), що собор був не чотири-, а шестистовпний. На це вказує і величезний об'єм споруди [27]. Г. Вагнер заперечує однокупольність собору, посилаючись на те, що Ярослав Осмомисл, тоді ще молодий князь, передбачливо дотримувався київських традицій, де шестистовпний та п'ятикупольний собор був головним храмом князівства.

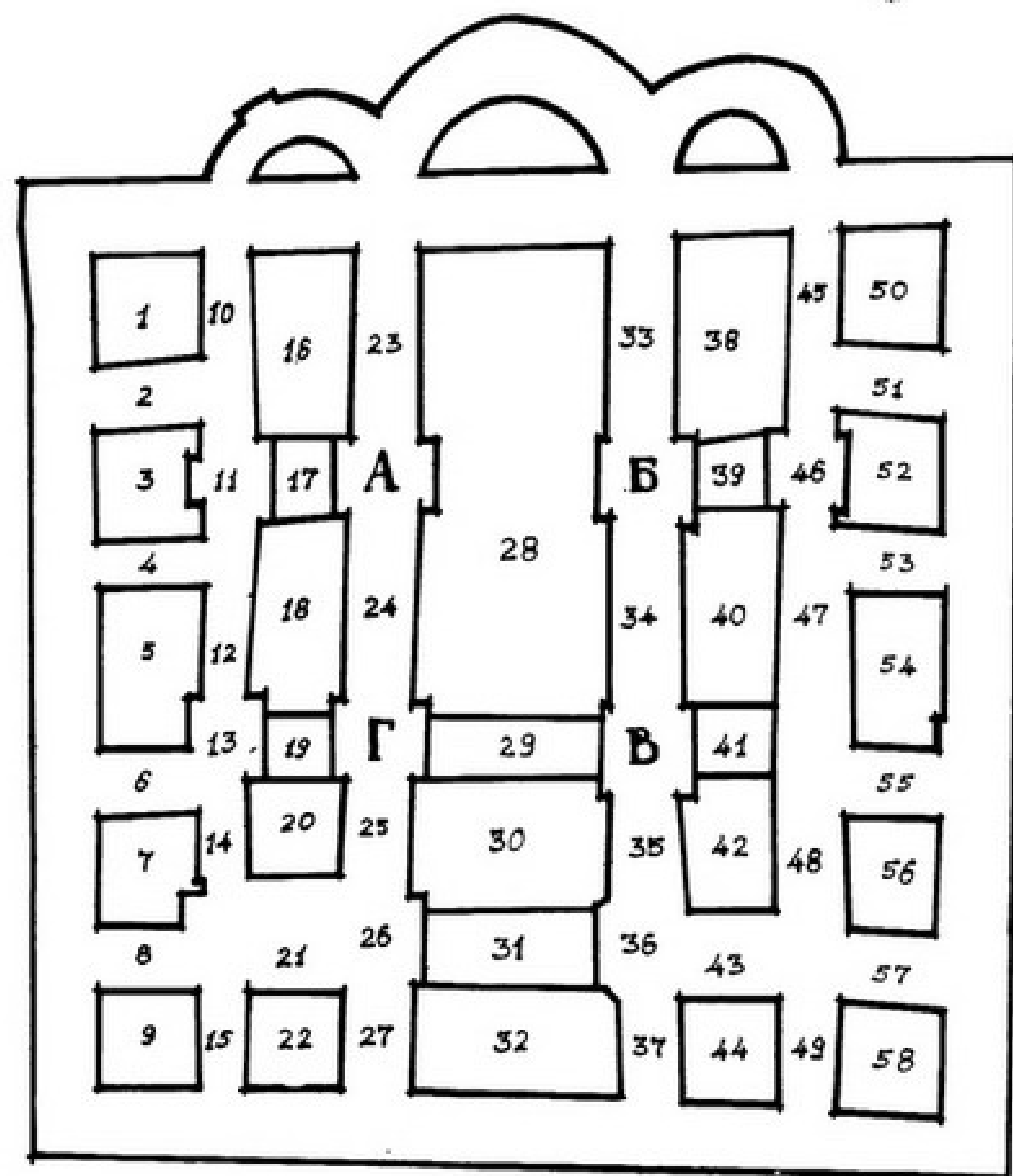
З трьох боків, вважає дослідник, над притворами собору знаходилися відкриті галереї з охоронним парапетом і аркадами. Про існування галерей довідуємося з літописної оповіді 1219 р. у період війни Мстислава Пересопницького, тестя Данила Романовича, з угорським воєводою Філею, котрий здобув місто: «Филя же строяшеся на брань, мняше же бо яко никто можеть стати противу ему на брань; остави же Коло-

мана вь Галичи, и созда градь на церкви пречистое Владичица нашая Богородица... и возбигоша же на Комары церковния и ини же ужи возвлачишася, а фарь ихь поимаша: бі бо градь створень на церкви; онимь же стріляющимь и каменіе мечущимь»[28].

Як засвідчують повідомлення літопису, галицький білокам'яний Успенський собор оточувався з трьох боків відкритими галереями. Такі галереї (незалежно

Архітектурні деталі з кафедрального Успенського собору в Галичі—Крилосі. XII ст. (За Я. Пастернаком).

Уцілілі частини надземних мурів кафедрального Успенського собору в Галичі — Крилосі. XII ст.

План фундаментів кафедрального Успенського собору в Галичі—Крилосі. (За Я. Пастернаком).

Architectural details from the Dormition Cathedral in Halych—Krylos. 12th c. (After Ya. Pasternak).

Extant parts of walls of the Dormition Cathedral in Halych—Krylos. 12th c.

Plan of the foundations of the Dormition Cathedral in Halych—Krylos. (After Ya. Pasternak).

від того, чи були вони на всю висоту споруди, чи дещо нижчі) надавали храмові пишності, величності. Вони творили його образ і водночас розкривали семантику. Адже такий собор виражав ідею єднання, утвердження могутності князівства. Споруди, оточені з трьох боків галереями, побутували в архітектурі Києва доби Ярослава Мудрого і мали подібну типологічну схему з галицьким Успенським собором.

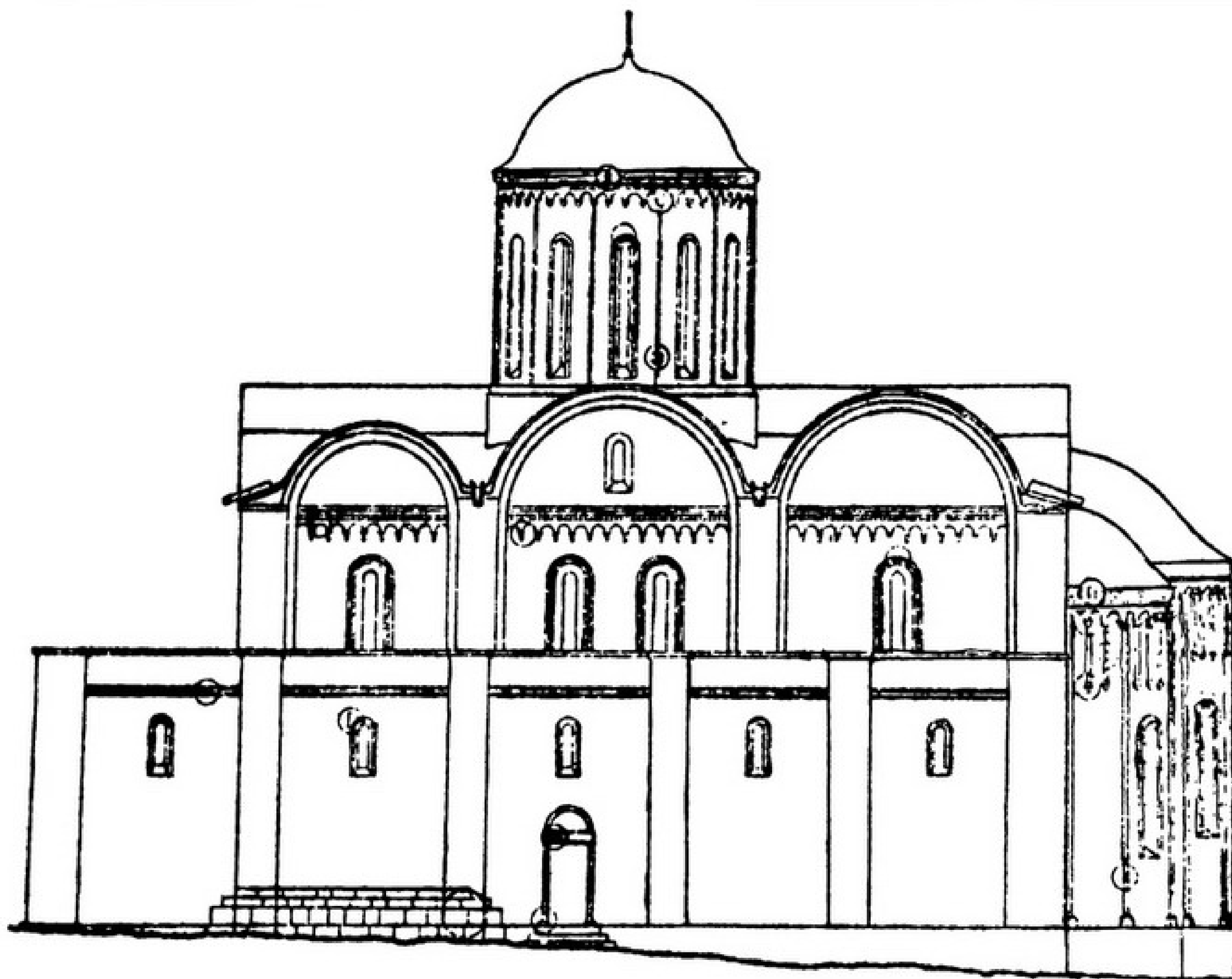
Після спорудження собору в Галичі такі храми будує в Чернігові Святослав Всеволодович київський 1186 р., а Всеволод Успенський — у Володимирі 1160 р.

У румовищах відкритого собору в Галичі виявлено велику кількість уламків архітектурних деталей з різьбою по каменю, профілі пілястрів, фрагменти колон, фігурних масок, зубчатого та валкового фриза. Вони дають певне уявлення про його мистецьке оздоблення. Детальний опис собору зробив Я. Пастернак, нові дослідження доповнюють його спостереження стосовно реконструкції зовнішнього та внутрішнього виглядів.

Загалом Успенський собор у Галичі мав вигляд величної, строгої білокам'яної споруди і не відзна-

чався щедрістю архітектурних прикрас. Він, як і споруди періоду Ярослава Мудрого, височів над ярусом галерей, створюючи монументальну композицію, яка виражала могутність Галицького князівства та її володаря — Ярослава Осмомисла. Через аркади галерей було видно білі алебастрові магістральні стіни, поділені стрічками пілястрів, які не мали окремих баз, а стояли безпосередньо на цоколі і виступали із стін

У західній стіні навпроти центрального нефа був розташований головний вхід з перспективним порталом, увінчаний рельєфним тимпаном. Археологи виявили у румовищах собору фрагменти валкового фриза, алебастрового валка, різьбленого архівольта і хрещатих стовпів. Собор мав також два бокових входи — з півдня та півночі. Знахідки засвідчують їх архітектурно-декоративне оформлення. Це було обрам-

Реставрація, виконана О. Тіцом, південного фасаду Успенського кафедрального собору в Галичі. XII ст.

Southern front of the Dormition Cathedral in Halych. 12th c. Restoration by O. Tits.

тільки на його ширину. У верхній частині, яка височіла над галереями, стіни мали вузькі вікна, оздоблені арками. Апсиди храму, в свою чергу, прикрашувалися запозиченими з романської архітектури півколонками. Ці півколонки могли йти від основи напікруглих аркадок над вікнами аж до самого низу та спиралися на цоколі, як це зроблено у церкві Пантелеймона, або, можливо, тільки звисали з аркадок у горішній частині апсид (таке траплялося у споріднених володимиро-суздальських церквах). Капітелі таких висячих напівколонок, мабуть, були прикрашені стилізованими пальметами, а бази спочивали на декоративних масках голів людей чи тварин. Подібні маски виявлені у румовищі біля апсид собору.

Навколо апсид у верхній частині над вікнами був розташований типовий романський зубчатий фриз з аркатурним поясом. Можливо, такий фриз мали бокові стіни собору. Він, напевне, оперізував і маківки храму. Споруда мала багато вікон — у стінах, апсидах та підбанниках куполів, які також були прикрашені валковим фризом у вигляді півкулі. Допускаємо, що вікна собору мали вітражі — так звані римські стекла. Про це засвідчують численні знахідки кольорового скла й олов'яні спайки.

лення з напівкруглого валка, фриз з плетінчатим орнаментом та колони з декоративними капітелями.

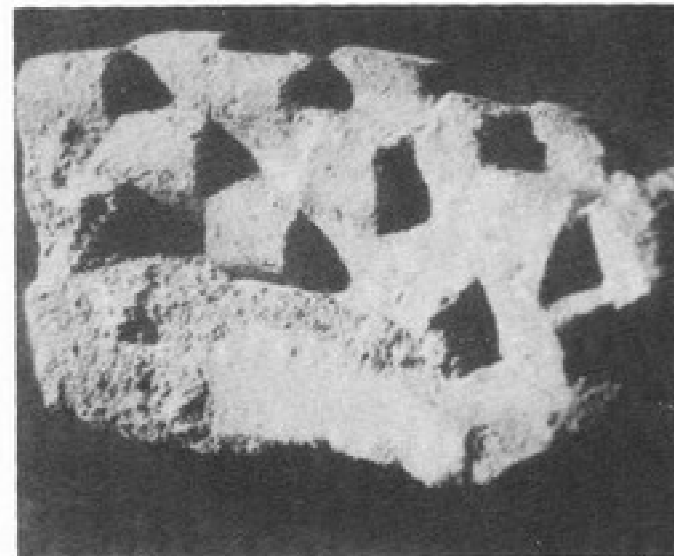
Головну частину собору становили три нефи з трьома апсидами. Навпроти середньої апсиди розміщувався пристіл, над яким височів на чотирьох колонах ківорій. Збереглися фрагменти цих стовпів (колон) з верхніми наріжниками. У бічних апсидах був жертовник та дияконник; найширший неф творив з широким трансептом рівнораменний хрест. Це перехрестя мало вигляд квадрата. Як вважає Я. Пастернак, на його чотирьох кутах стояли могутні круглі стовпи (колони) з вапняку, що складалися з півкулястих відрізків висотою 43 см і в перетині — 50 см. Ці стовпи-колони тримали великий центральний купол і тому зв'язувалися між собою відповідними філярами у внутрішніх стінах всіх трьох притворів, з'єднаних у верхній частині собору жолобкуватими склепіннями. Середня частина цих склепінь зв'язувала, як уже зазначалося, обидва нефи — північний та південний — головних стовпів з відповідними опорами протилежних стовпів, вмурованих у несучі стіни. Між цими стовпами, на які спиралося склепіння обох кінців трансепта, були входи у північний та південний притвори храму.

Центральну частину собору з півночі, заходу та півдня замикали притвори, що спільно творили органічне ціле, один могутній квадратовий масив [29]. Над цими трьома притворами розміщувалися відкриті галереї з охоронним парапетом та аркадами. Як ми вже з'ясували, стовпи центральної частини храму були округлими колонами і їх доповнювали півкруглі колони, вмуровані у несучі стіни бокових притворів. Ці храму. Це, мабуть, зроблено для того, аби усунути враження одноманітності великого внутрішнього об'єму. Покрівля собору підлягала прийнятим тоді архітектурним вимогам, за якими зовнішній вигляд даху відповідав внутрішнім формам склепіння. Тому центральне купольне перекриття над головним нефом і трансепта піднімалися на невисокому підбаннику. Можливо, споруда мала довкола ще чотири менші

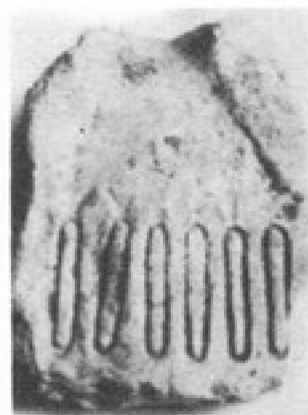
Архітектурні фрагменти з галицького Успенського собору. XII ст.

Architectural fragments from the Dormition Cathedral in Halych. 12th c.

півколони і колони основних стовпів мали, очевидно, прикрашені капітелі, фрагменти яких зустрічалися при розкопках фундаментів споруди (фрагменти волют, пальметок).

Внутрішні стіни храму покривалися фресковим живописом, фрагменти якого знайдено у румовищі. Знахідки фрагментів підлоги дають підстави вважати, що в соборі було дві підлоги: одна давніша — періоду початку будівництва храму, інша — викладена дещо пізніше. Про характер першої підлоги засвідчують віднайдені керамічні рельєфні плитки, аналогічні плиткам багатьох галицьких храмів. Пізніше, внаслідок пошкодження, цю підлогу було замінено великими алебастровими плитами в бокових притворах і плитами з теребовельського рожевого пісковику в центральній частині собору (розмір плит — 200×88 см). Про існування підлоги з керамічних глазурованих плиток квадратної й трикутної форм з рельєфним зображенням свідчить виявлення у 1955 р. біля західної частини фундаментів храму великої кількості закопаних плиток (близько 250 фрагментів; на 184 з них були рельєфні зображення) [30]. Фрагменти другої підлоги, складеної з великих монолітних плит, виявлені під час розкопок 1936—1937 рр., не мали слідів іншого покриття.

Дослідження показали, що у бокових навах підлога була на 24 см нижчою, ніж у центральній частині купола, що творили п'ятикупольне завершення, характерне для тогочасних єпископських кафедральних соборів.

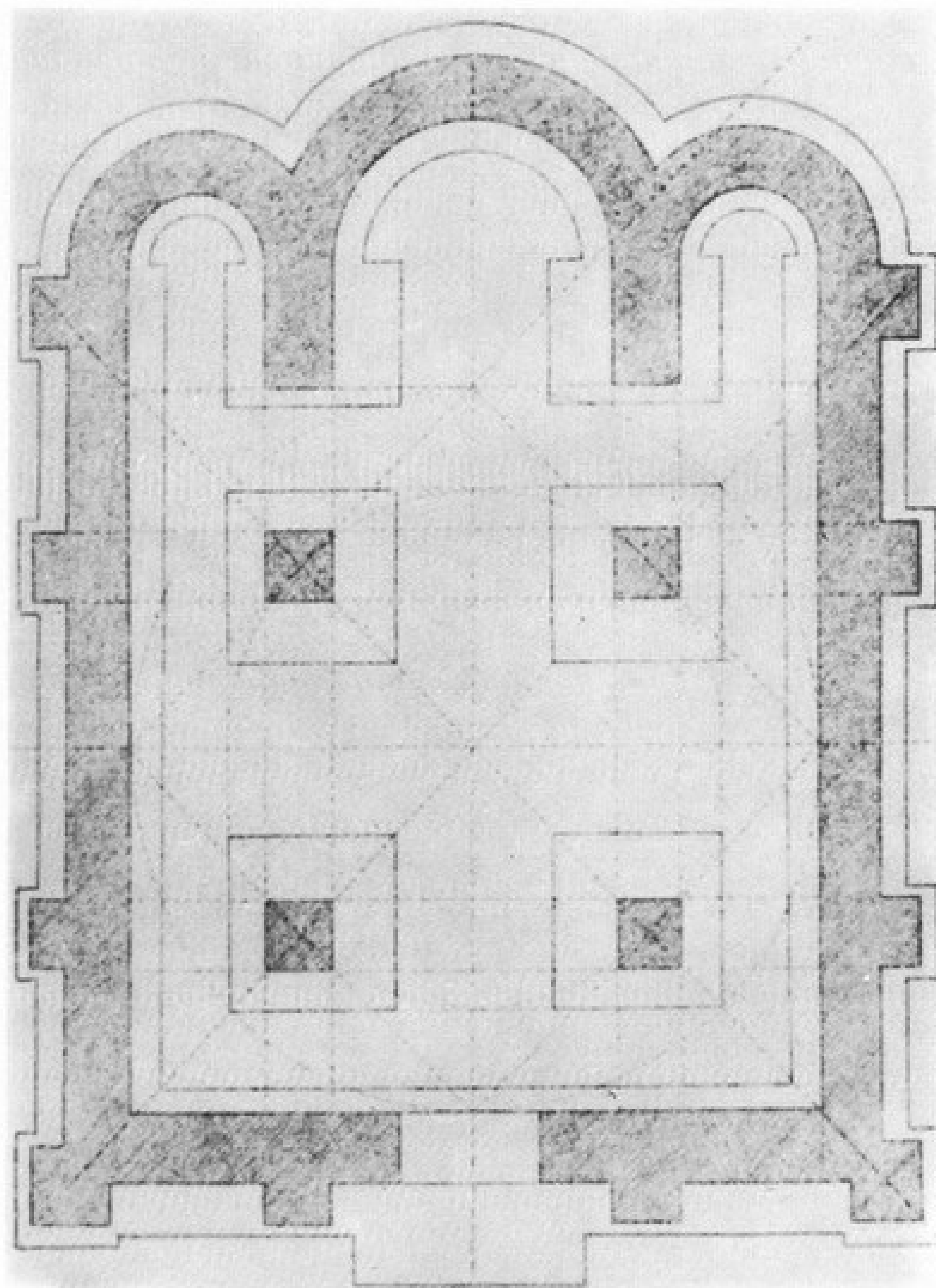
Знайдено фрагменти дахівки-черепиці у вигляді довгастих жолобків, а також шматки олов'яної бляхи, якою вкрита купольна частина храму. Шатрові частини даху покривалися черепицею. Залишки олов'яної бляхи не мали слідів позолоти, отже, кафедральний галицький собор не був золотоверхим.

Залишається нез'ясованим, чи мав собор вежі з виходом на галереї з дзвонами. Якщо шукати аналогії у романській архітектурі, то в храмах Заходу, зокрема Чехії, такі вежі розміщувалися на західному порталі культових споруд з шатровим перекриттям та дзвонами. Можливо, і галицький храм як головний єпископський собор князівства на зразок романських мав дві вежі на обох кінцях західного фасаду, де знаходився головний портал. Однак дехто з дослідників вважає: вежі не виходили за межі стін собору, як це було у церкві Василя в Овручі чи у Спаському соборі у Чернігові. Коли ж такі вежі існували, то вони, ймовірно, були невисокими, щоб не порушувати монолітної цілісності купольної частини.

У румовищах собору біля західного порталу віднайдено уламки дзвонів, що, допускаємо, були на цих вежах, верхня частина яких служила за дзвіницю. Таке поєднання п'ятикупольного завершення доміну-

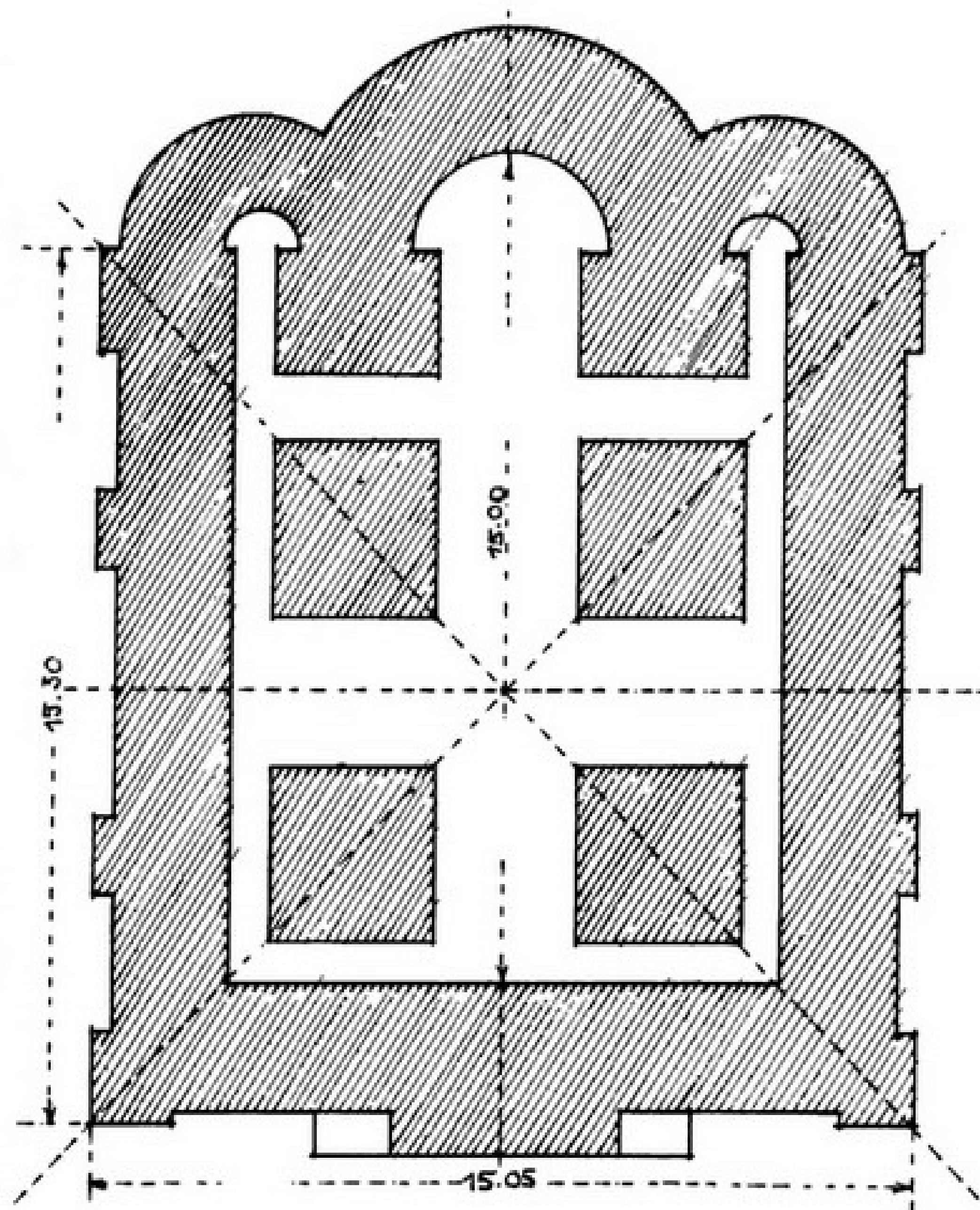
вало над спорудою храму та веж із шатровим перекриттям і надавало храмові монументальної урочистості, строгості, неповторної величності.

Спроби реконструкції галицького Успенського собору зроблені дослідниками давньоруської архітектури Є. Воробйовою та О. Тіцом [31]. Вони дійшли висновку, що майстри, котрі будували собор у Галичі, повинні були насамперед знати характер будівництва у формуванні ідейно-художнього образу споруди став загальний задум і прийнята типологічна структура, що розвинулася в архітектурній пластиці та інших деталях. Уже в середині XII ст., доводить він, у Галичі проживали місцеві майстри, котрі раніше працювали на спорудженні церкви Спаса, тобто для них кам'яна техніка будови не була новою. Галицькі майстри знали також деталі романської архітектурної пластики, які

Реставрація плану фундаментів церкви Кирила і Мефодія в Галичі. XII ст. (За І. Захарієвичем).

Restoration of the plan of the foundations of Sts. Cyril and Methodius' Church in Halych. 12th c. (After I. Zakhariyevych).

План фундаментів церкви Кирила і Мефодія (в основі). XII ст. (За І. Захарієвичем).

Plan of the foundations of Sts. Cyril and Methodius' Church. 12th c. (After I. Zakhariyevych).

у Чернігові. Вони спираються у висновках на аналогії з чернігівськими храмами, плани фундаментів яких близькі до фундаменту Успенського собору. З цього погляду, на думку Б. Рибакова, найближчою є Благовіщенська церква у Чернігові, хоч вона й побудована трохи пізніше від галицького храму. Ця триапсидна з круговими галереями споруда зведена у 1186 р.

Таким чином, Є. Воробйова і О. Тіц підтримують концепцію щодо існування своєрідної галицької архітектурної школи, принципи якої зводилися до органічного поєднання київсько-візантійської хрестовокупольної системи з романською будівельною технікою. Отже, внаслідок поєднання східнослов'янської структури храмів і архітектурно-пластичного романського декору на місцевій основі виникають оригінальні споруди Галича. Вчені доводять: «Величний міський собор Галича, як і Софія Київська чи Новгородська, височів над пониженим об'ємом галерей, створюючи стійку монументальну композицію, яка мовою мистецтва виражала політичні претензії Ярослава Осмомисла на панівну роль серед князів» [32].

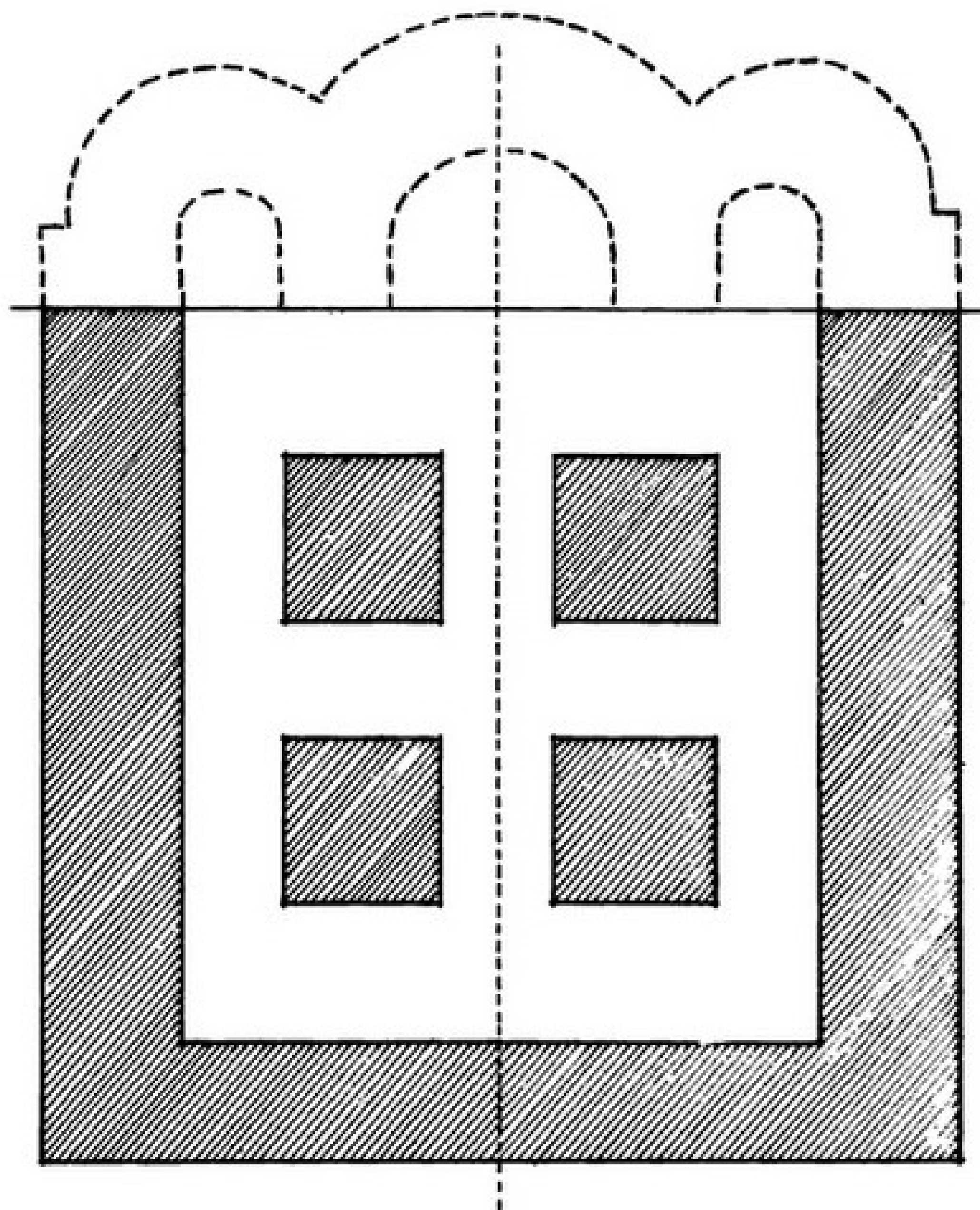
О. Тіц доходить висновку: визначальним фактором використовували для підсилення виразності художнього образу хрестовокупольних храмів. Фундатор галицького кафедрального собору Ярослав Осмомисл добре розумів необхідність дотримування у будівництві складної семантики величних споруд періоду Ярослава Мудрого. Тому собор він збудував у традиціях монументального п'ятинефного храму періоду величі Київської Русі. Таким чином, зведений на крилоській Княжій горі Успенський собор став своєрідним символом незалежності й могутності Галицького князівства. Він завжди був активним учасником історії стародавнього Галича.

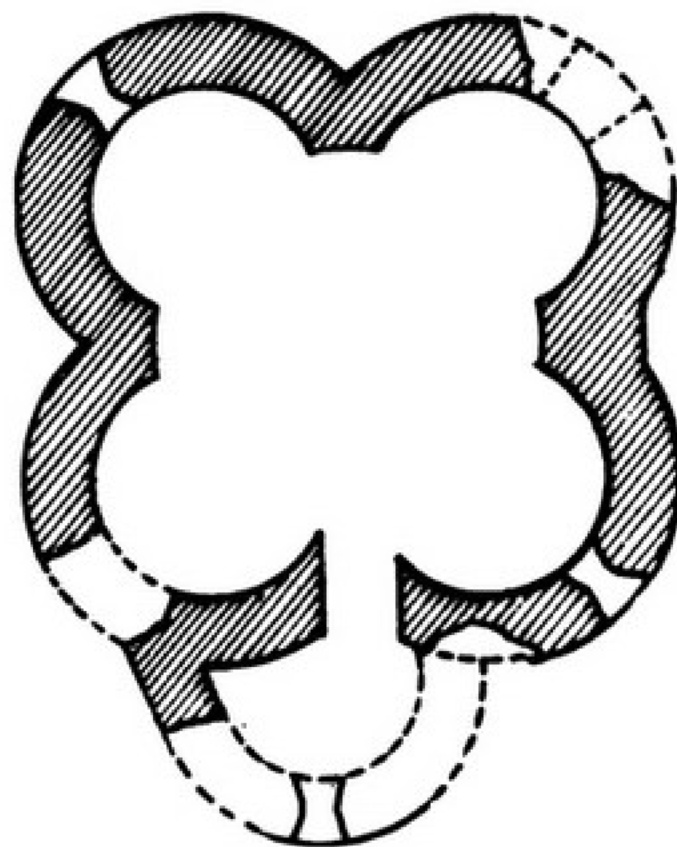
Чільне місце у галицькому будівництві на ранньому етапі розвитку посідає храм Кирила і Мефодія, фундаменти якого відкрито 1882 р. Л. Лаврецьким та І. Шараневичем. Розкопуючи фундаменти цієї споруди і враховуючи їх розміри та масивність, вони помилково визначили, що це кафедральний Успенсь-

кий собор Галича. Тільки Й. Пеленський, оглянувши місце розкопок, дійшов висновку: на такому неукріпленому місці не міг стояти головний храм Галича. Тоді він виводив назву храму Кирила і Мефодія від недалекої частини лісу, що має назву Кирилівка. План цієї церкви дещо видовжений і поділений на три нефи всередині, яким відповідають зовні три округлі апсиди. За типом і планом він був близький до Спаської церкви з чотиристовпною хрестовокупольною спорудою. Величина фундаментів, за вимірами інженера Захарієвича,— 20,2×15,05 м. За вимірами Й. Пеленського, їх розмір становить 20×14,5 м, а ширина фундаментів — 2,64 м. Фундаменти викладені з каменю-ріняку на вапняному розчині, глибина їх доходила до 1,1 м, а фундамент опорних стовпів сягав глибини 2 м. Апсиди заглиблені до середини церкви, через що його чотири центральні підкупольні стовпи дещо зміщені до західної частини храму.

Таке розміщення стовпів зустрічаємо і в інших галицьких спорудах, наприклад у церкві Спаса та церкві невизначеної назви на Цвинтариських. На фундаментах цієї споруди знайдено фрагменти архітектурних деталей з рослинним орнаментом, залишки бази (підстави) центральних опорних стовпів (колон), блоки тесаного каменю зі стін. Фундаменти церкви збереглися добре. Вони мають зовні окреслені виступи пілястрів. Полив'яних плиток не виявлено. Можливо, як і в центральному соборі, там була підлога з кам'яних плит. Такі плити виявлено у 1979 р. при земляних господарських роботах на полі крилоського Підгороддя. Деякі науковці вважають, що плити сюди перенесено з розібраної підлоги Кирилівської церкви. Масивні й глибоко закладені фундаменти цієї культової споруди, напевне, мали високі кам'яні стіни, увінчані величним куполом.

Стіни храму з трьох боків були розділені пілястрами, які підкреслювали і надавали образної виразності монументальній будові. Три пілястри без наріжників західної частини храму не дають підстави вважати, що з цього боку не було входу. Такі входи теж могли знаходитися з північного та південного боків між другим і третім пілястрами. Товщина стін мала понад 2 м. Це наштовхує на думку, що входи розташовували-

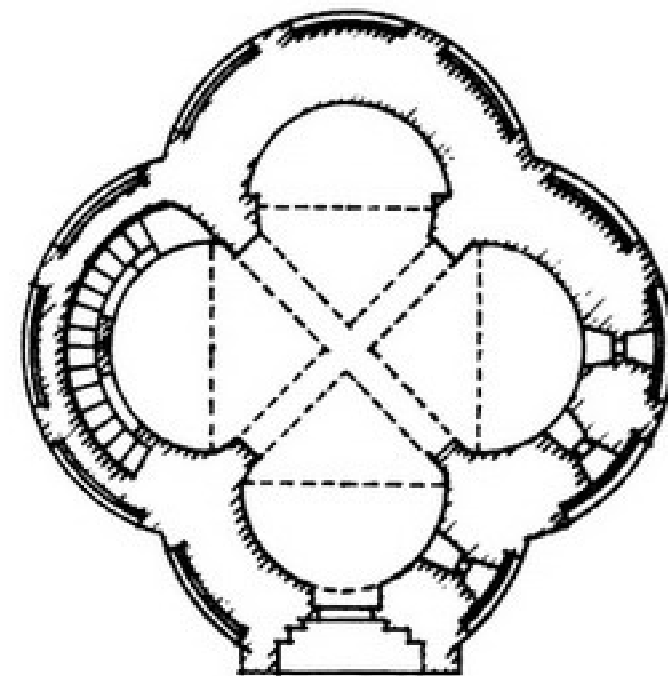

План фундаментів церкви в Галичі на Цвинтариськах. XII ст.

Plan of the foundations of the church in the Tsvyntaryska area. 12th c.

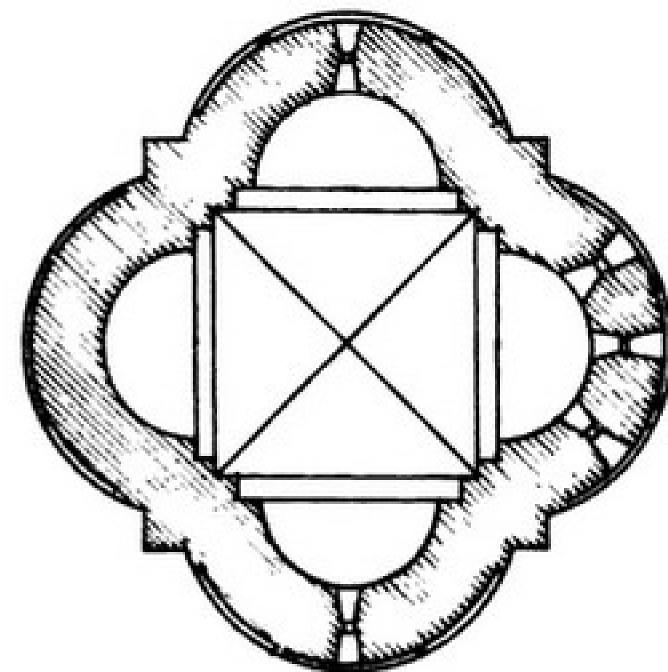
План фундаментів ротонди св. Марії у Вавелі (Польща), прототипа галицьких ротонд. X ст.

Plan of the foundations of St. Mary's Rotunda in Wawel (Poland), a prototype of Halych rotundas. 10th c.

План фундаментів каплиці в Папаці, Угорщина. XIII ст.

Plan of the foundations of a chapel in Papatz, Hungary. 13th c.

План фундаментів каплиці в Яке, Угорщина. XIII ст.

Plan of the foundations of the chapel in Jake, Hungary. 13th c.

Кам'яний саркофаг Ярослава Осмомисла. XII ст.

Stone sarcophagus of Prince Yaroslav Osmomysl. 12th c.

Архітектурні рештки з Успенського собору: фрагмент «Левова маска» з апсиди собору та фрагмент архітектурної деталі.

Architectural remains of the Dormition Cathedral: lion's mask, a fragment from the cathedral apse, and a fragment of an architectural detail.

Кам'яна консоль з Успенського собору в Галичі. XII ст.

Stone console from the Dormition Cathedral in Halych. 12th c.

Фрагмент архітектурної конструкції з порталу Успенського собору в Галичі. XII ст.

Architectural fragment of the portal of the Dormition Cathedral in Halych. 12th c.

Фрагменти полив'яних рельєфних плиток із зображенням грифонів та птахів з підлоги галицького Успенського собору. XII ст.

Fragments of glazed relief tiles with representations of griffins and birds from the floor of the Dormition Cathedral in Halych. 12th c.

Фрагменти рельєфних полив'яних плиток з підлог галицьких храмів. XII ст.

Fragments of relief glazed tiles from the floors of Halych churches. 12th c.

Частина кам'яного блоку з Успенського кафедрального собору.

Part of a stone block from the Dormition Cathedral.

Частина кам'яного блоку з зображенням дракона з порталу галицького Успенського собору. XII ст.

Part of a stone block with the representation of a dragon from the portal of the Dormition Cathedral in Halych. 12th c.

Керамічна плитка з рельєфом грифона з підлоги Успенського собору в Галичі. XII ст.

Ceramic tile with the relief of a griffin from the floor of the Dormition Cathedral in Halych. 12th c.

Фрагмент ікони «Різдво Богородиці» з с. Ванівці. XV ст.

The Nativity of Our Lady. Detail. Icon from the vil. of Vanivtsi. 15th c.

Церква Різдва Христового в Галичі. XIV ст. З пізнішими перебудовами.

The Nativity Church in Halych. 14th c. With later reconstructions.

Юрій Змієборець. Ікона з собору Іоакима й Анни в с. Станилі (Львівщина). XIV ст. Дошка, левкас, темпера.

St. George the Dragon-Slayer. Icon from Sts. Joachim and Anna's Cathedral in the vil. of Stanylya (Lviv Region). 14th c. Tempera on gesso-grounded panel.

Фрагмент мініатюри з «Трірського псалтиря» (1078—1087) з зображенням князя володимиро-волинського та галицького Ярополка та княгині Ірини.

Detail of a miniature from the Trier Psalter (1078—1087) with the representation of Yaropolk, Prince of Volodymyr-Volynsky and Halych, and Princess Irene.

Марія з немовлям. Деталь фрески церкви Онуфрія в Лаврові. XV ст.

The Virgin and Child. Detail of the fresco in St. Onuphrius' Church in Lavriv. 15th c.

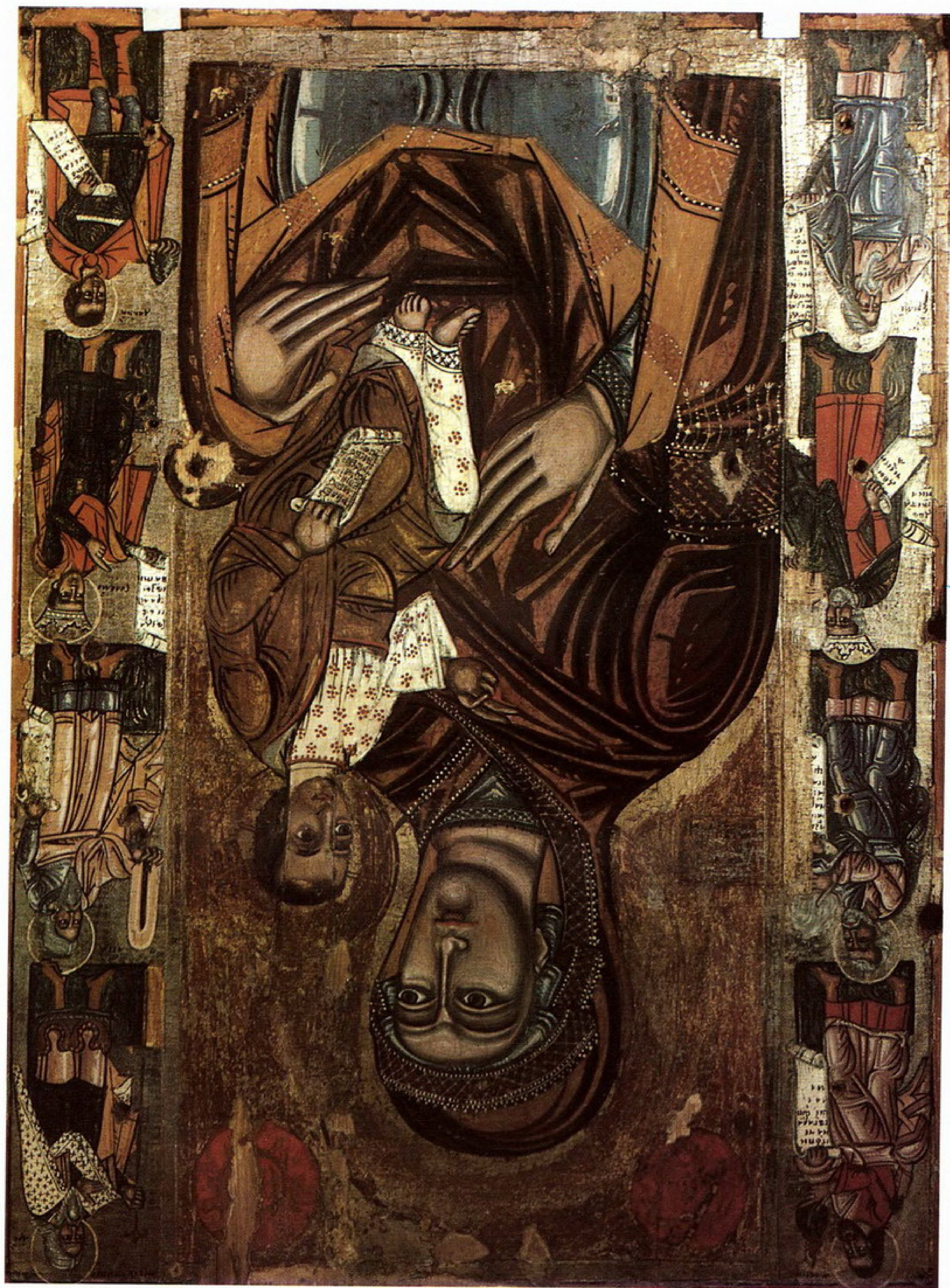
Марія. Деталь фрески «Благовіщення» з церкви св. Миколи в Горянах. XIII—XIV ст.

The Virgin. Detail of the Annunciation, a fresco from St. Nicholas' Church in Horyany. 13th—14th cc.

Богоматір Одигітрія з житієм. XVI—XVII ст. Ікона. Дошка, левкас, темпера.

The Virgin Hodegitria, with scenes from Her life. 16th—17th cc. Icon. Tempera on gesso-grounded panel.

▷

Собор Іоакима й Анни. 1466 р. Принесення Марії до храму. Дошка, паволока, темпера.

Synaxis of Sts. Joachim and Anna. 1466. The Presentation of the Virgin. Tempera on canvas pasted to panel.

Вознесіння Марії. XVI—XVII ст. Ікона з Прикарпаття. Дошка, левкас, темпера.

The Assumption. 16th—17th cc. Icon from Subcarpathia. Tempera on gesso-grounded panel.

Архангел Михаїл з діяннями. Бойківщина. Кінець XIV ст. Дошка, левкас, темпера.

The Archangel Michael with His Deeds. Boiki area. Late 14th c. Tempera on gesso-grounded panel.

ся за зразком романських перспективних порталів у товщі стін.

У 1982—1983 рр. фундаменти церкви Кирила та Мефодія було заново обстежено. Зроблено детальні заміри.

Обстеження очолював В. Ауліх з участю Ю. Лукомського. Вони вивчили прийоми закладення фундаменту церкви, спосіб застосування й характер розчину, яким його було змуровано, внесли уточнення до плану будівлі.

Відкриті фундаменти й архітектурні деталі з елементами орнаментальної плоскорізьби засвідчують, що портали храму мали рельєфне оздоблення. Обрамлення вікон також мало свій декор, а купольна частина, ймовірно, оздоблювалася зубчастим фризом з аркатурним поясом.

За типом і характером плану церкви, будівельної техніки й археологічним матеріалом цю споруду можна датувати кінцем XII — початком XIII ст.

Ще однією пам'яткою галицької архітектури була чотиристовпна хрестовокупольна церква з трьома апсидами, відкрита при археологічних розкопках у 1884 р. Л. Лаврецьким та І. Шараневичем на Цвинтариськах Залуківської височини. Дослідники допускали, що це — згадуваний у хроніках костел Анни. Однак вже тоді Й. Пеленський заперечив таку здогадку. Костел Анни, за його переконанням, був дерев'яний і стояв ще у першій половині XVII ст. на території сучасного Галича (у Запарканні). Фундаменти церкви були відкриті не повністю. Східна її апсидна частина потрапила під дорогу, прокладену на початку XIX ст. Розміри відкритої частини храму становлять 16 м довжини і 12 м ширини, глибина закладки фундаменту — 1,5 м. Фундаменти, муровані з вапняку та ріняків, дуже погано збережені, а в деяких місцях розібрані до позему. На місці розкопок знайдено фрагменти архітектурних деталей: частина бази з-під колон, уламки тесаного каменю з орнаментальною плоскорізьбою. Полив'яних керамічних плиток не виявлено зовсім. Мабуть, як і в церкві Кирила та Мефодія, підлогу було вимощено алебастровими плитками, які трапляються поблизу храму. Знайдені монети і предмети побуту засвідчують, що споруда існувала ще наприкінці XIV ст. [33]. Повторно ці фундаменти відкриті у 1984—1985 рр. О. Іоаннисяном, котрий зробив більш фахові їх обміри. При повторному дослідженні виявлено нові фрагменти плоскорізьби, кам'яну консоль простого профілю, шматки алебастрових плит. Відкрита частина фундаментів дає підстави вважати, що він мав три апсиди з купольним перекриттям, яке було дещо зміщене до західної частини. Як вважає О. Іоаннисян, церква на Цвинтариськах — характерне явище для галицької архітектури на ранньому етапі розвитку: чотиристовпна споруда, аналогічна церквам у Перемишлі, Звенигороді, церкві Спаса у Галичі.

У магістральних стінах храму лопаток не виявлено. Можливо, вони не виходили за межі фундаменту або зовсім не існували. Центральний вхід, оздоблений на зразок романських порталів, знаходився у західній частині в товщі стіни.

До цієї групи храмів потрібно віднести й кам'яну споруду, відкриту О. Ратичем у літописному Звенигороді Галицькому при археологічних розкопках 1965—1972 рр. [34].

Під час розкопок знайдено не тільки фундаменти храму, а й сліди усипальні та княжого палацу. Звенигородський храм — це прямокутна (12,5×10,4 м) тринавна й триапсидна чотиристовпна споруда. Ширина фундаментів обвідних стін і основа для опорних стовпів становила 2 м. Фундамент складався зі шматків вапнякового каменю та ріняків. За зразком храм близький до церкви Івана у Перемишлі та церкви Спаса у Галичі. Його чотири стовпи також були зміщені до західного порталу, як це траплялося і в інших храмах Галича. Спорудження храму відносять до першої половини XII ст., періоду, коли Звенигород був столицею удільного князівства. О. Ратич датує цей храм 40—50-ми роками XII ст. О. Іоаннисян вважає, що він побудований до 1144 р. [35].

Експедиція Чернівецького історико-краєзнавчого музею на чолі з Б. Тимощуком та Г. Логвином у 1958—1959 рр. виявила за межами Галича ще один білокам'яний храм, будівництво якого пов'язане з галицькою архітектурною школою. Фундаменти храму віднайдено у східній частині посаду літописного Василева. Виявилося, що це була не дуже велика за розмірами будівля, фундаменти якої становили 12,2×13,6 м за зовнішнім обводом стін. Це триапсидний, чотиристовпний хрестовокупольний храм. На його фасадах знайдено пілястри й сліди перспективного порталу.

Храми такого зразка, вважають Б. Тимощук і Г. Логвин, утвердилися на території Русі до середини XII ст. Зведено його, як і всі інші галицькі храми, з тесаних блоків вапняку [36]. Під час розкопок знайдено уламки колон та капітелей, характерних для декору стін, а також керамічні полив'яні плитки з підлоги. У храмі виявлено саркофаги, які дали підстави дослідникам вважати, що це була своєрідна усипальня феодальної знаті. Видовженість храму та його вузькі нефи, а також внутрішні лопатки і хрещата форма стовпів дали змогу О. Іоаннисяну дійти висновку: храм будували наприкінці XII — на початку XIII ст. Б. Тимощук доводить, що Середнє Наддністров'я входило на початку XII ст. до складу Теребовельського князівства, і, можливо, за князювання Василька (1092—1124) на Дністрі збудований замок Василів. Цей замок став основою формування поселення міського типу, площа якого вже тоді становила 1,3 га [37]. Тому датування храму слід віднести до першої половини XII ст.

Важливе місце у галицькій архітектурі середини — другої половини XII ст. належить спорудам у вигляді круглого храму — ротонди. Традиції такого виду споруд спрямовують нас до Великоморавської держави, де цей зразок архітектури започаткований ще в період IX—X ст. і особливо розвинувся у XII — першій половині XIII ст. Це період, коли у Великоморавії інтенсивно поширювався романський стиль [38].

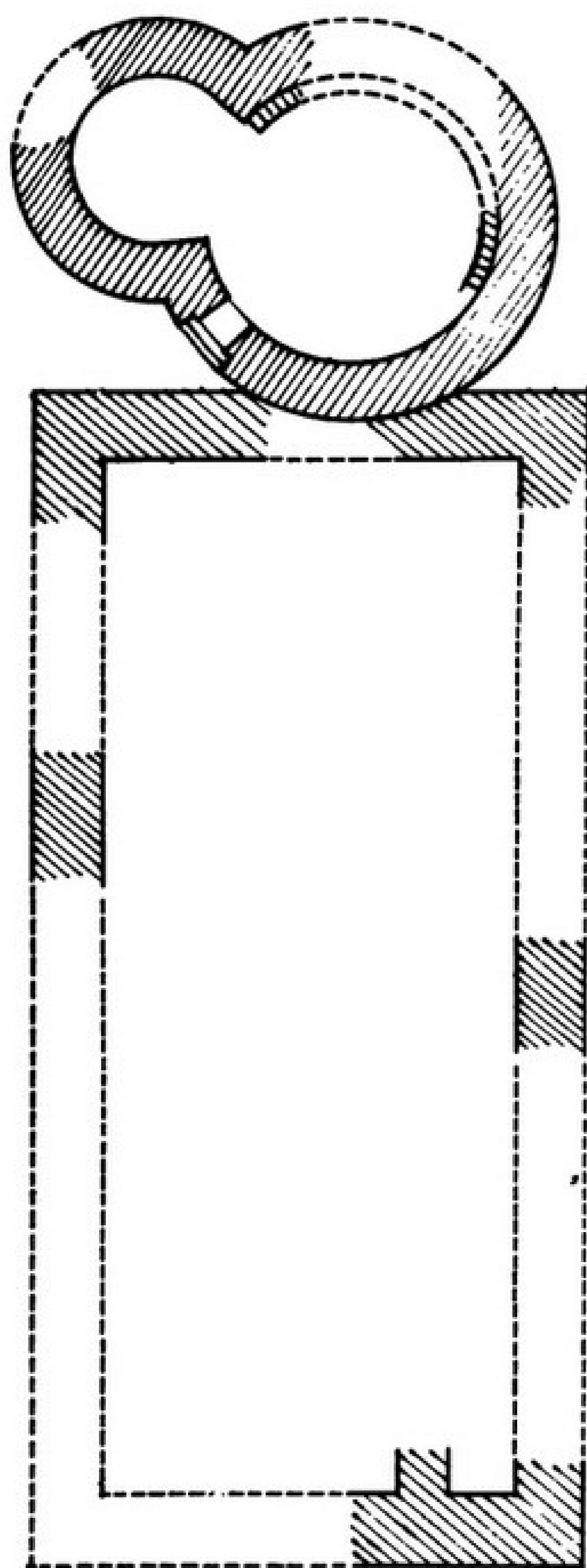
Першою ротондою на галицьких землях була ротонда у Перемишлі, датована, за археологічними дослідженнями 1958—1960 рр., здійсненими польським ученим А. Жакі, кінцем X — першою половиною XI ст. [39]. Цей храм стояв поряд з княжим палацом і мав круглу форму й одну апсиду.

Виявлені на галицьких землях ротонди — це круглі храми з одною чи двома апсидами, хрещаті квадрифолії, а також ротонда з одною апсидою і притвором.

Про походження ротонд як своєрідної архітектури культового призначення вчені мають різні судження. Одні виводять її від східновізантійського зодчества, інші — від романської архітектури Заходу. Мабуть, тут потрібно вбачати появу такого виду архітектури у процесі взаємовпливу візантійських зразків з романським архітектурно-будівельним вирішенням. Ві-

зантійські зразки отримали своє романське заломлення, найімовірніше, у Великоморавській державі, де такі споруди, як уже зазначалося, мали дуже широке розгалуження, що, в свою чергу, вплинуло на розвиток подібних споруд в інших суміжних країнах (Німеччині, Польщі, Угорщині). Через столичне місто Перемишль такого виду архітектура перейшла до нової столиці — Галича, де широко застосовувалася.

ширину (близько 1 м) і були закладені досить неглибоко. На глибині 60 см вони розширювалися. Фундамент, складений з каменів-ріняків та шматків вапняку, був залитий вапняковим розчином. Під час археологічних досліджень пам'ятки віднайдено тесані блоки із склепіння, кілька кам'яних фрагментів та керамічні трикутні полив'яні плитки з підлоги зеленого й коричневого кольорів.

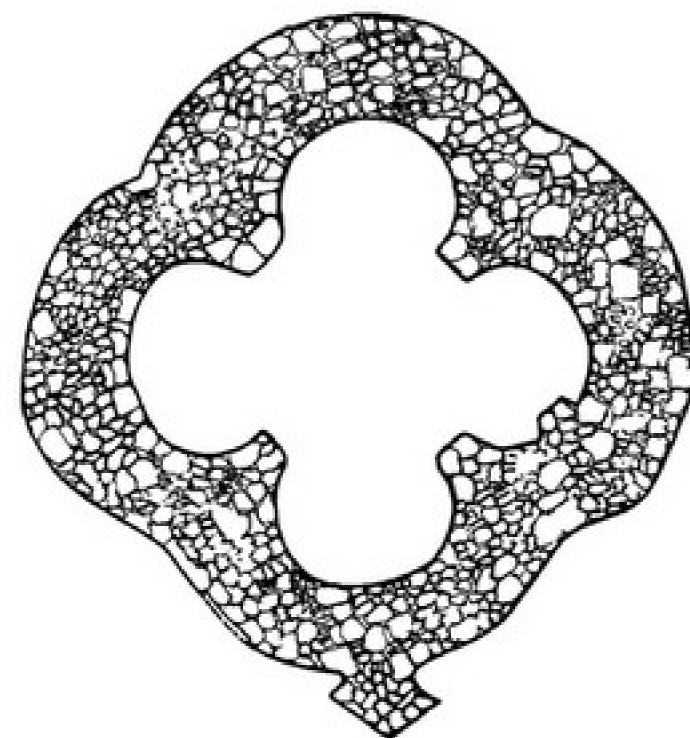
План фундаментів княжого палацу і ротонди з одною апсидою в Перемишлі. XII ст.

Plan of the foundations of the princely palace and the one-apse rotunda in Peremyshl. 12th c.

План фундаментів ротонди-квадрифолія (Полігону)за розкопками 1979 р. (За О. Іоаннисяном).

Plan of the foundations of the quadrifoil rotunda (Polygon) after the excavations of 1979. (After O. Ioannisian).

План фундаментів ротонди-квадрифолія в Побережжі. (За М. Каргером).

Plan of the foundations of the quadrifoil rotunda in Poberezhzhya. (After M. Karger).

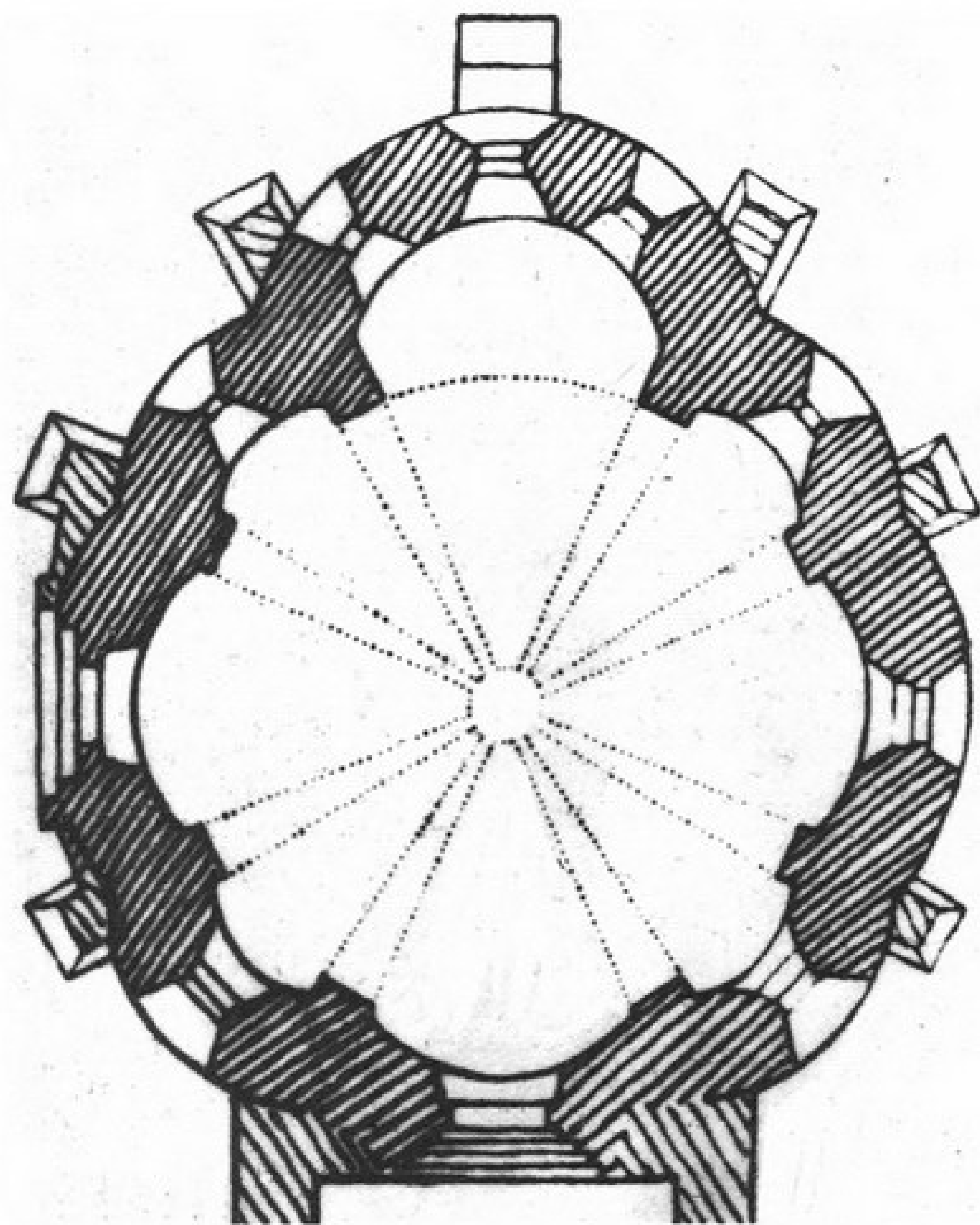
До перших храмів ротондового зразка слід віднести відкриті у 1882 р. Л. Лаврецьким на Залуківській височині у Карповім гаю фундаменти так званого Полігону. За не зовсім детальними обмірами І. Захарієвича, фундаменти становили 15 × 13 м, орієнтовані довшою частиною в напрямку схід—захід. План фундаментів, поданий І. Захарієвичем, показав форму багатокутника з двома заокругленими кутами. Тому фундаменти цієї споруди віднесені до будови, яка за своїм планом нагадувала оборонну вежу. І. Шараневич, обстежуючи пам'ятки, допускав ще тоді: це, найвірогідніше, споруда культового призначення, тобто ротонда [40].

Виявлені фундаменти споруди мали неоднакову

Ця пам'ятка давньої галицької архітектури заново обстежена санкт-петербурзьким загоном архітектурно-археологічної експедиції на чолі з П. Раппопортом та з участю О. Іоаннисяна у 1979 р. Повторні дослідження фундаментів уточнили план споруди, виявили конкретніші дані стосовно її будівельно-технічних особливостей і остаточно визначили функціональне призначення пам'ятки як культової споруди. При цьому вивчення фундаментів з конкретизацією плану показало: це багатокутник не оборонного призначення, а зразок храму хрещатої ротонди — квадрифолія. Аналіз фундаментів, їх товщина і глибина дали змогу визначити, що у його західній частині розміщувався перспективний портал. Під час розкопок серед румовищ виявлено два фрагменти білокам'яних деталей, уламок цоколя з сегментоподібним валом і шматок блока з валиком, який, мабуть, оперізував зовні квадри храму. Знайдено також фрагмент кам'яної водосвятської чаші, що дає підстави допустити: це могла бути хрещальня св. Іоанна. Дослідники відкрили також чимало полив'яних керамічних плиток з підлоги, зокрема плитки з рельєфним зображенням грифонів та орлів. Зображення орла на плитках повністю збігається з такими ж плитками, виявленими Б. Тимощуком при розкопках у Василеві. Плитки із зображенням грифонів аналогічні плиткам, знайденим при розкопках Успенського собору.

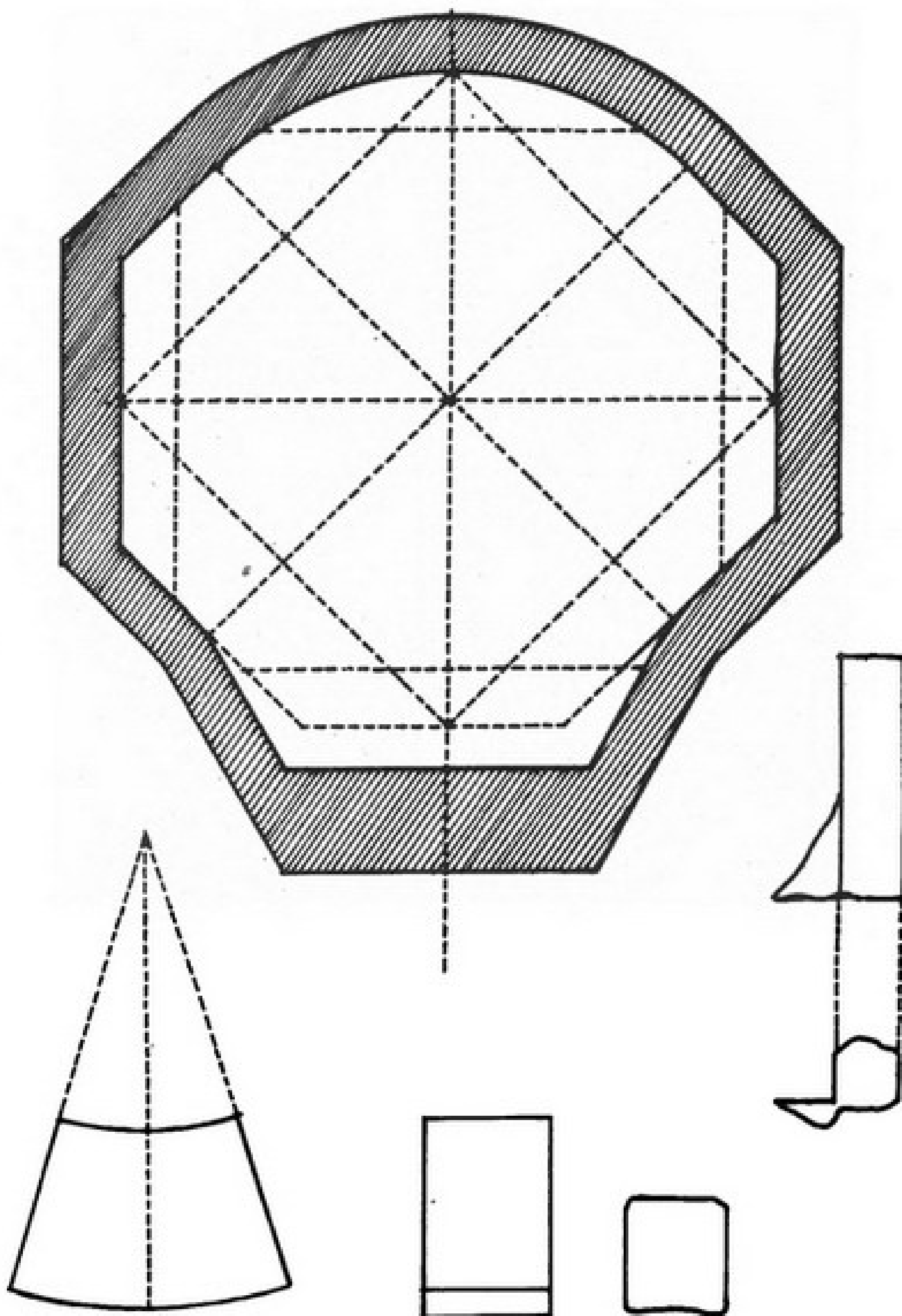
Деталі архітектурних профілів, керамічні рельєфні плитки дали можливість археологам стверджувати, що поява споруди належить до періоду будівництва Успенського собору в Галичі, тобто до першої половини XII ст. Як вважає дослідник давньоруської архітектури О. Іоаннисян, споруда визначила у подальшому характер виду будівель, який особливо розвивався у другій половині XII — на початку XIII ст.[41]. У жодних блоків вапняку на твердій мулярській заправі. Розкопки засвідчили, що ця споруда належала до ротондального виду. Як передбачав Я. Пастернак, вона повинна була мати з необстеженого східного боку апсиди. У зв'язку з масивністю фундаментів Борисоглібська ротонда мала оборонне призначення як форпост на підступах до Галича.

Я. Пастернак доводив також, що цю ротонду буду-

План церкви-ротонди св. Василія у Володимирі-Волинському з одною апсидою. XIII ст.

Plan of St. Basil's Church-Rotunda with one apse. Volodymyr-Volynsky. 13th c.

План Полігону (за І. Захарієвичем) з фрагментами архітектурних деталей в Карповому Гаю. XII ст.

Plan of the Polygon (after I. Zakhariyevych) with fragments of architectural details. Karpovy Hai. 12th c.

ному регіоні стародавньої Русі не було таких значних груп храмів ротондального характеру, як у Галичі, а ротонд — чотирипелюсткових квадрифоліїв у домонгольський період на Русі ніде більше не виявлено.

Такий вид галицької ротонди, як квадрифолій, дещо відмінний від попереднього. До нього належить церква Бориса і Гліба у с. Побережжя. Перший, хто звернув увагу на румовища, які знаходилися на поверхні грунту в цьому селі неподалік Дністра, був дослідник пам'яток архітектури Галичини М. Драган. На полі Мурованці він знайшов місце споруди княжого періоду з великою кількістю кам'яних залишків з архітектурними елементами романського стилю. За його порадою у 1935 р. руїни обстежив археолог Я. Пастернак, котрий дійшов висновку: руїни на Мурованці — це залишки Борисоглібської церкви. Фундаменти споруди, досліджені частково, вражали товщиною — 3,5 м. Вони складалися з великих тесавали переселенці з Києва, оселя яких — Кияки — знаходилася поблизу. При розкопках 1935 р. там знайдено залишки бляхи з олова (з покрівлі ротонди), а також фрагменти білокам'яних архітектурних деталей. Серед них привертають увагу уламок гранчастого стовпчика, тесаний блок арочки з надпорталу, гранчастий камінь з круглою ямкою для підп'ятника дверей, камінь, де розміщувалося завершення над спареним вікном, і ще декілька фрагментів архітектурної різьби у романському стилі. У двох місцях знайдено фрагменти вцілілої підлоги, викладеної кам'яними плитками розміром 70 × 70 см.

У 1959 р. знову відновлюються роботи, спрямовані на дослідження і вивчення цієї пам'ятки давньоруської архітектури. Їх здійснював загін Галицько-Волинської архітектурно-археологічної експедиції за участю М. Каргера. У цьому ж році експедиція повністю розкопала фундаменти храму в с. Побережжя. Їх план

показав, що це класична ротонда-квадрифолій. Фундаменти споруди збереглися набагато краще, ніж фундаменти попередньої ротонди. Це була кладка з кам'яних тесаних блоків на боках фундаменту, а середина закладена каменем-бруківкою, що міцно закріплювався вапняковим розчином з домішкою вугілля (такий розчин властивий тільки для галицької будівельної техніки, в інших місцевостях застосовували розчин з домішкою цем'янки) [42]. Ширина фундаментів становила до 3,5 м, а глибина — до 1,5 м. Загальний діаметр зовнішнього контуру досягав 22 м, внутрішнього — 15,5 м. Товщина наземних стін була значно меншою. М. Каргер зробив детальний план храму-ротонди у Побережжі, з якого випливає: аналогії галицьким храмам-квадрифоліям необхідно шукати насамперед на території Чехії, де такого виду споруди

Усічення голови Іоанна Хрестителя. XIV ст. Дошка, левкас, темпера.

The Beheading of St. John the Baptist. 14th c. Tempera on gesso-grounded panel.

Богоматір Одигітрія з пророками. XV ст. Дошка, левкас, темпера. ▷

The Virgin Hodegitria with Prophets. 15th c. Tempera on gesso-grounded panel.

з'явилися значно раніше, ніж в інших країнах. Однією з найбільш ранніх є ротонда св. Віта у Празі. План її фундаментів — кругле в плані приміщення діаметром 13 м, до якого з чотирьох боків прилягають апсиди. Цю ротонду побудовано за князювання Вацлава (926—929). У першій половині XII ст. зведено храм такого самого зразка — Яна на Забродні у Празі, а також ротонду Петра і Павла у Ржепоріє під Прагою, що датується серединою XII ст. [43]. Близькі за планом галицьким ротондам споруди у Польщі: церква Марії у Кракові, побудована в X ст., та церква в Яку XIII ст. До цього виду ротонд-квадрифоліїв необхідно віднести ще одну галицьку споруду, виявлену і розкопану Я. Пастернаком у 1941 р. на Воскресенську. Ще раніше румовища оглянув Л. Лаврецький, котрий зробив тільки розвідувальні зонди, не залишивши зафіксованого плану.

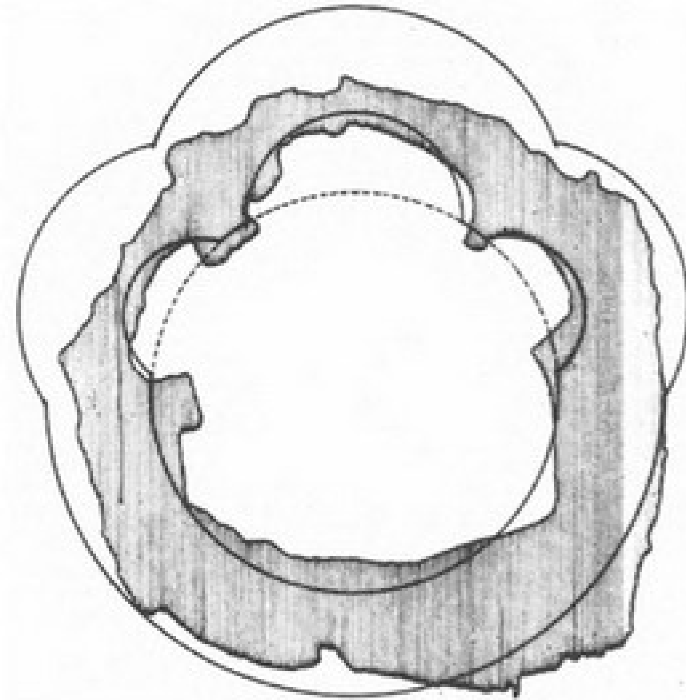
Як довідуємося з повідомлення Л. Лаврецького, це восьмигранна споруда, що знаходиться на Воскресенськім у Крилосі (пагорб правого берега Мозолевого потоку). Й. Пеленський у книзі про Галич зазначав: з огляду на величину площі це була невелика Воскресенська церква чи навіть каплиця. І. Шараневич, навпаки, на підставі знайдених там полив'яних керамічних плиток з підлоги вважав ці залишки фундаментом саме Воскресенської церкви, яка мала там стояти ще у минулому столітті.

Київський дослідник старовини В. Антонович, відвідавши розкопки у Галичі в 1885 р., дійшов висновку: це, найімовірніше, фундаменти оборонної вежі. На період розкопок у 1941 р. фундаменти були дуже пошкоджені, а в окремих частинах заросли хащами. Отже, археологічні дослідження, які проводилися, не могли дати точного визначення плану споруди. Зроблені тоді заміри становили 9,75×10 м. Всередині, у східній частині, окреслювалися три апсиди. Середня була дещо більша, ніж бокові. Ширина фундаментів, неоднакова з огляду на пошкодження, становить 160×175 см. Найширший південно-західний наріжник фундаменту — 225 см. Можливо, у цьому місці знаходився портал храму перспективного романського характеру. На думку М. Драгана, це могла бути: а) ротонда з внутрішніми, назовні не виявленими апсидами; б) ротонда з трьома апсидами; в) квадратна будівля з зазначеними зовні апсидами. На основі зіставлень і детального аналізу плану, зробленого автором цієї книги, Воскресенську ротонду потрібно розглядати близькою за планом до пізнішої будівлі такого зразка — ротонди у Горянах [44]. Ймовірно, що, згідно зі схематичним планом Я. Пастернака і зробленою нами реконструкцією, Воскресенська ротонда мала вигляд круглої будівлі з внутрішніми шістьма заглибленнями. Це була, очевидно, цвинтарна споруда (там відкрито захоронення княжої доби). Такий зразок ротонд має деяку спільність з візантійськими будівлями.

Повторні дослідження фундаментів у наш час могли б дати нові, обгрунтованіші визначення.

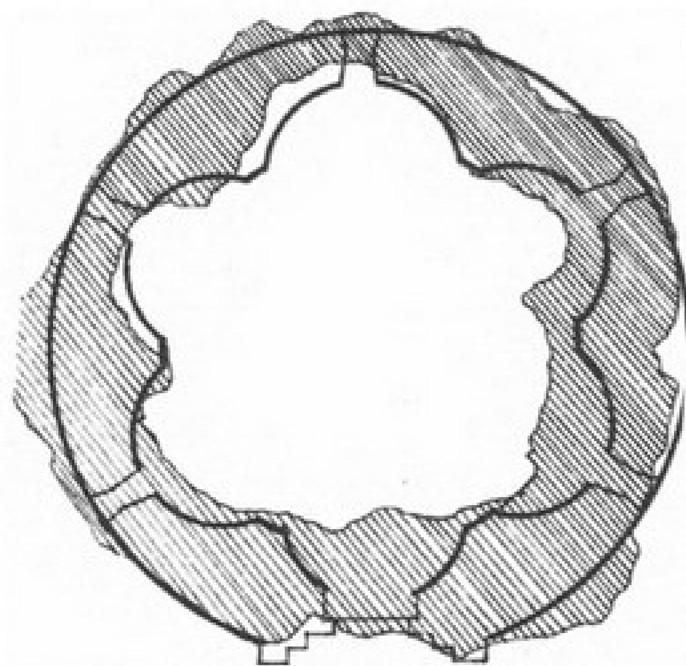
У 1884 р. Л. Лаврецький та І. Шараневич відкрили фундаменти ще однієї ротондального виду монастирської споруди княжих часів — церкви Пророка Іллі в урочищі Прокалеїв сад на Крилоській горі (праворуч Мозолевого потоку). Ця церква-ротонда існувала ще в другій половині XVIII ст. і тільки після об'єднання Іллінського монастиря з кафедральним Успенським у 1744 р. почала поступово занепадати й руйнуватися. У 1788 р. вона вже не мала покрівлі. З повідомлення А. Петрушевича довідуємося: у 1800 р. церкву розібрали, а будівельний матеріал використали для спорудження нових митрополичих палат у Крилосі [45].

План церкви Іллі зовні відрізнявся від усіх інших галицьких церков. Це була в основі кругла ротонда, до якої зі сходу прилягала апсида, а з заходу — майже квадратний притвор. Фундамент церкви складався з ріняків, його ж боки, як і у фундаментах ротонди у Побережжі, були вимурувані з тесаних блоків вапнякового піщаника. Верхні наземні стіни також вимурувані з тесаних кам'яних монолітних блоків. Заміри і план, виконані при розкопках 1884 р., були не зовсім точними і визначали загальний об'єм: 19,75×9,5 м. Повторно і кваліфікованіше ці фундаменти досліджено у 1955 р. М. Каргером [46]. У цей період зроблено обміри фундаментів, які мали довжину (вісь схід—захід) 20,3 м, а ширину — 10 м. Основна частина її, тобто власне ротонда, мала діаметр 9,5 м (внутрішній — 5,9 м). Із заходу до неї прилягав притвор, зі сходу — півциркульна апсида. Всі частини, як засвідчили дослідження, були однорідними, вони одночасно закладені при будівництві. Підошва фундаментів залягала на глибину 1,3 м від сучасного позему. Фундамент апсиди був на 15 см вищий, ніж фундамент центральної ротондальної частини, а фундамент притвору — нижчий. При розкопках виявлено окремі частини різьблених кам'яних архітектурних частин, окремі блоки архівольта-лука з надвходових дверей, частину колонки, плиту з отвором (мабуть, з п'ятки дверей), фрагменти штукатурки зі слідами фресок. У південній частині західного притвору виявлено залишки розбитого кам'яного саркофага з червоного пісковику у вигляді плит завтовшки від 11 до 16 мм.

План Воскресенської ротонди з Галича з трьома апсидами. XII ст. (За Я. Пастернаком).

Plan of the Resurrection Rotunda with three apses. Halych. 12th c. (After Ya. Pasternak).

План галицької Воскресенської ротонди. XIII ст. (За М. Фіголем).

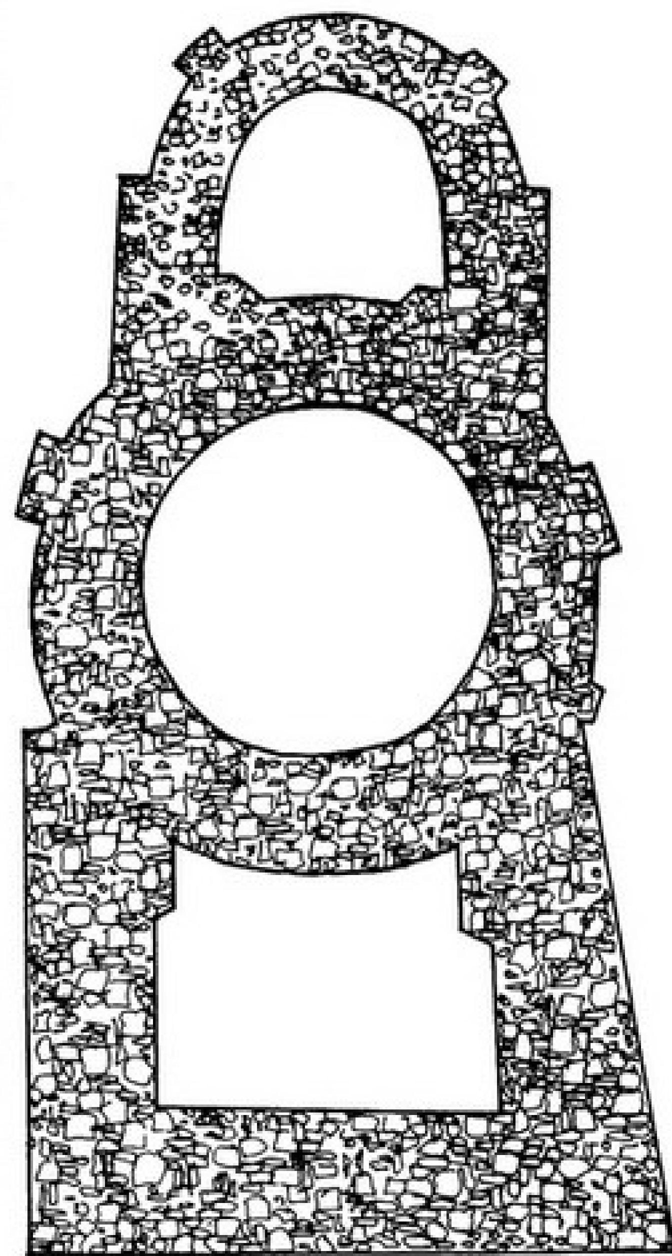
Plan of the Resurrection Rotunda. Halych. 13th c. (After M. Fihol).

Своєрідною формою було сполучення (зовні) середньої ротондальної частини з апсидною, що зумовлено, очевидно, конструктивними причинами — для міцнішого зв'язку фундаменту двох частин будівлі. Археологічні дослідження доводять, що церкву викладено з тесаних блоків вапняку, а центральна її ротондальна частина мала сферичне купольне перекриття. Віднайдені частини восьмигранної колонки з прирично по колу. Одне з цих заглиблень розібране десь у середині XIV ст. для проходу в прибудований тоді ж квадратний притвор. Напівкруглі внутрішні заглиблення мають сферичне склепіння, над яким височіє низький підбанник шестикутної форми. Стіни підбанника нахилені до середини будови. Підбанник вінчає баня (купол), яка у нижній частині шестигранна, а вгорі, до перебудови у 1912 р., була сферичною.

Богоматір з Ісусом. Ікона з Дорогобужа. XIII ст. До реставрації. Дошка, левкас, темпера.

Our Lady and Jesus Christ. Icon from Dorohobuzh. 13th c. Before the restoration. Tempera on gesso-grounded panel.

План фундаментів церкви св. Іллі з одною апсидою і притвором (ротондального взірця). XIII ст. (За М. Каргером).

Plan of the foundations of St. Elijah's Church-Rotunda with one apse and the narthex. 13th c. (After M. Karger).

твору, фрагменти блоків з різьбою у вигляді візантійського аканта і частина архівольта, оздобленого рослинним орнаментом (як у різьбі порталу церкви Пантелеймона), дають підстави стверджувати: і цей храм мав перспективний портал романського характеру. Фрагменти декору його порталу споріднюють будівлю також з іншими пам'ятками галицької архітектури. Й. Пеленський відносить її до XII — початку XIII ст. [47].

До галицької архітектурної школи належить існуюча нині з деякими перебудовами ротонда у Горянах [48]. Вона має зовні у плані круглу форму, а всередині — шість півкруглих заглиблень, зроблених симетрично по колу.

Первісний вхід до ротонди знаходився, очевидно, з південного заходу, як у Воскресенській ротонді у Галичі. На це вказує інша техніка кладки при замуруванні дверей внаслідок прибудови притвору до Горянської ротонди, де знаходився новий, вже готичного характеру, вхід. Горянська ротонда у нижньому ярусі мала четверо вікон; у східній частині помітно сліди замурування вікна. Мабуть, було вікно і в західній частині ротонди, де пізніше зробили двері для прибудованого притвору. У верхньому ярусі збереглися всі шість вікон, тільки колишнє півкругле романське завершення трохи змістилося в бік трикутної й прямо-

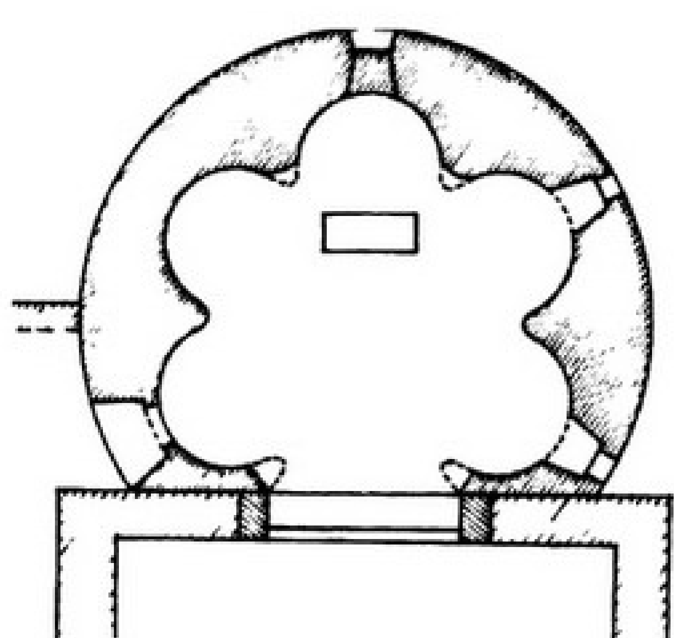
кутної форм. План і обміри ротонди здійснено ще у 1924 р. архітектором А. Свободою [49].

Літописних згадок та інших звісток про ротонду не збереглося, проте в пізнішій літературі знаходимо різні дискусійні матеріали про час будівництва, стильові особливості та належність до тих чи інших архітектурних шкіл. Угорські дослідники відносять її до передроманської доби і датують X—XI ст. [50]. Чеський учений І. Краль висуває гіпотезу про початок будови ротонди ще в IX ст. [51], у період Великої Моравії, і про візантійський стиль її будівництва. Інший чеський дослідник, Ф. Заплеталь, відкидає таку ранню дату і заперечує належність Закарпаття до Великоморавської держави.

У статті про Горянську ротонду Ф. Заплеталь доводить, що в околицях Середнього Дунаю досі не збереглося жодної круглої будівлі, котру можна було б вважати за взірець або аналогію з Горянською ротондою. Нема таких споруд ні в чеському, ні в угорському середньовічному будівництві. Горянська ротонда, зазначає вчений, позбавлена впливів німецької і взагалі романської архітектури. Далі він доходить висновку: ротонду побудовано в часи князювання Федора Коріятовича (1393—1414) майстрами — вихідцями з Київської Русі [52]. Помилкових тверджень стосовно походження Горянської ротонди дотримувався В. Залозецький, котрий стверджував, що вона побудована у XI—XII ст. і зі стилістичного погляду належить до перехідного періоду раннього романського стилю, який прийшов з Риму через Далмацію.

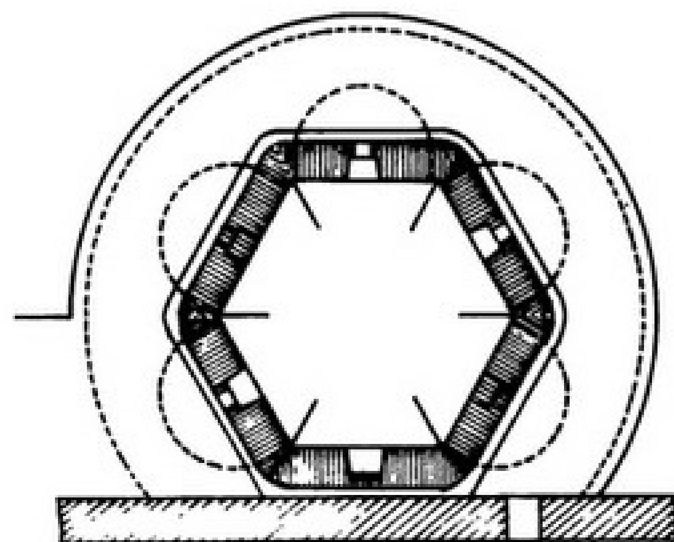
За В. Пачовським, Горянська ротонда збудована у стилі галицьких храмів такого зразка, який поширився під впливом романських [53]. Дослідники, мабуть, не брали до уваги важливий момент при визначенні періоду побудови ротонди та її стильових особливостей — будівельного матеріалу, з якого споруджена Горянська ротонда. Як показали сучасні дослідження, її зведено з цегли, що дало підставу стверджувати її східне візантійське походження, а відтак і приналежність до своєрідного виду архітектури Київської Русі. Але це ще не дає нам підстав зовсім не брати до уваги романських впливів у її архітектурі. Чіткі й логічні форми споруди, центричність закладки і просторовий об'єм, широкий підбанник, сферичний спосіб перекриття, відсутність дрібних прикрас — все це виявляє характер мистецтва стародавньої Русі. Якщо проаналізувати ротондальні споруди, поширені у Галичині, то стає очевидним: Горянську ротонду побудовано у другій половині XII — на початку XIII ст. майстрами з Галича, і належить вона до галицької школи.

Ще одну пам'ятку храму-ротонди відкрито на колишньому укріпленому городищі у с. Олешків Снятинського району на високому березі р. Прут під час розкопок археологом Б. Томенчуком. Залишки відкритих фундаментів, вважає дослідник, є фундаментами дерев'яного храму XII—XIII ст. Унікальна споруда

План першого яруса ротонди в Горянах. XIII—XIV ст.

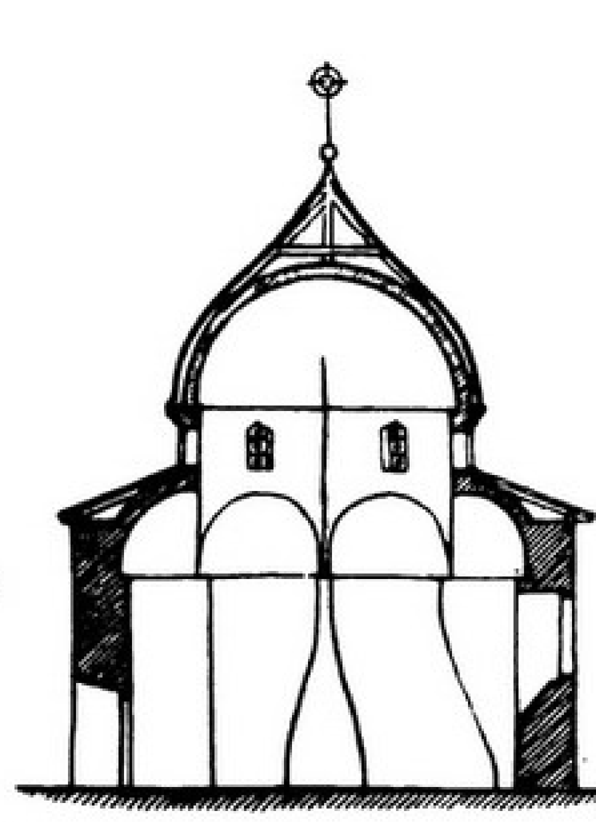
Plan of the first tier of the rotunda in Horyany. 13th—14th cc.

План другого яруса ротонди в Горянах. XIII—XIV ст.

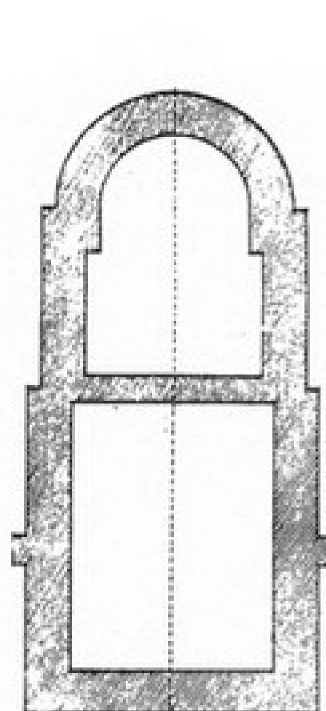
Plan of the second tier of the Horyany rotunda. 13th—14th cc.

1 — Ротонда в Горянах. 2 — Перекрій ротонди (обміри А. Свободи).

1 — Rotunda in Horyany. 2 — Transverse section of the rotunda. (Measurements by A. Svoboda).

Плани фундаментів церкви Благовіщення в Галичі. XIII ст.

Plans of the foundations of the Annunciation Church in Halych. 13th c.

Церква у Вержбні (Польща). XIII ст.

Church in Werzbna (Poland). 13th c. ▷

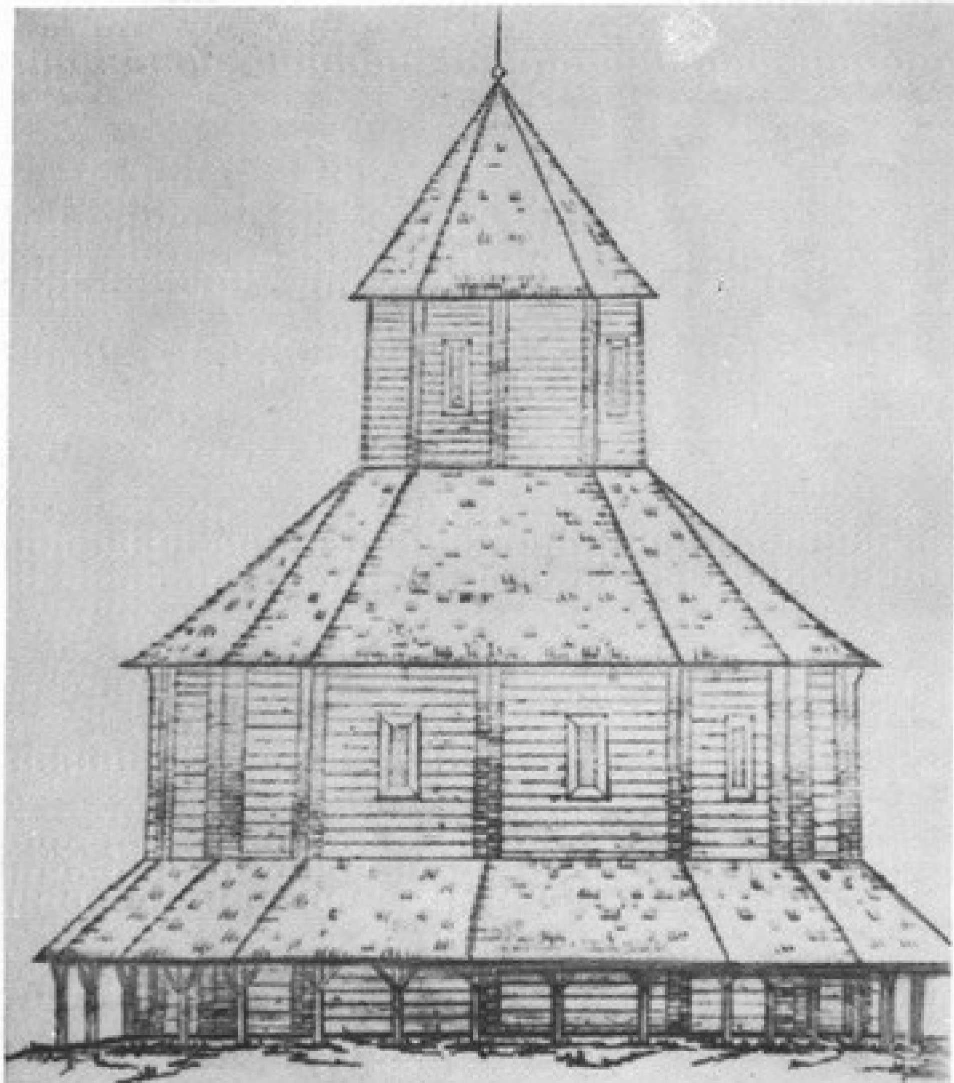
План храму-ротонди в Олешкові з реконструкцією підлоги з керамічних полив'яних плиток. (За Б. Томенчуком).

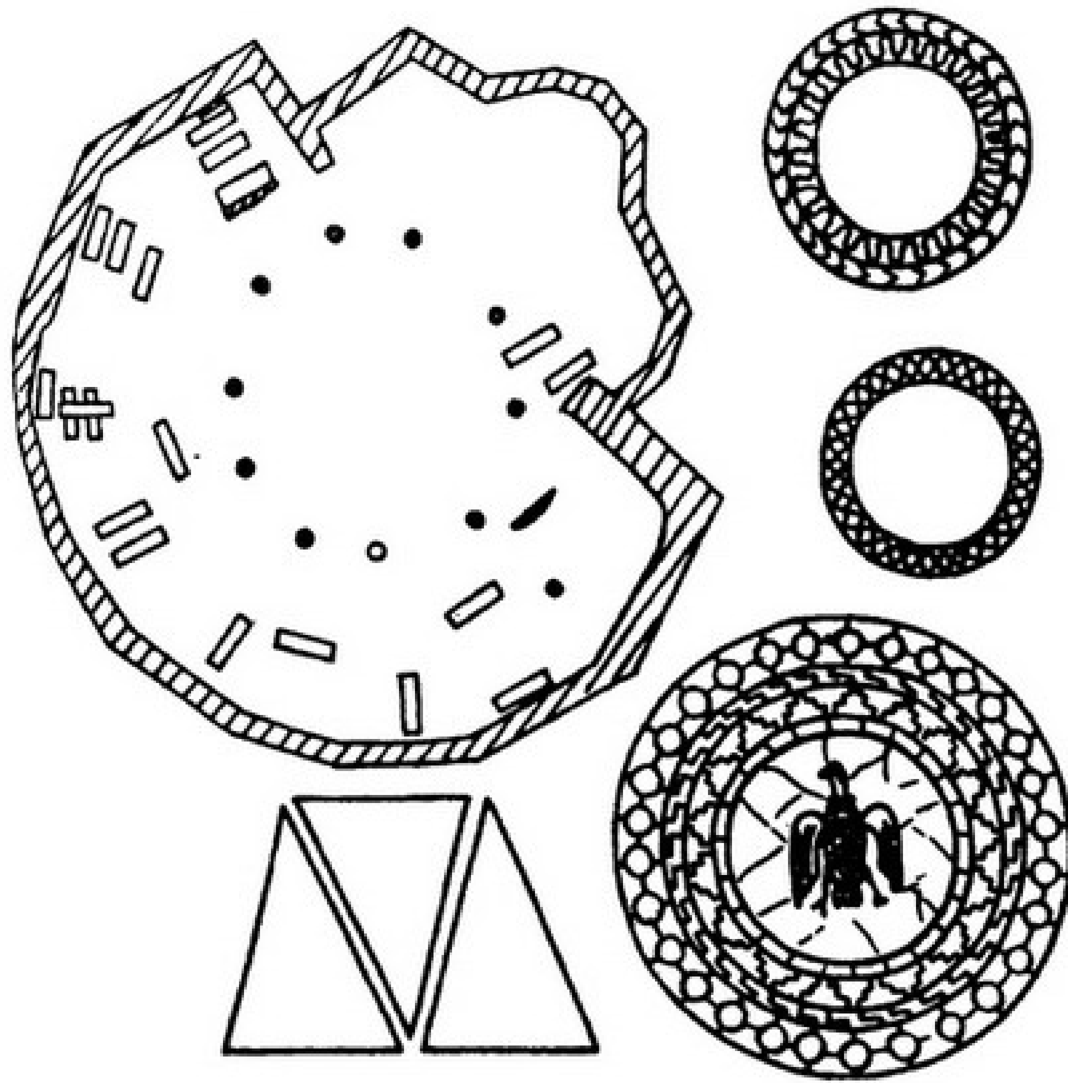
Plan of the rotunda church in Oleshkiv, with the reconstruction of the ceramic glazed tile floor. (After B. Tomenchuk). ▷

мала форму восьмигранника діаметром 20 м з трьома апсидами зі сходу. Всередині знайдено залишки підлоги, складеної з керамічних полив'яних плиток трикутної, квадратної та фігурної форм із зображенням орла та грифона. Під підлогою виявлено близько 25 поховань, що підтверджує культове призначення храму. Плитки з підлоги аналогічні пліткам з розкопок галицьких храмів, і, мабуть, завезені з Галича.

князя Ростислава, сина Івана Берладника, а коли він від цього помер, його поховали у монастирській церкві св. Іоанна. Ймовірно, що це був родинний монастир Берладників, похованих там.

До архітектурних споруд XII ст. можна віднести і фундаменти монастирської церкви, відкритої у 1986 р. на полі Царинка між р. Луквою і Мозолевим потоком на Підгородді [54]. На поверхні грунту тут

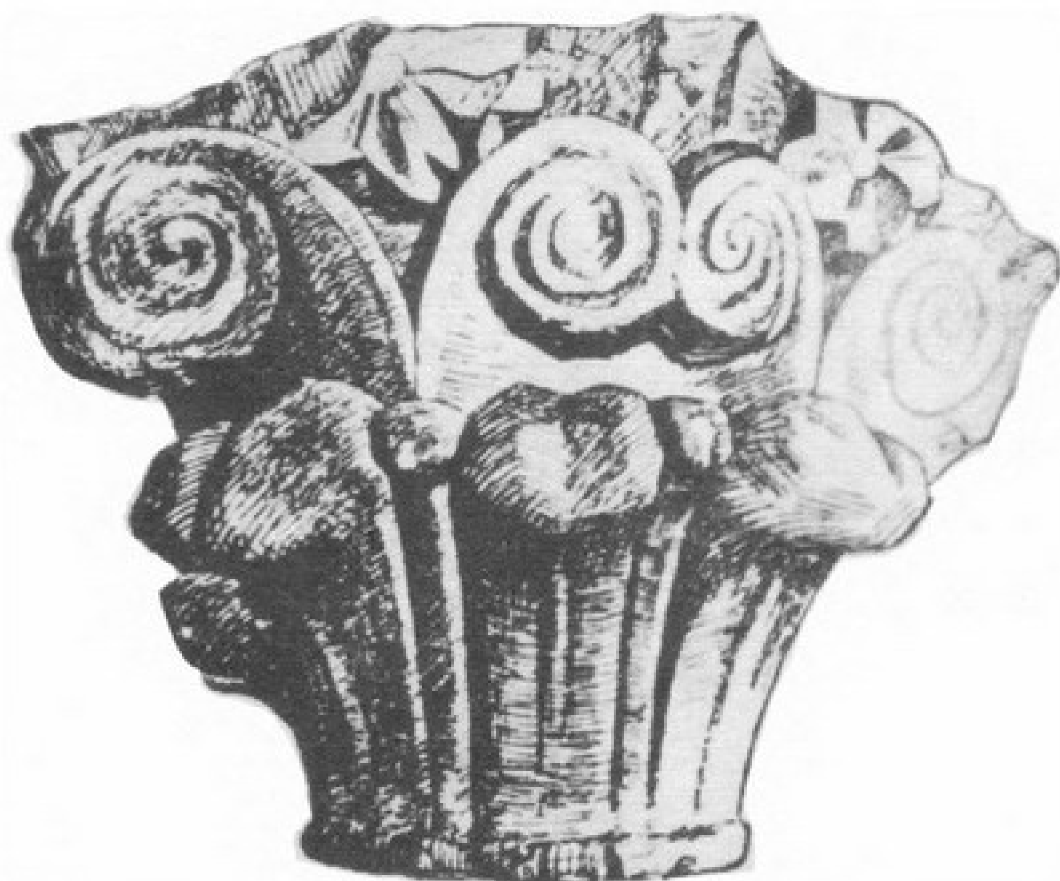

Наприкінці XII — на початку XIII ст. галицькі архітектурні традиції утверджувалися. У цей період розбудовуються та зміцнюються оборонні монастирі навколо Галича, архітектура яких ще недостатньо вивчена. Досліджувалися частково лише фундаменти білокам'яної церкви св. Миколая у с. Вікторові біля Крилоса. Церква височіла на стрімкому березі р. Лукви, де стояв, як вважають дослідники, один із форпостів Галича. Залишки білокам'яного румовища обстежувалися ще в 1885 р. О. Чоловським та І. Шараневичем. У 1955 р. фундаменти церкви св. Миколая частково розкопав М. Каргер. Завершити відкриття йому не вдалось, адже фундаменти залягали переважно під цвинтарем, на території якого було відкрито білокам'яний саркофаг. Попередні дослідження показали, що ця тринефна хрестовокупольна білостінна споруда нагадувала церкву Спаса. Віднайдені архітектурні фрагменти засвідчують романський характер її скульптурного декору. Виявлено також велику кількість полив'яних керамічних плиток з підлоги.

Більшість монастирських церков не досліджена. Наприклад, церква Покрови на Вишній поляні у Крилосі з боку Вікторова, церква Воздвиження Чесного Хреста на колишньому галицькому Підгородді, церква Успіння Богородиці у с. Пітрич поблизу Крилоса, церква Михайла біля переправи на Дністрі (гирло Лукви), а також монастирські церкви на Гречищах, Штепанівці, Данилівськім, Юріївськім та Іванівськім. У літописі неодноразово згадується церква св. Іоанна. При описі битви галицьких дружин з угорцями 1189 р. згадується, як вороги приклали отруйне зілля до ран давно простежувався археологічний матеріал і уламки білого каменю-пісковику. В цьому регіоні ще 1951 р. археолог В. Гончаров відкрив залишки двоповерхових будівель з багатим інвентарем, які прилягали до нового відкриття. Дослідник врахував топографічні назви, що збереглися до наших днів (наприклад, гора Мозолевого потоку зліва має назву Іванівська,— можливо, у минулому поля на цьому місці належали Іванівському монастиреві, якого до цього часу археологам не вдалося відкрити). З огляду на це відкриті фундаменти невідомої церкви можуть належати монастирській церкві св. Івана. Іпатіївський літопис 1189 р. повідомляє, що в галицькій монастирській церкві св. Івана поховали Ростислава — сина Івана Берладника, котрий був поранений у бою з угорцями під Галичем і помер від отруєння рани: «И с того сумре и положиша и в монастырь, во церкви святого Иоана и причтеся ик дедамь своимь и ко отцамь своим» [55]. Отже, у монастирській церкві були поховані й інші Ростиславичі, і це був їх родинний монастир.

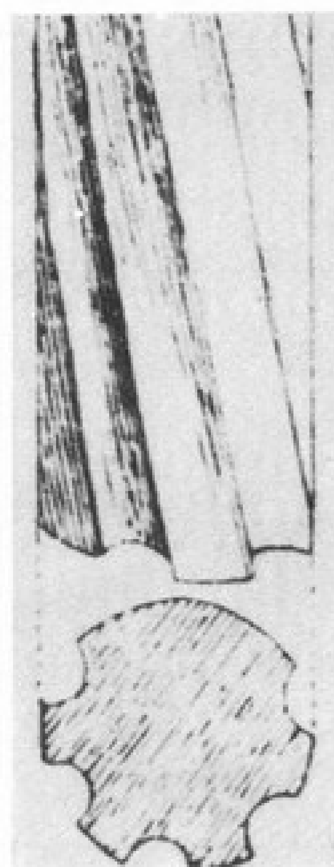
Археологічні дослідження нововідкритих фундаментів виявили у церкві три кам'яних саркофаги з кістяками, які засвідчують про відкриття літописної монастирської церкви св. Івана. План цієї церкви близький до квадрата, поділений всередині на три нави, центральна дещо витягнута, зовні має вигляд заокругленої апсиди. Із західного боку є притвор. План фундаментів церкви відрізняється від інших планів галицьких церков. Це засвідчує досить ранній характер будівлі, яка, можливо, неодноразово перебудовувалася. Фундамент за попередніми обмірами становить

15×19 м, змурований він з ріняків на вапняковому розчині. Збереглися фрагменти підлоги, викладеної з великих плит, а також з полив'яних керамічних плиток із зображенням грифонів, птахів і рослинного орнаменту. На руїнах церкви знайдено фрагменти архітектурних деталей, інший матеріал. Подальші дослідження пам'ятника і навколишньої території допоможуть конкретніше визначити характер будівлі.

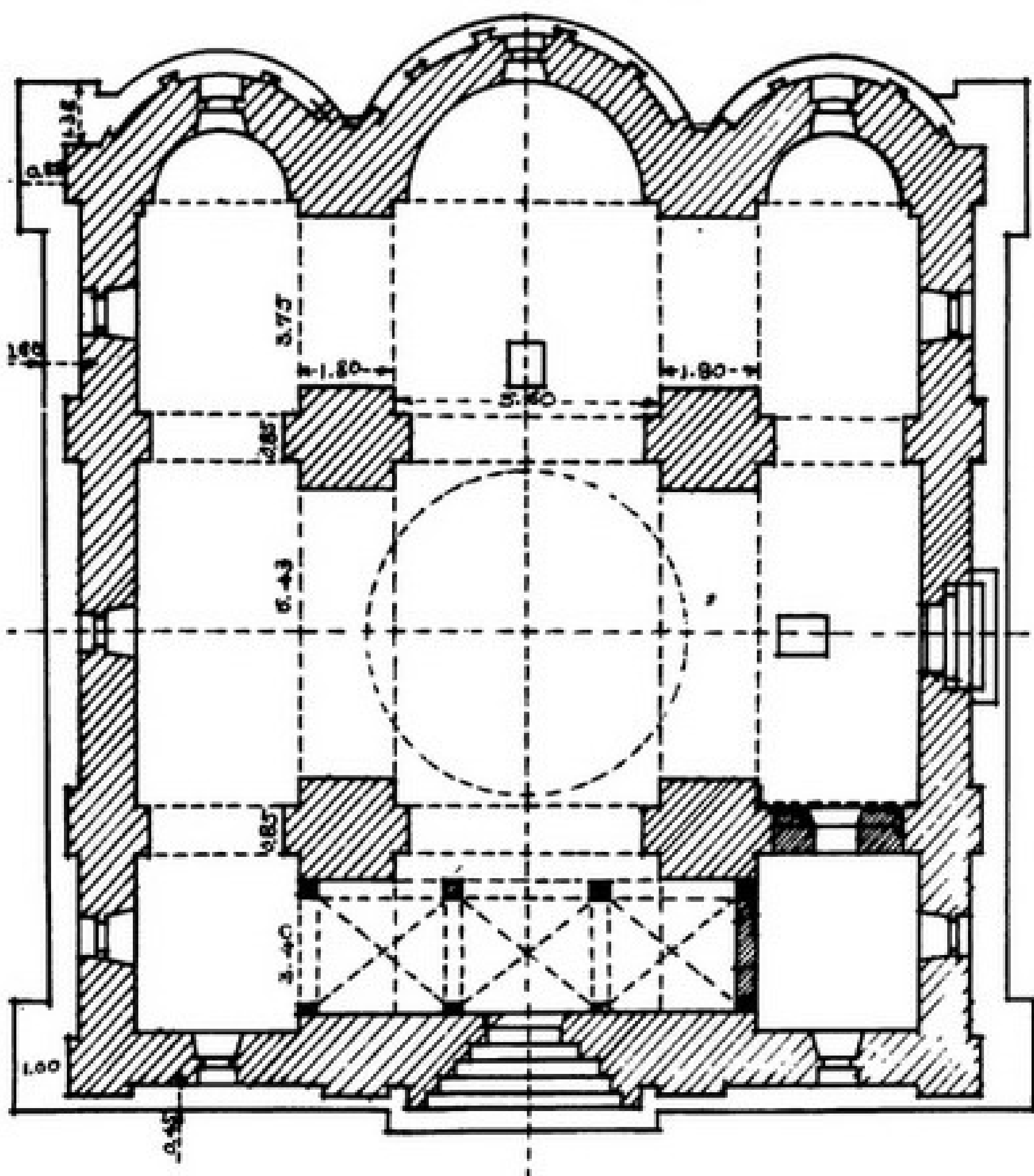
Романська капітель з галицького храму, віднайдена на Гробиських у Галичі. XII ст.

Romanesque capital from a Halych church, found in the Hrobyska area in Halych. 12th c.

Частина колони галицького храму XII ст., віднайдена на Гробиських у Галичі.

Part of a column of a 12th-century Halych church, found in the Hrobyska area in Halych.

План фундаментів церкви св. Пантелеймона в Галичі. 1200.

Plan of the foundations of St. Panteleimon's Church in Halych. 1200.

На Підгородді ліворуч від р. Лукви над горбом були ще одні румовища, які частково обстежувалися в минулому, але конкретних висновків щодо них археологи не зробили. Вважалося, що це румовища оборонної вежі, оскільки поховань на тому місці не виявлено. Нині ці румовища розорано. Трохи в бік Дністра, на Підгородді, біля так званої старої дороги досліджувалися румовища церкви Благовіщення. Перші дослідження здійснювали Л. Лаврецький та І. Шараневич ще у 1884 р., вони виявили частину підлоги, викладеної полив'яними плитками. Рисунок фрагментів підлоги подав Й. Пеленський [56].

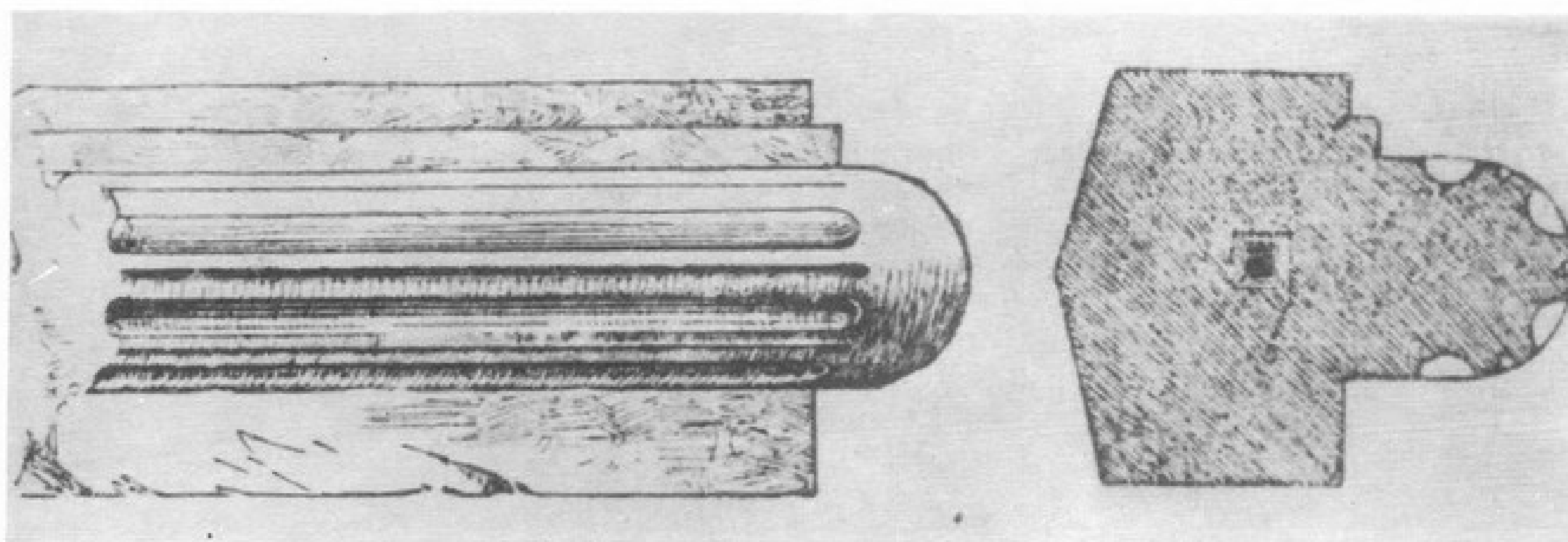
На румовищах знайдено також валки порталу, оздоблені орнаментом, та висічену з каменю голову тварини (мабуть, лева) заввишки 40 см. Церква Благовіщення за планом була однонефною у формі прямокутника — 10,4×12,95 м з двома боковими пілястрами. До прямокутної частини прилягала інша, дещо менша, прямокутна вівтарна частина — 5,2×10 м. Фундамент закінчувався зі сходу напівкруглою апсидою — 9,07 м заввишки. Загальний план споруди мав 23 м довжини (по осі схід—захід) та 10,4 м ширини. Фундамент складено з ріняків на міцному розчині. Деякі дослідники допускають, що це споруда латинського зразка. На нашу думку, таке твердження помилкове. Місцеві традиції та перекази про титул Благовіщенської церкви збереглися у народі донині. Такі відомості знаходимо і в праці І. Шараневича [57], де серед церков Галича згадується церква Благовіщення на Підгородді. І. Шараневич наводить при цьому документ 1458 р., з якого випливає, що біля Благовіщенської церкви була окрема оселя. І. Шараневич та Й. Пеленський допускають існування в Галичі латинських храмів. Їх сліди, вважають вони, необхідно шукати у Мнишиному саду та на Запарканні у сучасному Галичі, де в XIV ст. утвердилася латинська єпархія.

Орнаментальні композиції збереженої частини підлоги з полив'яних керамічних плиток також вказують на місцевий характер декору, притаманний галицькій архітектурній традиції.

План фундаментів Благовіщенської церкви не дає нам підстав говорити про його купольне завершення. Можливо, перекриття мало шатровий характер. У центральній частині храму з виступаючими лопатками було набагато вище завершення у вигляді вежі.

Найхарактернішою пам'яткою архітектури стародавнього Галича кінця XII — початку XIII ст., що збереглася у своїй основі до пізнішого перекриття, є церква Пантелеймона, яка стоїть на високому правому березі Лімниці на місці, де ріка впадає у Дністер. Разом з монастирським приміщенням вона була обведена високим земляним оборонним валом у формі

заокругленого п'ятикутника, частина якого збереглася. Перша наукова праця про цю пам'ятку належить професору Краківської академії мистецтв В. Лукашевичу [58], а критичний опис її зробив професор Львівського політехнічного інституту І. Захарієвич [59]. Детальне наукове і мистецьке дослідження церкви Пантелеймона здійснив Й. Пеленський, котрий написав на цю тему монографію [60]. При обстеженні церкви вчений знайшов на її стінах кілька давніх написів та рисунків, що пролили світло на давню історію; пам'ятка — єдина з усіх церков давнього Галича — збереглася майже цілком до наших днів.

Фрагмент архітектурного елемента (лігара) із Золотого току в Крилосі. XII ст.

Fragment of an architectural element from the Zoloty Tik area in Krylos. 12th c.

До найдавніших і найважливіших належить напис, виявлений на південній зовнішній стіні церкви на висоті 1,5 м. Перша частина напису дає змогу визначити період побудови церкви Пантелеймона. Й. Пеленський дійшов висновку: у тексті йдеться про якусь подію, що сталася на території Галича, а згаданий у написі Мстислав є не хто інший, як новгородський князь, тесть Данила Романовича, Мстислав Мстиславич, котрий княжив у Галичі 1219—1228 рр. Друга частина напису, де згадується «попове святого Пантелеймона», передала назву церкви ще з княжих часів. Подібний напис зі скороченнями зберігся і на третьому південному пілястрі: «...ц[е]р[к]о[в] с[вя]т[ог]о Пантелеймон[а]». На стінах чимало малюнків стародавнього періоду. При реставраційних роботах 1976 р. виявлено нові графіті.

За описом Й. Пеленського, церква Пантелеймона — невеликих розмірів. У плані це візантійський квадрат зі стороною 17,5 м. Споруда має три напівкруглі апсиди від сходу, з яких середня видовжує будову на 3,5 м. Розміри всієї церкви становлять 17,5×21 м. Посередині храму розставлено майже у квадрат (6,10×5,60 м) чотири стовпи-філяри з чотирма пілястрами. Вони розділяють інтер'єр храму на три нефи, висота яких неоднакова.

Добре збереглася фронтальна західна стіна (12 м), стіни бічних нефів та апсид (6,65 м), середня апсида (8,65 м) і філяри всередині до висоти 3,5 м. Всі стіни муровані з тесаних вапнякових блоків на мулярському вапняковому розчині — цем'янці з домішками піску та дрібної ріні (щебеню). Реставрація францисканцями церкви надала їй теперішнього вигляду. Під час реставрації було розібрано бічні фасади, що знаходилися нижче — за арками долішніх вікон. Знесено залишки жолобкуватого склепіння й високі аркади під головною банею, розібрано й мушлеві склепіння над трьома апсидами і зроблено цегляну надбудову, яка надала храмові вигляду латинського костьолу.

Непогано зберігся також (нині відреставрований) західний портал церкви Пантелеймона, вирішений у стилі романських перспективних порталів. Головний західний портал завершується півкулею з глибоким архівольтом, який підтримує чотири стовпці з обох боків дверей. Перша їх пара — зовнішня — восьмигранна й трохи довша, а друга нагадує в'язанку з кількох тонших стовпів, що мають посередині вузол. За-

Графіті в інтер'єрі церкви св. Пантелеймона. XIII ст.

Graffiti in the interior of St. Panteleimon's Church. 13th c.

Графіті на південній стіні церкви св. Пантелеймона. XIII ст.

Graffiti on the southern wall of St. Panteleimon's Church. 13th c.

вершення капітелей стовпів-колонок головного порталу було двох видів: кісткові на першій зовнішній парі та кошикові на другій парі колонок. Перший вид досить поширений у романській архітектурі, зате другий — це вже оригінальний мистецький витвір за своїм задумом і технікою виконання. Таких капітелей не було раніше в архітектурному оздобленні порталів галицьких храмів.

Коли йдеться про романські особливості галицької архітектури, то потрібно мати на увазі тільки застосування її в архітектурному декорі. І тут перше місце посідає західний портал церкви Пантелеймона. Характерні з цього погляду вузли другої пари колонок, що часто трапляються у західноєвропейських романських храмах. Дуже добре у пропорційному відношенні вирішений різьблений гзимс на колонах, який має гарний різьблений орнамент зі стилізованих листків у потрійних колах, сплетених між собою. На нього спирається архівольт — тимпан півкулястого заглиблення у верхній частині порталу. Лук над колонами з кошиковими капітелями, близькими до коринфського стилю, також гарно покритий різьбленим стилізованим візерунком з квітів-розеток у потрійних, сплетених між собою колах. На архівольті тимпана немає слідів рельєфного зображення, можливо, воно було замінене францисканцями живописними сценами з життя св. Станіслава. За схемою романських храмів вирішено й бічний портал з південного боку церкви. Він набагато простіший від головного порталу і має по одній колонці з простими капітелями.

Особливо цікаве декоративне (романського характеру) оздоблення апсид храму. Їх напівкруглі стіни поділені на поздовжні вузькі поля за допомогою тонких півколонок, з'єднаних угорі гладкими луками. Стоять вони на аттичних базах, оздоблених «жабками» у кутах, а вгорі закінчуються кошиковими — коринфськими капітелями, які збереглися тільки на середній апсиді. Ця центральна апсида має п'ять аркад, але капітелей залишилося тільки чотири, і дві з них однакові. Ймовірно, що такими аркадами було декоровано і круглий барабан купола. З вікон церкви давнього періоду збереглося тільки двоє: одне — над головним порталом, друге — замуроване у центральній середній апсиді. У бокових апсидах двоє вікон збереглися тільки до половини, верхню частину їх добудовано.

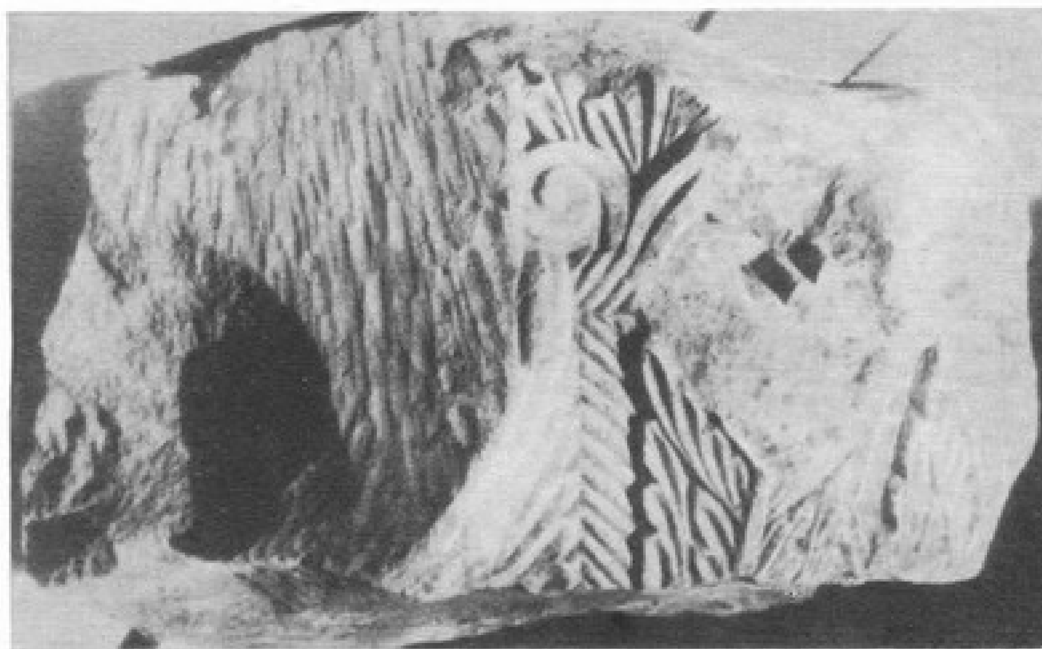
Й. Пеленський дослідив фундаменти церкви, які щодо стін не всюди однаково розширені. Отже, ширина фундаментів завжди була більшою, інколи навіть значно більшою від основних мурів. Фундаменти церкви Пантелеймона складалися з невеликих ріняків та шматків тесаного каменю на розчині з вапна, піску та дрібної ріні. Стіни церкви зведені з тесаних кам'яних брил. Такий камінь знаходився на берегах Дністра біля Миколаєва та Жидачева. Блоки здебільшого мали квадратну форму.

Я. Пастернак відкрив у церкві підмурівок під престіл, який мав 180 см у довжину і 110 см у ширину, вимуруваний з кам'яних блоків. З первісної підлоги не залишилося слідів. Учений стверджує, що спочатку вона складалася з керамічних рельєфних плиток, які пізніше францисканці замінили цеглою, а згодом плитами з теребовельського пісковику.

Й. Пеленський реконструював церкву, зокрема її завершення. Він вважав, що всі три апсиди було розкрито вирізками кулі (приблизно її четвертинами), де вони утворювали перекроєні поздовж навпіл два валки, що перетиналися у формі рівнораменного хреста; чотири роги даху були вкриті звичайними дашками зі спадом на два прилеглі один до одного боки. На перехресті піввалків, що вкривали склепіння головної нави і трансепта, стояв високий барабан з чотирма, а може, й вісьмома вікнами, завершений напівкруглою банею, яка могла бути покрита дахівкою.

Церква Пантелеймона досліджувалася й сучасними вченими, котрі при обстеженні фундаментів у храмі віднайшли нові штрихи, внесли певні корективи щодо його внутрішнього конструктивного завершення. Так, визначено, що спочатку стовпи-філяри мали не хрещату, а складну ступінчасту форму. Внутрішні пілястри також були ступінчастими і точно відповідали профілеві звернених до них граней стовпів. Подібну форму мали й торці на стиках апсид. Це дає підстави стверджувати: такі підкупольні стовпи ступінчастої форми у домонгольській Русі ніде, крім галицької архітектури, не зустрічались. За твердженням І. Могитича, якому належить відкриття таких ступенів у церкві Пантелеймона, вони служили основою тяг і переходили у додаткові підпружні арки, що підтримували барабан купола. О. Іоаннисян на основі цього висловив здогад про наявність додаткових уступів і на внутрішніх пілястрах храму, які, можливо, засвідчують про те, що тяги, спираючись на них, переходили в ребра хрещатого сплетіння. На його думку, галицький зодчий, котрий будував церкву Пантелеймона, розв'язав завдання — створити подібний храм зовсім інакше, ніж на інших давньоруських землях,— засобами нових конструктивних вирішень. Щодо іноземного походження будівничого церкви Пантелеймона, то Іоаннисян помиляється. На той час Галич уже мав досвідчених майстрів. Храми, споруджені ними в Галичі, могли, в свою чергу, бути взірцями для будівництва у сусідніх країнах. Наприклад, В. Січинський вважає достовірним, що храм і монастир на Лисій горі поблизу Сандомира, храм у Вислиці початку XII ст. у Польщі, храм Михайла у Братиславі на Шлезьку (1147—1161) побудували галичани [61].

До групи архітектурних пам'яток кінця XII — початку XIII ст., побудованих у домонгольський період, відноситься також церква Василія, відкрита у

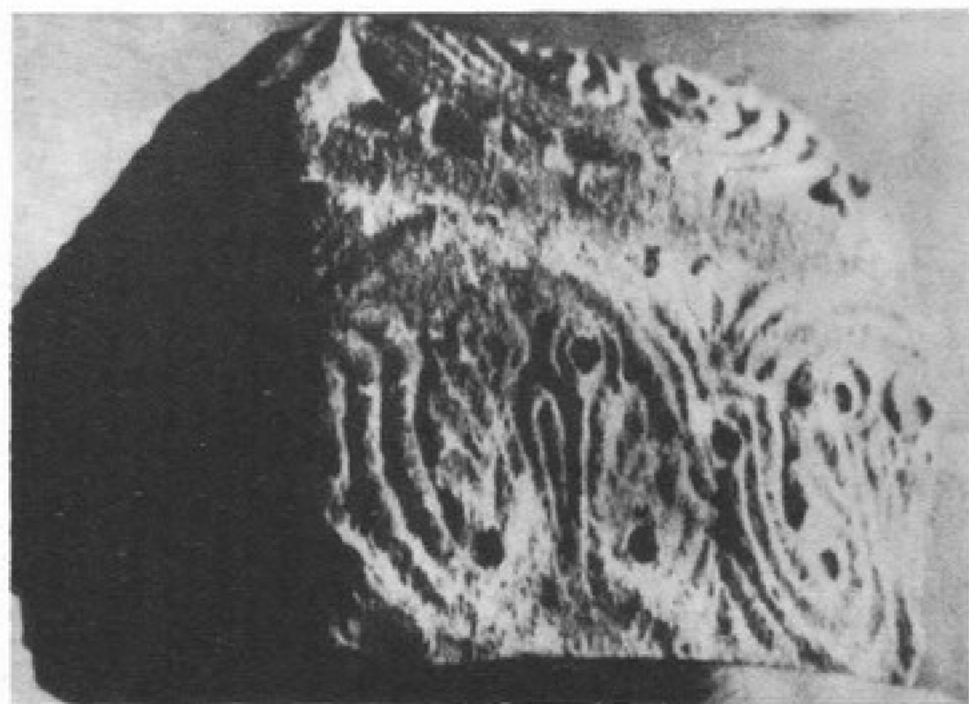

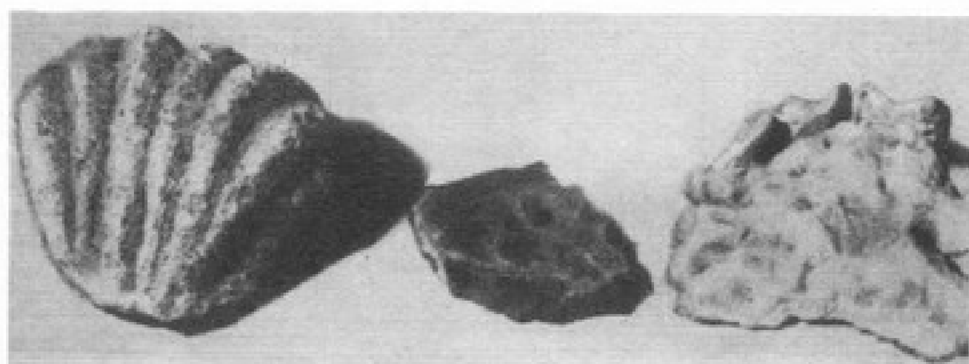
Капітелі та їх деталі, знайдені в румовищах біля церкви св. Пантелеймона (ймовірно XIII ст.) та на полях Підгороддя (ймовірно з галицького храму XII ст.).

Capitals and their details found in the ruins near St. Panteleimon's Church (probably 13th c.) and in the fields of the Pidhoroddya area (probably from a Halych church, 12th c.).

1958—1959 рр. експедицією Чернівецького історико-краєзнавчого музею у с. Василеві, про що ми вже згадували. Дослідники цього храму Б. Тимощук і Г. Логвин датують його появу першою половиною XII ст. Свої висновки О. Іоаннисян підтверджує ось чим: у церкві св. Василія, як і в церкві св. Пантелеймона, має місце складніше конструктивне вирішення підпор центрального купола. Отже, вона могла бути сером златим, й образ Спаса й присвятая Б[огороди]ці иже вдя єму сестра Теодора из монастиря. Иконы же принесе изо Оуручего. Устрітеньє от отца єго диву подобни, яже погоріша в церкви святого Йвана, один Михаил остася чюдних тіх икон. Й колоколи принесе ис Киева, другия ту сольє...»[65].

За цим літописним описом можемо чітко уявити вигляд церкви, характер її будівництва та внутрішній

Фрагмент блоку з румовищ Успенського собору в Галичі (ймовірно XII ст.).

Fragment of a block from the ruins of the Dormition Cathedral in Halych (probably 12th c.).

побудована тільки після церкви Пантелеймона. Такі твердження потребують детальнішого вивчення[62].

До пам'яток галицької архітектури входять і храми, побудовані в XII—XIII ст. у Холмі[63], коли князював Данило Галицький. Спочатку він збудував тут «градець мал» і церкву Іоанна Златоустого у 1235 р. Згодом князь розширив місто. З'являються інші укріплення, зокрема церква Святої Трійці.

Описуючи будівництво Холма за часів Данила Галицького, літописець повідомляє про будівництво ще однієї церкви: «И созда же церков святима безмiздникома (Кузьмі і Дем'янові) во честь, ймать 4 столпи от ціла камени, держаща вірх, с тіх же другиї. Волтарь прес[вя]т[о]го Дмитрея, стоить же ти пред бочними двірми, красен, принесен из далече»[64].

Найдетальніші відомості подає літописець про церкву св. Іоанна у Холмі: «Созда же церков святого Йоана, красну й приліпу. Зданье же єї сице ж бисть комари 4 с каждо угла превод, й стояньє их на четирех головах чл[о]в[е]цских изваяно от нікоєго хитріца. Окна три украшена стекли Римскими. Входящи[х] во олтарь стояста два столпа от ціла камени й на нею комара й виспр же, верх украшен звіздами золотими на лазурі. Внутрьний же єй помост бі слит от міди й от олова чиста, яко блещатися зерцалу. Двери же єй двоя украшени каменьем галицким білим і зеленим холмским, тесаним, узгори ті изриті ніким хитріцемь Авдьемъ (Авдеєм), приліпи от всіх жаров й злата. Напереди их же бі изділан Спас, а на полунощных святий Йван, яко же всім зрящим дивитися бі. Украси же икони, єже принесе ис Киева, каменьем драгим й бидекор. Церква Іоанна Златоустого у Холмі була хрестовокупольною триапсидною спорудою. Купольне перекриття її знаходилося на чотирьох стовпах з підпружними арками, які спиралися на капітелі, оздоблені маскаронами. Троє вікон у вівтарній частині із зображенням святих були вітражними, як це часто зустрічаємо у романському мистецтві. У вівтарній частині, за словами літописця, стояли дві монолітні колони, витесані з каменю. На них спиралося аркове склетіння, прикрашене золотими зірками на блакитному тлі. Підлога, можливо, тільки у центральному нефі була з чистої міді й цинку. У церкві знаходилося двоє дверей з перспективними порталами, оздобленими тесаним каменем — галицьким білим і холмським зеленим. Тимпани цих порталів мали скульптурні рельєфи, висічені Авдієм. Рельєф тимпана головного порталу зображав Спаса, а рельєф тимпана північних дверей — Іоанна Златоустого. Як показує опис, храм мав чимало ознак романського стилю: вітражі, рельєфні тимпани у перспективному порталі, капітелі колон з людськими масками. Характер самої будови з чотирма колонами на комарах є типовим для галицької архітектурної школи княжої доби. О. Іоаннисян доводить, що форма стовпів у церкві Іоанна була такою ж, як і в церкві Пантелеймона у Галичі, але трохи складнішою — з доповнюючими уступами в захристії. Літописець завершує опис храму фразою: «То все огонь попали...» Сталося це 1259 р., коли у Холмі була велика пожежа. Після цього тут споруджувалися нові храми. В Іпатіївському літописі читаємо: «В літо 1260 созда же церковь привелику на граді Холмі во

имя пресвятия Приснодіви Мария, величеством, красотою не мене сущих древних. Й украси ю причуднами иконами, принесе же чашю от землє Угорьския. Мраморе багряна изваяну мудростью чюдну, й змієви глави біша округ ея, й постави ю предвірми церковьними, наріцаємими царскими. Створи же в ней кристильницу крестити воду на святоє Богоявлениє, створи же в ней блаженний пискуп Йван от древа красна,

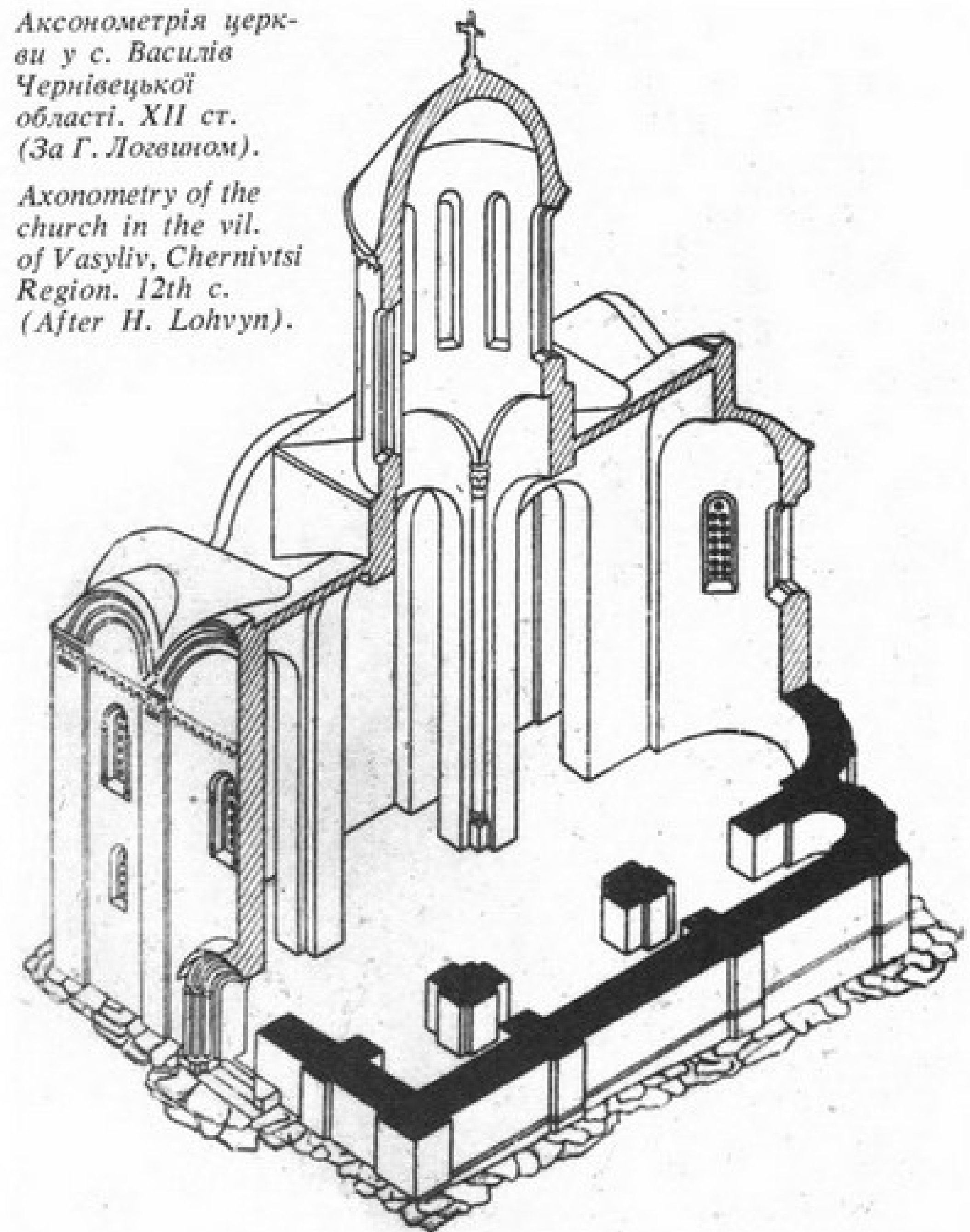
них опор, який знову ж таки вирішено у хрещатій традиційній формі. Водночас лопатки хрещатих стовпів, повернених до середини підкупольного квадрата, значно висунуті, внаслідок чого зовнішні пілястри практично стали могутніми контрфорсами.

Композицію Миколаївської церкви у Львові (XIII ст.) створено у спрощеній конструктивній системі. Центральний неф у ній займає весь простір основ-

Реконструкція церкви св. Пантелеймона. Поч. XIII ст. (За Й. Пеленським).

Reconstruction of St. Panteleimon's Church. Early 13th c. (After Y. Pelensky).

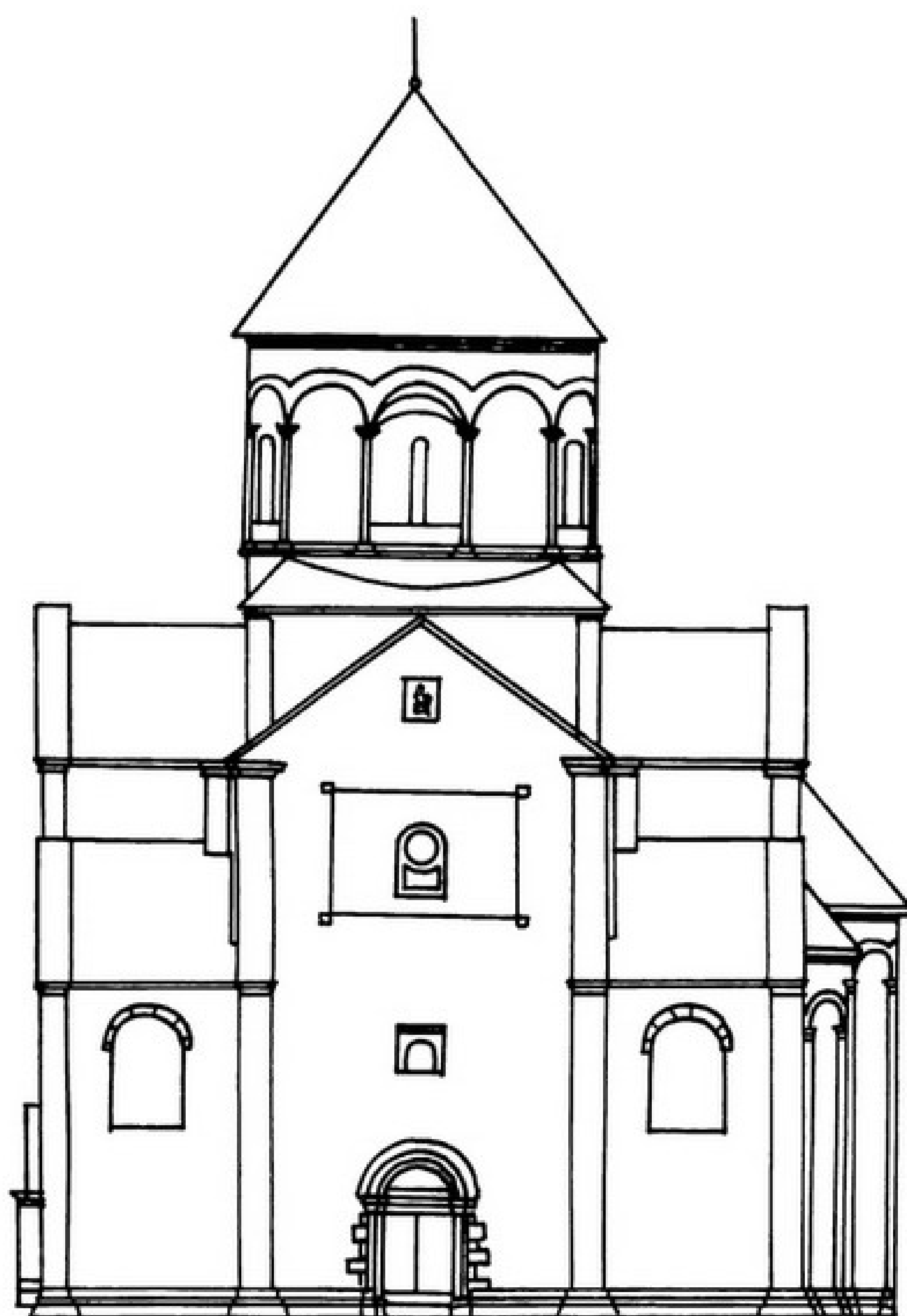
Аксонометрія церкви у с. Василів Чернівецької області. XII ст. (За Г. Логвином).

Axonometry of the church in the vil. of Vasyliv, Chernivtsi Region. 12th c. (After H. Lohvyn).

точен й позлащен, дні і вні дивлению подобен»[66]. Літописець стверджує, що нова кафедральна церква не поступалася красою перед іншими. Сам факт, що він присвячує стільки уваги опису холмських церков, засвідчує високий рівень монументальної архітектури та мистецтва загалом.

У післямонгольський період водночас з відновленням багатьох храмів, які зазнали в часи лихоліття величезних пошкоджень, споруджувалися нові. До пам'яток другої половини XIII — початку XIV ст., що збереглися, необхідно віднести церкву Різдва у Галичі, де була пристань, і церкву Миколая у Львові. Церква Різдва, зокрема її фундаменти, обстежені О. Чоловським з участю І. Шараневича у 1890 р. Як виявилося, церкву було закладено на багнистому місці, де сочилися підгрунтові води. Дослідники вважали, що її побудовано десь у середині XII ст. на місці дерев'яної портової церкви, яка згоріла під час походів Батия. Нові дослідження датують пам'ятку кінцем XIII — початком XIV ст., не відкидаючи можливість її побудови на місці дерев'яної церкви. Хоч існуюча нині церква неодноразово перебудовувалася у верхній частині, все-таки вчені вбачають у ній нові особливості, характерні для будівництва кінця XIII — початку XIV ст.: центральний неф у ній ще більш розширений за рахунок бокових і має складний профіль підкупольного об'єму, а бокові не стали самостійними об'ємами притворів. Характерним для Миколаївської церкви є відсутність підкупольних стовпів. Тут підпорами у східній частині служать виступи стін разом з прилеглими до основного об'єму притворами, а в західній частині барабан купола опирається безпосередньо на стіну, що відділяє основний об'єм від притвору. Перекриття основного об'єму куполом дало змогу створити храм із своєрідною композицією, яка підкреслювалась поступовим підвищенням окремих компонентів архітектурних об'ємів у єдиний архітектурний образ.

Традиції галицької архітектурної школи існували і в будівництві XIV ст. Щоправда, мистецтво архітектурного будівництва цього періоду не позбавлене впливів інших архітектурних шкіл, але загалом воно зберігало внутрішню структуру, своє обличчя. У період, коли в Польщі засвоюються форми західноєвропейської готики, галицька архітектура й надалі дотримувалася візантійсько-романських традицій. Як уже зазначалося, не винятком у галицькому будівництві були окремі готичні елементи, але вони у поєднанні з візантійсько-романськими формами створювали своєрідну оригінальну цілісність. До таких споруд належить, зокрема, побудована у XIV ст. Вірменська церква у Львові. Перший корпус був подібний до середньовічної церкви св. Юрія. Це відзначає львівсь-

Реконструкція церкви св. Пантелеймона. Вигляд з південної сторони. (За І. Могитичем).

Reconstruction of St. Panteleimon's Church. View from the south. (After I. Mohytych).

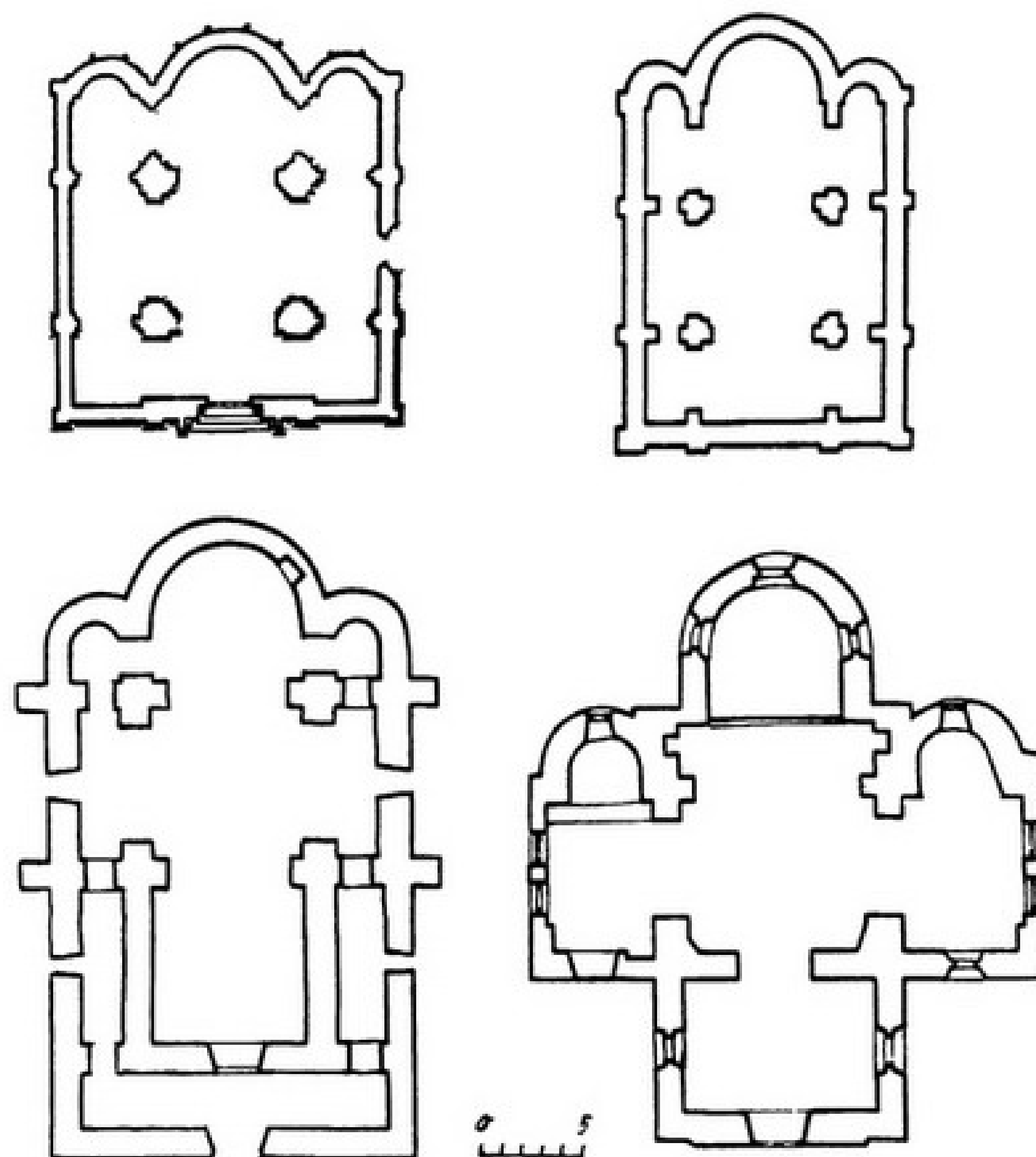
Реконструкція церкви св. Пантелеймона. Вигляд з південно-західної сторони. (За І. Могитичем).

Reconstruction of St. Panteleimon's Church. View from the south-west. (After I. Mohytych).

кий письменник Ю. Зиморович, котрий датує початок будівництва церкви 1363 р.[67]. Він підкреслює, що за своїм стилем вона близька до Святоюрської церкви[68].

Первісна Вірменська церква у Львові, залишки якої нині творять сучасну вівтарну частину,— це тринефна з трьома апсидами і купольним завершенням споруда. Бокові нави набагато вужчі, ніж центральні (так само, як у церкві Різдва в Галичі). Середня апсида набагато більше виступає порівняно з боковими. Барабан купола не круглий, а дванадцятикутний, з гранчастим шатровим перекриттям. Арки та завершення вікон, злегка загострені (кілеві), а також профілі у пілонах вказують на готичні впливи. План фундаментів церкви аналогічний планам галицьких церков, близька до галицької й будівельна техніка цієї пам'ятки.

При огляді галицької архітектури потрібно згадати й стару каплицю, збудовану на фундаментах Успенського собору в Крилосі. Дослідники в минулому чомусь не звернули на неї уваги, хоч саме вона на найдавнішому етапі досліджень могла вказати місце розташування величного Княжого собору. Тільки археологічні розкопки 1936—1938 рр. довели, що вона стоїть на фундаментах давнього собору. У своєму плані кап-

Плани церков XIII ст.: 1 — церква св. Пантелеймона в Галичі. (За І. Могитичем); 2 — церква в с. Василів. (За Г. Логвином); 3 — церква Різдва в Галичі; 4 — церква св. Миколи у Львові.

Plans of 13th-century churches: 1 — St. Panteleimon's Church in Halych. (After I. Mohytych); 2 — church in the vil. of Vasyliv. (After H. Lohvyn); 3 — the Nativity Church in Halych; 4 — St. Nicholas' Church in Lviv.

лиця має зовні 7,75×8,00 м, а всередині — 9,45×3,98 м. Обидві бокові стіни, північна і південна, мають 2 м товщини, фасадна стіна — тільки 1,35 м, а західна з внутрішньою апсидою — 1,95 м. Таким чином, внутрішні стіни відповідали колишнім двометровим стінам собору, фасадна ж стіна була відсунута до краю фундаментів майже на 70 см, щоб збільшити внутрішній простір каплиці. У фронтовій частині каплиці є вхід шириною 110 см зовні й 170 см від середини, який знаходився у колишньому соборі на місці входу з притвору до наріжної вежі. У північній частині стіни знаходилося вікно, подібне до вікна у південній стіні (їх розміри — 117×187 см). Південна стіна ліворуч мала також віконце або невелику нішу 69×79 см, яку було замуровано. Східну частину каплиці з внутрішньою апсидою складено з тесаних блоків алебастрового каменю. Висоту стіни утворюють дев'ять верств блоків (41×72 см). Лук склепіння апсиди спереду висічений у камені у вигляді прямокутника. Над апсидою зверху розміщене заокруглене віконце діаметром 52 см. Дах каплиці було завершено дерев'яним шатровим перекриттям на зразок давньоруської стражниці, де знаходилася дзвіниця. Каплиця заміняла церкву до часу побудови нової церкви Успіння Богородиці.

В'їзна вежа з брамою біля церкви св. Пантелеймона в Галичі. Початок XVII ст.

Entrance gate tower near St. Panteleimon's Church in Halych. Early 17th c.

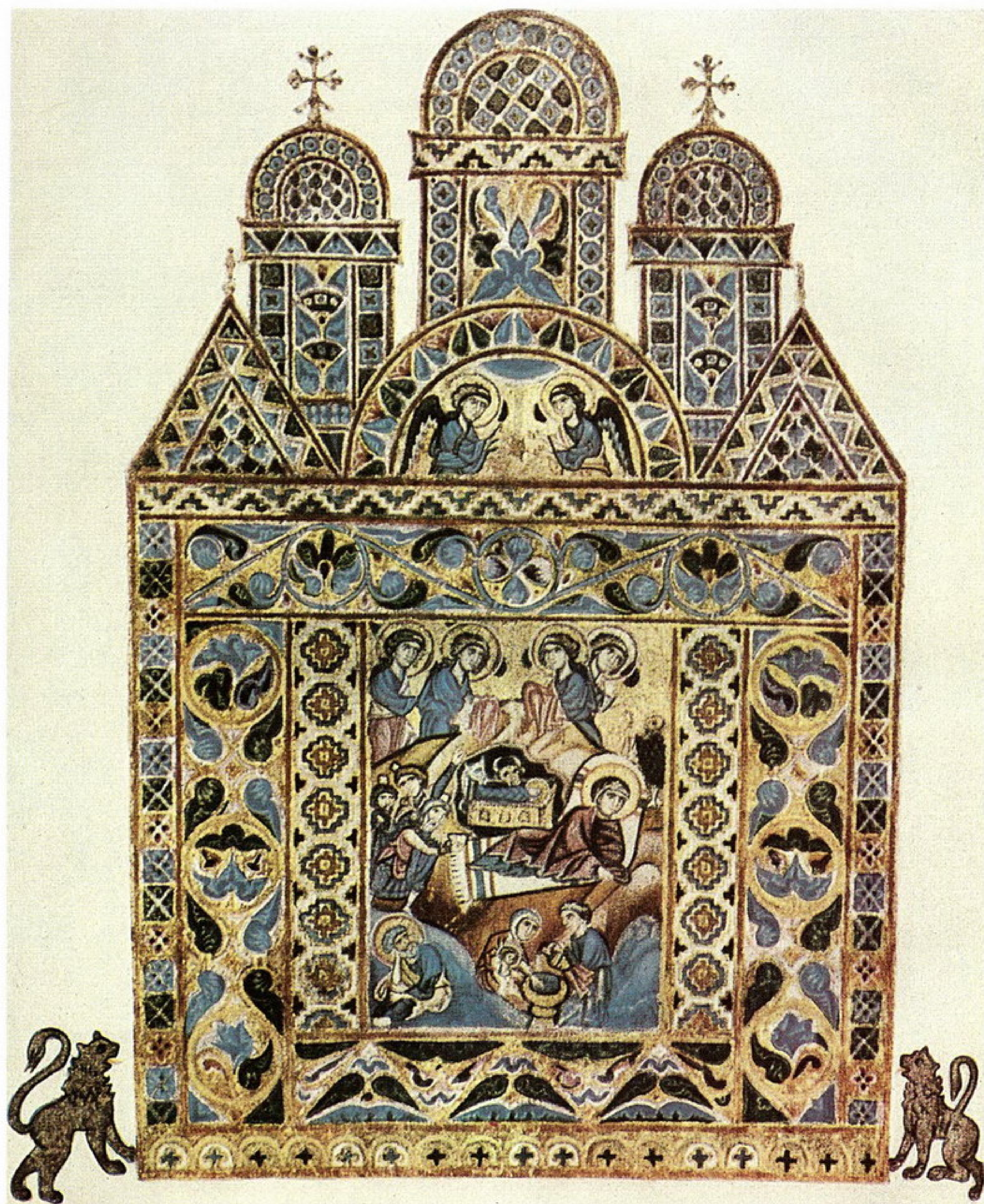

Шатро князя. Малюнок за мініатюрою зі «Сказання про Бориса та Гліба». XIV ст.

Princely Tent. Drawing after a miniature from The Legend of Princes Borys and Glib. 14th c.

До пам'ятників галицької архітектурної школи післямонгольського періоду кінця XIII—XIV ст. відноситься й монастирська церква у Лаврові та пізніша від неї церква Богородиці у Рогатині. Біля с. Лаврів (за Старим Самбором на Львівщині) збереглися останки монастиря св. Спаса. Фундатором його був галицький князь Лев Данилович. Лаврівську церкву побудовано наприкінці XIII ст. Дійшла до наших днів з деякою перебудовою XVII ст., але старовинні складові частини церкви можна легко розпізнати. Збереглася вівтарна апсидна частина з характерним романським фризом і карнизом. На давнє походження східної частини храму вказують ще арки вікон і кам'яні (товщина 1,5 м) стіни. Стару конструкцію збережено і в центральній частині, де простежується схема візантійського характеру. Півкуля купола сперта на арки, сполучені між собою парусами. Від апсид відходять три півкулясті тяги, які спираються на середні чотириаркові стіни. У цій споруді застосовано й готичні елементи стрілчастого лука і контрфорсів як частини, що підпирає купольне завершення склепінь. Очевидно, будівничий знав прийоми західноєвропейської архітектури того часу.

Подібною за стилем і характером з лаврівською церквою є церква Богородиці у Рогатині. Ця споруда і сьогодні вражає нас масивністю мурів, широкими площинами гладких стін. Храм складається з трьох частин: вежі з притвором на стовпах, головного нефа й апсидної частини. Вікна центрального нефа і вежі — стрілчастої форми, перекриття над «бабинцем» — перехресне. Стрілчасте перекриття головного нефа підпирають два масивні восьмигранні стовпи. Наявність нових готичних елементів у архітектурі дає підстави віднести цей пам'ятник до XV ст. Визначений поділ на три частини бачимо і в наземному плані. Головний неф має майже квадратну форму, середня апсида півкуляста, бокові дещо менші. Такий вид вежоподібних композицій у храмовому будівництві появляється у галицькій архітектурі тільки в післямонгольський період — у другій половині XIII та у XIV ст.

Різдво Христове. Мініатюра з «Трірського Псалтиря». 1078—1087 рр.

The Nativity. Miniature from the Trier Psalter. 1078—1087.

ΑΡΚΟ

Євангеліст Марко. Мініатюра з «Галицького Євангелія». Початок XIII ст.

St. Mark the Evangelist. Miniature from the Halych Gospels. Early 13th c.

Покрова. Ікона XII—XIII ст. Дошка, паволока, левкас, темпера.

The Intercession. Icon. 12th—13th cc. Tempera on gesso-grounded canvas pasted to panel.

Євангеліст Лука. Мініатюра з «Галицького Євангелія». Початок XIII ст. ▷

St. Luke the Evangelist. Miniature from the Halych Gospels. Early 13th c.

Євангеліст Іоанн. Мініатюра з «Галицького Євангелія». Початок XIII ст. ▷

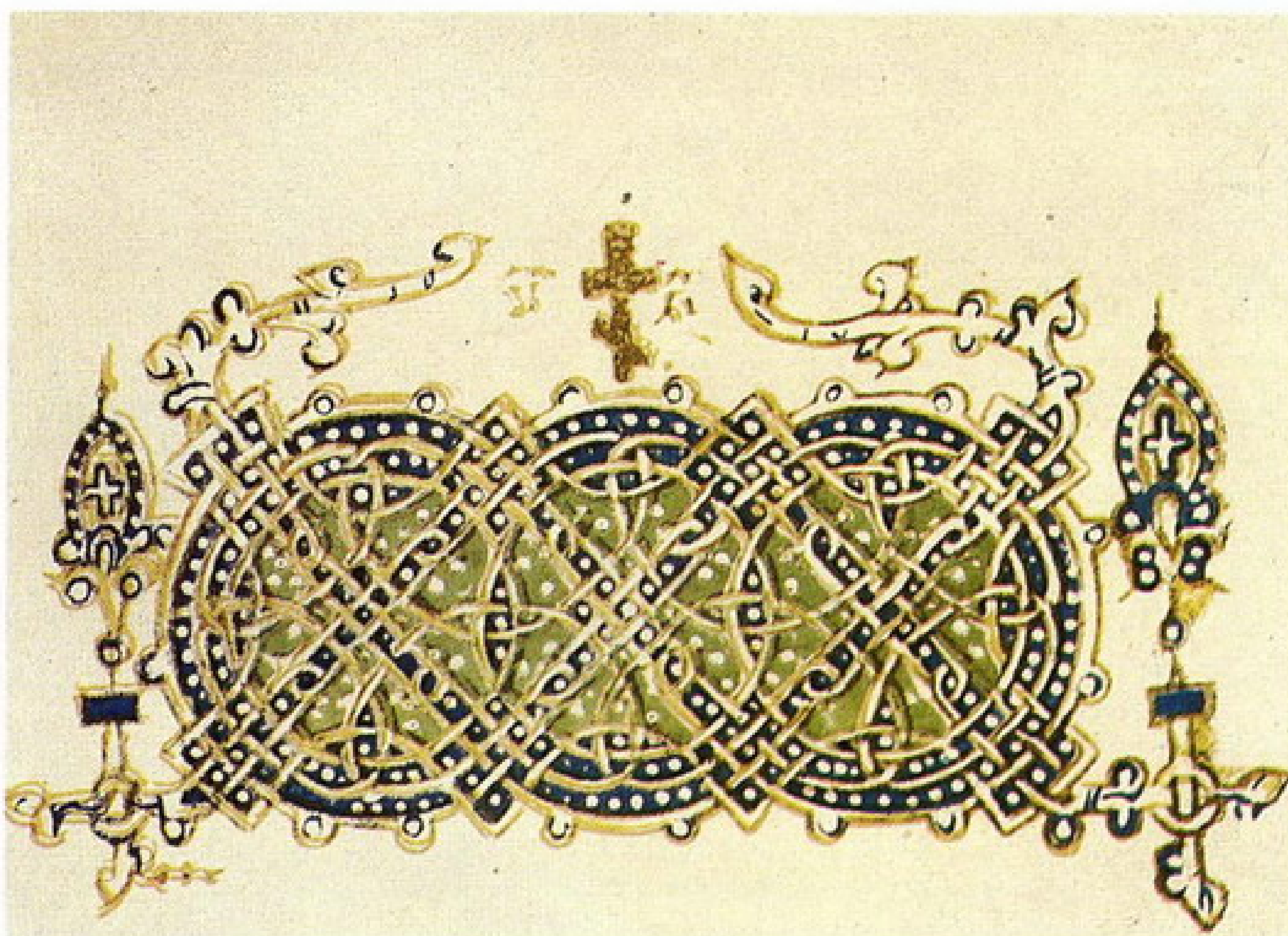
St. John the Evangelist. Miniature from the Halych Gospels. Early 13th c.

Євангеліст Лука. Мініатюра з «Добрилового Євангелія» 1164 р.

St. Luke the Evangelist. Miniature from the Dobrylo Gospels. 1164.

Луцька Богоматір. Кінець XIII — поч. XIV ст. Дошка, паволока, темпера.

The Virgin of Lutsk. Turn of the 14th c. Tempera on canvas pasted to panel.

Заставка з Євангелія. Середина XV ст.

Headpiece from the Book of Gospels. Mid-15th c.

Євангеліст Матфей. Мініатюра з «Галицького Євангелія». Початок XIII ст.

St. Matthew the Evangelist. Miniature from the Halych Gospels. Early 13th c.

Петрівська Богоматір. Початок XIV ст. Дошка, левкас, паволока, темпера.

Petrivska Virgin. Early 14th c. Tempera on gesso-grounded canvas pasted to panel.

Залишки земляних валів XII ст. в Крилосі.

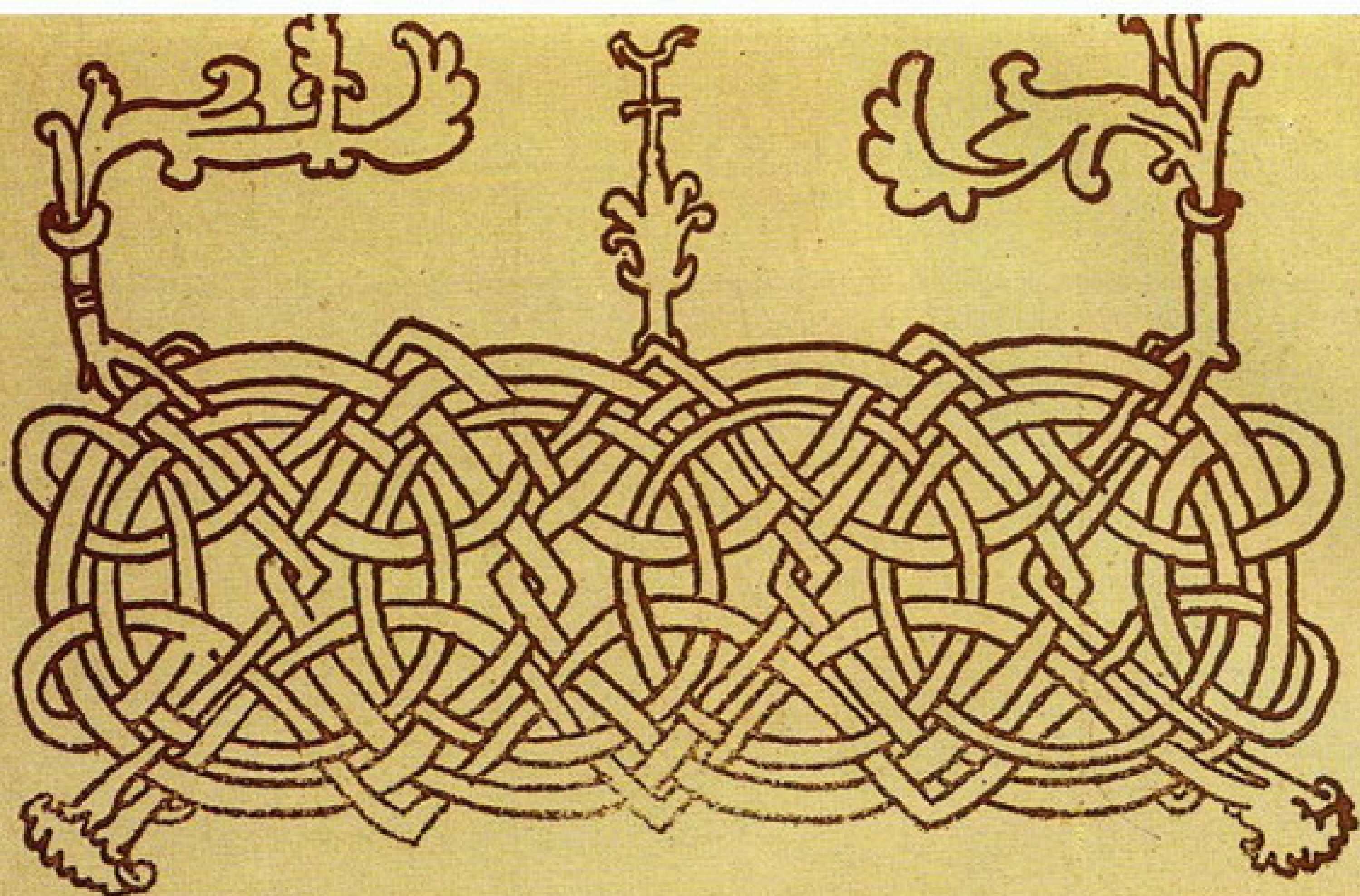
Remnants of 12th-century earthen ramparts in Krylos.

Сторінка з заставкою з рукописного Євангелія. XVI ст.

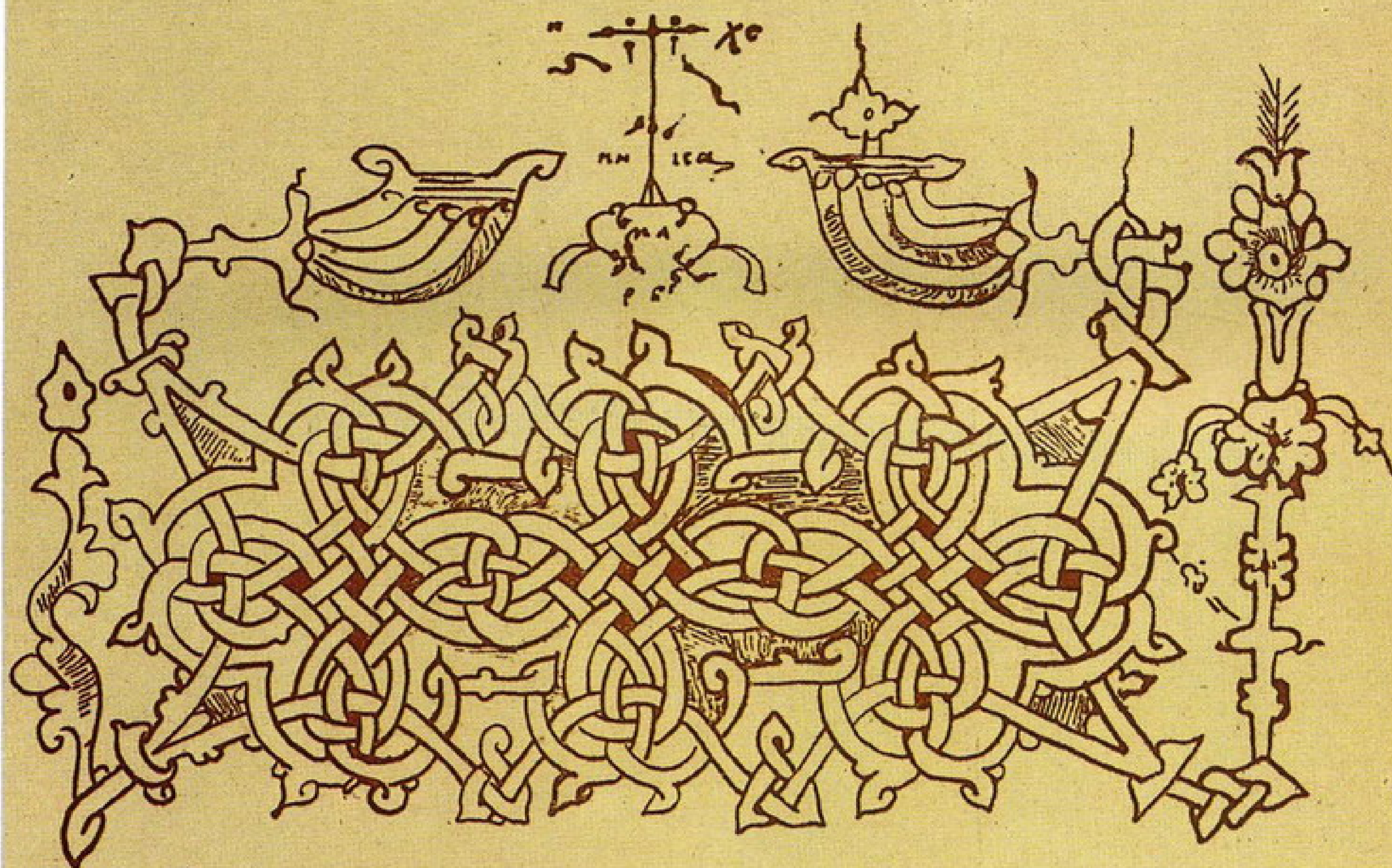
Page with a headpiece from a manuscript Book of Gospels. 16th c.

Заставки з рукописного Євангелія XVI ст.

Headpieces from a manuscript Book of Gospels. 16th c. ▷

Ч. 13121/в

стїе.. не прѣ просвѣщенїемъ, гла а.

Іоанн Златоуст. Мініатюра з Хуптинського служебника. Кінець XII — початок XIII ст.

St. John Chrysostom. Miniature from the Khuptyn service-book. Turn of the 13th c.

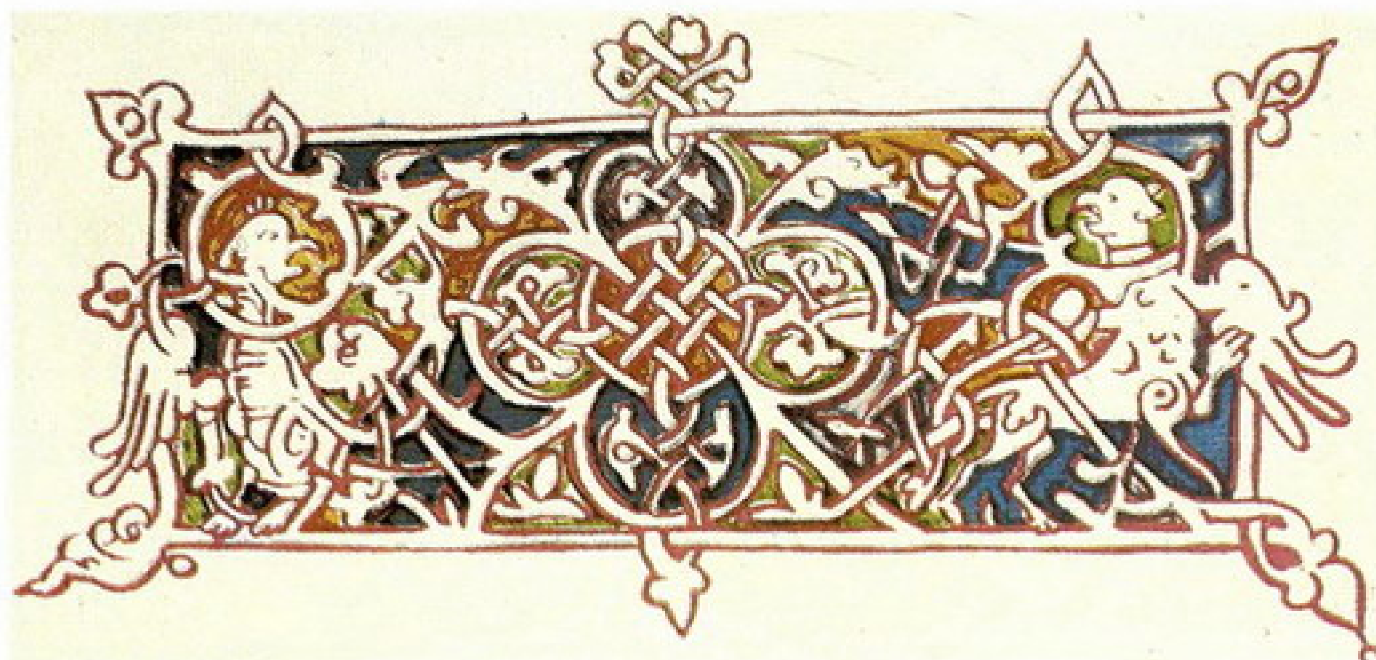
Бесіди. Мініатюра з «Тлумачення слова св. Георгія». Середина XIII ст.

Discourses. Miniature from the Comments on St. George's Word. Mid-13th c.

Сторінка з заставкою з рукописного Євангелія XVI ст.

Page with a headpiece from a manuscript Book of Gospels. 16th c.

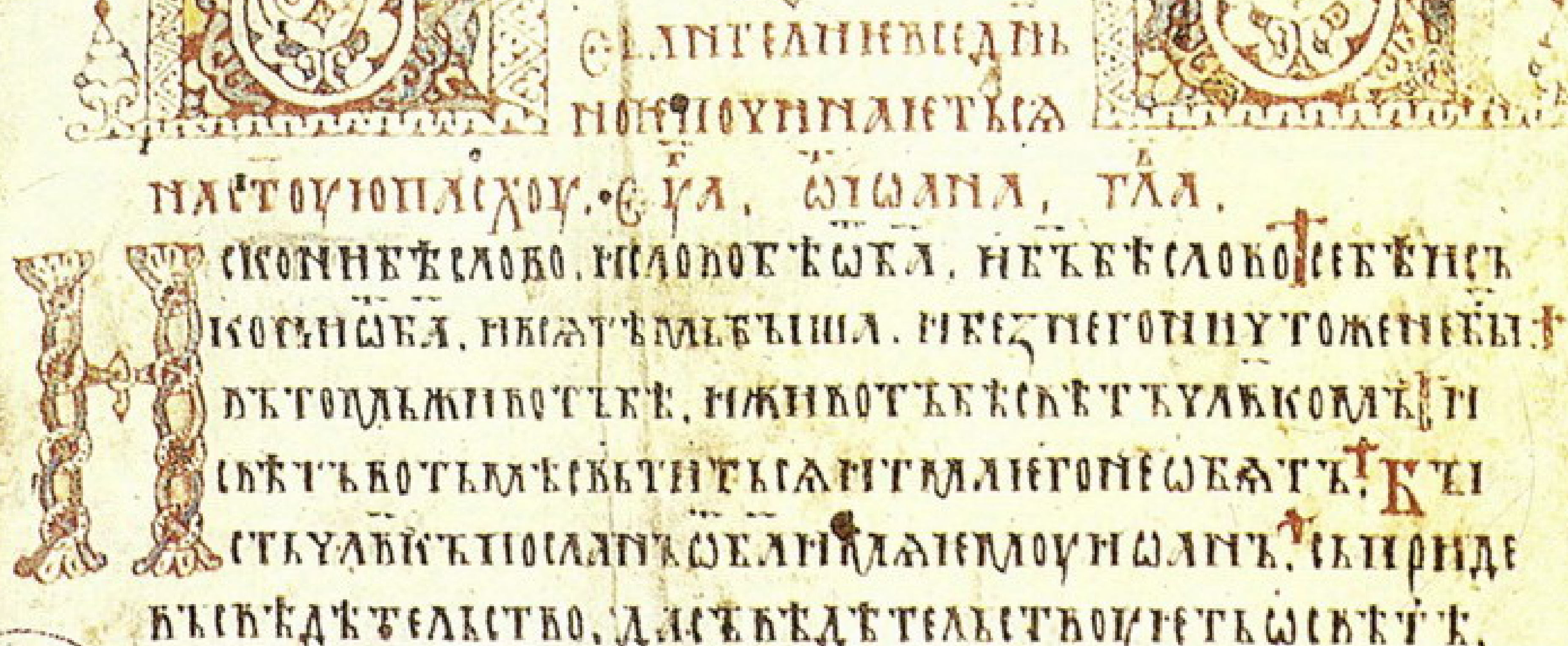

Заставка з «Пандектів Антіоха». 1307 р.

Headpiece from Antioch's Pandects. 1307.

Ініціали з «Бучацького Євангелія». XII—XIII ст.

Initials from the Buchach Gospels. 12th—13th cc.

Заставка з медальйонами з «Холмського Євангелія». XIII ст.

Medallion headpiece from the Kholm Gospels. 13th c.

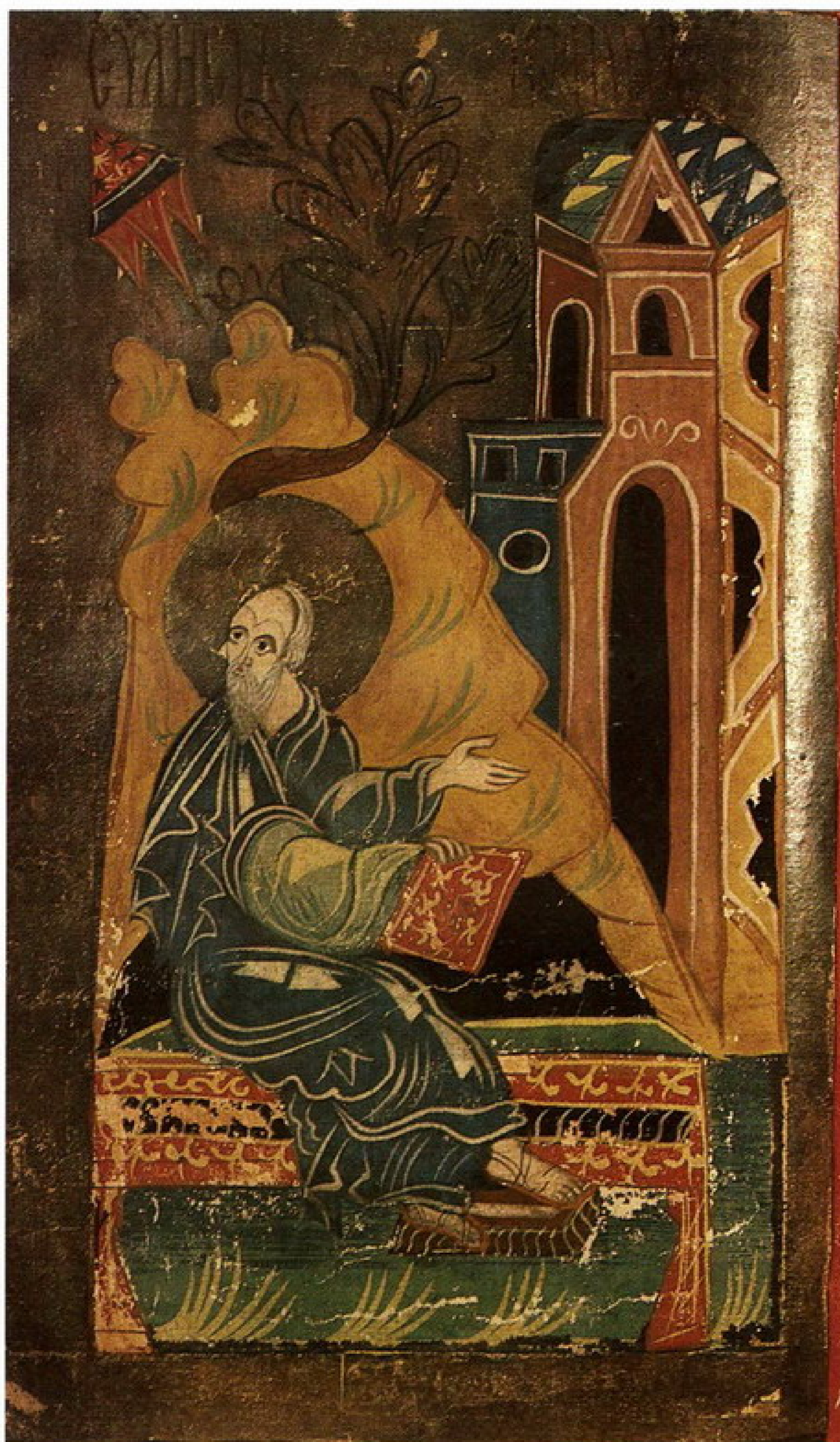
Сторінка з «Бучацького Євангелія». XII—XIII ст.

Page from the Buchach Gospels. 12th—13th cc.

Євангеліст Лука. Мініатюра Євангелія з Галича. XV ст.

St. Luke the Evangelist. Miniature from the Halych Gospels. 15th c.

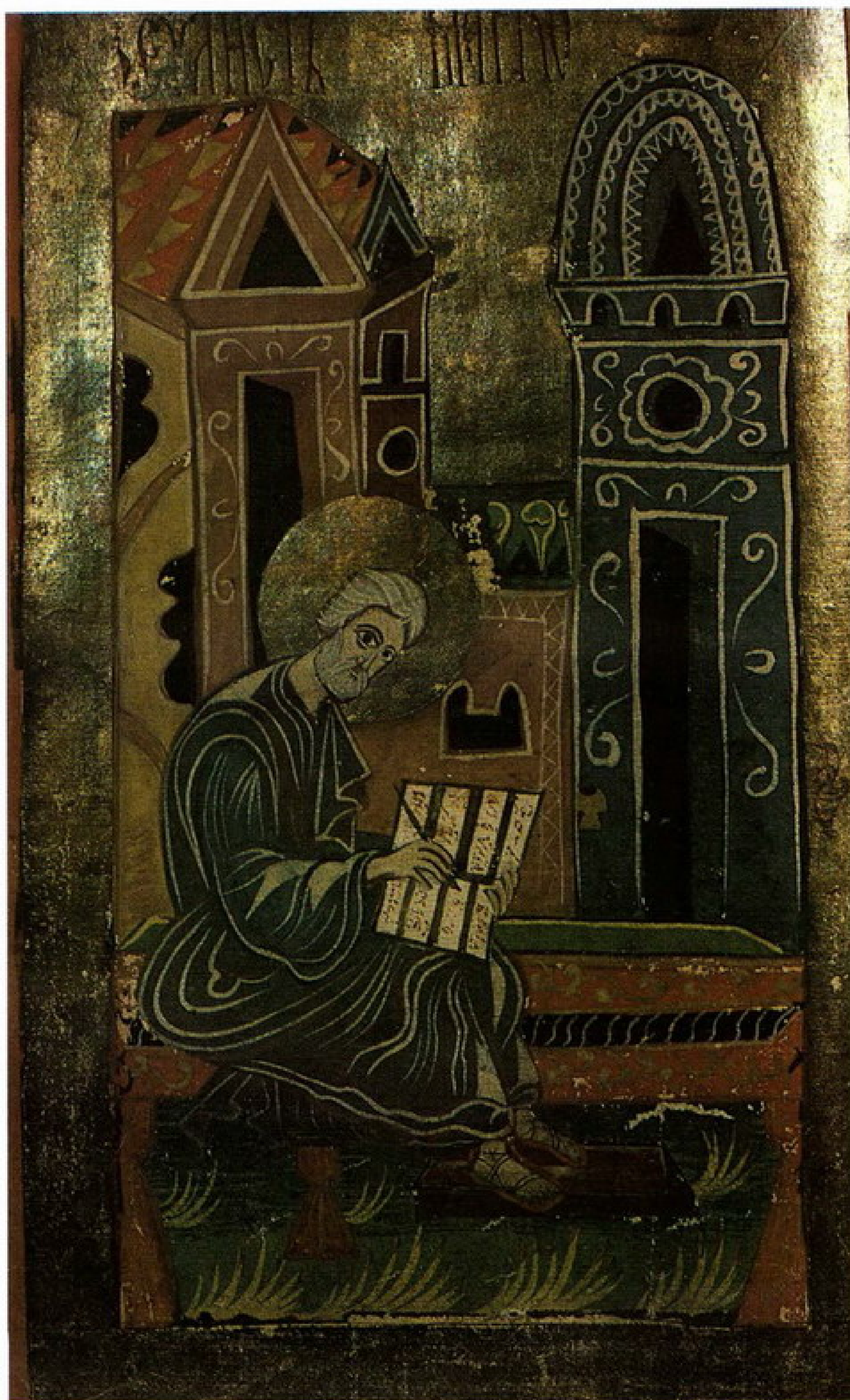
Євангеліст Іоанн. Мініатюра Євангелія з Галича. XV ст.

St. John the Evangelist. Miniature from the Halych Gospels. 15th c.

Євангеліст Марк. Мініатюра Євангелія з Галича. XV ст.

St. Mark the Evangelist. Miniature from the Halych Gospels. 15th c.

Євангеліст Матфей. Мініатюра Євангелія з Галича. XV ст.

St. Matthew the Evangelist. Miniature from the Halych Gospels. 15th c.

Сторінка з «Пандектів Антіоха». 1307 р. ▷
Page from Antioch's Pandects. 1307.

прислань ѥ антї
оха чрьнориз
ца лавры стго
ѡца савы къ ѥ
оустафью игоу
меноу манась
тырь италины
града анкоуры
галатьскыѥ.

понеже на
псалмоуть
ны нѡчеє
оустафьє
многоусєре
рьпрѣтерпѣ
вати. мѣстоѡ
мѣста. и стра
ны ѡстав...

богазнью одерь
жащии ахалдѣ
искаѩ авьиали
ца. а лучаже ижа
жа. и скоусоу при
ѩти. ни хлѣба
ни воды нопоре
чено моу. слыша
ти слово бжие. зане
не мощни вамъ
тажести єии
жизны носити
ниже въ мѣстѣ
хъ. вних же прѣ
ходити. обрѣта
ти оудобь ѣвъзы
сканымыхъ. по
...

Сторінка з рукописного Євангелія. XVI ст.

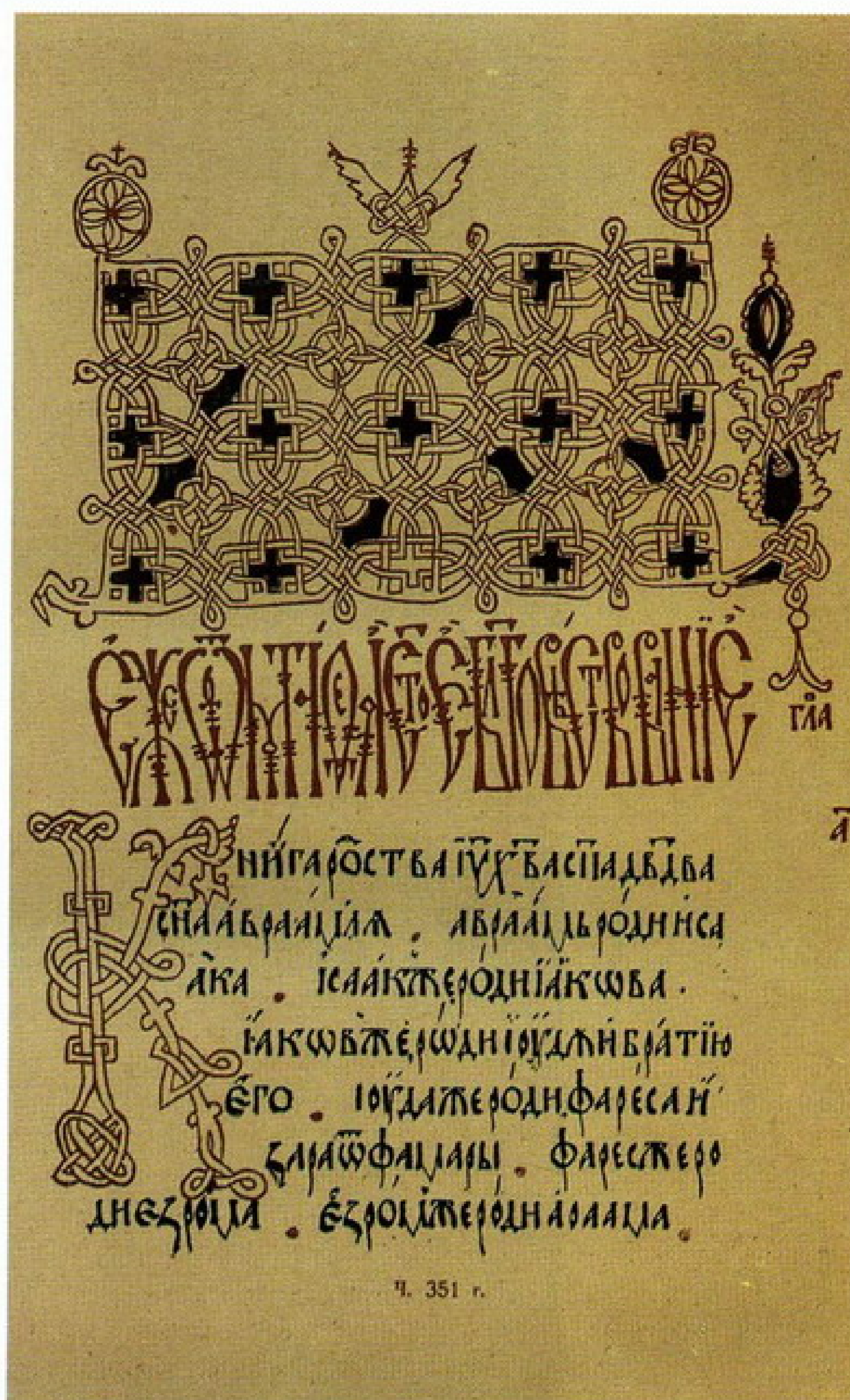
Page from a manuscript Book of Gospels. 16th c.

Євангеліст Лука. Мініатюра з Євангелія XV ст., виконана у стилі галицького іконопису.

St. Luke the Evangelist. Miniature from a 15th-century Book of Gospels made in the Halych icon style.

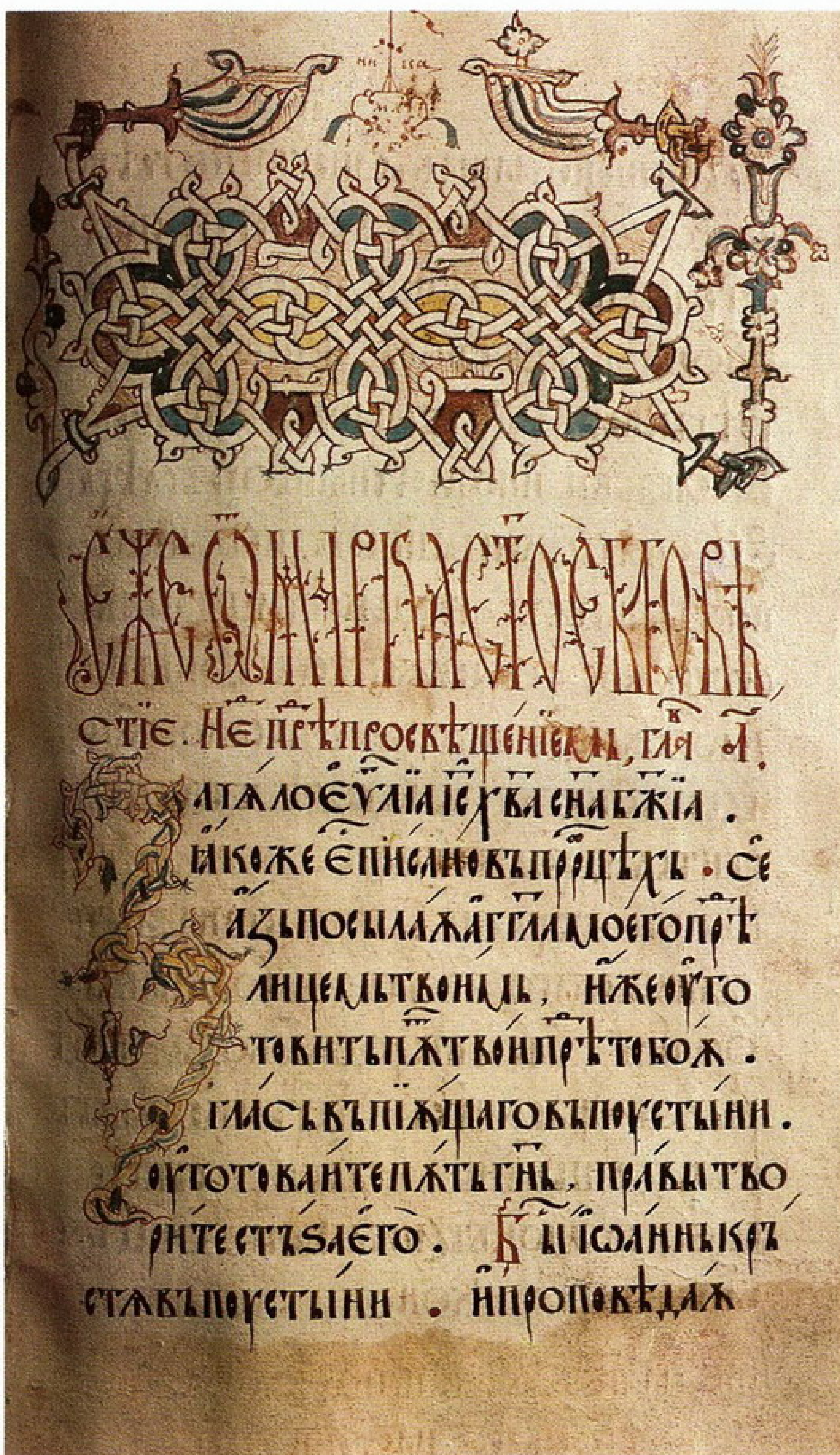

Заставка з ініціалом. Євангеліє XV ст.

Headpiece and initial. The Book of Gospels. 15th c.

Оборонна вежа в П'ятничанах, в околицях Звенигорода, по дорозі на Галич.

Defence tower in Pyatnychany, in the outskirts of Zvenyhorod, on the road to Halych.

стїе. Не прѣ просвѣщенїемъ, глꙗ а
Начало еѵлїа ісхва сна бжїа .
ꙗкоже єписано въ прорцѣхъ . Се
азъ посылаѫ агглъ моего прѣ
лицемъ твоимь, иже оуго
товитъ пѫть твои прѣ тобоѫ .
гласъ въпїѫщаго въ поустыни .
оуготоваите пѫть гнь, правы тво
рите стъзѧ его . Бы іоаннъ кр
стѧ въ поустыни . и проповѣдаѫ

Сторінка з рукописного Євангелія. XVI ст.

Page from a manuscript Book of Gospels. 16th c.

Людські фігурки з Галича. Трипільська культура. Доба бронзи.

Figurines from Halych. Trypillya culture. Bronze Age.

Золоті нашивні бляшки з одежі знатного воїна з розкопок поховання Угорської могили в Крилосі. IX ст.

Gold plaques from the garments of a noble warrior, from the excavations of the Uhorska (Hungarian) Barrow in Krylos. 9th c.

Бронзові і залізні вироби із спорядження воїна. З Угорської могили в Крилосі. IX ст.

Bronze and iron articles from the warrior's accoutrement. From the Uhorska Barrow in Krylos. 9th c.

Золоті нашивні бляшки з одежі знатного воїна. Інвентар з Угорської могили в Крилосі. IX ст.

Gold plaques from the garments of a noble warrior. From the Uhorska Barrow in Krylos. 9th c.

Срібний змійовик, знайдений в румовищах Спаської церкви в Галичі. Лицьова сторона. XI ст.

Silver adornment found in the ruins of the Saviour's Church in Halych. Obverse. 11th c.

Срібний змійовик зі Спаської церкви в Галичі. Зворотний бік. XI ст.

Silver adornment from the Saviour's Church in Halych. Reverse. 11th c.

Срібна чаша-дискос зі скарбу, знайденого в Крилосі. Візантія. VII ст.

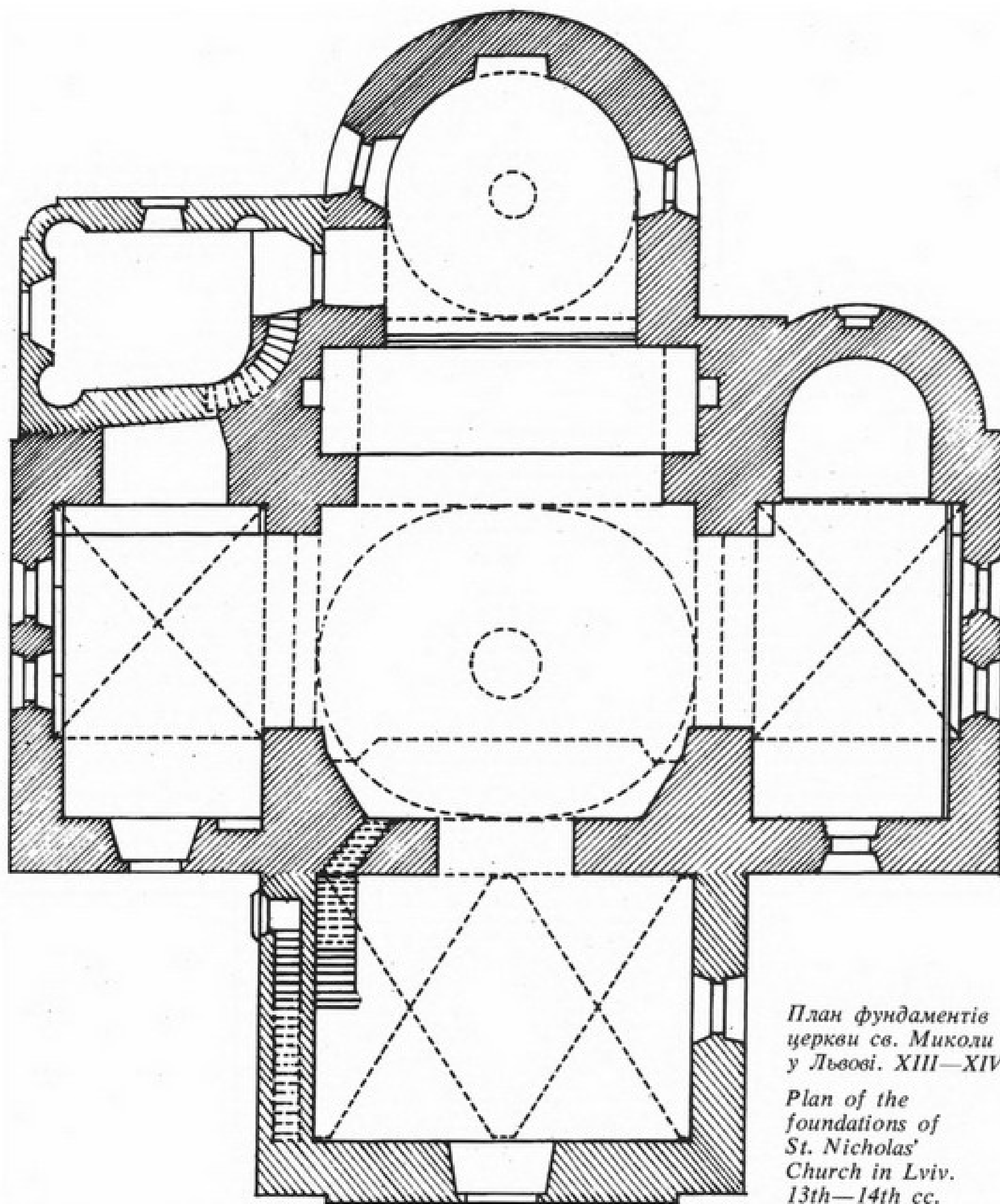
Silver discos from the hoard found in Krylos. Byzantium. 7th c.

Срібна кадильниця (верхня частина) з церкви св. Іллі в Крилосі. XIV ст.

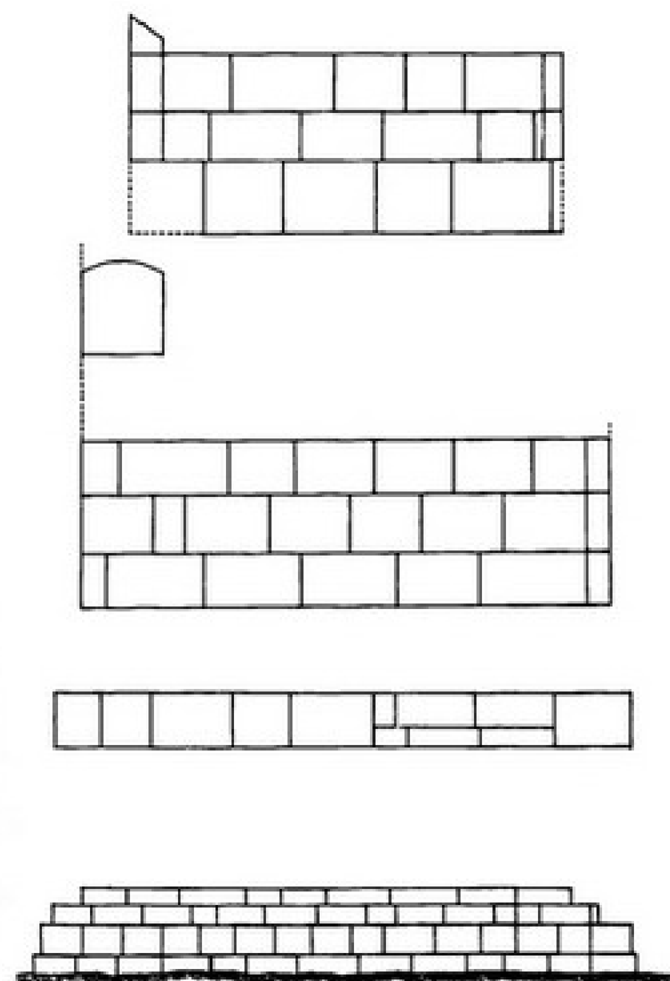
Silver censer (upper part) from St. Elijah's Church in Krylos. 14th c.

До пам'яток, які нам відомі тільки з письмових джерел і які потрібно віднести до споруд галицької архітектурної школи, належать церква в Угровську і парафіяльна церква Успіння Богородиці у Крилосі, збудована з кам'яних блоків розібраного Успенського собору. Церкву побудував, як довідуємося з напису на надмогильній плиті, її фундатор Марко Шумлянський у 1544—1545 рр. Церкву разом з монастирем у розчину (цем'янки). Це остаточно підтвердило: на фундаменти і спорудження церкви використали матеріал іншої будівлі. Ще тоді було зауважено, що ряд кам'яних блоків у стінах існуючої церкви має залишки або фрагменти різьби з давнього храму. Так, на центральній апсиді знаходиться вмурований камінь зі слідами давньої фрески, де зображено Богородицю. Над західним порталом вмуровано рельєфну композицію

План фундаментів церкви св. Миколи у Львові. XIII—XIV

Plan of the foundations of St. Nicholas' Church in Lviv. 13th—14th cc.

Уцілілі надземні мури Успенського кафедрального собору (мур під західною, південною та північною стінами каплиці). XII ст. Галич.

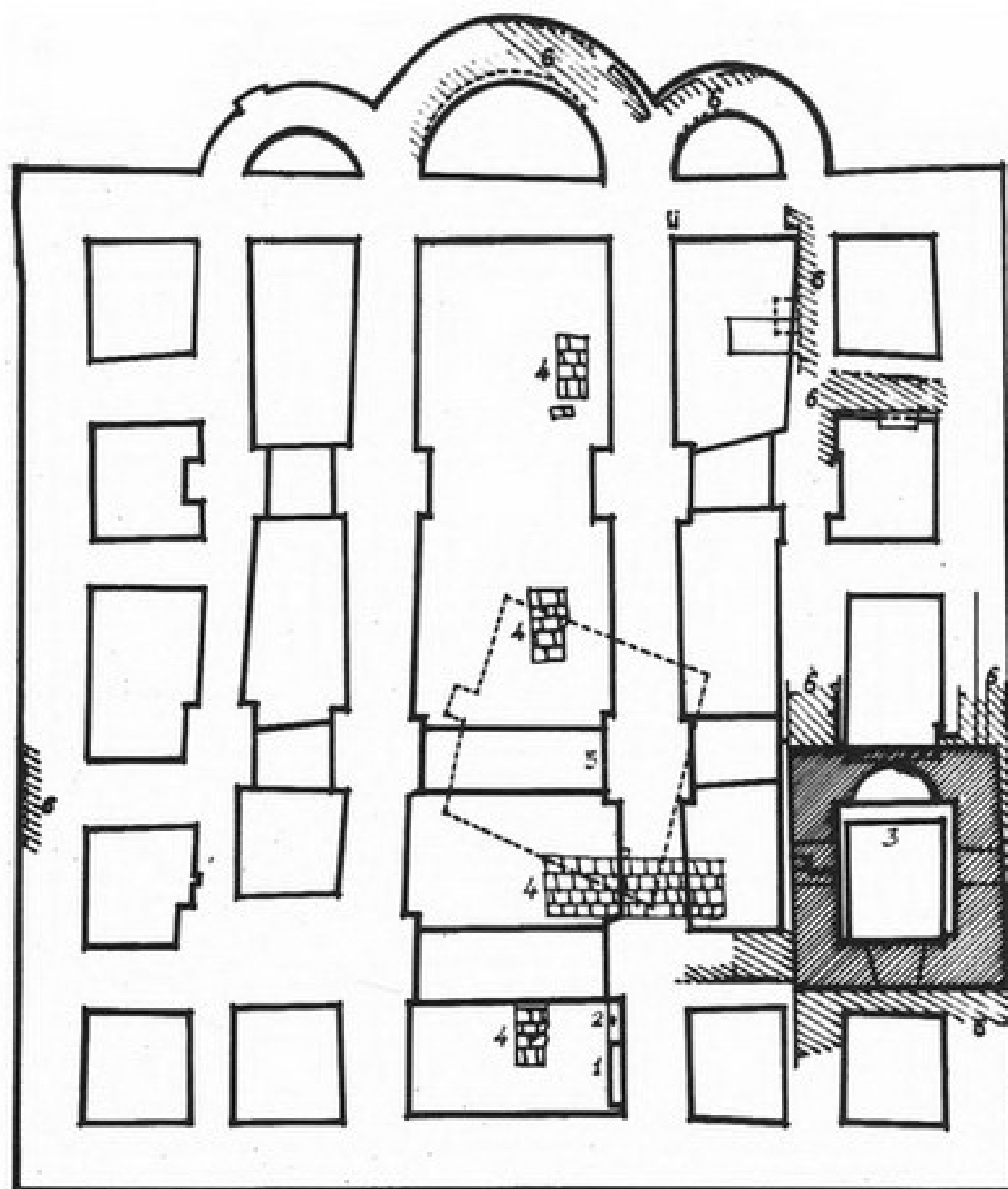
Survived parts of the walls of the Dormition Cathedral (remnants under the west, south and north walls of the chapel). 12th c. Halych.

1676 р. зруйнували турки. Підняв церкву з руїн єпископ Йосиф Шумлянський, про що засвідчує пам'ятна плита, вмурована над боковими (з півночі) дверима з гербом та ініціалами Йосифа Шумлянського та датою — 1702 р. (період завершення відбудови церкви). Територію навколо церкви обстежив І. Шараневич ще в 1884 р., а в 1890 р. до детальнішого вивчення цієї споруди приступив О. Чоловський, котрий вважав, що спосіб її закладення наштовхує на думку: на фундаментах нинішньої церкви стояла інша, старовинна, апсидальне закладення якої у даному випадку бралося за взірець.

О. Чоловський у присутності І. Шараневича повністю відкрив фундаменти апсид і бокових нав та притвору до глибини 1,5 м. Як виявилося, фундаменти муровані досить недбало з великого тесаного каміння — вапняку зі слідами різьби, фресок та будівельного «Успіння Богородиці». Правда, не всі дослідники того часу звернули увагу на цей рельєф у романському тимпані. Вони відносили його до періоду будови церкви. Збереглося декілька рельєфних зображень і в самій церкві. При реставраційних роботах у 1967 р. відкрито частину кам'яного блока із зображенням крилатого змія, який також знайшли у давньому храмі. Виявлено сліди чотирьох стовпів і бокових підпружних арок, що дають змогу зробити реконструкцію його первісного вигляду. Церква Успіння Богородиці, як показали нові дослідження, була чотиристовпна, з трьома апсидами з купольним завершенням. Видовжена у плані за рахунок «бабинця», вона мала розміри 26,5 × 12,5 м. Із заходу є головний вхід, над дверима якого розташований тимпан романського характеру з рельєфною композицією «Успіння Богородиці». Входи з південного та північного боків оздоблені у рене-

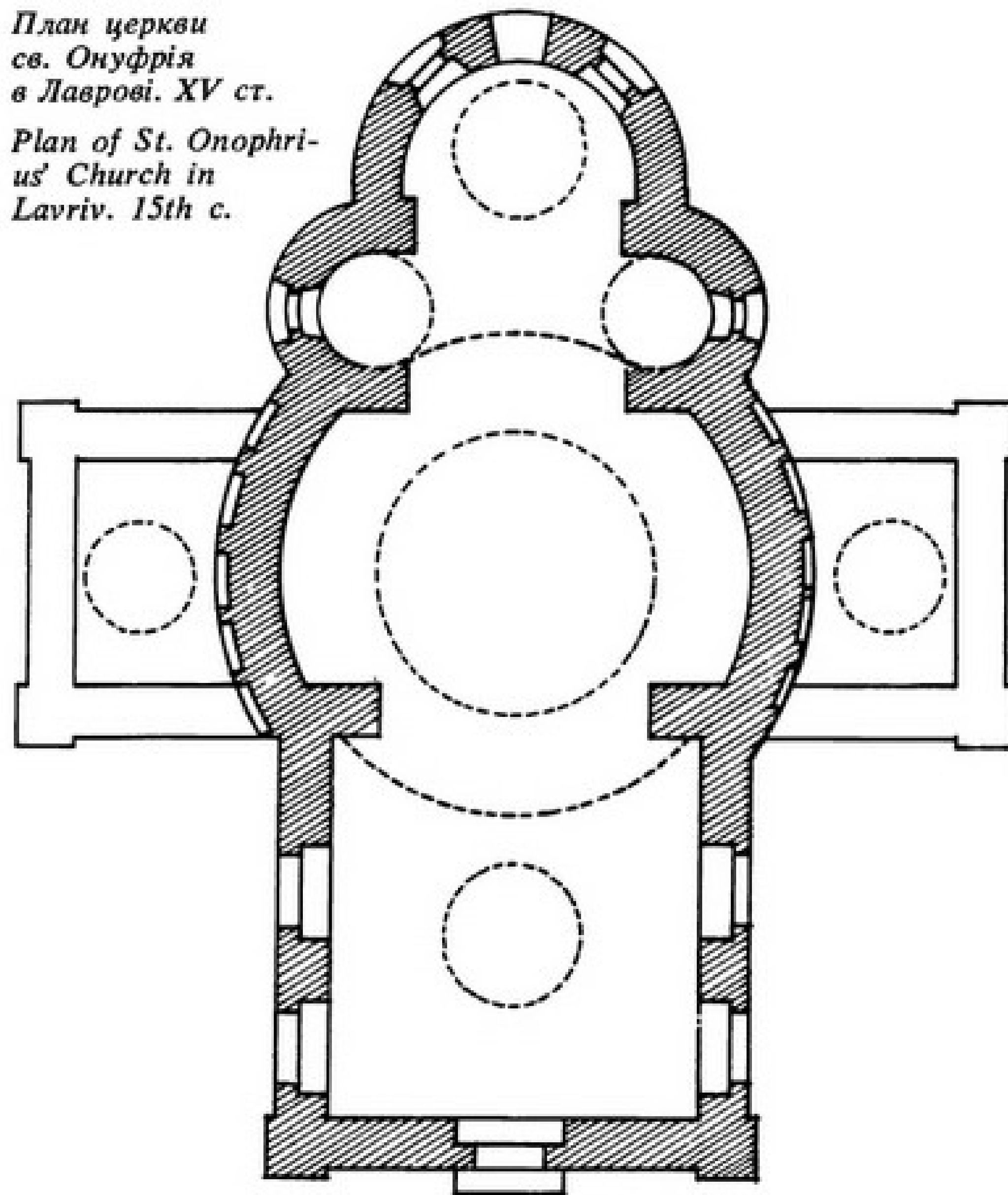
сансному стилі у вигляді трикутного фронтону. На західній стіні збереглися графіті — давні написи, що чекають свого дослідника.

Поряд з архітектурою культового призначення кам'яне будівництво застосовувалося і в спорудах оборонного призначення, а також у будівництві княжих палат. Збереглися залишки оборонних веж у Столп'ї біля Холма, побудовані наприкінці XII — на лукві-Неліпець зі сходу біля Дністра. На цих місцях збереглися, крім топографічних назв, тільки залишки валів. Археологічні дослідження тут не проводилися, тому нелегко зробити реконструкцію вигляду цих веж. Напевне, не всі вони побудовані з каменю, адже сліди румовищ не збереглися. Ці сторожові вежі могли бути квадратовими у плані і високими — на два або три яруси — з шатровим перекриттям. Прекрасним зразком такого виду кам'яної архітектури, яка збереглася до наших днів, є оборонна вежа в П'ятничанах на шляху з Галича до Звенигорода. Ця пам'ятка архітектури датується умовно XIII—XIV ст.

План Успенського кафедрального собору Старого Галича (збережені мури і фрагменти підлоги заштриховані).

Plan of the Dormition Cathedral in Halych (the survived walls and parts of the floor are hatched).

План церкви св. Онуфрія в Лаврові. XV ст.

Plan of St. Onophrius' Church in Lavriv. 15th c.

У 1976 р. на Замковій горі у Львові відкриті сліди давніх укріплень, залишки круглої кутової вежі. Від вежі і стін збереглися тільки румовища. Зовнішній діаметр вежі — 8,8 м, внутрішній — 5,6 м. Товщина замкових стін — 1,6 м. Період будівництва замкових укріплень датується приблизно 40—50-ми роками XIII ст.

Про Галич як дуже укріплене місто маємо повідомлення в Іпатіївському літописі 1144 р., де йдеться про галицького князя Володимирка. Коли він полював у Тисменицьких лісах, зрадливі галицькі бояри покликали зі Звенигорода князя Івана Ростиславича-Берладника і віддали йому Галич. Володимирко зібрав дружину і після довгої облоги відібрав у Івана місто. Отже, вже тоді Галич мав міцні ворота. Головні ворота, ймовірно, були в основі кам'яними, з вежею, могутніми валами і частоколом. Такі ворота, правдоподібно, стояли з боку Підгороддя — ремісничого посаду, яким проходив так званий соляний шлях із заходу на Київ, а також дорога на Волинь. Цей бік Княжої гори мав недоступний підхід. Туди вела кам'яниста дорога — Погарище, що перетинала на горі величезний оборонний вал і проходила центром аж до інших воріт і, нарешті, через Пригороддя тягнулася до третіх

початку XIII ст. Крім цього, Данило побудував у м. Холмі вежу, підмуровану каменем на «15 ліктів з дерев'яним поверхом, всю побілену, мов сир світящися на всі сторони». Як доказ цьому Омелян Левицький у своєму описі панорами Галича у 1852 р. писав: «От полудневой сторони ліси митрополії Галицької, где давно містилась башта замку Галицького, которая мала бути в зв'язку з церквою Крилоською» [69].

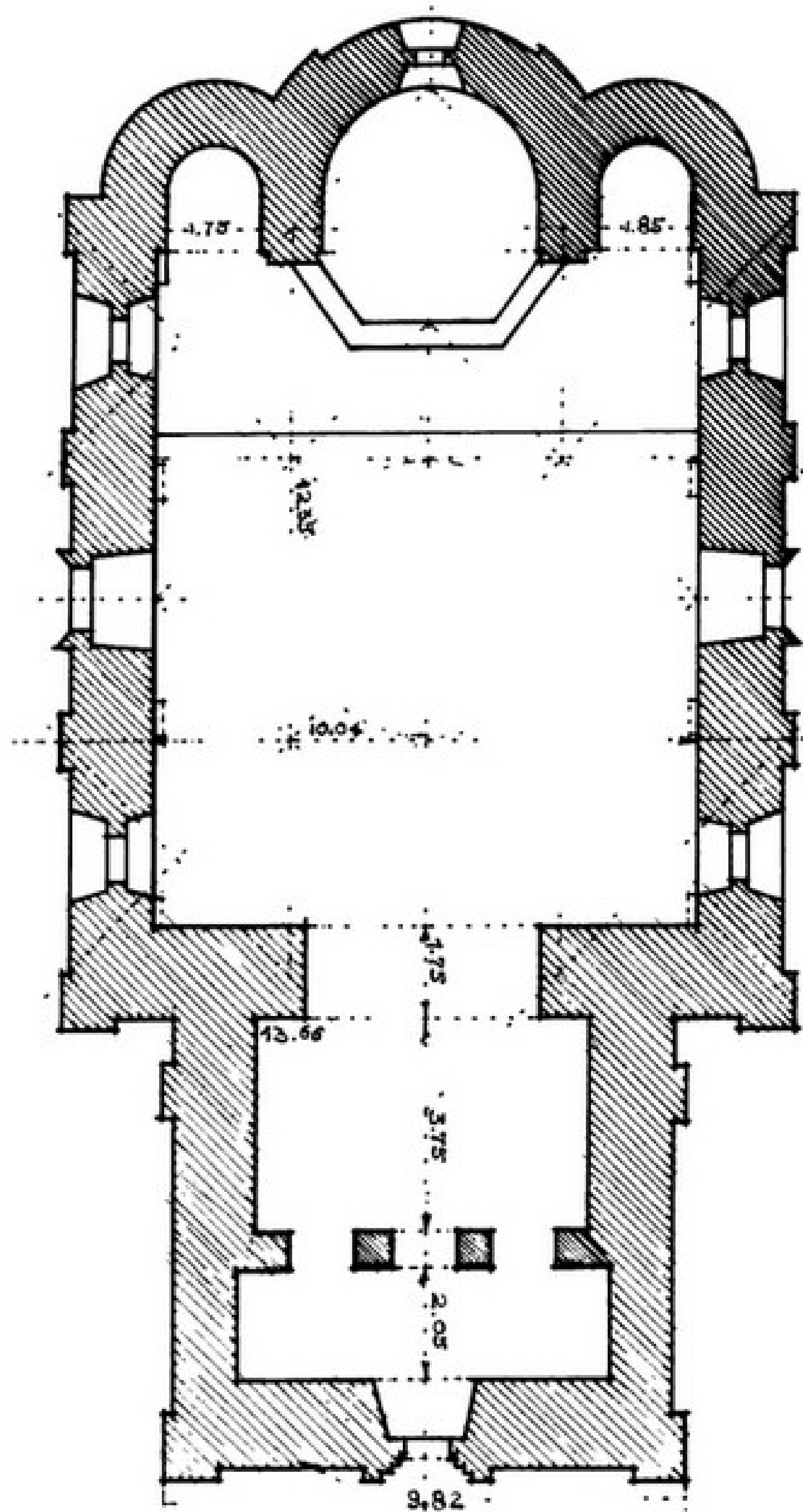
Ще одна вежа XIII ст. збереглася у Кам'янці на Берестейщині. Її збудував Олешко за дорученням князя Володимира Васильковича приблизно в 1270—1288 рр. Вежа кругла, триярусна, виконана у романському стилі. Оборонний характер мала сторожова вежа в П'ятничанах (біля шляху з Галича до Звенигорода). Вежа була кам'яною, квадратною у плані, з шатровим завершенням (реставрована). Споруда датується XIII—XIV ст.

Оборонні вежі за топографічними назвами могли знаходитися з чотирьох боків Галича. Перша вежа — у лісі на горі з боку Дністра (мабуть, та, про яку згадує О. Левицький). Друга — у лісі з боку р. Лімниці (топографічна назва Бдинь (Бідинь), третя — із західного боку с. Бринь (Бдинь) і четверта — на За-

воріт у другому ряді укріплень. Головні ворота Галича згадуються в Іпатіївському літописі 1235 р., коли в Галичі володарював чернігівський князь Михайло Всеволодович із сином Ростиславом. Коли ж один з них пішов на Київ, а другий на Литву, тоді князь Данило зайняв місто і поставив свій прапор на «німецьких воротах» [70].

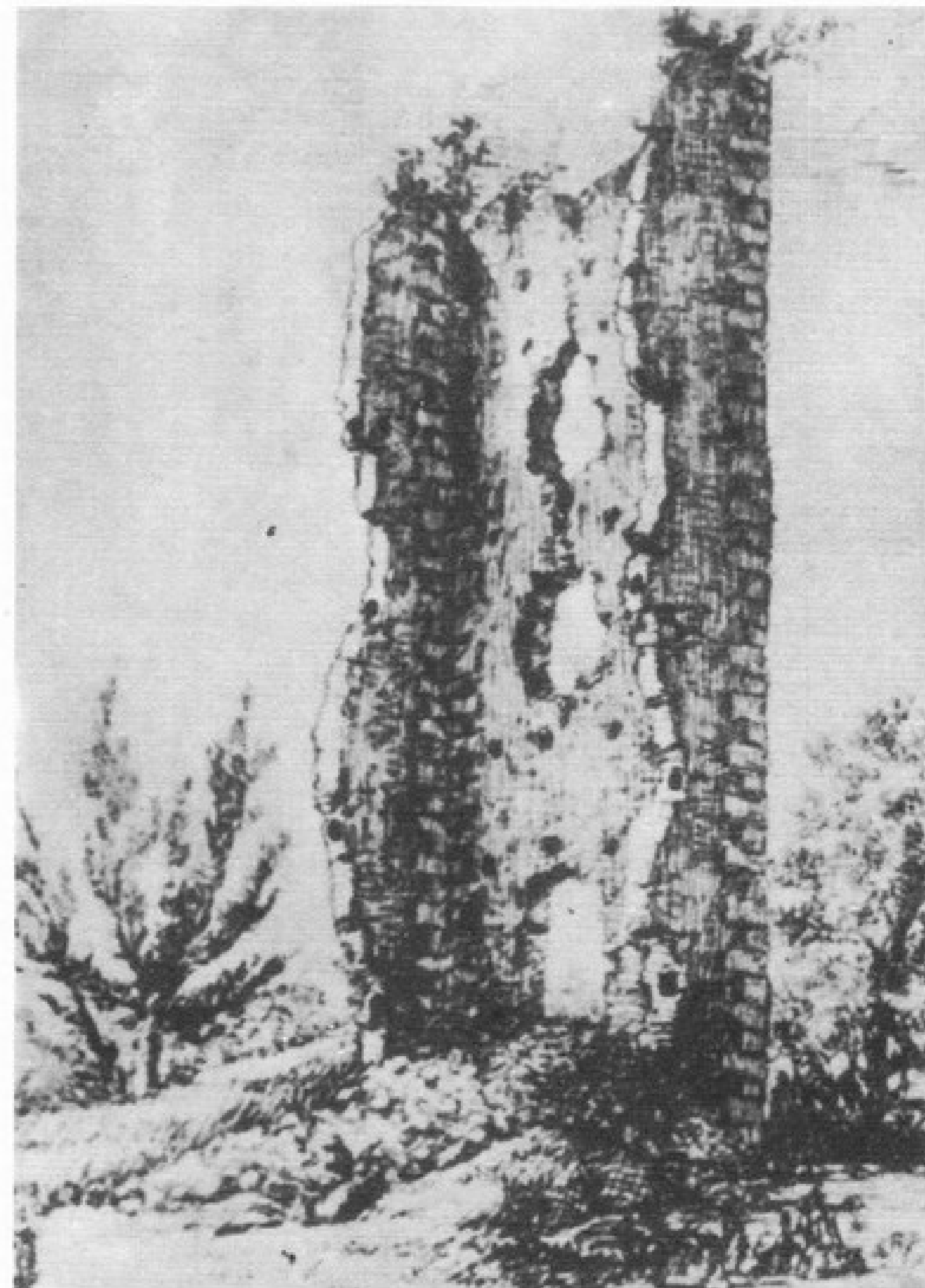
Сама назва «німецькі ворота» наводить на думку, з глибоким ровом вказують на те, що тут були ще одні масивні ворота з вежоподібним завершенням і перекидним підйомним мостом. Слідів кам'яної споруди не виявлено, тому, ймовірно, вони були дерев'яними. Л. Чачковський і Я. Хмілевський вважали, що саме ці ворота були «німецькими».

Головна дорога з княжої частини міста вела до Пригороддя і проходила через другий ряд оборонних

План церкви Успіння Богородиці в Крилосі. XVI ст.

Plan of the Dormition Cathedral in Krylos. 16th c.

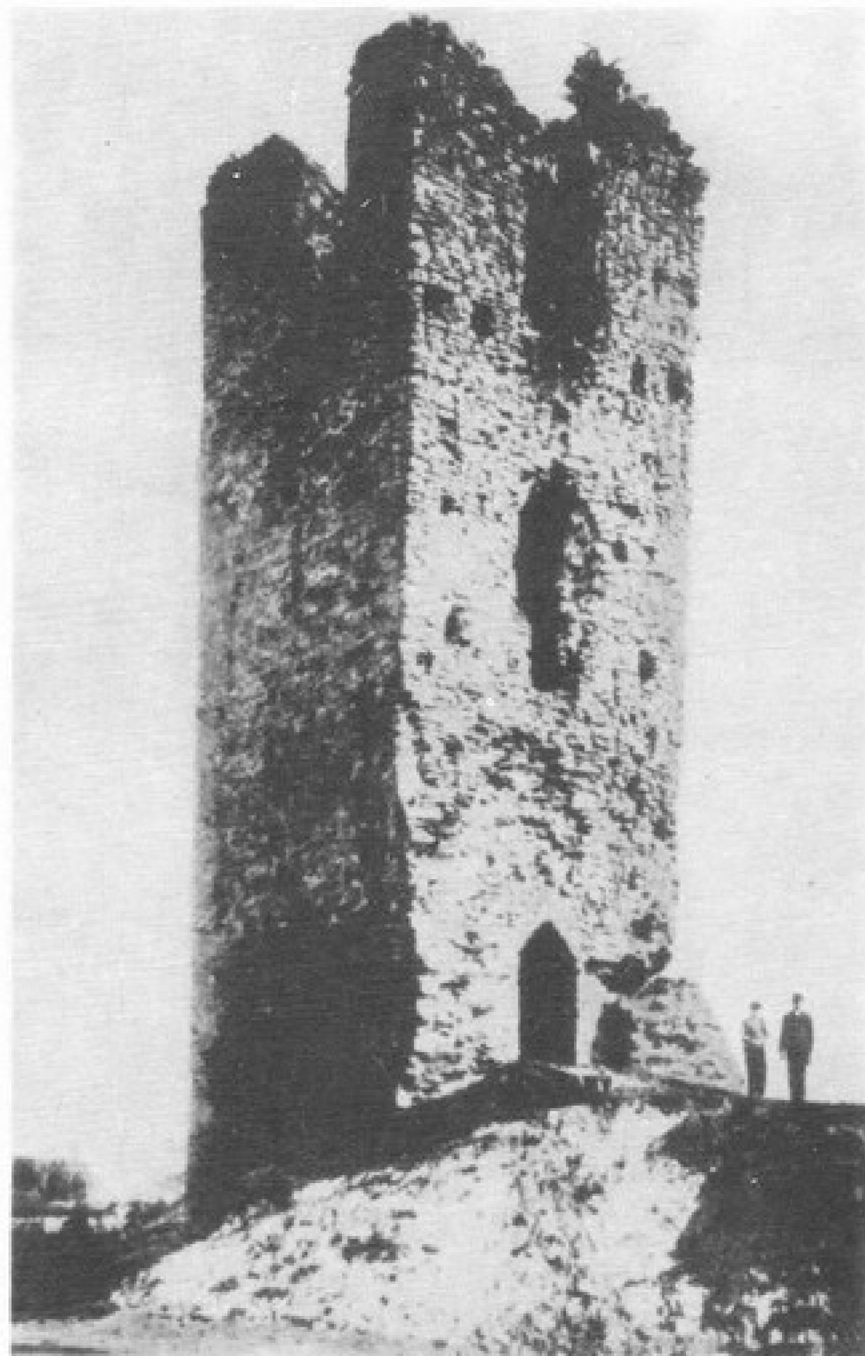
Білавінська вежа біля Холма. XII—XIII ст. Рисунок першої половини XIX ст.

Bilavinska Tower near Kholm. 12th—13th cc. Drawing of the first half of the 19th c.

що їх споруджено за допомогою німецьких спеціалістів і, ймовірно, з каменю, адже техніка будівництва дерев'яних оборонних споруд була добре відома місцевим майстрам. Ці ворота, як і інші укріплення Княжої замкової гори, штурмом не могли взяти. Збереглися на Погарищі сліди великих воріт, які з'єднували величезні вали, що й донині вражають масивністю. Детальних досліджень місця воріт не проводилося (за винятком перетину валів — для вивчення їх внутрішньої структури). З протилежного боку Княжу гору було обведено двома рядами високих валів. Між ними проходив глибокий рів з водою, який з'єднувався з одного боку з урвистим берегом ріки, а з другого — з Мозолевим потоком. Через вали тягнулася головна дорога. На місці, зазначеному як «Воротище», знаходилися інші великі ворота. Могутня лінія цих валів валів. Масивні — у три ряди — вали перетинали хребет гори від скелястого берега р. Лукви аж до Мозолевого потоку й захищали центр Галича з заходу. Через ці вали з двома глибокими ровами було зроблено особливу систему воріт з підйомними мостами, що зовні захищались трьома кам'яними вежами. Про їх форму здогадатися важко, адже місця розташування веж по-справжньому не досліджені. Л. Чачковський та Я. Хмілевський виявили тільки місце їх розташування із земляним валом і залишки каменю-пісковику.

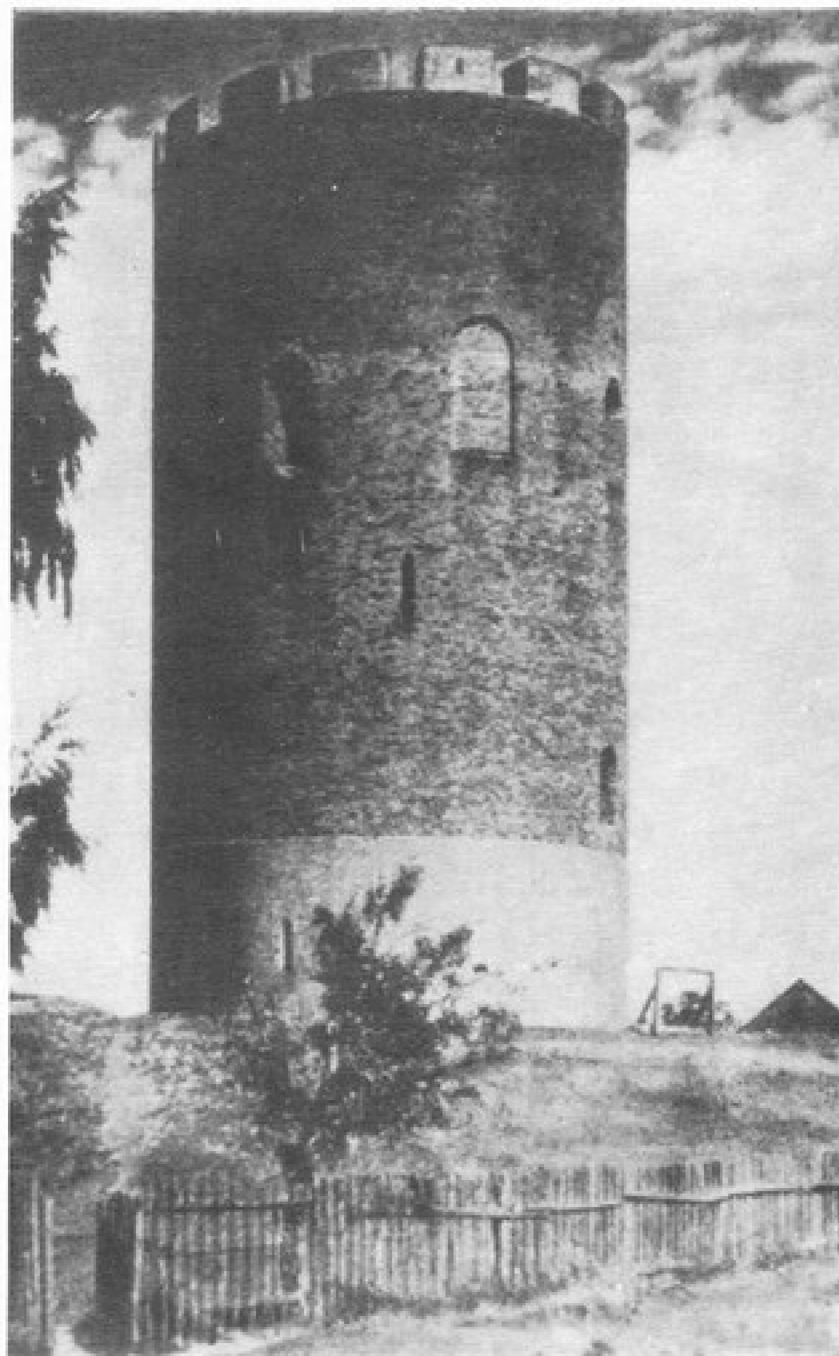
Чільне місце в Галичі посідав великокняжий палац, до комплексу якого входила і двірська церква. Княжі палати на укріпленій горі Крилос побудовано, очевидно, за часів князювання Ярослава Осмомисла, можливо, водночас з будівництвом Успенського собору. Щодо княжого палацу, то він розміщувався на

Карповому горбі. При повторних дослідженнях у 1970 р. О. Іоаннисян віднайшов сліди кам'яної споруди, зв'язаної з церквою Спаса. Напевне, це були сліди переходу галереї до двірської церкви. Далі вони обривалися: на цій території будувалася цегельня, яка поряд з фундаментами церкви Спаса утворила кар'єр. На думку археолога, це залишки палацового комплексу князя Володимирка. Певне уявлення про княжий казали, що Золотий тік був обведений окремим валом, залишки якого збереглися у південно-східній частині Городища. Дослідження, що провадилися на чолі з В. Ауліхом, дали змогу дійти висновку: галицька твердиня на Крилоській горі поділялася на три основні частини: княжу, де знаходився палац з двірською церквою і службовими приміщеннями; монастирську з центральним Успенським собором та єпископськими

Столпенська вежа біля Холма. XII—XIII ст.

Stolpenska Tower near Kholm. 12th—13th cc.

Біла вежа в Кам'янці-Литовському. Кінець XIII ст.

Bila (White) Tower in Kamyanets-Lytovsky. Late 13th c.

палац дає Іпатіївський літопис 1152 р. [71], що описує наглу смерть князя Володимирка. З короткого повідомлення дізнаємося, що княжий двір знаходився на горі і з нього з'їжджали в долину, а недалеко розміщувалася двірська церква, зв'язана з княжим палацом переходами (галереєю). На галерею вели сходи, якими добиралися до церковних хорів. На те, що палати були поверхові, вказує назва «Горянка» — кімната вгорі. Мешкання князя з родиною також знаходилося вгорі. У кожній палаті на поверсі було просторе репрезентативне приміщення, так звані сіни, де розміщувався княжий пристіл, відбувалися наради з боярами, приймалися посли. Внизу знаходилася простора гридниця з особистою вартою князя, де проходили великі імпрези для княжої дружини і численних гостей. Княжий палац повинен був мати декілька більших приміщень, до складу яких входив терем з вежею і господарськими приміщеннями.

Княжий палац на Крилоській горі знаходився на так званому Золотому тоці, розташованому на південному кінці стрімкої гори з обривом до Мозолевого потоку. Там є високе рівне місце, його боки від сходу, півдня і південного заходу заокруглені; з півночі знаходяться заокруглені майданчики, розміщені ступінчасто один над одним. Археологічні дослідження показали... палатами (ці дві частини розділяла посередині вулиця, яка пролягала від «німецьких» воріт до Воротища); третя знаходилася поза внутрішніми валами на Качковому полі і тягнулася до зовнішніх валів. Конкретних слідів фундаментів княжого палацу і двірської церкви на Золотому тоці не виявлено (за винятком кількох архітектурних фрагментів і рельєфної керамічної плитки). Тому деякі дослідники, зокрема О. Чоловський, вважають, що княжий палац був дерев'яним [72]. Сучасні дослідники, до яких належить і В. Ауліх, доказують, що княжий палац у Галичі не міг бути з дерева, адже там знаходилися майстри, котрі досконало володіли технікою будівництва кам'яних монументальних споруд [73]. Прикладом цього є міста, що входили до складу Галицького князівства,— Перемишль і Звенигород, де археологічними дослідженнями виявлено княжі палати, побудовані з каменю [74]. У Перемишлі в 1958—1960 рр. було розкопано залишки палацу і церкви-ротонди. Довжина палацу — 34,2 м, ширина — 15,2 м, товщина стін — 2,04—2,07 м. Будівлю складено із тесаних блоків каменю на вапняковому розчині. Польські дослідники вважають, що палац і ротонда відбудовувалися неодноразово. Спорудження палацу вони відносять до X—XI ст. [75], а П. Раппопорт — умовно до початку XII ст.

У Звенигороді в 1971—1972 рр. відкрито залишки палацового будинку. Частково збереглися контури ровів від фундаментів і румовища. Це була прямокутна споруда, розділена поперечними перегородками на три приміщення. До західного приміщення з півночі прилягало ще одне — квадратне. Довжина споруди становила 24,5 м, ширина прямокутної частини — 13,6 м, а разом з північним приміщенням — 20,3 м. Ширина фундаментів мала близько 2 м. У руїнах віднайдено тесаний камінь із зображенням людської голови, полив'яні керамічні плитки. Пам'ятник датується 40—50-ми роками XII ст. [76]. Руїн Галицького палацу і двірської церкви на горі у Крилосі поки що не відкрито. Пошуки й дослідження продовжуються.

На території Золотого току віднайдено господарські приміщення, які належали княжому двору: ювелірні, склярські, ливарні та керамічні майстерні. Розкопано залишки алебастрового каменю і рельєфних полив'яних керамічних плиток з підлоги, які свідчать про існування десь поблизу архітектурних споруд княжого комплексу. Візантійський історик М. Хоніат при описі декорацій Галицького княжого палацу, зокрема мозаїчного оздоблення стін, вказує на характер білокам'яної споруди [77]. Аналогією княждвору може бути двір Андрія Боголюбського у Боголюбові, де в цей період працювали галицькі будівничі. Дослідник володимиро-суздальської архітектури М. Воронін вважав, що деякі кам'яні споруди на цих землях є прототипами галицької архітектури. Можливо, і палац Ярослава Осмомисла був подібний до палацу в Боголюбові. У декорі збереженої вежі з палацового комплексу в Боголюбові бачимо зубчастий фриз, характерний для галицьких будівель того періоду. Виявлені за останні роки сліди фундаментів єпископських палат біля Успенського собору також вказують на їх кам'яне будівництво. Нові дослідження у Крилосі допоможуть дійти конкретних висновків.

Археологічні дослідження терену Галицько-Карпатського пограниччя виявили сліди наскельних давньоруських оборонних споруд. Це передусім скелі у Бубнищі, біля Болехова, у с. Розгірче над р. Стрий, що біля дороги, яка веде до Ужоцького перевалу, та скелі біля с. Урич на Сколівщині. Розгірче відоме печерами та найдавнішими написами на скелях. Найбільш детально вивчено скелі біля Урича, де в княжі часи стояла погранична фортеця Тустань. Це місце впродовж багатьох років досліджувалося Карпатською архітектурно-археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН України на чолі з М. Рожком. Він зробив архітектурну реконструкцію дерев'яної забудови колишньої твердині Тустань.

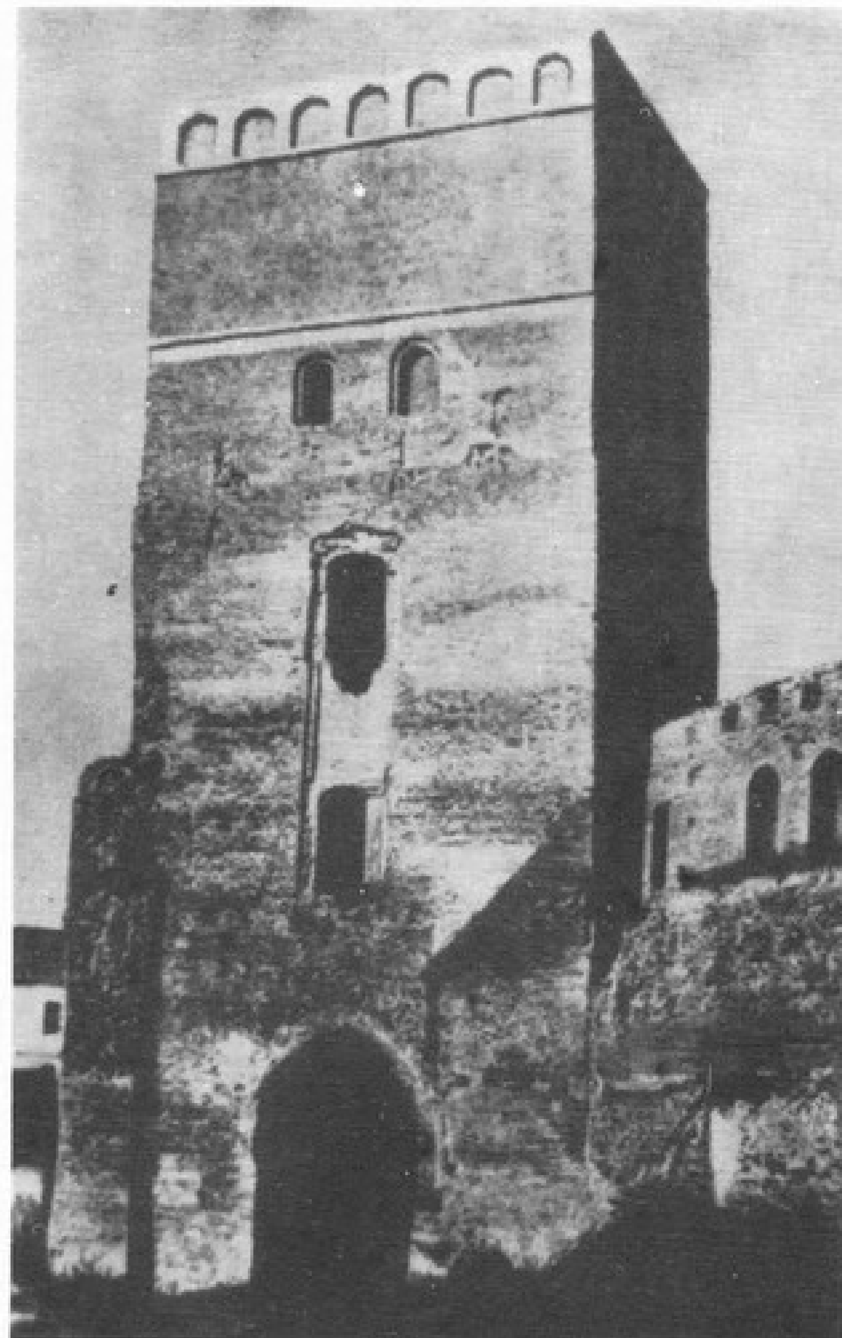
Наукові дослідження довели (і це бачимо з реконструкції), що дерев'яні оборонні споруди органічно зв'язані з природними скелями, а в окремих місцях у нижній частині віднайдено й фрагменти кам'яних стін. Отже, зауважує М. Рожко, «у другій половині XIII ст. завдяки будівничому генію Данила Галицького з'явилася ще одна кам'яна оборонна споруда, побудована для захисту Галицької землі від іноземних поневолювачів» [78]. Графічну реконструкцію карпатської твердині (вигляд зі сходу і північного заходу) у наукових колах зустріли схвально. Підтверджено її наукову достовірність.

У процесі археологічних досліджень на території Городища, які розпочалися у вересні 1978 р. на чолі з доктором історичних наук Л. Крушельницькою,

Оборонна вежа Луцького замку. XIII—XIV ст.

Defence tower of the Lutsk Castle. 13th—14th cc.

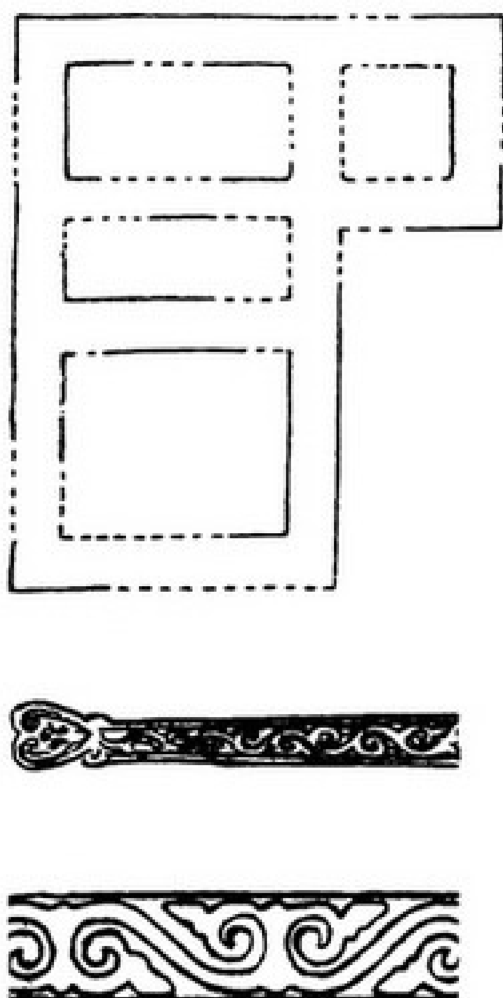
В'їзна вежа Луцького замку. XIII—XIV ст.

Entrance tower of the Lutsk Castle. 13th—14th cc.

виявлено археологічний матеріал, що дав підставу датувати появу укріпленого поселення XII—XIII ст. При аналізі залишків розчину кладки стін фортеці виявлено характерний для галицької архітектурної школи вапняковий розчин з домішкою вугілля та товченої цегли — цем'янки. Не викликає сумніву і те, що в Бубнищі існувала аналогічна карпатська твердиня, яка ще чекає свого дослідника.

храму й архітектурно пластичного романського декору з блочною будівельною технікою в архітектурі Галича виникли оригінальні споруди з місцевого матеріалу — тесаного каменю. Такий вид у процесі удосконалення на основі місцевих традицій визначив своєрідність галицької архітектури.

У першій половині XII ст. у Галичі працювали кваліфіковані майстри-будівничі, зокрема тоді, коли

План Княжого палацу у Звенигороді-Галицькому. XII ст. Фрагмент браслета та чільця з княжого поховання Ярослава Осмомисла. Узори з галицьких виробів художнього ремесла. XII ст.

Plan of the Princely Palace in Zvenyhorod-Halytsky. 12th c. Fragments of a bracelet and a head adornment from the burial of Prince Yaroslav Osmomysl. Designs of Halych handicraft articles. 12th c.

Реконструкція Княжого палацу в Боголюбові як аналогія палацу Осмомисла в Галичі. XII ст.

Reconstruction of the Princely Palace in Bogolyubovo as an analogy of Prince Osmomysl's Palace in Halych. 12th c.

Я. Пастернак до групи давніх пам'яток відносить монастирі, видовбані у скелях та вириті під землею. Початок їх виникнення сягає ще часів переслідування християн. До найбільш відомих зразків він відносить скельний монастир у Бакоті над Дністром біля Кам'янця-Подільського. Вчений зараховує сюди й подібні монастирі в Бубнищі, Розгірчі та в Уричі на Бойківщині, Улашківцях біля Чорткова, Рукомиші біля Бучача та в Струсові біля Теребовлі. Я. Пастернак обстежив підземний монастир, який існував за княжих часів у с. Страдче біля Львова. Це був довгий підземний коридор з кількома відгалуженнями. У стінах коридорів містилися ніші-келії для ченців, а в одному місці — невеличка каплиця візантійсько-української квадратової форми [79].

Отже, вивчаючи архітектуру стародавнього Галича, можна дійти таких висновків. Архітектура Галича та її основні етапи розвивалися в загальному руслі всієї давньоруської архітектури. Галицький храм на ранній стадії походив, безумовно, від київської архітектурної традиції. Водночас галицька архітектура зазнала впливу романської архітектури Заходу. Внаслідок поєднання східнослов'янської структури хрестовокупольного

Галич стає столицею об'єднаних князівств. З перенесенням столиці Володимирком з Перемишля прибули до Галича майстри, обізнані з романською будівельною технікою. Про наявність у Галицькому князівстві кам'яного будівництва засвідчують віднайдені залишки не тільки храмових споруд, а й цілих палацових комплексів і в самому Галичі, і в Перемишлі та Звенигороді. Отже, будівничі володіли системою комплексної забудови княжих резиденцій.

На першому етапі розвитку галицької архітектури основна увага приділялася конструкції самої споруди, яка полягала у вирішенні хрещатого склепіння з купольним перекриттям і масивними гладкими білокам'яними стінами без декору. Декор того періоду зводився до оформлення перспективних порталів, а також городчатого фриза й аркатурного пояса зовні, а в самому храмі капітелями були увінчані центральні стовпи — філяри, на яких містився барабан купола і бокові пілястри підпружних арок. Конструкція храму і його незначне оформлення зовні зближує галицьку архітектуру з храмами Володимира й Суздаля періоду Юрія Долгорукого. Приклад — Спасо-Преображенська церква у Переславлі-Залєському (1152—1157).

Як було зазначено, всі галицькі храми на першому етапі розвитку становили, за визначенням Й. Пеленського, галицьку архітектурну школу, що полягала в поєднанні східного, візантійського і західного, романського стилю в одну гармонійну цілість. Галицькі церкви належали не тільки до візантійського чи романського стилю. Візантійськими вони були в плані, але мали на стінах виконані в романському стилі різьбу й інші архітектурні елементи. Найвидатнішою пам'яткою середини XII ст. галицької архітектурної школи на другому етапі розвитку став Успенський кафедральний

собор. План собору відповідав усім вимогам візантійського стилю: квадрат із вписаним у нього рівнораменним хрестом з купольним перекриттям. Романський характер мали перспективні портали — західний основний і два бокових — південний і північний. Вікна оформлялися валковим фризом у шахівницю, були висячі півколонки на апсидах з масками на консолях, зубчастий фриз, кубоподібні капітелі круглих колон та консольок, характеристичний профіль баз пілястрів, плетінковий орнамент і, нарешті, сама техніка будування — з тесаних блоків каменю [80].

Наприкінці XII — в першій половині XIII ст. настає третій період галицької архітектури, що визначається складністю нових архітектурних форм, пошуками динамічніших композицій. Тоді появляється у Галичі велика група центричних споруд. У післямонгольський період (друга половина XIII — початок XIV ст.) триває кам'яне будівництво у Галичі, при цьому зберігаються традиції хрестоподібної форми.

Хоч галицька архітектура XIV — початку XV ст. не була позбавлена впливів інших культур, однак загалом зберегла свою внутрішню структуру, своє обличчя. У період, коли в Польщі засвоюються форми західноєвропейської готики, галицьке церковне будівництво дотримується візантійсько-романських форм. Для цього воно старається успадковувати форми вцілілих пам'ятників будівництва княжої доби, підтримуючи зв'язки з країнами східної культури.

Та все-таки поволі, але вперто проникають у галицьку архітектуру елементи готики, що в пристосуванні до старих візантійсько-романських форм дають дуже цікаву та органічну цілість.

Основним будівельним матеріалом був тесаний камінь. У домонгольський період монументальне будівництво з білого каменю провадилося тільки у Галицькому й Володимиро-Суздальському князівствах. Для спорудження білокам'яних будівель потрібно було мати тисячі тесаних чи різаних блоків. Камінь у багатьох випадках обробляли поблизу будівельного майданчика. У забутовці фундаментів багатьох храмів знайдено залишки каменю, які бувають лише при попередній обробці поблизу місця будівництва. Оброблявся камінь звичайним тесалом з прямим лезом, а також з вигнутим. Сліди останнього помітні на блоках фундаменту Успенського собору. При обробці блоків каменю твердішої породи застосовувалася й трійчатка. Наприклад, сліди такої обробки бачимо на блоках у нижній частині стін церкви Пантелеймона. У верхній частині на кам'яних блоках помітні сліди тесовика з прямим лезом.

Усі досліджені дотепер руїни церковних будівель Галича характеризує одна техніка будівництва і один стиль: тесані блоки каменю однакового декоративного різьблення. Переважав квадратний, інколи видовжений чотиристовпний триапсидний план. Такі будівлі були витвором однієї архітектурної школи, яка поєднала мистецькі елементи, що приписувалися дотепер двом різним стилям, тобто візантійському з огляду на його конструкцію і романському з його скульптурною пластикою.

Скульптура, рельєф, білокам'яна декоративна різьба в архітектурі

Сліди кам'яної скульптури та рельєфу на території Галицько-Волинського князівства помітні ще за часів язичества. Про язичницьку міфологію довідуємося з літописів та повідомлень давніх мандрівників. Знаємо, що наші предки поклонялися природі, її явищам. Головним богом давніх слов'ян був Сварог, або Перун. Крім цього, поклонялися богові достатку Велесу, богові сонця Хорсу — Даждьбогу та ін. Їм споруджували ставники із людським зображенням, будували капища та приносили жертви.

Арабський мандрівник ібн-Фадлан згадує, що коли руси допливали до мети, то виходили на берег і приносили жертви богам, підходячи до високого дерев'яного стовпа з обличчям, подібним до людського. За ним стояли інші ідоли.

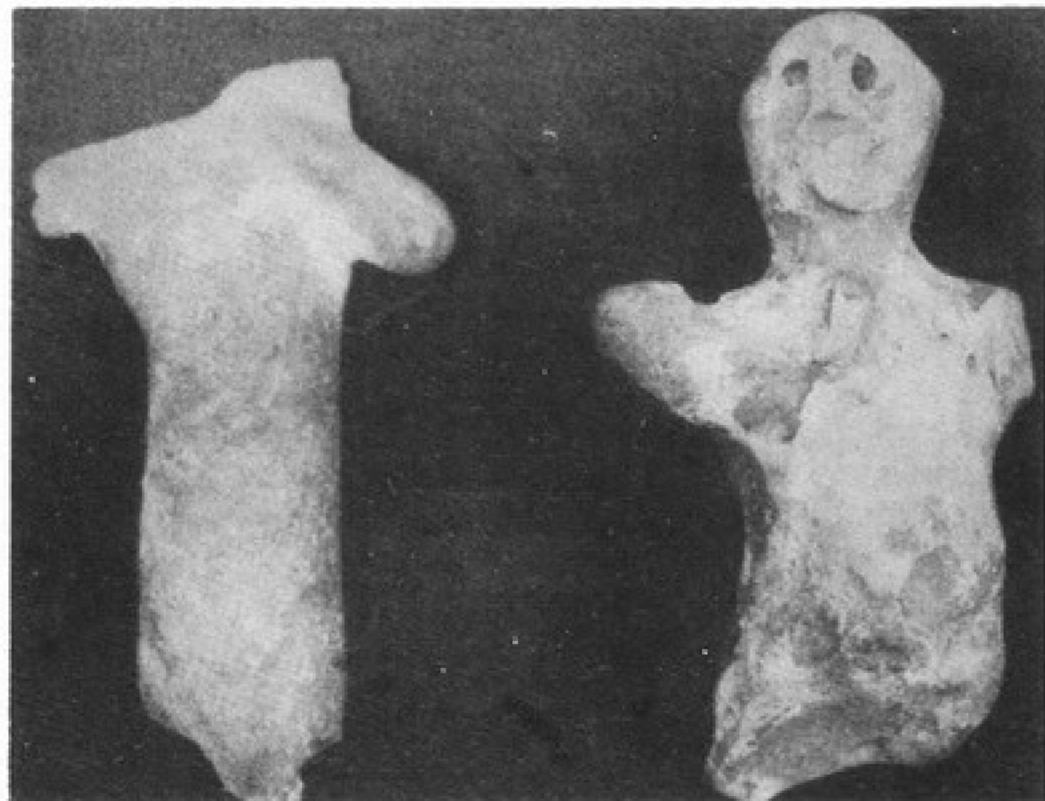
Про найдавніші наскельні зображення, знайдені у Карпатах, довідуємося з атласу П. Погодіна, де було вміщено малюнки. У тексті до атласу зазначається: ці написи висічено на скелях у Карпатах — у Труханові та Синьовидську. Їх доставив Погодіну в 40-х роках XIX ст. І. Вагилевич. Стаття Вагилевича про ці написи вміщена у часописі Чеського музею 1836 р., а лист Погодіну — в «Московском наблюдателе» 1834 р. Але коли Я. Головацький поїхав до урочища Бубнище (Труханів) та с. Розгірче (написи було виявлено саме тут), він їх уже не знайшов. Розгірче лежить на р. Стрий біля дороги до Ужоцького перевалу. Написи було розміщено на стінах скелі при вході до печер. Розгорецька ж печера з написами нагадує іншу печеру — в с. Буші над р. Мурафою (Поділля). Тут, крім написів, є плоскоріз, що зображує дерево з чотирма розсохами, на одній з яких сидить півень. Під деревом зображено чоловіка, котрий стоїть навколішки з молитовно піднятими руками. Позад нього на підвищенні — олень з розложистими рогами. Поміж рогами видовбано (очевидно, пізніше) прямокутну рамку, призначену, мабуть, для якогось напису. Це, найімовірніше, сцена з якогось слов'янського язичницького культу у формі загадкових символів.

Наскельні рисунки — петрогліфи зустрічаємо у багатьох місцях на Прикарпатті, зокрема на Львівщині та Івано-Франківщині, де зафіксовано понад 180 окремих фігурних знаків і композицій. Найбільше петрогліфів виявлено на скелях в Уричі Сколівського району на Львівщині та на Писаному камені у Верховинському районі Івано-Франківської області.

На початку XX ст. (приблизно в 1916 р.) на Підгородді поблизу Рогатина виявлено величезний камінь зі старовинними знаками. Лежав він на городі селянина Бойкевича, котрий викопав його із землі і перетягнув за хату. При розкопках знайшли також кістки баранячої голови. На одному боці каменя вирізано рисунок руки, зверненої донизу пальцями. Подібний, але трохи більший камінь знайдено ще раніше у с. Заздрості біля Теребовлі, у Звенигороді біля Бібрки та в кількох інших місцях. Всі вони в народі названі «бабами» і за походженням дуже давні.

Найвидатнішою пам'яткою дохристиянських часів є виявлений 1848 р. поганський ідол Світовид. Його витягнув з р. Збруч поблизу с. Личківців і гори Солохи

Мечислав Потоцький, який цікавився археологією. Саме він і назвав цей ставник Світовидом. У 1851 р. Потоцький передав свою знахідку Краківській академії, а гіпсовий відбиток — Львівському музею Любомирських. Висота Світовида — 2 м 70 см. Це монолітний камінь з місцевого вапняку, покритий з усіх боків примітивною плоскорізьбою. Цілість поділена поземними смугами на три нерівні частини, в яких

Глиняні фігурки, знайдені на півдні Старого Галича.

Clay figurines found in the south of Old Halych.

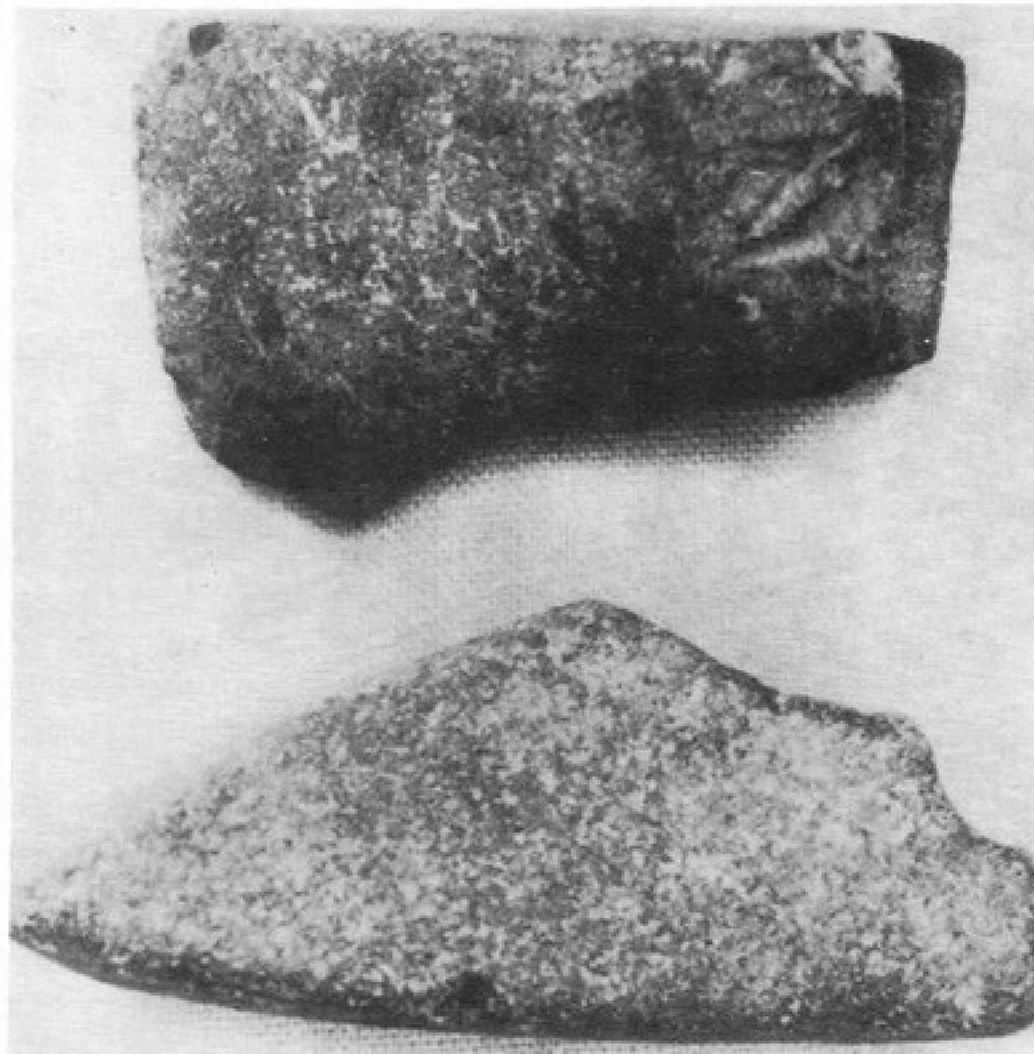
долішня — заввишки 63 см — зображає чотирикратно повторювану людину навколішках з піднесеними руками, яка немовби підтримує колону. В середній частині (висотою 46 см) бачимо на кожній із сторін маленьку людську подобу в довгому одязі. Всі постаті з'єднані руками, наче в хороводі. На двох із них помітні жіночі груди. Найвища частина (160 см) зображує молоду людину з шапкою, що нагадує давньоруські головні убори. Руки чотирьох постатей зображено однаково схематично: права — з пальцями на грудях, ліва — напівопущена. Від пояса горішньої постаті вниз три стінки ставника зовсім гладкі, тільки з одного боку вирізано мініатюрного коника, над яким звисає на двох ремінцях меч.

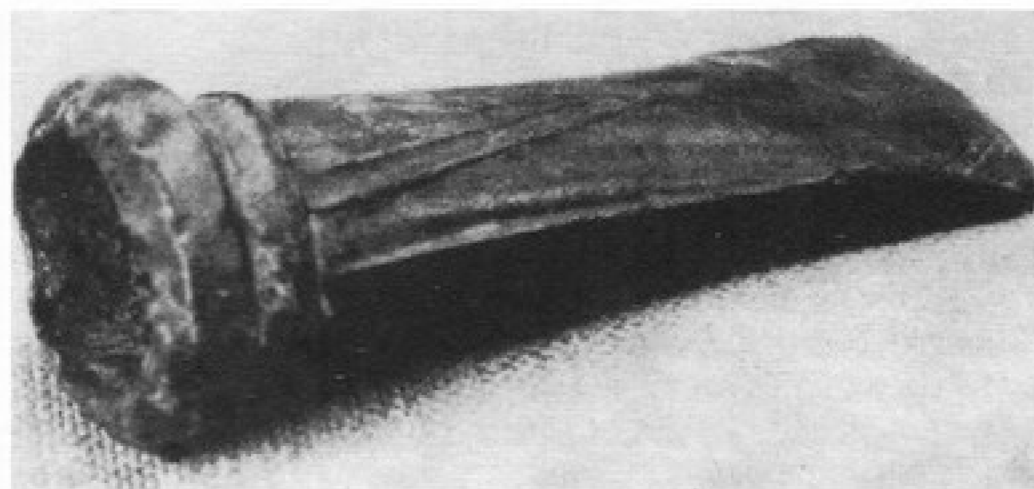
Різьба ставника дуже невибаглива, плоска. Це, ймовірно, вирізьблений у камені рисунок, а не пластичне зображення. Проте Світовид — зразок давнього мистецтва, що дає приблизне уявлення про те, яким був світогляд наших предків. Детальний опис його із поясненням символічних зображень на ньому зробив академік Б. Рибаков [81].

Крім збруцького Світовида, маємо й інші відомості з дохристиянських часів. Так, 1850 р. у с. Липицях поблизу Рогатина витягнуто з річки чотириликого кам'яного ідола зі ставником і чотирма круглокованими ногами. Місцевий священик звелів його верхню частину переробити на хрест, який стояв у Липицях, а пізніше був переданий Львівському історичному музеєві. Висота ставника дорівнювала майже 3 м. Інший ставник із зображенням ідола був умурований у стіну дрогобицького костьолу. Ці два ставники обстежені не повністю, тому подаємо про них короткі відомості [82].

У 1875 р. на лівому березі Збруча під Гусятином віднайдено якийсь ставник, але місцеві люди відразу розбили його на шматки. Отже, як бачимо, вже задовго до прийняття християнства на Русі процвітала духовна й матеріальна культура, де пластичне мистецтво мало високий рівень.

Скульптура стародавнього Галича була переважно пов'язана з архітектурними спорудами і становила оригінальне явище доби. На галицьку кам'яну пластику особливу увагу звернув ще Й. Пеленський [83], а пізніше — Я. Пастернак, котрий описав скульптурні фрагменти, віднайдені в румовищах Успенського собору [84]. Саме там знайдено дві маски — одна людська, інша лев'яча,— що походили з декоративного оздоблення апсид. Маски завершували кінець звисаючих колонок від глухих аркад у горішній частині апсид.

Кам'яні сокири та кельтська бронзова сокира, знайдені на Галицькому городищі.

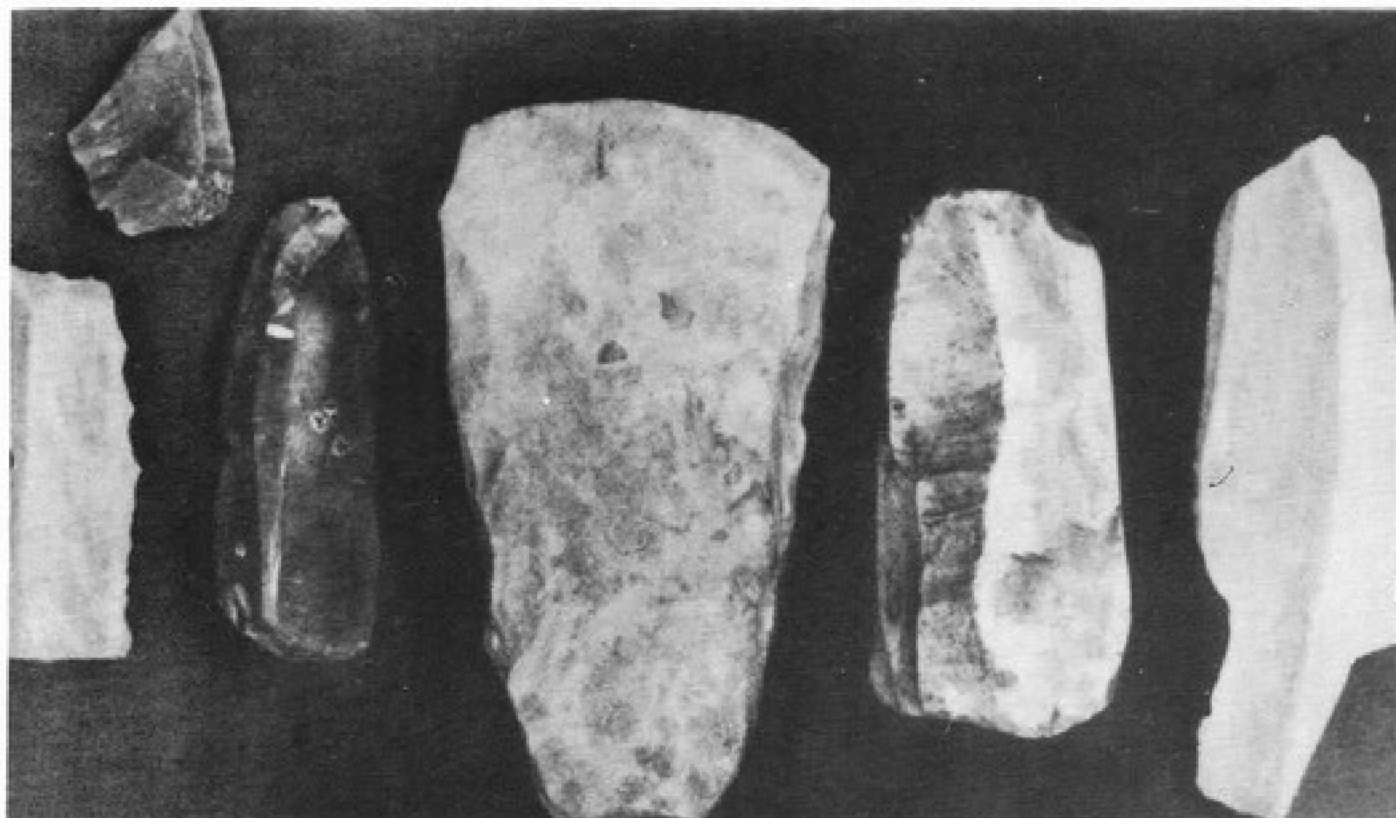
Stone axes and a Celtic bronze axe found in the Halych ancient settlement.

Капітелі цих колонок були прикрашені стилізованими пальметами, а бази колонок спиралися на стилізовані людські та тваринні маски. Так само, мабуть, було оздоблено і центральну апсиду церкви Благовіщення, в румовищах якої також віднайдено маску голови лева. На людській масці бачимо стилізовано вирішене обличчя з виразними очима і позначеними свинцем

зіницями. Стилізовано відтворено зачіску з укладеним на проділ волоссям. Маски із зображенням голови лева вирішені досить пластично, з дуже виразними очима, пишним волоссям.

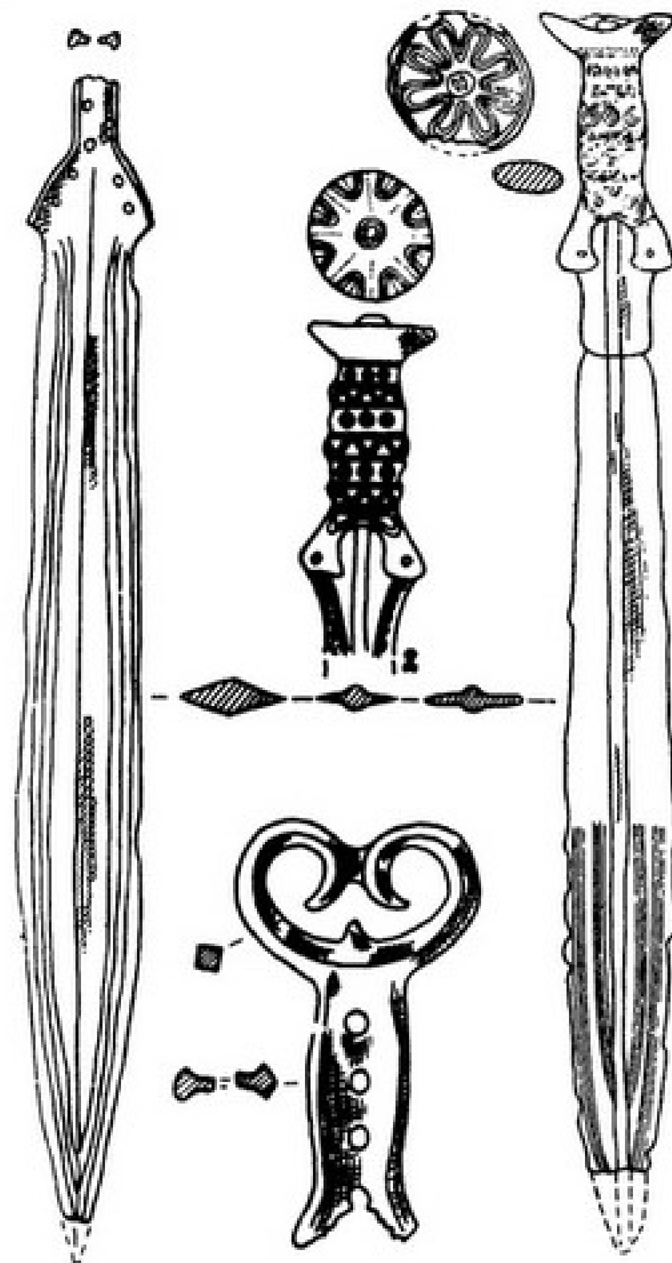
У Крилосі на Підгородді знайдено віко скриньки, виконаної з каменю. На цьому фрагменті — голова лева і закінчення хвоста у вигляді пальмети. Форма віка скриньки еліпсоподібна. На ній зображено лежачого лева. Схематично, проте виразно зроблено голову лева, зокрема цікаво стилізовано гриву, що заповнює верхню частину віка, з'єднуючись з пальметою на кінці хвоста. Галицькі маски мають оригінальне стилістичне вирішення. Їх аналогів так і не знайдено.

Привертає увагу рельєф із зображенням Успіння, що походив, як вважають дослідники, з бокового перспективного порталу кафедрального Успенського собору, спорудженого в Галичі Ярославом Осмомислом [85]. При будівництві у Крилосі церкви Успіння Богородиці єпископом Марком Шумлянським (XVI ст.), на яку використано матеріал із залишків мурів старовинного собору, цей рельєф було пристосовано до його західного порталу.

Кам'яні ножі і скребки з околиць Галича.

Stone knives and scrapers from Halych outskirts.

Гальштатські мечі: 1 — с. Товмачик на Коломийщині; 2 — м. Яремче; 3 — с. Ворона Коломийського району; 4 — с. Залуква біля Галича.

Hallstadt swords: 1 — vil. of Tovmachyk in Kolomiya area, 2 — Yaremche; 3 — vil. of Vorona, Kolomiya area; 4 — vil. of Zalukva near Halych.

Написи на скелях Карпат у Трухановї, Розгірчі та Синевирську (з атласу М. Погодіна).

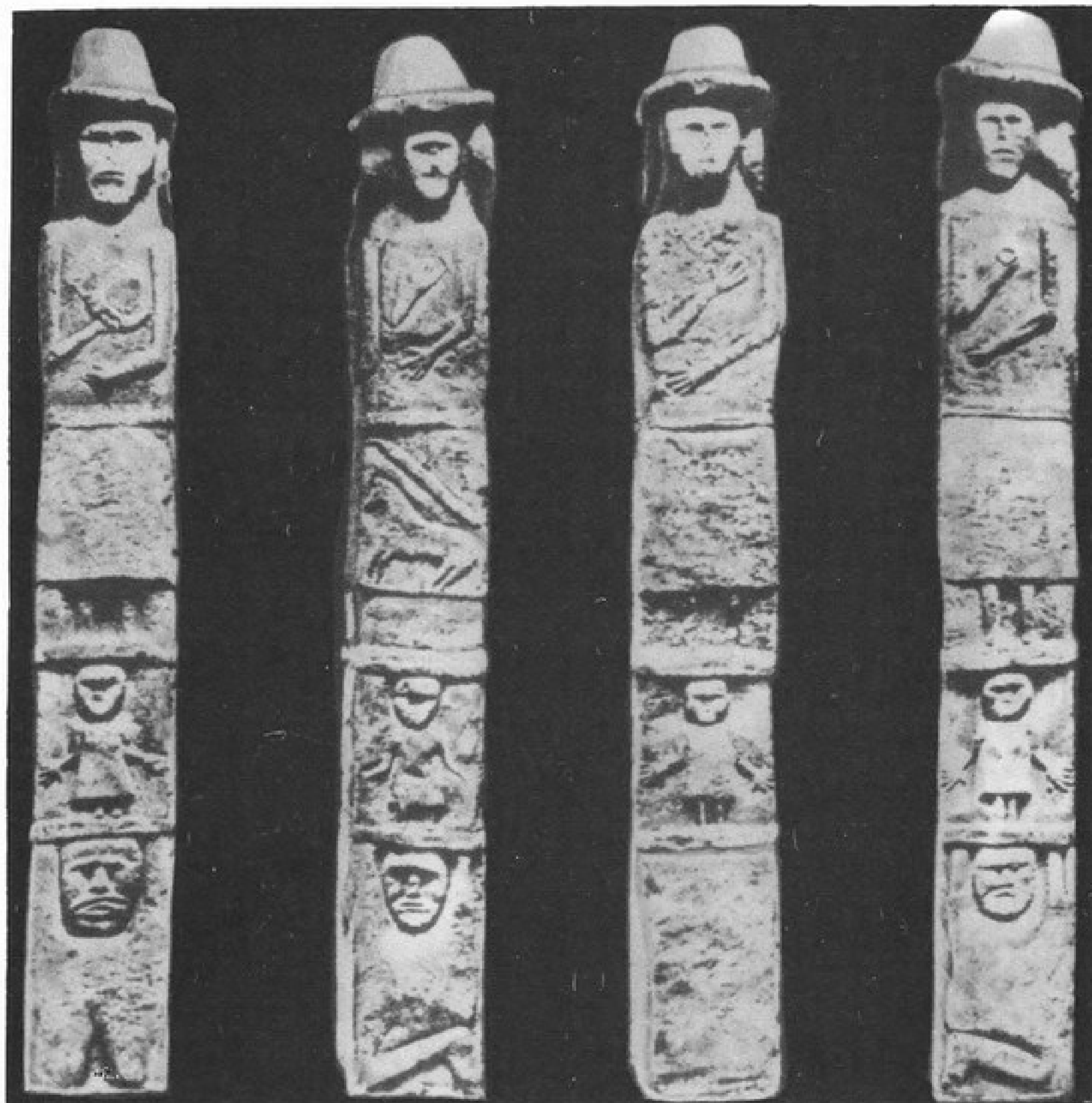
Petroglyphs in the Carpathians in Trukhaniv, Rozhirche and Synevyrsk (from M. Pogodin's atlas).

Дослідники архітектури Галича в минулому і в наш час чомусь не звертали особливої уваги на цей рельєф і відносили його до періоду будівництва нової церкви, приписуючи йому ренесансне походження. При детальнішому обстеженні цього рельєфу, вивченні іконографії сюжету зображення та його стильового вирішення можна дійти висновку, що рельєф вважається твором середньовічного художника. Цей погляд стосовно рельєфу і часу створення поділяють науковці Львова, Києва, а також дослідники давньоруської архітектури з Харкова [86].

Найбільш важливим фактором при атрибуції пам'ятника є трактування сюжету твору та його стильове й пластичне вирішення. Відомо, що постать людини, зображена художником середньовіччя, на противагу античним та ренесансним зображенням, позбавлена своєї матеріальності. Її об'ємність також вирішувалася недостатньо, пропорції були довільними, трактування складок одягу не узгоджувалося з формою і рухом тіла. Постаті розміщувалися на площині умовно, композиція не створювала відчуття простору й передачі глибини. Такий підхід у трактуванні твору характерний і для нашого рельєфу. Привертає увагу різномасштабність постатей, переважають фігури приземистих пропорцій. Така незлагодженість зображень в архітектурному декорі — одна з своєрідних рис романського стилю.

В сюжет рельєфу «Успіння Богородиці» покладено подію, пов'язану зі смертю Богородиці Марії та важливими моментами її життя. Повідомлення архангела Гавриїла про близьку смерть Марії — це Благовіщення, прийняття в «небесну славу», нове «введення в храм». Як колись Марія тримала на руках своє дитя — Христа, так тепер Христос, за візантійсько-руською, а також західнороманською іконографією Успіння, приймає на свої руки душу Марії в образі дитини [87].

Художник середньовіччя в розкритті такого багатопланового сюжету показує лише найсуттєвіше, як це бачимо на нашому рельєфі. Тут композиція складається з шести постатей і трьох крилатих голівок ангелів. Обабіч лежачої Марії зображено апостолів, а за ними в центрі стоїть Христос з дитятком (душею Марії) на руках в оточенні архангелів, що здійснювали епізоди «Благовіщення». Тут, як і в багатьох інших середньовічних рельєфах, співвідношення компонентів зображуваних сцен — дійових осіб, а також самого місця події розраховане не на ілюзорне зображення, а на свідоме сприйняття. Епізоди різних за часом

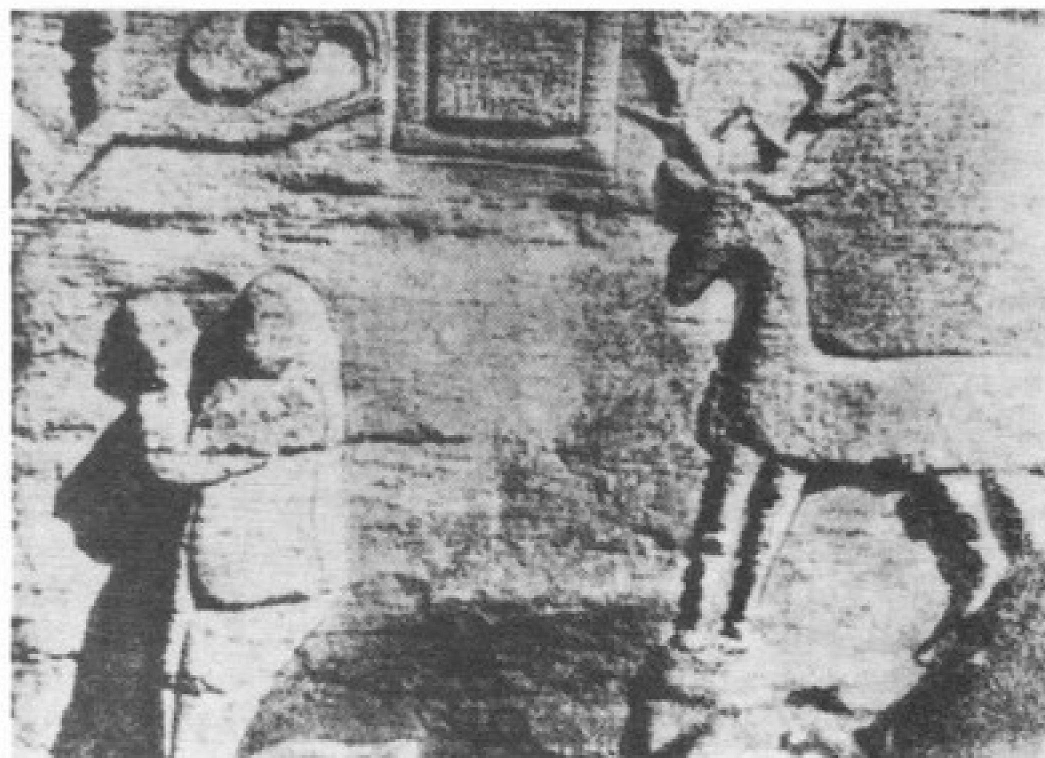
Збруцький Світовид (з чотирьох боків). X ст.

Zbruch stone idol (four sides). 10th c.

Кам'яний ідол з с. Іванківці Хмельницької обл. IV—VI ст.

Stone idol from the vil. of Ivankivtsi, Khmelnytsky Region. 4th—6th cc.

Рельєф на камені з с. Буші на Вінниччині. X ст.

Stone relief from the vil. of Busha in Vinnytsya Region. 10th c.

подій показано поряд, зображення місця умовне. За приклад може служити тимпан собору в Алба-Юлії у Трансільванії (друга половина XIII ст.), де в рельєфі південного порталу є зображення «Поклоніння Христу», близьке за композицією і трактуванням форми до галицького рельєфу.

Іншим важливим фактором, що підтверджує середньовічний характер рельєфу, є його пристосування но, що у нижній частині з лівого боку міститься кам'яний блок з частиною рельєфу, який відрізняється від верхньої частини. Мабуть, його приладнали під час перебудови церкви. Скульптурний рельєф має такі розміри: довжина — 96 см, ширина — 124 см, висота — 6 см. Зовнішні розміри з арочним обрамленням становлять: висота — 144 см, ширина — 240 см. Розміри самого тимпана відповідають розмірам дверей

Частина кам'яної маски з Успенського собору в Галичі та архітектурні частини з цього собору. XII ст.

Part of a stone mask from the Dormition Cathedral in Halych and architectural fragments of this cathedral. 12th c.

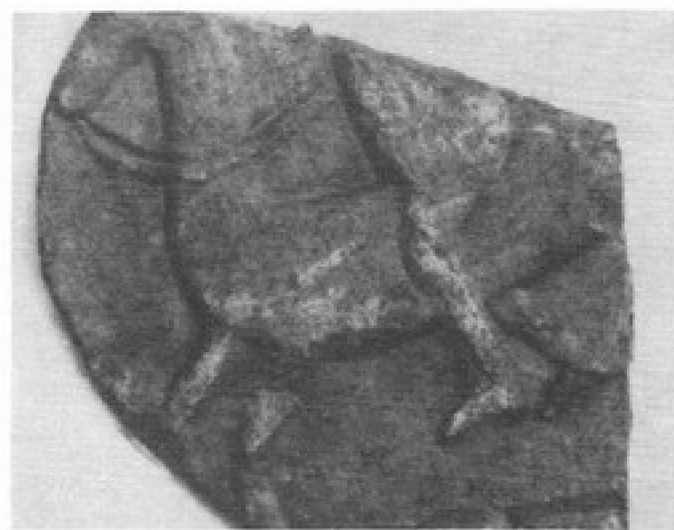
Частина кам'яного віка скриньки з зображенням лева. XII ст.

Part of a stone casket lid with the representation of a lion. 12th c.

Бронзова фігурка з Крилоса. XIV ст.

Bronze figurine from Krylos. 14th c.

Фрагмент керамічної плитки з зображенням воїна. XIII—XIV ст.

Fragment of a ceramic tile with the representation of a warrior. 13th—14th cc.

до нової споруди над західним входом. Водночас над західними дверима бачимо інше оформлення, вирішене в стилі романських середньовічних порталів — тимпан із скульптурним рельєфом в арочному обрамленні. Привертає увагу невідповідність в узгодженні романських форм самого тимпана з ренесансним обрамленням дверей. При обстеженні тимпана виявлебокових порталів давньоруських храмів. Цілком можливо, що цей рельєф походив з південного порталу галицького Успенського собору [88].

У крилоській церкві Успіння в стіні північної частини притвору в самому храмі відкрито ще один скульптурний рельєф, який також походив з колишнього Успенського собору. Це зображення змієпо-

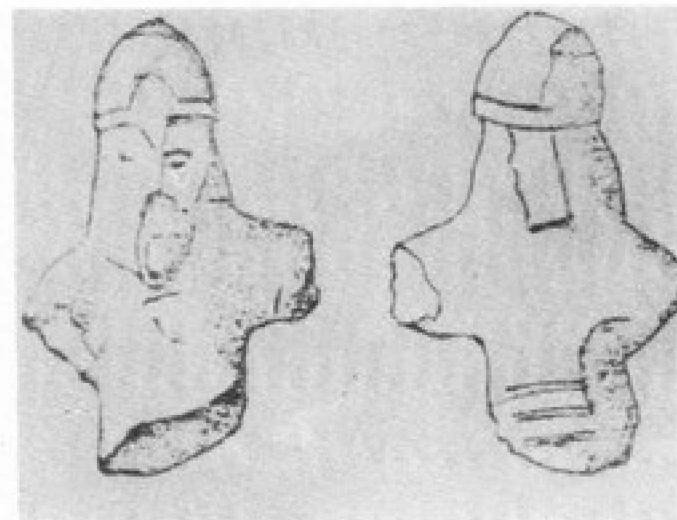
дібного дракона, висіченого у блоці каменю (ліва частина скульптурної композиції). Його розміри — 33×61 см (права частина, мабуть з аналогічним зображенням, не збереглася). Відкритий рельєф з трьох боків має високе обрамлення, ширина його лівого боку становить 7 см, верх — 4 см, низ — 5 см, а заглиблення — 6 см. Правий край обламаний, напевне, по середині рельєфу. Крилатий дракон показаний у русі до

із зображенням Спаса, а рельєф тимпана північних дверей мав зображення св. Івана. Про красу оздоблень храму в Холмі літописець повідомляє так: церква була «красна и лепа», у ній капітелі підпорних колон (стовпів) були прикрашені різьбленими скульптурними масками, і створив їх скульптор — «хитрец» Авдій. Тут йдеться про ті чотири чоловічі голови, на які спиралися арки. Вони створювали капітелі кам'яних колон, що

Рельєф «Успіння Богородиці» на західному порталі церкви Успіння Богородиці в Крилосі. XII—XVI ст.

The Dormition, relief on the western portal of the Dormition Church in Krylos. 12th—14th cc.

Верхня частина глиняної фігурки воїна. XII ст.

Upper part of the clay figure of a warrior. 12th c.

центра композиції, з його розкритої пащі виривається полум'я. На язиці дракона помітні сліди червоної фарби.

Дослідник рельєфу В. Вуйцик датує його початком другої половини XII ст., тобто періодом будівництва Успенського собору [89]. Цей рельєф, припускає вчений, був елементом фасадного декору і, можливо, прикрашав західний портал храму. Він також доводить, що його аналогії слід шукати у південнонімецьких пам'ятках. Щоправда, на західноєвропейських землях, зокрема в Польщі та Угорщині, зображення драконів нагадує швидше крилатих псів зі зміїними хвостами.

Галицькі дракони завжди змієподібні. Детальний опис галицького дракона і його призначення в архітектурі подає Д. Крвавич. Як вважають деякі дослідники, рельєф є фрагментом фасадного оздоблення храму. Рельєф, висічений у блоці каменю, був спочатку архітравним блоком з типовим бінарним зображенням подібного фантастичного звіра [91].

Перекриття прорізу дверей кам'яною балкою, відоме ще у ранній християнській архітектурі, завершене тимпаном з архівольтовим валковим фризом. Портали з рельєфним тимпаном, який опирається на різьблений архітравний блок, характерні для романської архітектури Заходу і для споруд Галича, що підтримував культурні зв'язки з сусідніми країнами. Можливо, цей архітравний блок з драконом був основою рельєфного тимпана «Успіння Богородиці» одного з порталів Успенського собору. Рельєфні зображення на тимпанах були і в храмах Холма часів Данила Романовича. З літописного повідомлення знаємо про скульптурне оформлення порталів церкви Івана Златоуста. На головному західному порталі був скульптурний рельєф

в інших пам'ятках покриті плетінковим або листяним орнаментом. Про рельєфи тимпанів літописець повідомляє: на головних дверях «бе изделан Спас, а на полунощных святый Иван, яко же всѣм зрящим дивитися бе... Внутрѣний же... помост бе слит от мѣди и от олова чиста, яко блѣщатися яко зерчалу». Далі йдеться про те, що князь Данило привіз «от земли Угорьския» і розпорядився поставити перед царськими воротами «чашю... мрамора багряна, изваяну мудростью чюдну, и змиева глава беша округь ея» [92].

Відомі й інші пластичні вирішення в камені, зокрема збережена кам'яна ікона Богородиці у наскельній церкві XII ст. у Бакоті над Дністром. Там же зберігся кам'яний різьблений вівтар.

Найдавнішим зразком рельєфної скульптури в камені Галицького князівства першої половини XII ст. є знайдена при відновленні латинського собору в Перемишлі кам'яна плита із зображенням чоловіка в боярській шапці, що, на думку деяких дослідників, вважається портретним надмогильним зображенням князя Володаря Ростиславича (помер 1126 р.).

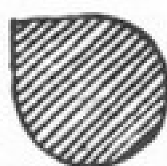
Ще про одне рельєфне зображення ікони на олові згадує А. Петрушевич у своєму огляді терену Галича. Він повідомляє, що на Юріївському знайдено ікону, виритувану на олов'яній блясі вагою 30 кг, яку пізніше продали одному крамареві [93].

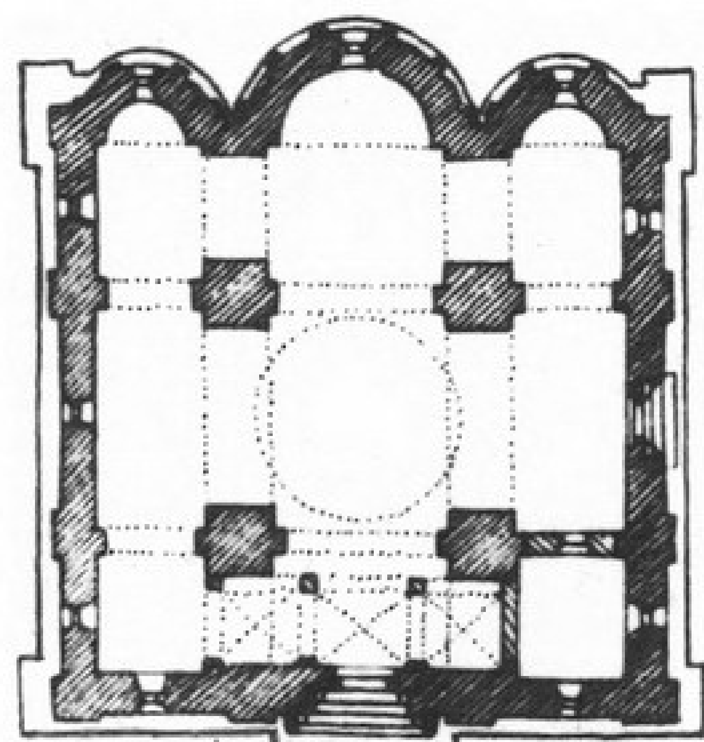
Заслуговує на увагу досить загадкова знахідка верхньої частини глиняної фігурки 37 мм заввишки — бородатого чоловіка з півкулястим клобуком (шапкою) на голові. На зворотному боці фігурки — дві скісні риски на потилиці та три горизонтальні риски на плечах. Поверхня фігурки блідо-рожева, злегка блискуча.

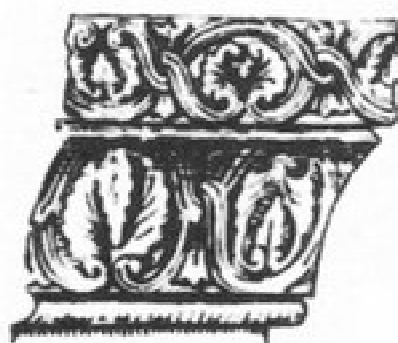
До скульптурного оздоблення галицьких храмів слід віднести декоративну різьбу порталів, аркатурний пояс і зубчастий фриз. Про це свідчать численні фрагменти, віднайдені в румовищах майже всіх галицьких храмів, відомих сьогодні. Важливо відзначити, що декоративна різьба по каменю у стародавньому Галичі має свої особливості, які виявилися у зовсім нових рисах, відмінних від візантійських,— це риси, характерні для романського мистецтва. Наприклад, оформлення порталів і вікон Успенського собору було вирішено валиковим обрамленням. У архітектурному декорі використовувався зубчастий фриз з перегородчастим поясом. Такі мотиви в оформленні архітектури бачимо і в країнах романського Заходу XII ст., прикладом чого може служити єдиний збережений портал церкви Пантелеймона і оформлення його апсид.

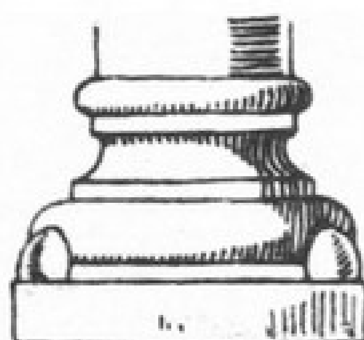

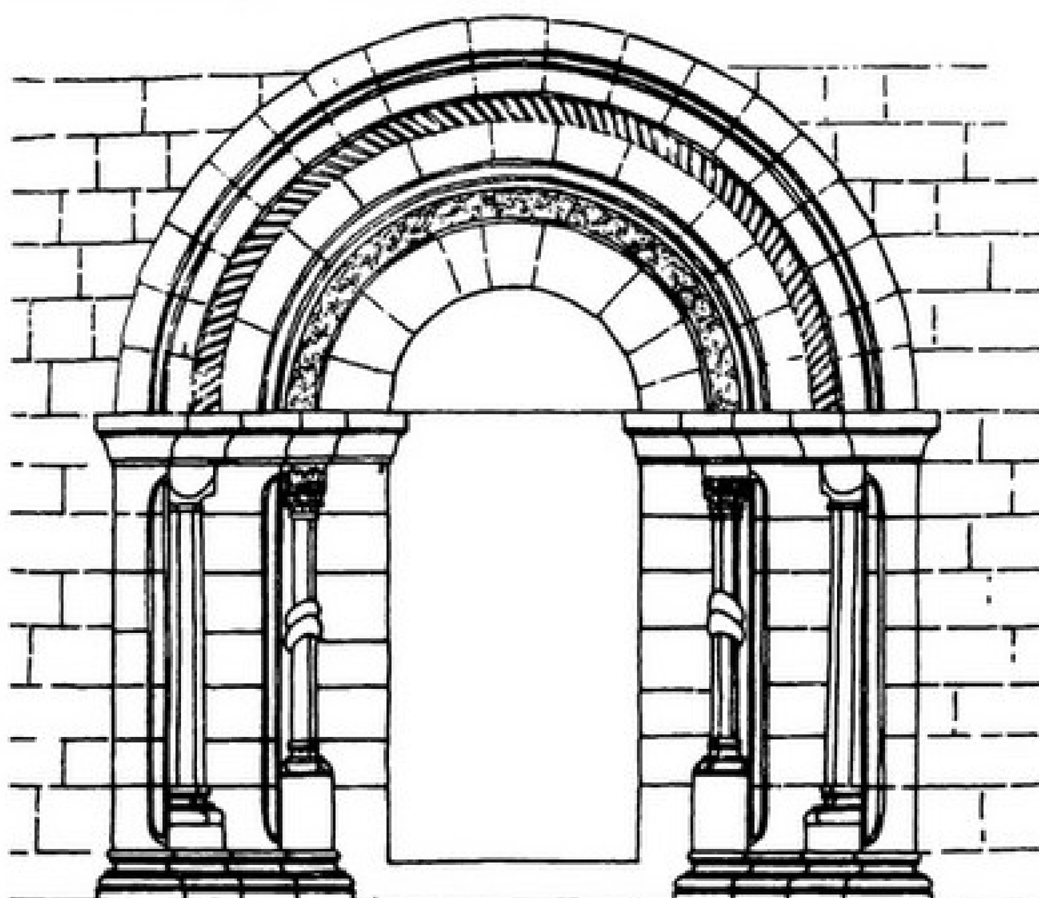
План фундаменту церкви св. Пантелеймона в Галичі та архітектурні оздоби її декору.

Plan of the foundation of St. Panteleimon's Church in Halych and its architectural decorations.

Різьблений гзимс та капітель західного порталу церкви Пантелеймона в Галичі. Початок XIII ст.

Stucco mouldings of the western portal of St. Panteleimon's Church in Halych. Early 13th c.

Реконструкція західного порталу церкви Пантелеймона. (За В. Січинським).

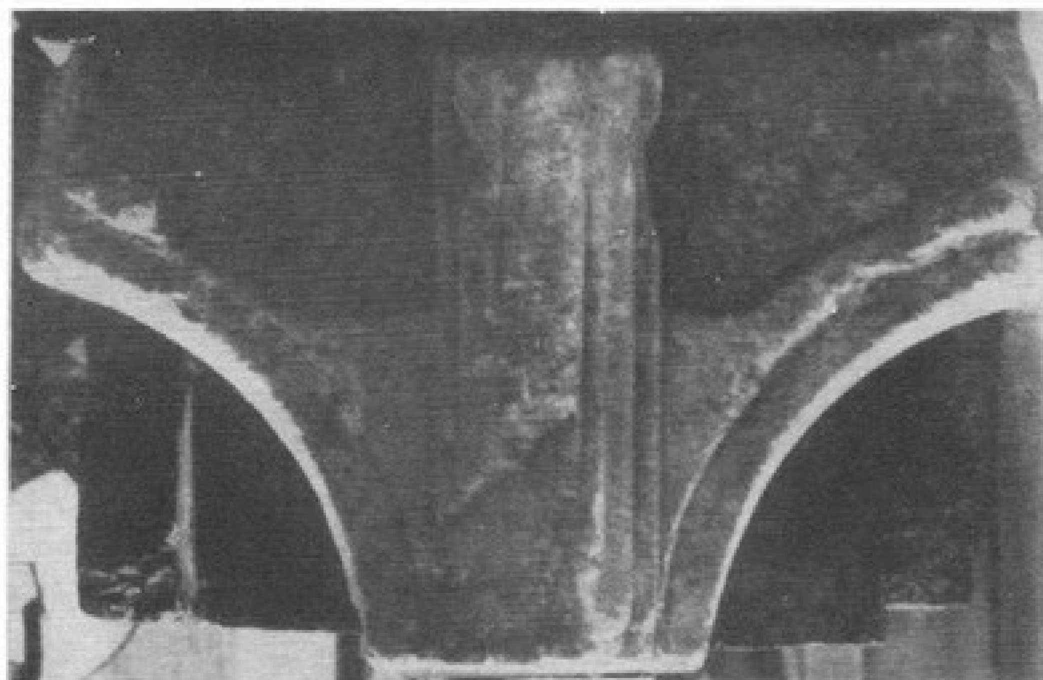
Reconstruction of the western portal of St. Panteleimon's Church. (After V. Sichynsky).

Фрагмент західного порталу церкви Пантелеймона в Галичі.

Part of the western portal of St. Panteleimon's Church in Halych.

Величний головний перспективний портал церкви Пантелеймона утворено з двох виступів та двох пар колонок, з'єднаних аркою (архівольтом), він трохи виступає з чільного боку храму. Перша пара його колонок спочиває на основах (базах). Капітелі цих колонок «кісткові», утворені з чотирьох напівкруглих щитків (верхами вниз). Капітелі другої пари колонок «кошикові», утворені з листяних китиць, висічених

Наріжник балдахіна з Успенського собору в Галичі. XIII ст.

Corner of the canopy from the Dormition Cathedral in Halych. 13th c.

Саркофаг Ярослава Осмомисла в час відкриття його в 1938 р.

Prince Yaroslav Osmomysl's sarcophagus during its opening in 1938.

Скульптурний рельєф (робота галицьких майстрів) з Георгіївського собору в Юр'єві-Польському. Поч. XIII ст.

Relief sculpted by Halych master-craftsmen, St. George's Cathedral in Yuriev-Polskoi. Early 13th c.

Майстер з Галича Бакун. Портрет воїна на капітелі Георгіївського собору. Поч. XIII ст.

Halych master-craftsman Bakun. Portrait of a warrior on the capital of St. George's Cathedral. Early 13th c.

надзвичайно акуратно і з великим смаком. Розрихлені листки капітелі єднаються з подушкою, що спирається на них і творить єдину цілість. Водночас орнаментика подушок є продовженням орнаментики капітелей. Стебла другої пари колонок створюють в'язку гладкого пруття, перев'язаного вузлом посередині. На капітелях колон і виступах стіни лежить карниз, покритий різним рослинним орнаментом. На карниз опирається напівкруглий архівольт, який є продовженням і естетичним завершенням долішньої частини порталу.

Поміж гранями виступів стіни розміщено різьблені валки. Валок, що відповідає першій парі колонок, прикрашено крученою, спіралеподібною лінією. Другий валок, складений з семи частин, покрито суцільною орнаментикою з плетених ліній та розеток. Загальний характер рослинної орнаментики, вважає Й. Пеленський, на перший погляд нагадує арабські зразки [94]. Щодо орнаментики бокового порталу, то за загальною конструкцією він близький до орнаментики головного, але його обробка і вирішення трохи простіші.

Перлиною декоративної різьби по каменю є розміщені на апсидній частині храму капітелі напівколон, якими гармонійно розчленовано його центральну апсиду. До наших днів збереглося тільки чотири капітелі. Всі вони різні, але нагадують схему листяної колони спрощеного коринфського стилю.

Різьба і деякі архітектурні форми галицької школи нагадують романські, головним чином південнонімецькі елементи. Безпосередня участь західних каменярів і будівничих в утворенні цього галицького архітектурного виду можлива, хоч поки що не доведена. Кам'яна пластика галицьких архітектурних пам'яток має певні впливи романського мистецтва, які обмежуються декоративними завданнями, а часом і вирішеннями монументальної круглої скульптури.

Декоративний, монументальний характер мав, напевне, і той двоголовий орел, вирізьблений з каменю на одній з оборонних веж, які стояли при в'їзді у Холм: «...Стоить же столп поприща от города камен, а на нім орел камен изваян. Высота же камен десяти лакот, с головами же й спод с подножьками 12 лакот» [95].

Зображення орлів було характерним для галицьких рельєфних керамічних плиток, що призначалися для підлоги храмів і княжих палат XII ст. Але там бачимо стилізоване зображення одноголового орла. Датування холмського двоголового орла припадає на початок XIII ст. Можливо, зображення одноголового

і двоголового орлів мало династичний характер. Одноголовий орел у зображеннях XII ст. визначав правління в Галицькому князівстві династії Ростиславичів, а двоголовий, зображення якого появляється у XIII ст., визначає правління у Галицько-Волинському князівстві нової династії Мономаховичів.

Ще одне ім'я галицького скульптора пов'язане з будівництвом на Суздальських землях Георгіївського собору 1234 р. у Юрієві-Польському. Стилістичний аналіз його скульптурного декору дає змогу стверджувати, що слово «Баку[н]» поряд з рельєфом Спаса є підписом головного майстра скульптурного оздоблення собору. Цей майстер прибув з Галича. Спільні стильові риси з галицьким мистецтвом спостерігаються і в орнаментиці архітектурних деталей. З Бакуном на Володимиро-Суздальських землях працювали й інші майстри-галичани [96].

Як показують рельєфні зображення на тимпанах порталів галицької церковної архітектури, скульптура Галича XII ст. розвивалась у безпосередньому контакті з загальноєвропейською архітектурною пластикою і водночас відображала в семантиці рельєфів місцеві, ще в дечому міфологічні, уявлення, пов'язані з фольклором і давніми традиціями слов'ян.

Віднайдені пам'ятки — рельєфи та фрагменти архітектурної різьби — дають підстави стверджувати, що у старовинному Галичі білокам'яна скульптура була невід'ємною частиною архітектурного декору з високим мистецьким виконанням. Кам'яна пластика у галицькій архітектурі впродовж століть розвивалася згідно зі сформованим тоді суспільним ладом і його матеріальною культурою.

При розкопках церков стародавнього Галича виявлено кілька саркофагів з похованнями князів та бояр. Перший саркофаг відкрили при розкопках церкви Спаса в 1882—1884 рр. Л. Лаврецький та І. Шараневич, але детального опису його не подали, оскільки він безслідно зник під час розкопок. У ньому, ймовірно, був похований князь Володимирко (1153).

Другий саркофаг відкрито при розкопках Успенського собору в Крилосі 1937 р. Я. Пастернаком. У ньому поховано князя Ярослава Осмомисла (1187). Саркофаг дуже простий, висічений з монолітного кам'яного блока, він не має ніякої орнаментики та напису. Своєю формою він тяжіє швидше до західнороманських домовин з лагідно заокругленими гранями віка, аніж до східнослов'янських княжих домовин. Мабуть, такого ж зразка був і саркофаг зі Спаської церкви та церкви Анни. Ще три саркофаги знайдено у церкві св. Івана. Саркофаг такого виду було відкрито біля церкви Миколая у Вікторові. Знайдено також кілька саркофагів, складених з кам'яних плит, можливо, з боярських поховань. Виявлено покришку саркофага біля церкви Благовіщення у Крилосі.

Керамічні плитки, скло, вироби з кістки, металопластика та художні ремесла в архітектурі

Керамічні полив'яні плитки трикутної і квадратної чи трапецієподібної форми (інколи різних масштабів), а також керамічні плитки з невисоким рельєфом, декоровані стилізованими композиціями рослинного орнаменту, зокрема зображеннями грифонів, фантастичних птахів та орлів, масово застосовувалися для вимощення підлог галицьких храмів і палацових споруд XII ст. Знахідки таких плиток зустрічаємо у румовищах храмів всього Галицького князівства. Тільки у XIII ст. подекуди для вимощення підлоги у храмах використовуються плити з алебастрового та інших порід каменю. Яскравим прикладом цього може бути опис підлоги галицького Успенського собору, зроблений відкривачем собору археологом Я. Пастернаком [97].

Археологічні розкопки підтвердили існування у соборі двох підлог: одна (рання) належить до періоду будування собору — до першої половини XII ст.; другу, мабуть, після пошкодження першої під час якогось ремонту (можливо, вже у XIII ст.), було покладено замість першої, але вже з великих плит теребовельського рожевого пісковику. В окремих частинах храму плити мали 200 × 88 см. Товщина дорівнювала 9 см. Пастернак доходить висновку, що полив'яні керамічні плитки, знайдені під час розкопок у пізнішому насипі, можуть походити з евентуальної першої підлоги, що лежала на тому самому поземі. Після її часткового знищення рештки розібрали і замість цієї підлоги поклали нову, алебастрову.

У 1955 р. Галицько-Волинська археологічна експедиція на чолі з М. Каргером, яка проводила розкопки на території стародавнього Галича недалеко від руїн Успенського собору, знайшла яму з великою кількістю керамічних плиток, а в 1959 р. у цьому ж районі знову віднайдено чимало подібних плиток. Такі плитки в районі собору виявлено й археологом В. Ауліхом.

На відміну від звичайних плиток, зокрема трикутних, що прикрашали засобами декоративних узорів підлоги галицьких храмів XII—XIII ст., тут віднайдено плитки з рельєфним зображенням. Серед 310 фрагментів було 244 з рельєфним рисунком на мотиви рослинного й тваринного світу. Ці керамічні плитки були подекуди потерті, а це засвідчує їх довге використання у покритті підлоги. Місце знахідок керамічних рельєфних плиток поблизу Успенського собору дає нам підстави стверджувати, що вони походили саме з першої підлоги собору.

Детальний опис і наукове визначення цих плиток зробили М. Малевська та П. Раппопорт [98]. За їхнім визначенням, плитки розділено на два види, відповідно до яких складено таблиці. До плиток першого виду дослідники віднесли ті, що близькі за формою до квадрата,— зі сторонами 14 × 13 см, 12 × 11 см, товщина яких становила 1,5 см. Блоки плиток були скошені у нижній частині. Такі плитки відливались у дерев'яних формах. Висота рельєфу — 1,5 мм. Здебільшого вони мали жовтий колір, зеленуватий і коричневий, покритий поливою. На багатьох плитках бачимо зображення грифонів, а також птахів-сиринів. Є чимало варіантів з рослинним орнаментом. Плитки першого виду мають оформлення, на деяких помітні «княжі знаки», можливо, родини Ростиславичів. Серед цих

плиток зустрічаються фрагменти, що мали в основі круглу форму з декоративним рослинним орнаментом. Серед рельєфних плиток із зображеннями налічується понад 13 варіантів.

Водночас знайдено й гладкі, без рельєфних зображень плитки, які за розмірами збігаються з рельєфними і, очевидно, чергуються у декоративних композиціях підлоги. Такі круглі плитки, можливо, входили до

Один фрагмент — з жовтою поливою, другий — із зеленою. Такого ж виду полив'яні плитки знайдено на фрагментах уцілілої підлоги церкви св. Івана в Галичі, відкритої дослідником галицької архітектури Ю. Лукомським 1988 р. в експедиції на чолі з В. Ауліхом.

Галицькі рельєфні плитки, за визначенням учених, виникли під впливом романського мистецтва. Зображення ж мають особливе значення й походження.

Керамічні сюжетні полив'яні рельєфні плитки з княжого Галича. XII ст.

Relief glazed ceramic tiles. Halych. 12th c.

центричних орнаментальних композицій у центральній частині собору.

За визначенням Я. Пастернака, М. Каргера, М. Малевської та П. Раппопорта, ці плитки унікальні і не мають аналогій у давньоруській архітектурній кераміці. Плитки з грифоном знайдено при розкопках у 1979 р. на так званому Полігоні О. Іоаннисяном.

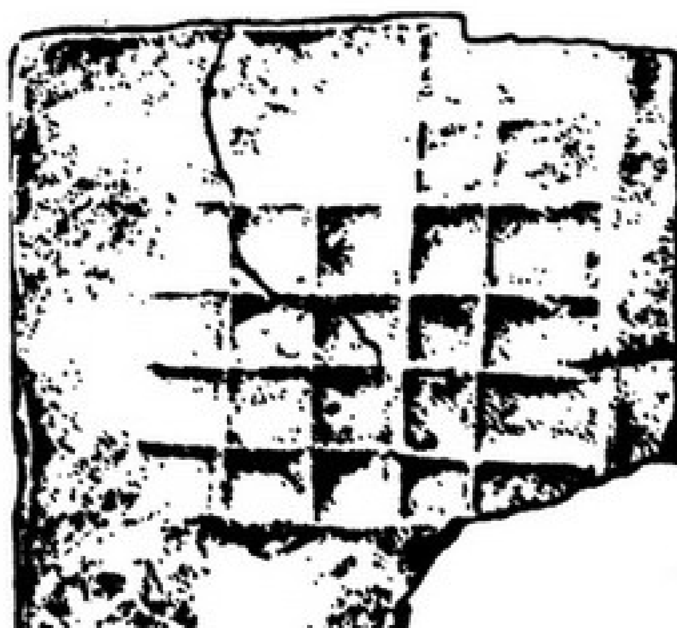
Наприклад, зображення грифона — це старовинна східна фантазія, що проникла в свідомість античної й середньовічної Європи. Грифони фігурують у легендах і казках,— вони виносять у небо колісницю

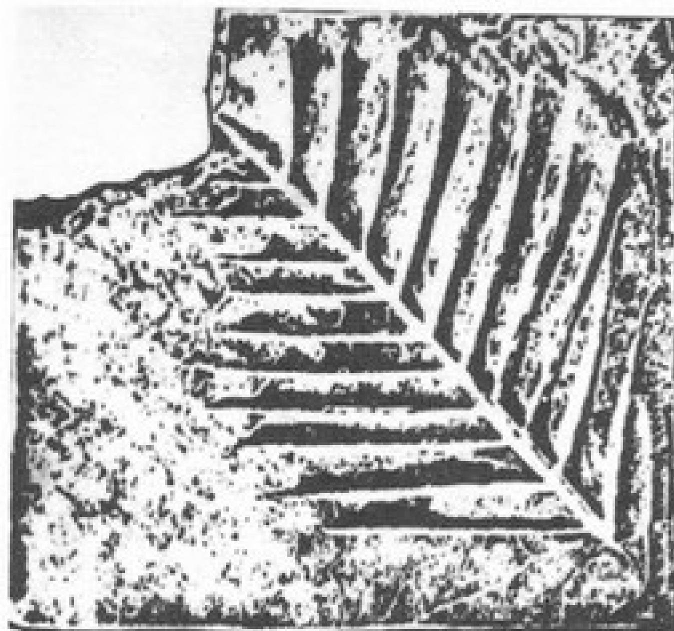
Олександра Македонського в популярній у середньовіччі повісті про Македонського. Проникнення в Європу в той період східних орнаментальних декоративних мотивів, включаючи і фігуру грифона, відбилось у дуже частому використанні мотиву грифона для оформлення капітелі та інших архітектурних елементів романських храмів.

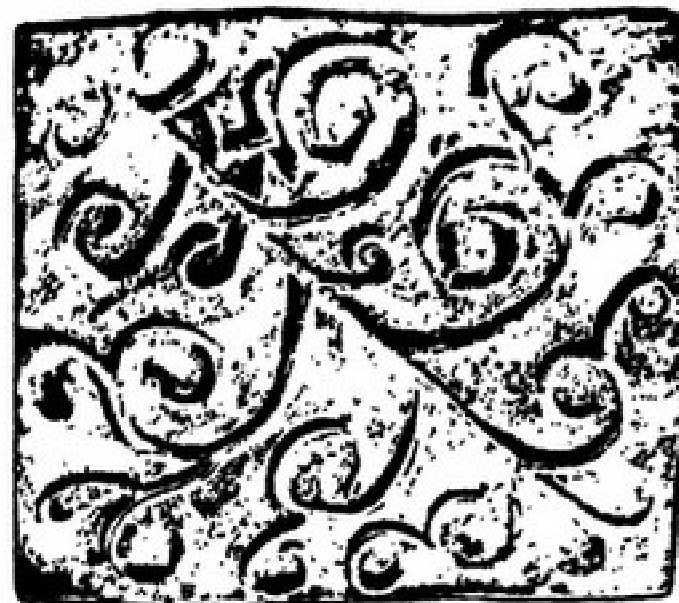
Зображення грифона на галицьких плитках вміщувалося у круглому медальйоні засобами плоского рельєфу. Зображення подано у профіль: шия і грудна клітка енергійно вигнуті, а тулуб спирається на міцні лапи. Контур тулуба підкреслено кількома лініями, які вдало передають характерні особливості тварини. Вигнутий над спиною хвіст часто закінчується розгалуженою гілкою. Грифона зображено у русі з розгорнутими серпоподібними крилами. Вільні місця в медальйоні і кутках плитки заповнено рослинним орнаментом, що гармонійно поєднується з характером центрального зображення.

Керамічні трикутні полив'яні плитки з княжого Галича. XII—XIII ст.

Triangular glazed ceramic tiles. Halych. 12th—13th cc.

Керамічні полив'яні плитки з рослинним орнаментом. Галич. XII ст.

Glazed ceramic tiles with plant ornamentation. Halych. 12th c.

Деяких грифонів зображено з розкритим дзьобом, звідки проростають гілки пальметок, але без крил.

Зображення орла — одне з найулюбленіших зоо-

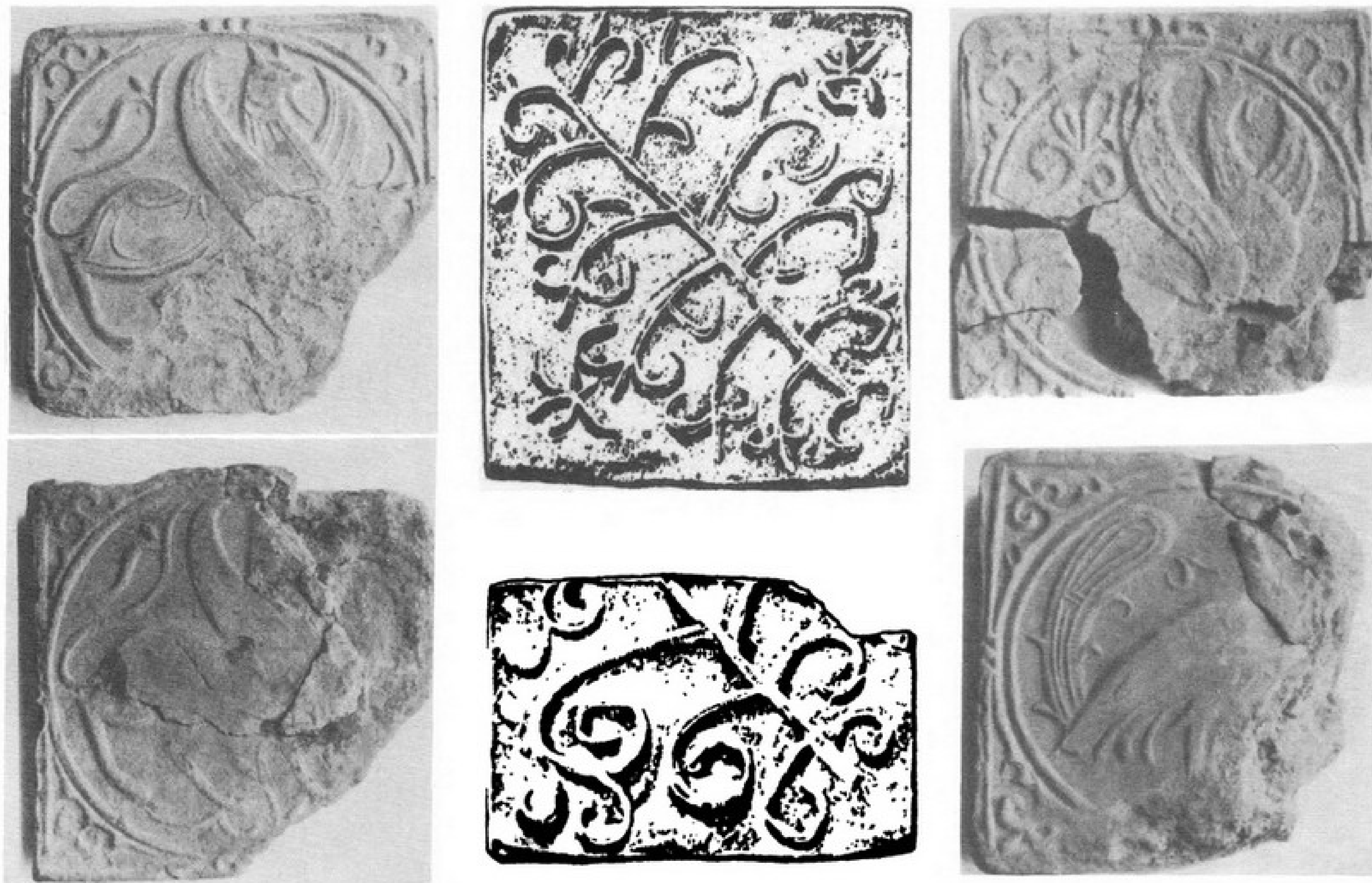
морфних мотивів середньовіччя, символ мужності, безстрашності, оновлення. Стилізація фігури орла походить з близькосхідних мотивів, сприйнятих у середньовічній Європі через посередництво візантійських, сирійських та арабських зразків. Орла на галицьких плитках вміщено в круглому медальйоні анфас, з піднятою головою, повернутою праворуч. Його крила широко розгорнуто, вони доповнені, як і хвіст, з обох боків декоративними гілками пальметок. Вільні поля по кутках плиток також заповнено рослинними елементами декору. Зображення орла часто повторюється у керамічних плитках, воно, очевидно, мало геральдичний характер, можливо, як знак династії Ростиславичів. До речі, Романовичі, як і наступна династія галицьких князів, мали свій знак зображення — двоголового орла. Такі плитки відомі у романських спорудах багатьох країн Західної Європи. Галицькі плитки за аналогією найближчі до чеських. Чеські плитки також квадратні і мають рельєфне зображення, покрите поливою (трапляються й неполив'яні). Зображення на них тваринних та рослинних орнаментальних мотивів за своїм малюнком близькі до галицьких.

Археологічна експедиція на чолі з М. Каргером виявила 11 самостійних сюжетних варіантів рисунків плиток. Теперішні археологічні відкриття виявили нові варіанти оздоблень керамічних полив'яних плиток. На декількох з них, здебільшого з орнаментальними композиціями, вміщено «княжий знак», у деяких плитках він повторюється. Є й інші геральдичні знаки, можливо, це гончарні клейма, які ставили на тому чи іншому виробові. «Княжі знаки» і клейма на керамічних плитках засвідчують, що вони виготовлялись у гончарних майстернях при княждворі.

Галицькі плитки, за походженням близькі до романських, мають свою особливість. Отже, вони місцевого походження. Досконалість рельєфних зображень робить галицькі керамічні плитки яскравим явищем в історії середньовічного мистецтва.

Плитки з рельєфним зображенням на інших територіях Русі не застосовувалися, тому дослідники Галича вважають, що це — локальне явище, характерне тільки для галицького мистецтва. Можливо, такі рельєфні сюжетні й орнаментальні плитки застосовувалися тільки у найбільш відомих спорудах столиці, а в окремих випадках, наприклад у Василеві, і в родинних княжих будівлях. Рельєфні плитки із зображенням орла віднайдені при розкопках Полігону у Галичі О. Іоаннисяном у 1979 р. Тут розкопано велику кількість таких плиток — цілих та їх фрагментів, покритих жовтою, зеленою й коричневою поливами. Зображення орла повністю збігається з такими ж рельєфними плитками, знайденими В. Тимощуком у Василеві. Мабуть, вони вироблялись у одній майстерні при галицькому княждворі.

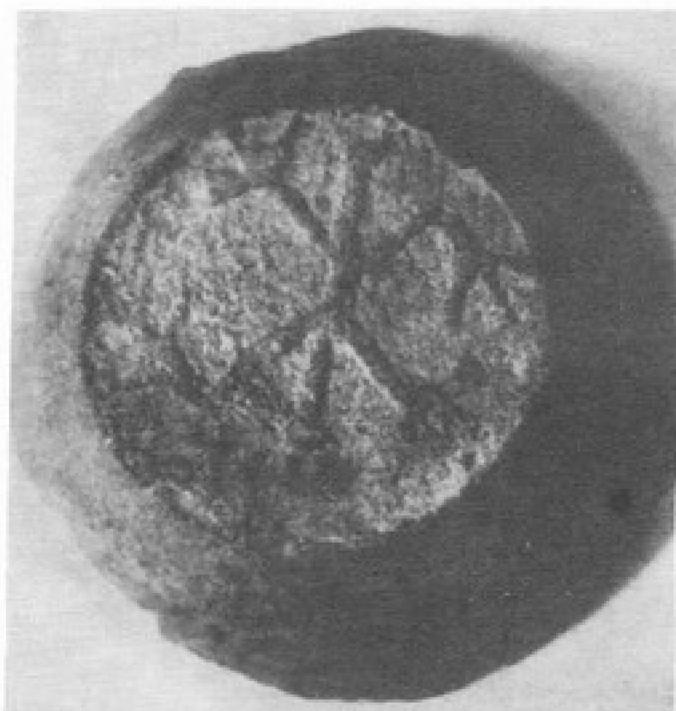
Плитки для підлоги і стін мали різноманітну форму — квадрата, прямокутника, трикутника, круга та інші, що створювало всілякі композиції. Гладкі й різнокольорові плитки укладалися в різному напрямку та положенні. Появлялися надзвичайно багаті візерунки геометричної орнаментики. У кількох галицьких спорудах віднайдено фрагменти залишків такої орнаментованої підлоги. Найоригінальнішою з цього погляду була підлога Благовіщенської церкви у Галичі (XII ст.), яка декором нагадує орнаментику гуцульсь-

Фрагменти підлоги з керамічних плиток Успенського собору в Галичі. XIII ст.

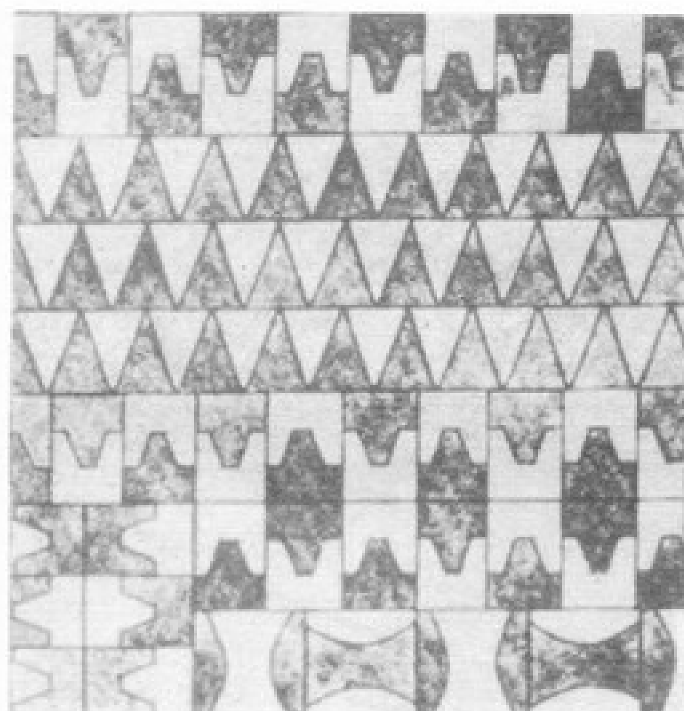
Part of the ceramic tiled floor of the Dormition Cafhedral in Halych. 13th c.

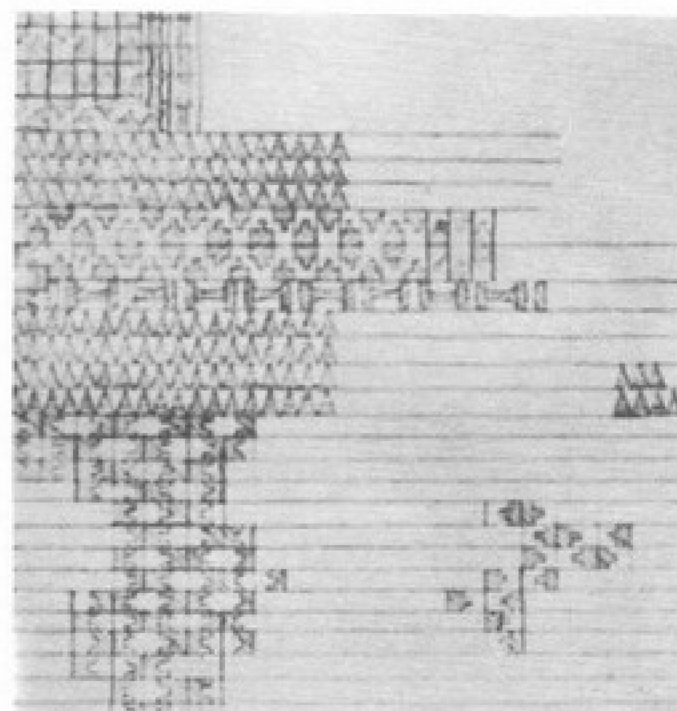
ких килимів. Колірна гама плиток різна. Здебільшого використовувався білий, світло-зелений, темно-зелений, синій, коричневий, золотистий та жовтий кольори. Такі плитки знайдено і при розкопках Полігону. Всі вони мають прямокутну форму. О. Іоаннисян згруповує їх за розмірами на три групи. До першої входять плитки більшого розміру (15,8×15,9×2 см) жовтого, коричневого і темно-вишневого кольорів.

Гончарське клеймо на дні горщика. XII ст.

Potter's mark on the bottom of a pot. 12th c.

Реконструкція Й. Пеленського уцілілої підлоги церкви Благовіщення в Галичі.

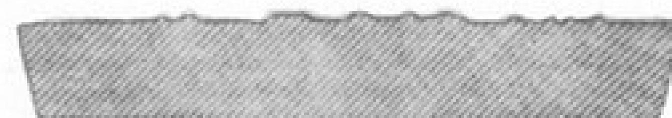
Y. Pelensky's reconstruction of the survived floor in the Annunciation Church. Halych.

Керамічна кахля з Підгороддя біля Рогатина. XV ст.

Ceramic tile from Pidhoroddya near Rohatyn. 15th c.

Керамічна плитка з церкви Василя в с. Василів. XII ст.

Ceramic tile from St. Basil's Church in the vil. of Vasyliv 12th c.

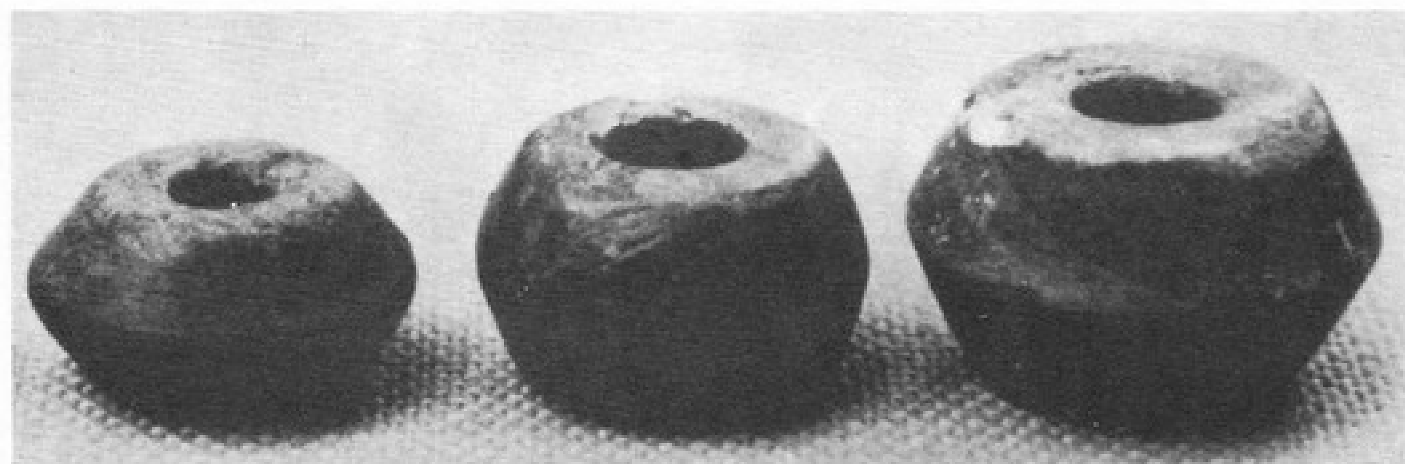
Плитки другої групи — зеленого й коричневого кольорів — відрізняються від попередніх меншими розмірами (10,4×9,5×2 см). До третьої групи належать плитки з рельєфними зображеннями грифонів та орлів з розпростертими крилами.

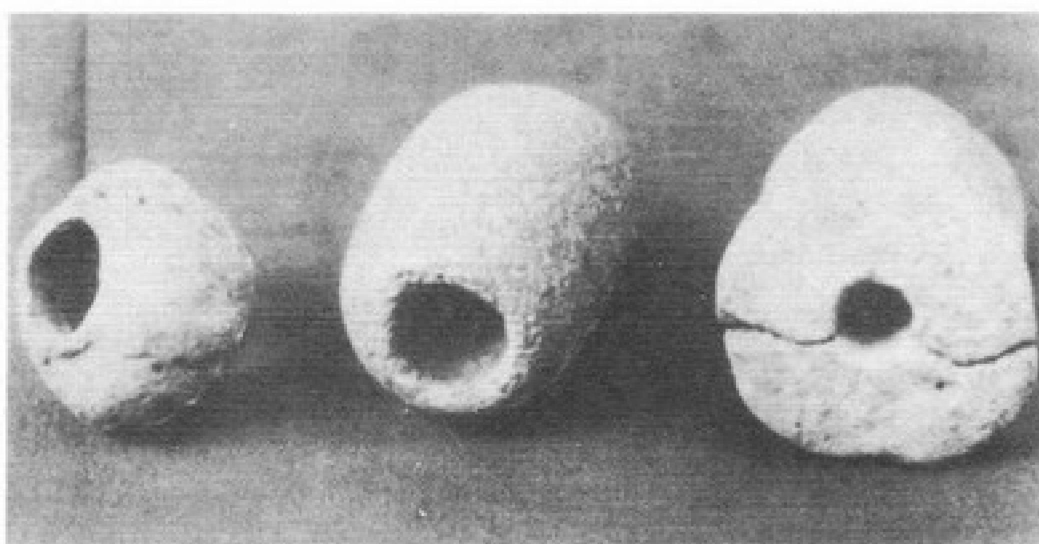
Про виробництво художнього скла у Галичі свідчать віднайдені майстерні з виплавки та обробки скла. Такі майстерні, як уже зазначалося, було відкрито на монастирищі Юріївському та Золотому тоці. Вироби зі скла відомі на Україні дуже давно — ще до прийняття християнства. Особливо були поширені скляні вироби, що потрапляли до нас з Греції. Це кольорове намисто, яке часто зустрічається при розкопках давніх могил, зокрема скіфських. Потрапляли на Русь і зразки скла римського походження — намисто, браслети, посуд X ст. Скляні вироби були відкриті у могилах, наприклад, у Городниці над Дністром та Теребовлі. Скляні вироби йшли до нас і з інших країн, в тому числі з Персії, Аравії, Візантії. Здебільшого це був посуд, жіночі прикраси, смальта для мозаїчного оздоблення храмів. Місцеве склоробство відоме ще з III—IV ст. Про це свідчать знахідки у с. Комарові біля Крилоса. Але доказів про його виробництво на Галицьких землях до X ст. немає, хоч скляними виробами у цей час користувалися.

Починаючи з X—XI ст., виробництво скла поширилося на Русі, зокрема у стародавньому Галичі. До нас дійшли літописні згадки з XI ст. про скляний посуд, який використовували разом з дерев'яним та керамічним. При відкритті саркофага Ярослава Осмомисла в Успенському соборі (на віддалі 25 см від нього) виявлено поховання молодої жінки, вік якої приблизно 18—20 років. Кістяк був укладений просто на землі, а колись, мабуть, знаходився у дерев'яній домовині. Лежав він на глибині 60 см під підлогою

притвору. За головою молодої жінки в могилі стояла тонесенька скляночка тюльпанової форми зеленувато-жовтого кольору. Це також, мабуть, предмет візантійського імпорту. Розміри її становлять: висота — 82 мм, ширина верхньої частини — 75 мм, ширина основи дна — 32 мм.

В Іпатіївському літописі 1259 р. згадується, що в Холмській церкві вікна «украшени стеклы римскими», себто у нас було відоме вітражне виробництво. У румовищах церкви Благовіщення у Галичі також віднайдено фрагменти кольорового скла вітражного походження. В розкопках XI—XIII ст. на території стародавнього Галича віднайдено зелику кількість найрізноманітніших фрагментів усілякого скляного посуду, кольорові скручені й гладкі браслети, пацьорки для намиста та ін.

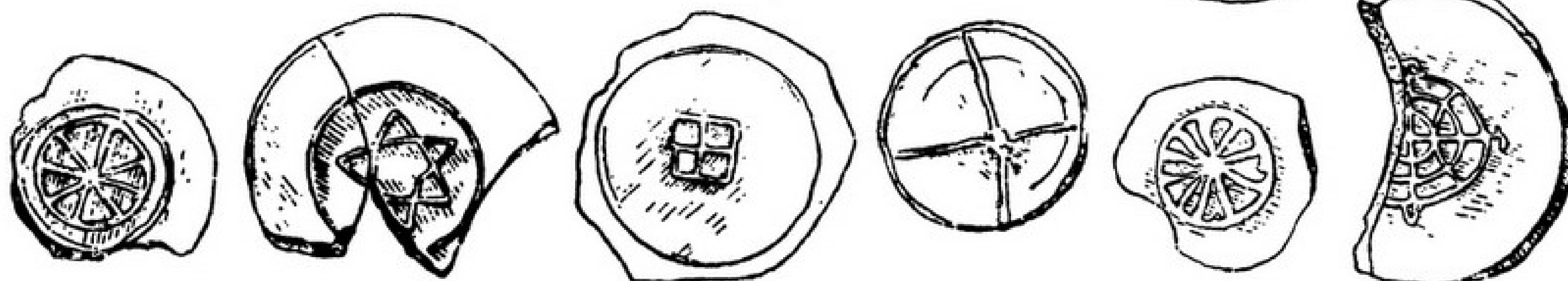
Шиферні прясельця з Овруча. XII—XIII ст.

Slate spindle rings from Ovruch. 12th—13th cc.

Грузила для рибальських сітей. XII—XIII ст.

Plummets for fishing nets. 12th—13th cc.

Гончарські клейма на денцях глиняного посуду з Галича. XII—XIII ст.

Potters' marks on the bottoms of earthenware. Halych. 12th—13th cc.

Багато фрагментів скляних браслетів і намистин голубого, синього, фіолетового, чорного та інших кольорів знайдено при археологічних дослідженнях княжого Звенигорода. Цікаво, що і біля Звенигорода є с. Гута, як і біля Галича, що був промисловим осередком виготовлення скла.

При галицькому княждворі існували майстерні, які виготовляли скло. Знайдені вироби налічують понад 600 фрагментів гладких і кручених браслетів, переважно темно-синього, чорного, голубого, білого й жовтого кольорів. Такі знахідки у сотнях фрагментів зустрічаються майже біля всіх румовищ галицьких споруд, і найбільше їх поблизу колишньої церкви Благовіщення, поруч з якою повинна була знаходитися склярська майстерня (її сліди помітні на урвистому березі р. Лукви).

Археологічні знахідки з різних околиць, де скляні браслети виявлено на руках небіжчиків, підтверджують їх призначення саме як браслетів. Такі браслети разом з кістяками людей знайдено і на Княжій горі, з них три — на Золотому тоці і кілька — у житлі поруч. Зустрічалися дуже маленькі браслети. Можливо, вони були призначені для дітей або використовувалися як прикраси до волосся. Виявлено також різнокольорові коралики для намиста, трубчасті, гранчасті та у вигляді кількох сполучених низкою дрібних кульок. На Золотому тоці знайдено й скляні персні з плоским розширеним вічком і менші скляні кільця, ймовірно для волосся [99]. При розкопках знаходили фрагменти склянок та чашок з чорного у переломі зернистого скла. Є фрагменти скляного посуду темно-синього кольору з яснішими неправильними плямами і темно-синього скляного посуду з геометричним орнаментом, виведеним золотою фарбою. Все це, як вважає Я. Пастернак, слід віднести до візантійського імпорту.

До особливих мистецьких зразків, що свідчать про високу техніку виробів зі скла, належить скляне позолочене намисто, поширене у нас в XII ст. Зрозуміло,

скляне виробництво у своїй основі прийшло на Русь з Візантії. Тільки окремі знахідки вказують на деякий зв'язок з сирійськими виробами візантійського періоду, що в певний час сприйняли високу культуру фінікійської школи.

До художнього ремесла відносяться й вироби з кістки, які часто зустрічаються при археологічних розкопках на терені стародавнього Галича. Серед знахідок є й вироби із зарубіжжя. До них належать дві шахові фігури. Одна (верхня частина без підставки-основи) має витягнуту з боків форму, завершену зображеннями голів коня. Інша, віднайдена при розкопках 1981 р.,— це фігура короля або ферзя, прикрашена вічковим орнаментом (виріб із слонової кістки). Такі фігури (тільки менші) зустрічаються і в інших давньоруських містах. В. Ауліх вважає, що ці шахові фігури привезені до нас з арабського світу. Є серед знахідок і гральні кості, також, мабуть, завезені до Галича.

Реконструкція скляних виробів княжого Галича. XII ст.

Reconstruction of glass articles from Halych. 12th c.

До східноіранського виробництва можна віднести й кістяне руків'я до ножа або кинджала (оздоблене способом ритування), знайдене при польових роботах поблизу Бурштина.

У 1953—1956 рр. І. Свєшников при розкопках у Звенигороді знайшов унікальну татарську фігурку у вигляді двох кістяних плиток з вирізаною людською головою, прикрашену кільцеподібним орнаментом.

Цікавою знахідкою є кістяна візантійська іконка з рельєфним зображенням Богородиці в колі. Діаметр іконки — 25 мм, товщина обідка — 6 мм. Обрамлення має прорізи, можливо, для вушка й оправи. Призначалася така іконка, мабуть, для носіння на шиї. Вона входила до складу якогось дорогого намиста.

До західноєвропейського виробництва деякі дослідники відносять кістяну знахідку з Плісненська. Це, як вважає В. Даркевич, накладка для малої шкатулки із зображенням рицаря німецького походження (XII—XIII ст.) [100]. Я. Пастернак, котрий знайшов цю річ при розкопках в 1940 р., навпаки, вважає, що це зображення руського воїна-боярина XI—XII ст. у кольчузі з шоломом на голові — частина кістяного нагрудного складня-іконки (ліва половина). На думку археолога, знахідка є цінною пам'яткою давньоруського мистецтва. Вона цілком відрізняється від німецьких виробів, про що свідчить шолом і стиль зображення.

Велику кількість виробів з кістки місцевого походження становлять гребені двох видів: перші — складені з трьох частин, злучених між собою бронзовими заклепками; другі — з одного шматка кістки. Обидва види гребенів були двосторонні, орнаментовані посередині хрестиковим або вічковим візерунком. Я. Пастернак вважає: гребені з хрестиковим орнаментом є запозиченим південнослов'янським мотивом. Серед гребенів іншого виду був один, виготовлений зі слонової кістки, що розкладається на концентричні персні. Форма цих гребенів трапецієподібна, причому на ширшому боці зубці тонші й густіші, а на вужчому — грубші й ширші. Такі гребені відомі і в інших центрах Русі, зокрема в Новгороді та Смоленську.

Окрім гребенів, трапляється чимало виробів ужиткового призначення: колодочки для ножів, стилоси, ручки для шила, приладдя для плетіння тощо. Всі ці предмети орнаментовані очковим, геометричним та плетінковим візерунками. Зустрічаються і тератологічні мотиви, які перегукуються з оздобленням галицьких рукописних книг. Художнє різьблення на Галицьких землях досягло великого розвитку в XII — першій половині XIII ст. Вироби з кістки оздоблювали геометричним орнаментом, що складався з кіл та крапки в центрі. Зразком такого різьблення може бути знайдена під час розкопок стародавнього Плісненська кістяна псалія. Вона має вигляд кінської голови з орнаментованою шиєю. Серед знайдених виробів з кістки — рельєфні зображення тварин, предмети з рогу на зразок довгої проколки — один її кінець загострений, а на другому зображено голову гадюки. Це, найімовірніше, стилос, який у Галичі зустрічається дуже часто навіть серед знахідок на поверхні грунту.

Багатство форм, різноманітне декоративне вирішення у виробах з кістки завоювало їм визнання за межами Русі.

З візантійських хронік XII ст. дізнаємося, що в Західній Європі дуже цінували різьблення по кістці й дереву саме руських митців.

Ремесла задовольняли потреби не лише княжого, монастирського чи боярського станів, а й усього населення. У процесі розвитку художнє ремесло близько стикалося з народно-декоративним мистецтвом, з якого запозичувало композиційні та іконографічні схеми. Вони відповідно переоблялися і створювали цільну художню систему. На зразках галицького прикладного мистецтва можна простежити й окремі елементи в декорі, які збереглися з дохристиянського періоду. Це стосується зображень на амулетах-змійовиках, а також у тератологічних зображеннях на виробах з бронзи, кістки, кераміки та каменю. Починаючи з XII ст. художнє ремесло в Галичі бурхливо розквіт-

Фрагменти скляного посуду XII ст., виготовленого в Галичі.

Fragments of glassware manufactured in Halych. 12th c.

Фрагменти скляного посуду з Галича. XII—XIII ст.

Fragments of glassware from Halych. 12th—13th cc.

ло, вироби ремесла через торговельні центри поширювалися не лише в Русі, а й поза її межами. Саме на цей період припадає становлення регіональної галицької школи зі своїм самобутнім обличчям.

До виробів з бронзи відноситься знайдений 1958 р. на околиці с. Сапогова поблизу Галича бронзовий водолій у вигляді грифона. Такого зразка водолії у вигляді грифонів, кентаврів, драконів та інших фантастичних тварин були поширені у середньовіччі в побуті князівського двору і церкви. Цьому виду виробів присвячено чимало наукової літератури [101]. Водолії датуються XI—XIII ст. Вони були і в західних, і в східних країнах, зустрічалися також і на Русі.

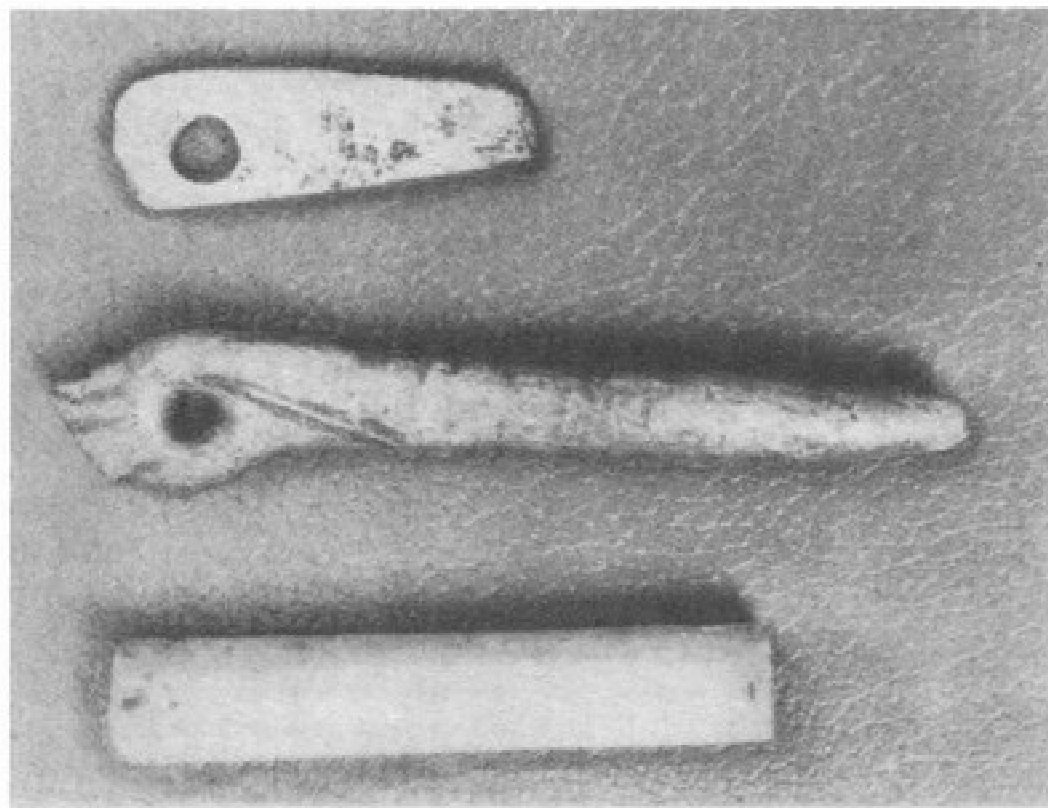
Як вважає Г. Вагнер, галицька знахідка має дуже мало спільного з тими середньовічними водоліями, що зображали грифона і були досить поширені і в Європі, і в Азії. У Галичі його зображення зустрічається на керамічних плитках, знайдених при археологічних розкопках. Мотиви грифона відомі також у Володимиро-Суздальських землях (XII — початок XIII ст.). Однак галицького грифоноподібного водолія не можна пов'язувати ні з володимиро-суздальськими грифонами, ні навіть з галицькими керамічними плитками, адже вони — орлиноголового виду (хоча галицькі мають інший характер, ніж володимиро-суздальські). Г. Вагнер доводить, що галицький водолій дуже подібний до птаха-сенмурва, який був популярним образом іранської міфології. Для сенмурва характерними є собакоподібна голова з відкритою пащею, дві простягнуті лапи і тулуб птаха з піднятим пташиним хвостом. Існують водолії XII ст., близькі за художнім образом до сенмурва. Ці водолії, як правило, західноєвропейського (лотарингського) виробництва. Та ідея поєднання функції водолія з образом сенмурва, мабуть, зародилася десь на Сході, а пізніше перейшла на Захід. Центром поширення таких водоліїв були придунайські країни, з якими Галицько-Волинське князівство підтримувало тісні зв'язки.

Водночас у самому Галичі ще в XII ст. було розвинуте бронзоливарне ремесло. Потрібно врахувати і факт контактів Галича з Візантією, звідки поширювалося чимало видів східного мистецтва у Західну Європу. Деякі спільні риси галицького водолія спостерігаються у новововідкритому рельєфі з драконом з Успенського собору XII ст. у Галичі. Ще однією характерною рисою галицького водолія є його бокові орнаментальні композиції в колі, яких немає в аналогіях такого виду виробів у всій Європі. Щоправда, В. Даркевич галицьку знахідку зіставляє з двома драконоподібними водоліями XII ст., які зберігаються в Мюнхенському й Баварському національних музеях [102]. Бронзовий водолій (висота 24 см), знайдений у с. Михайлівці на Дністрі, має вигляд півфігурного зображення людини і, можливо, є німецьким виробництвом. Аналогії таких водоліїв зустрічаються в музеях Берліна [103]. Декоративні мотиви бачимо часто й у виробах художнього ремесла Галича, знайдених, наприклад, на Юріївському. Це матриця з круглою формочкою для відливання ковтків з бронзи та інших благородних металів. Декоративний візерунок формочки, складений з характерного для галицьких виробів перехрестя, відповідає зображенню на водолії такого декоративного елемента не тільки за формою, а й за розміром.

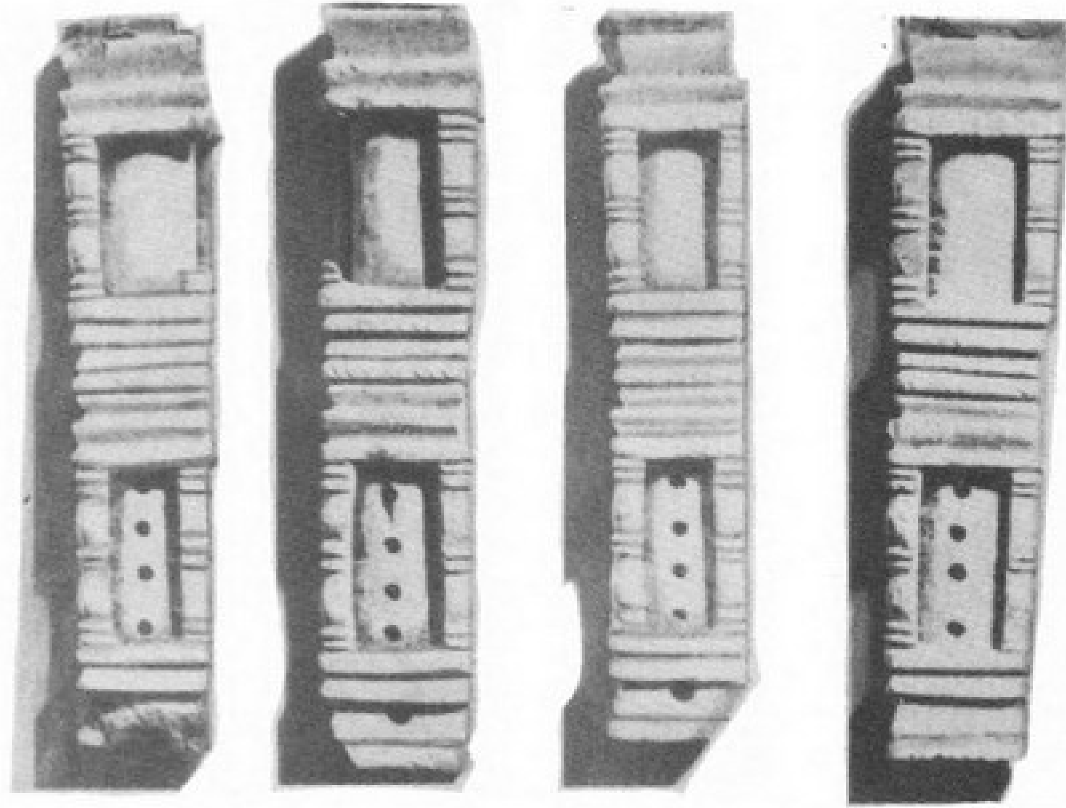
Немає сумніву, що галицький бронзовий водолій — твір галицького майстра, котрий на основі переосмислення західноєвропейських та східних зразків створив свою річ, яка не має аналогій.

Розвиток художнього ремесла у стародавньому Галичі бере початок з періоду формування давньоруських міст (VIII—IX ст.). Коли остаточно сформувалася Київська держава, ремісники вже досконало володіли ковальством, карбуванням, ливарництвом, технікою перегородчастої емалі тощо. Предмети художнього ремесла потрапляли на Русь з інших країн, зокрема, як уже зазначалося, з Візантії. На території України знайдено чимало скарбів, які походять зі східних та західних країн. У 1908 р. в Крилосі на митрополичому полі при оранці виявлено срібні речі VI—VII ст., що нині зберігаються у Львівському музеї українського мистецтва. Першу публікацію про цей унікальний скарб зробив у 1913 р. І. Свєнціцький [104]. Іншу публікацію підготував В. Кропоткін у 1971 р. [105]. За нею до скарбу входили такі речі:

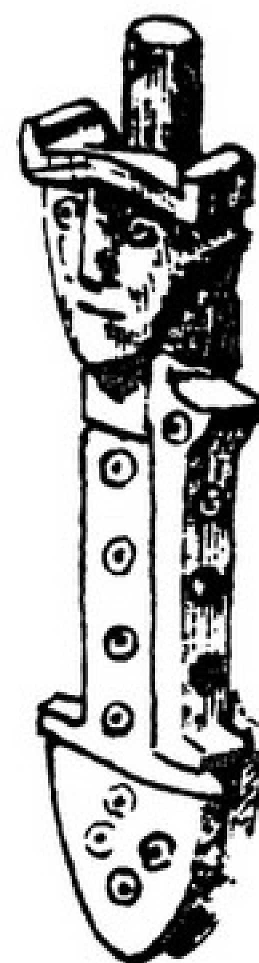
1. Срібна чаша-дискос, прикрашена гравірованим орнаментом рослинного й геометричного характеру з позолотою й черню. На зворотному боці дна є грецьке клеймо. Діаметр чаші — 19,3 см, висота — 6,8 см, ширина піддона — 10,8 см, висота піддона — 2 см, ширина бортика — 1,5 см.

Кістяні стилоси з Галича. XII ст. *Bone styles from Halych. 12th c.*

Кістяна частина виробу невідомого призначення з чотирьох боків. XII ст. *Bone part of an article of unknown purpose, view from four sides. 12th c.*

Кістяна фігурка татарина із Звенигорода. XII ст. (За Я. Пастернаком).

Bone figurine of a Tartar. Zvenyhorod. 12th c. (After Ya. Pasternak).

Кістяні вироби: гребені, декоративні пластинки, стилоси, гральна кістка. XII—XIII ст.

Bone articles: combs, decorative plaques, styles, die. 12th—13th cc.

2. Два уламки верхньої частини срібного візантійського посуду з потовщеним бортиком і двома горизонтальними рівчаками під вінцем. На його зовнішньому боці бачимо вигравіруваний рослинний орнамент у вигляді стилізованої восьмипелюсткової квітки з листочком. Їх розміри — 10,8 і 8,1 см.

3. Срібна скручена нашийна гривна із замком та подвійною петлею, один кінець якої має восьмигранне закінчення, другий — розплющений і загнутий у вигляді гачка. Гривна погнута, її приблизний діаметр — 25—27 см, розміри — 34×22,3 см; діаметр дроту — 0,8 см.

4. Срібний браслет з розширеним восьмигранним кінцем, прикрашений орнаментом у вигляді крапок. Його розміри — 10×7,5 см, діаметр — 1,6 см (у перетині).

5. Аналогічний браслет меншого діаметру розміром 8,8×6,5 см.

6. Половинка аналогічного браслета розміром 6,5×4 см, його діаметр — 1,7 см (у перетині).

7. Срібний підковоподібний браслет, виготовлений із грубого ромбоподібного дроту. Його розміри: діаметр браслета — 9×7,5 см, діаметр дроту — 0,6 см (у перетині).

8. Срібний браслет, виготовлений із прямокутного обрубаного на кінцях дроту. Його розміри — 5,5×5 см.

9. Срібна обручка, виготовлена з ромбоподібного дроту. Розміри обручки — 4,4×4 см.

Чашу-дискос і два уламки з посуду слід вважати предметами візантійського прикладного мистецтва. Інші речі В. Кропоткін відносить до місцевих (VIII—IX ст.). Срібна чаша з Крилоса, на думку вченого, є унікальним витвором візантійського мистецтва, хоч аналогії з подібним зображенням на дні дискоса (хрести в розетках) зустрічаються на деяких ранньовізантійських виробах з Подніпров'я (Мале Перещепине) та Прикам'я (Калганівка, Климове, Слудка, Турушеве). Така група посудин-дискосів пов'язана з християнською Євхаристією, тому дослідник відносить їх до періоду імператора Іраклія. Це дає змогу пов'язати їх з константинопольським виробництвом періоду першої половини VII ст. Клеймо дискоса з Крилоса не має аналогій, і, як вважає В. Кропоткін, його вигляд і форма дають можливість віднести виріб до цієї групи й датувати цим же періодом.

Уламки другої срібної посудини він відносить до VI—VII ст., допускаючи, що ці посудини потрапили в Подністров'я, ймовірно, у період слов'яно-аварських походів у Візантійську імперію в VI—VII ст. На основі проведених аналогій він доходить висновку: скарб заховано до середини або в другій половині VII ст. Останнє припущення не відповідає дійсності, оскільки предмети невізантійського походження датуються пізнішим періодом. Це по-перше. По-друге, його віднайдено на митрополичому полі поблизу церкви у Крилосі, і він міг бути закопаний під час нападу золотоординців на Галич. Подібні срібні гривни із замком з подвійною петлею знайдено разом з монетно-речовим скарбом X ст. у с. Крилосі 1947 р. біля городища на Княжій горі. Тоді ж відкрито скарб куфічних монет, до якого входили аббасидські та сасанідські дирхеми. Скарб датується другою половиною X ст.

У 1896 р. віднайдено ще один срібний скарб у с. Демидові біля Миколаєва над Дністром, збережений у невеличкій глиняній посудині, закопаній на кладовищі. Горщик розсипався при розкопках, а срібні монети передано музеєві Львівської Ставропігії (тепер — Львівський національний музей). Серед них був браслет, складений з двох, злучених обручкою, частин, менші й більші нараменники зі срібної, зігнутої спірально стяжки, ковтки-кульчики, три намистинки, навушниці, три персні з печатками (перший — з крученого дроту, другий — з геометричним черленим рисунком на щитку, третій — з видаленим камінцем), а також 65 чеських монет XIII—XIV ст.

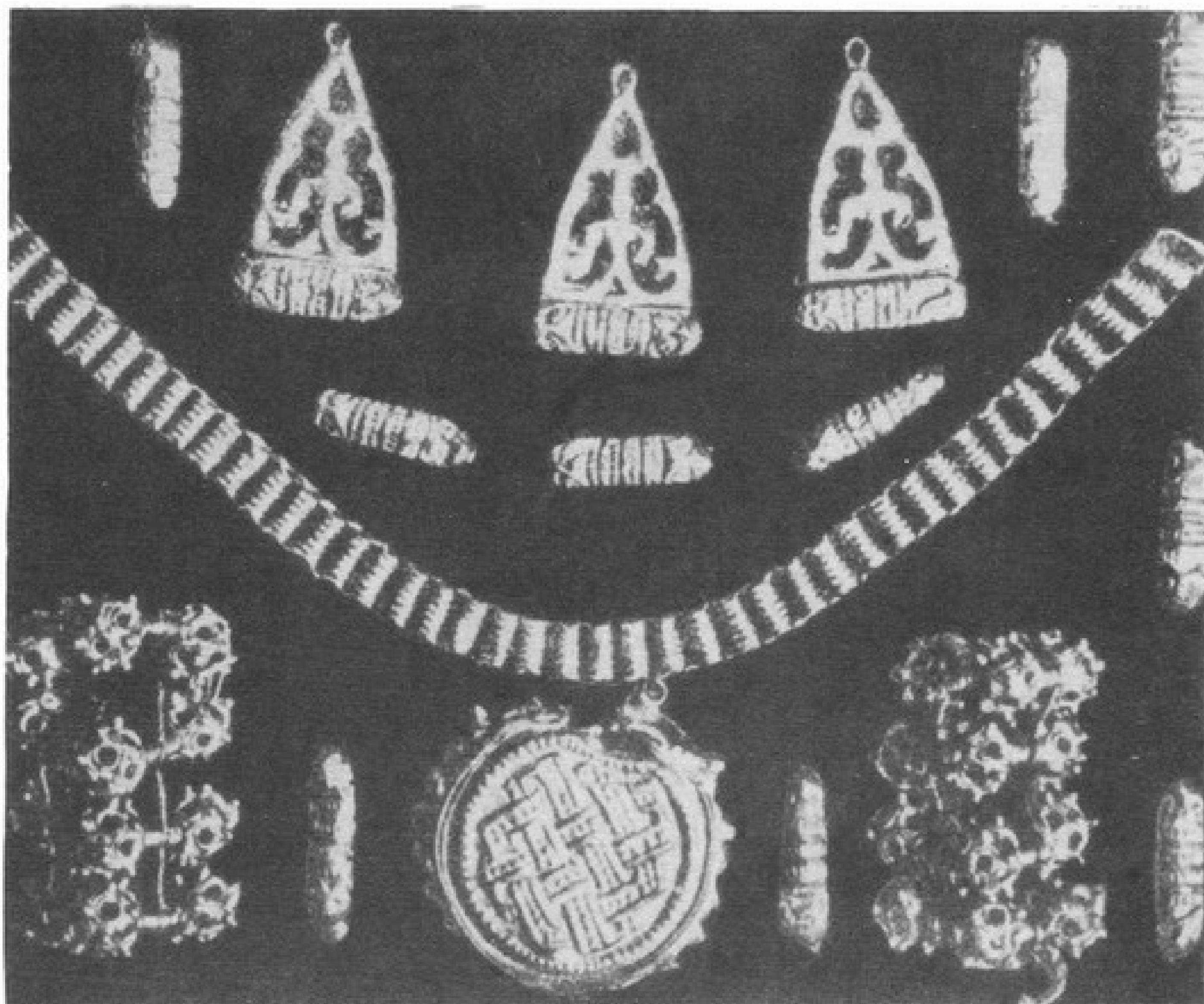

Кістяна ікона-складень з Плісненська. XII ст. (Реконструкція М. Левицького).

Bone icon — diptych from Plisnensk. 12th c. (Reconstruction by M. Levytsky).

Найпоширенішим видом художнього ремесла є метал. Поряд з керамікою, тканинами чи обробкою дерева він був досить розвинутим видом давньоруського ремесла. Саме у металі створено найкращі твори різноманітного призначення — і для церкви, і для потреб княжого побуту. До найдавніших виробів з металу, знайдених на території Галича, належить і знахідка з с. Сапогова, що біля Крилоса,— люстерко, мабуть, ще скіфського походження. Воно має вигляд полірованого кружка з бронзової бляхи з круглою ручкою. На Русі, як і у Візантії, церква була місцем зосередження мистецтва, у ній синтезовані праця архітектора, художника і майстра декоративно-прикладного мистецтва. Тому художнє ремесло, як і інші види мистецтва, розвивалося біля монастирів, зокрема в столичних містах. При монастирях споруджувалися різноманітні майстерні — художнього литва, ювелірні, бляхарські, керамічні, склярські тощо. Такі ж майстерні, які забезпечували побут кожного двора, знаходилися при княжих резиденціях. Існували майстерні й для забезпечення широких верств міського насе-

лення. Зразками для розвитку на Русі художнього ремесла, зокрема ювелірних виробів, були передусім візантійські. Мистецтво візантійських майстрів, яке проникало на Русь, створювало певні зони впливу, чим сприяло пробудженню творчих сил місцевих ремісників. Чимало візантійських виробів були свого роду зразками, на які рівнялися інші, їх просто копіювали. Здебільшого місцеві майстри намагалися пристосувати візантійські мотиви до форм і традицій слов'янського світу. Пізніше під впливом народної творчості греко-фінікійська хвиля у прикладному мистецтві стає незначною, а на початку XIII ст. зовсім спадає. У цей період особливого розвитку набуває ремесло міських майстрів, незалежних від монастирів і княжого двору. Спочатку міські ремісники звертали пильну увагу на княжі та боярські пишні вироби. Засвоївши мотиви і форми візантійського чи західноєвропейського мистецтва, майстри-ювеліри створювали прекрасні вироби зі срібла з черню, які були не гірші, ніж вироби княжих майстерень. Наприкінці XIII ст. художнє ремесло стає більш однорідним і органічно входить до руської середньовічної культури.

Частина виробів із срібного скарбу XI—XII ст. з Вербова (внизу парадний ланцюг-барма з круглою капторгою та двома аграфами).

Articles from the silver hoard of the 11th—12th cc. from Verbiv (bottom — chain with a round pendant and two agraffes).

Скарб срібних арабських монет дирхемів, знайдений у Крилосі. X—XI ст.

Hoard of Arabian silver dirhems found in Krylos. 10th—11th cc.

Кам'яна ливарна формочка для іконок типу «Знамення Богородиці». XII ст.

Stone mould for icons of the Virgin of the Sign type. 12th c.

Серед давньоруських міст з розвинутим художнім ремеслом особливе місце посідає Галич. Упродовж довголітніх археологічних розкопок на території Галича віднайдено велику кількість предметів художнього ремесла, що їх часто відносили до імпортного виробництва. Ще в 1940—1941 рр. при археологічних дослідженнях на монастирищі Юріївське, які провадились на чолі з археологом Я. Пастернаком, відкрито справжній промисловий комбінат: ювелірна, бронзоливарна, бляхарська, ковальська, склярська й гончарська робітні.

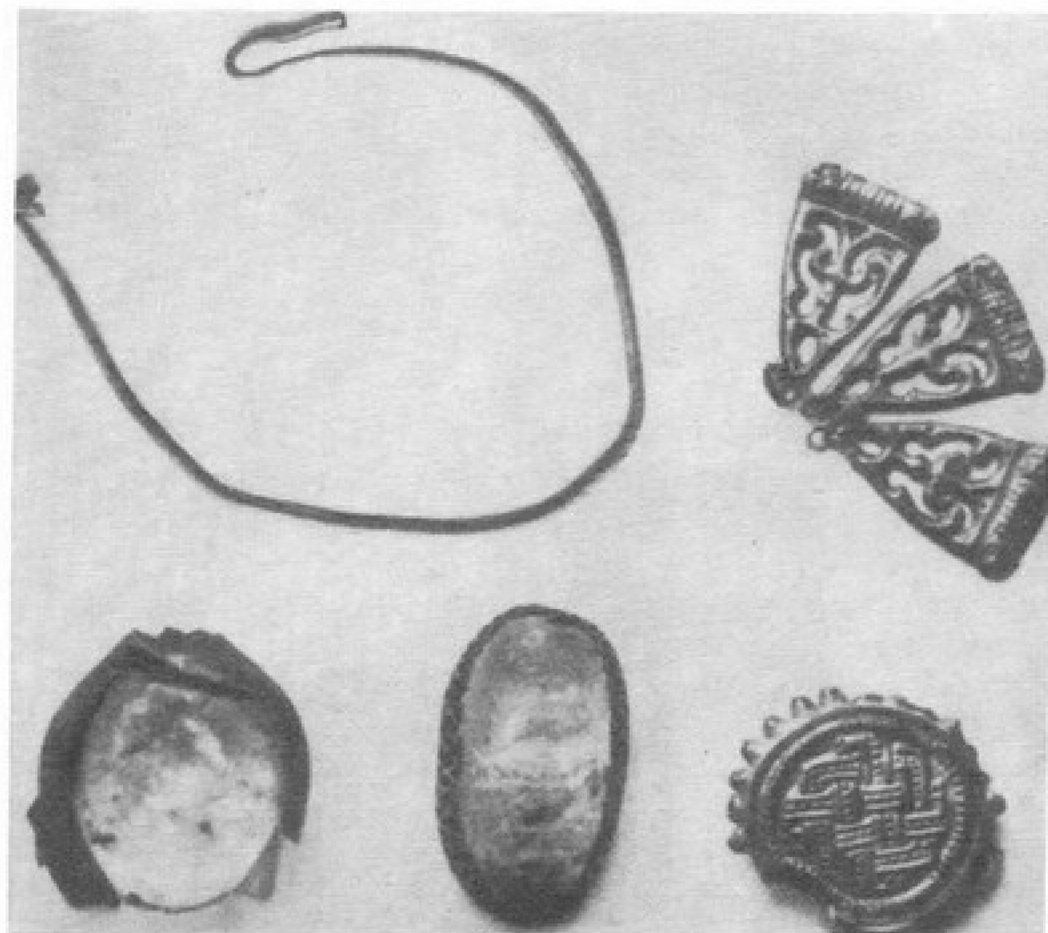
При монастирищі на місці колишньої ювелірної майстерні знайдено три матриці для вироблення способом тиснення срібної бляхи пластинок для оздоблення поясів та браслетів. Одна з цих матриць мала розміри 37×9 мм і вигляд розрізаного навпіл валочка. Нижня частина його гладка, а на верхній, опуклій, на обох кінцях є зображення стилізованої голови тварини (можливо, лева). Між голівками йдуть упоперек матриці три пластичні карбовані пружки, розділені двома такими самими гладкими пружками. Інша подібна матриця була дещо менша: 27×7 мм. Вона мала на кінцях також стилізовані голівки тварини (лева) з пластичними пружками і поперечними насічками, а посередині матриці йшов упоперек гладкий пластичний пружок. Третя матриця була ще меншою (20×5 мм), зовсім гладка, не орнаментована.

На місці, де стояла бронзоливарна майстерня, знайдено безліч шматків бронзового шлаку, кільканадцять дрібних безформних шматків плавленої бронзи, а також три матриці з твердої опоки. Одна з цих матриць призначалася для відливу бронзових двораменних хрестиків з нерухомим вушком та трьома кульками на кінцях рамен для закріплення верхньої другої частини

матриці. Розміри всієї матриці становлять 72×52×22 мм, а самої формочки для хреста — 22×29 мм. Інша матриця — двостороння. На одній зі сторін розміщено формочку для відливання круглих, опуклих ковтків (підвісок з бронзи, срібла чи золота), де стоять упоперек карбовані обвідки, а посередині — стилізоване зображення двох пташок з поверненими назад голівками (частину матриці з голівками відбито). Ця формочка має у діаметрі 40 мм, заглиблення посередині — 5 мм. З другого боку матриці є формочка для відливання з такого ж матеріалу круглих, опуклих підвісок-ковтків зі скісно гратованою поверхнею з кульками по обвідку. Розмір формочки — 47 мм, заглиблення посередині — 5 мм. Зверху на торці матриці — ритований орнамент у вигляді ромба (10×13 мм) з чотирма двораменними хрестиками посередині та одним — збоку. Третя матриця також двостороння: з одного боку — формочка на двораменний хрестик (20×26 мм), а з другого — формочка на лунницю, вкриту сітковим орнаментом. Матриця пошкоджена. Її розміри — 35×32×10 мм (опис подаємо за Я. Пастернаком).

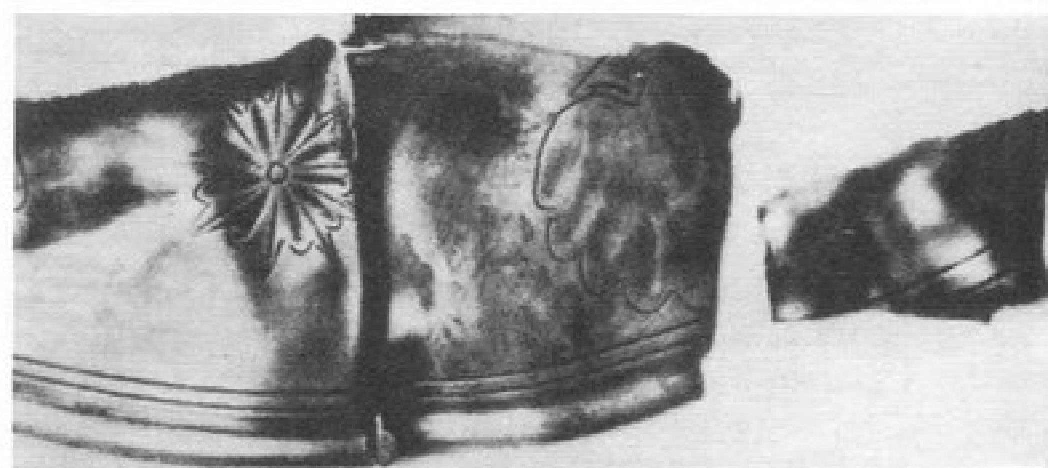
На місці цієї майстерні віднайдено чимало інших різноманітних дрібних виробів з бронзи побутового призначення.

Про бляхарську робітню на Юріївському свідчать залізні ножиці для краяння бляхи, багато зразків бронзової бляхи, кілька десятків маленьких скручених ліечок з бронзової бляхи та ін. Місце ковальської майстерні позначено шматками залізного шлаку та залізними півфабрикатами. Знайдено уламки господарських знарядь, залізних приладів та ін. На існування там склярської майстерні вказували шматки скляного шлаку, залишки скляних виробів і велика кількість різнобарвних скляних браслетів. Тут також виявлено й велику гончарну піч, що забезпечувала населення ужитковим посудом.

Вироби із срібла — обручі, підвіски та оправа вічок перснів. XI—XII ст.

Silver bracelets, pendants and settings for signet-rings. 11th—12th cc.

Частина срібного посуду із скарбу, знайденого в Крилосі.

Articles from the hoard found in Krylos.

Бронзовий водолій з Переяслава. XII — поч. XIII ст.

Bronze water vessel from Pereyaslav. 12th — early 13th cc.

Майстерні з виробництва художнього ремесла були, напевне, і при інших монастирях Галича. Та найбільшим осередком виробництва різноманітного художнього ремесла стали майстерні на Золотому тоці, який був обстежений ще Я. Пастернаком. Учений виявив на ньому чимало різноманітних речей. Це хрестики-енколпіони, трибусинні кульчики, срібний браслет, золотий емальований ковток, срібний дармовис, керамічні плитки з грифонами, а також окремі знахідки різних металевих, скляних, кісткових та глиняних виробів господарського чи особистого вжитку. На Золотому тоці виявлено також вироби з каменю — карніоловий маленький рівнораменний хрестик. Серед слідів дерев'яного будинку на Золотому тоці знайдено живе срібло, аналогії якого ніде не зустрічалося. Я. Пастернак припускає, що в часи Осмомисла при князівському галицькому дворі міг бути свій алхімік, котрому живе срібло було потрібне для актуальних

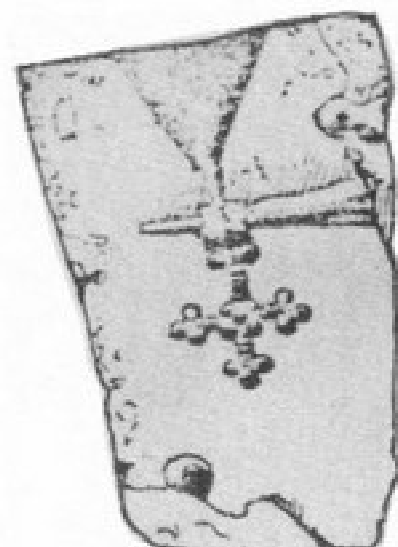
на той час дослідів над перетворенням неблагородних металів у благородні.

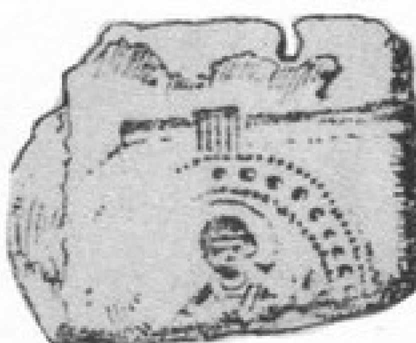
Найунікальнішою і найціннішою серед знахідок 1940 р. став золотий ковток з перегородчастою емаллю. За описом Я. Пастернака, ковток-кульчик торбинкового зразка було прикрашено стилізованим геометричним орнаментом та дрібними двораменними хрестиками. Він всередині порожній, згори відкритий, має

Про наявність широкого багатогалузевого виробництва художнього ремесла при княждворі, зокрема художнього лиття, засвідчує археологічне відкриття, здійснене експедицією 1981 р. на чолі з В. Ауліхом. Тут, на Княжій горі, відкрито приміщення, в якому знайдено матриці, подібні до матриць з монастирища Юріївське, ряд бронзових виробів: оковки і застібки для книжок, нашивні бляшки для одягу, залишки

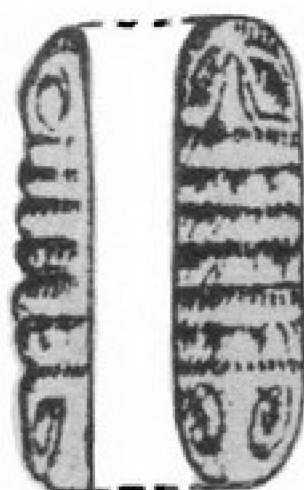

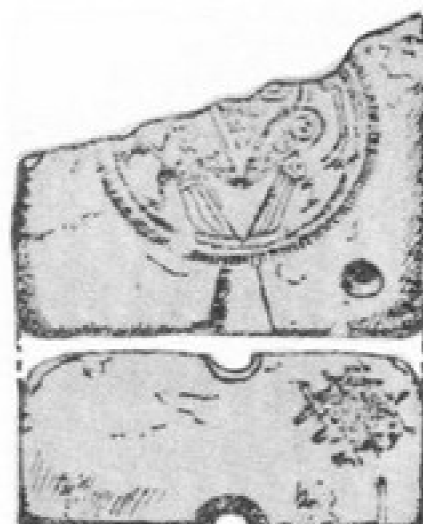

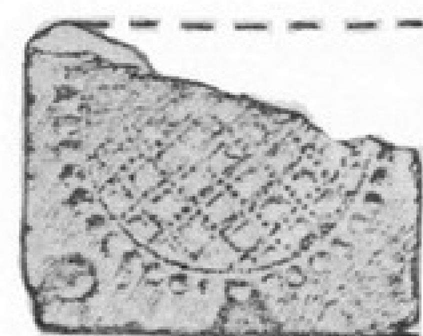

Частина кам'яної ливарної форми з Галича. XII ст.

Part of a stone mould from Halych. 12th c.

Бронзова матриця для виготовлення медальйонів з перегородчастої емалі. XII ст.

Bronze mould for making cloisonne enamel medallions. 12th c.

Кам'яні бронзові матриці з давнього Галича. XII—XIII ст.

Stone and bronze moulds from Halych. 12th—13th cc.

п'ять дірочок, у яких були спочатку на коротких штифтах маленькі кульки. Висота всього ковтка разом з каблучкою — 37 мм, найбільша ширина — 25 мм, вага — 11,7 г. Учений вважав, що це — витвір візантійських ювелірів. Крім цього ковтка, на Золотому тоці знайдено шматок бронзового дроту, обвиненого золотою бляшкою, а зі срібних виробів — три пари трибусинних кульчиків київського зразка (два кульчики пошкоджені — без однієї і двох бусин) [106]. На цьому місці виявлено дещо більшу нагрудну прикрасу зі срібла, дармовис з карбованим вушком, прикрашеним тиснутим стилізованим орнаментом.

На Золотому тоці знайдено декілька нагрудних хрестиків-енколпіонів різної величини та кілька звичайних хрестиків, один з яких — у колі з поперечками на раменах. До пам'яток церковного інвентаря належать два списи для причастя, один кінець яких розширений у формі лопатки, а другий загострений (такі списи знайдено у Крилосі ще раніше) [107]. Цікава знахідка — бронзовий ковток давнього зразка (X ст.). Це півмісяць, обернений вниз, з хрестиком між ріжками, нанизаним на намисто. До жіночих прикрас відносять і два чільця з вузьких прутиків бронзової бляхи, прикрашені литим штампованим прямолінійним орнаментом, а також шість перснів та малий дротяний браслет. Важливою знахідкою є половина приладу для витискання знаків із зображенням пташки на свинцевих печатках-пломбах.

стулок хрестів-енколпіонів. Віднайдено також три кам'яні іконки: дві відлиті, трохи окислені,— з бронзи. Важливою знахідкою, що вказує на розвинуте ливарне виробництво, було виявлення у приміщенні великої кількості тигельків (близько 154 шт.) із залишками слідів від бронзи і срібла для відливання предметів з дорогоцінних металів. Така кількість тигельків, накопичена на одному місці, не зустрічається більше ніде на території України. Поряд знайдено вісім матриць для виготовлення різної форми нашивних бляшок, окремих частин складних пустотілих прикрас із тонких листків срібла й золота, що вказує на зв'язок цього приміщення з бронзоливарним і ювелірним виробництвом [108].

Про існування в Галичі міського художнього ремесла, незалежного від княжих і монастирських виробництв, засвідчує відкриття майстерень на Підгородді, виявлених В. Гончаровим при археологічних розкопках 1951 р. Це залишки кількох глинобитних печей, горна для виплавлення міді, відходи бронзоливарного виробництва, сліди горна для виплавлення заліза, бляхарські майстерні тощо.

Вироби міських ремісників, знайдені при археологічних відкриттях, складаються з обмеженої кількості предметів, зокрема гривен, нескладних браслетів, перснів, зроблених з круглого та гранованого дроту, а також типових бронзових побутових прикрас на зразок трибусинних підвісок-лунниць, дармовисів.

Художнє ремесло, зокрема побутового характеру, розвивалось і в сільській місцевості. Це ковальські, ювелірні й гончарські вироби, розраховані на обмежене коло людей. Біля княжих столичних міст знаходилися цілі промислові села, що виготовляли продукцію для міського населення. Наприклад, біля Галича розміщувалося ремісниче село Боднарів, де займалися винятково виробами з дерева. У Сапогові працювали шевці-кожум'яки, а в Гуті — гутники.

Поширеним видом декоративно-прикладного мистецтва на давньоруських землях була емаль. Вона потрапила на Русь із Візантії, яка в свою чергу успадкувала її від культури стародавнього Сходу. Емалеві вироби були двох видів: віконцева (виїмчаста) і перегородчаста. У першому випадку на золотій чи срібній пластинці видовбували жолобки, чи так звані віконця, які заповнювали різнобарвним сплавом, у другому припаювали до пластинки золотий або срібний дротик, що створював контур бажаного рисунка. Розтоплений емалевий сплав або порошкоподібна маса заповнювала жолобки чи площини між контурними дротиками і піддавалася термічній обробці. В Русі, в тому числі і в галицьких землях, відомі вироби обох технік.

З літописних та інших літературних джерел довідуємося, що князь Володимир Василькович (1270—1288) пожертвував перемишльській катедрі Євангеліє-апракос, оздоблене золотом та перлами. Люблінській церкві пожертвував той же князь Євангеліє, яке окував золотом, дорогим камінням і перлами. Ісус на ньому був виконаний з золота, ланцюги — з фініфті. Інше ж Євангеліє-апракос було покрите оловитом.

Фігурною й орнаментованою емаллю декоровано ковтки-підвіски, всередині яких були ароматичні речовини. Їх прикріпляли до чілець (прикраса для голови) або носили на грудях як медальйон. Емаллю декорували кільця княжих і боярських ланцюгів (барм), нагрудні хрести (енколпіони) та медальйони. Коштовність матеріалу для емалевих виробів вимагала високої майстерності при їх виконанні.

Не всі предмети з емалі були візантійським імпортом. Навпаки, є чимало речей місцевої роботи.

У 1975 р. у видавництві «Наука» вийшла монографія Т. Макарової «Перегородчасті емалі Давньої Русі», де вперше зроблено огляд майже усіх відомих пам'яток емалевого виробництва. Як бачимо з каталогу творів, доданого до книги, дослідниця мала у своєму арсеналі 158 одиниць. Внаслідок детального порівняльного аналізу збережених в оригіналах або відтворених у малюнку виробів дослідниці вдалося зробити узагальнення і висновки про виникнення цього виду мистецтва на Русі. З пам'яток давнього Галича Т. Макарова розглядає тільки дві речі: не збережений, але відомий з фотографії та малюнка ковток, знайдений ще Я. Пастернаком, і трапецієподібну нашивну бляшку. Вона відносить ці речі до системи давньоруських виробів. Ковткам як одній з типових частин головного убору давньоруської жінки Т. Макарова присвятила окремий розділ. Розглядаючи проблему походження цього виду прикрас, дослідниця говорить про те, що між візантійськими і давньоруськими ковтками — довгий шлях розвитку і проміжні ланки між ними втрачено. Однією з цих ланок, на її думку, може бути ковток з Галича. З руськими ковтками його споріднює загальна будова, а візантійські впливи позначилися на суцільному заповненні площин малими хрестиками в кружечках і емаллю з рослинним орнаментом [109].

Галицький ковток — єдиний у своєму роді і не має аналогій серед давньоруських виробів. Чи це виріб місцевого характеру, чи греко-руських майстерень — гадати зараз важко. Цьому можуть допомогти тільки нові знахідки. Т. Макарова робить спробу віднести його за близькістю орнаментальних сюжетів і колірної гами до майстерні Лазаря Богші, творця відомого науці емалевого хреста Єфросинії Полоцької (1161) [110]. Цього майстра вважали київським ювеліром.

Трапецієподібна бляшка з емаллю з огляду на її форму й орнамент не викликає сумнівів у Т. Макарової щодо призначення її як частини жіночої прикраси нашивного чільця чи діадеми. Цю прикрасу вона вважає високопрофесійним твором. Дослідниця мала тільки дві речі з Галича, проте вона припускає, що там діяла емальєрна майстерня [111]. Сьогодні нам відомо тільки чотири вироби з перегородчастою емаллю. Два з них у порівняльному плані використала, як уже зазначалося, у своїй книзі Т. Макарова. З-поміж них особливої уваги заслуговує золотий колт, знайдений під час археологічних досліджень Княжої гори у Галичі 1940 р. Він мав форму кошичка. Його корпус творили дві спаяні мисочкуваті вигнуті золоті пластинки півмісяцеподібної форми з прикріпленим до них високим вушком. Зовнішнє ребро прикрашали п'ять золотих кульок (втрачених). Діаметр корпуса колта — 25 мм, висота разом з вушком — 37 мм. Зовнішня поверхня бокових пластинок корпуса покрита оригінальними орнаментальними композиціями, виконаними у техніці перегородчастої емалі. З обох боків колт за периметром оточували два паралельні рядки квадратиків чорного кольору. Простір між ними був заповнений рядками трикутників та маленьких кружечків з хрестиками всередині. Крім згаданих квадратиків, усю композицію вирішено в синьому, червоному і голубувато-білому кольорах. Центральна частина кожної зі сторін різна.

На одному боці в центрі розміщено в колі символ дерева життя у вигляді хреста з чотирма пагінцями. Зображення складається з трикутної форми — кореня і стебел, які від нього відходять. Решту площі заповнено безліччю маленьких кружечків з хрестиками. На зворотному боці (посередині) — подібне зображення дерева життя у вигляді чотирираменного хреста з пагінцями на кінцях рамен, на фоні двох горизонтально розміщених щитків серцеподібної форми. Решту площі заповнено стилізованим рослинним орнаментом у вигляді плетінки спірально вигнутих пагінців. Сюжет проростаючого пагінця символізував появу нового життя, він пов'язаний з весільно-обрядовими мотивами, тому наша знахідка могла належати до весільного жіночого убору. Це підтверджує і такий факт, що колт прикрашено емаллю з обох сторін. Цей колт не має аналогій серед відомих ювелірних виробів Давньої Русі.

Однак подібні орнаментальні сюжети широко використовувалися давньоруськими емальєрами і в інших містах.

Давньоруські прикраси дуже часто виконували функцію оберегів, а їх орнаментика мала глибокий символічний зміст.

Особливо поширений мотив дерева життя — крину. Б. Рибаков доводить, що стилізовані рослинні орнаменти, зокрема символ дерева життя, зумовлений культом сил природи, який зберігся з дохристиянських аграрних релігій [112].

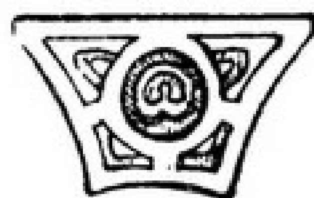
Мотив хрестиків у кружечках Т. Макарова трактує

як один з варіантів городків — символу огородженого простору, домашнього затишку, які передають добрі побажання, поширюючи їх на житло [113]. Цей орнаментальний мотив виступає не тільки на згаданому колті, а й на хресті для Єфросинії Полоцької роботи Лазаря Богші, датованої 1161 р. На близькість обох виробів уперше звернула увагу Т. Макарова, котра вважає: такі стилістично подібні твори емальєрного

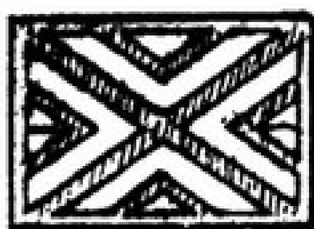
Реконструкція корони Данила Романовича. XII—XIII ст.

Reconstruction of the crown of King Danylo Romanovych. 12th—13th cc.

Частина емалевої прикраси для діадеми. XII ст.

Part of an enamel adornment for a diadem. 12th c.

Пластинка з емалями з Галича. XII ст.

Enamel plaque from Halych. 12th c.

мистецтва, виходячи з дати хреста Лазаря Богші, можна датувати другою половиною XII ст.

Виникає також проблема походження місця виробництва цих творів. Деякі дослідники, наприклад Л. Алексеєв та Г. Штихов, вважають Богшу полоцьким майстром, вихідцем з місцевої школи. Т. Макарова, враховуючи стилістичні особливості його творів, пов'язує особу Богші з київською школою і припускає, що він міг заснувати у Полоцьку тимчасову майстерню для виконання замовлення Єфросинії Полоцької.

Кольорова гама галицького колта, де переважають синій, червоний і білий кольори, а чорний відіграє другорядну роль, пов'язує його більше з київською школою. Найімовірніше, що і Богша, і творець галицького колта були вихідцями з однієї київської школи. Виникає запитання: колт створено у давньому Галичі чи звідкілясь завезено? Сучасні археологічні дослідження дають змогу схилятися до першого припущення, оскільки знахідки, виявлені останнім часом на території Галича, безперечно підтверджують місцеве виробництво жіночих прикрас, декорованих перегородчастими емалями. Такого зразка ковтки були поширені на Київщині та Чернігівщині. Близький до галицького ще один ковток, знайдений у Володимирі на Клязьмі, очевидно, завезений з Галича.

До елементів, пов'язаних з жіночими прикрасами, належить і частина золотого виробу трапецієподібної форми 16×27 мм, прикрашена орнаментом перегородчастої емалі. Тут застосовано своєрідну кольорову гаму — білий, червоний і голубий кольори. У центрі пластинки зображено трилисту лілею, а з боків від неї — чотири пагінці. Очевидно, це одна з крайніх пластинок золотої діадеми.

Ще одним елементом, який можна віднести до фрагментів жіночої прикраси, є бронзова пластинка 14×19 мм із збірки краєзнавця Л. Чачковського, прикрашена геометричними орнаментами, виконаними у техніці виїмчастої емалі. Емаль цієї пластинки червона і жовта.

У 1972 р. при розкопках на княждворі знайдено предмет, прикрашений з одного боку перегородчастою емаллю. Його діаметр — 42 мм. Він складається з двох випуклих круглих мисочкуватих золотих пластинок, з'єднаних дужкою, викарбуваною у вигляді рядка дрібненьких кульок. Дужку завершує подвійне вушко. На лицьовому боці зображено символ дерева життя, композиція якого добре заповнює всю її площину. Зображення цього дерева складається з чотирьох криноподібних пагінців, розгорнутих у різні боки від стилізованої крони дерева і його серцевини. Внизу, у трикутнику, який символізує корінь, зображено насіння — символ проростаючого життя. Кольорове вирішення медальйона побудоване на поєднанні зеленоголубої, білої та червоно-коричнюватої емалей, що особливо співзвучне із золотом медальйона. Декор галицьких перегородчастих і виїмчастих емалей завжди тісно пов'язаний з побутуючими в Україні, зокрема на Прикарпатті, фольклорними сюжетами. Отже, міське ремесло — масове й індивідуальне — розвивалося на основі народної творчості [114].

Заслуговує на увагу досконала техніка виконання предметів художнього ремесла, яка засвідчує високу підготовку майстрів-ювелірів. Це стосується, зокрема, детальної послідовності та порядку в напаюванні і розміщенні перегородок, які розмежовують гнізда для емалей. Цей медальйон трохи пошкоджений, що призвело до випадання частини емалі з гнізд. Описаний медальйон також не має повних аналогій серед відомих давньоруських коштовностей, за винятком подібних, хоч і не таких виразних зображень дерева життя, які зустрічаються на багатьох давньоруських виробах. Найчастіше вони виступають на колтах у комбінаціях з іншими фігурними зображеннями. Прикладом можуть служити опубліковані Т. Макаровою колти з Чернігова, Княжої гори в Києві та ін. [115].

Оригінальним, як уже зазначалося, у декорі галицьких виробів є колористичне і тональне вирішення. Ця особливість відрізняє галицькі вироби від виробів з інших центрів. Такі стилістичні особливості підтверджують їх місцеве походження. Медальйон з огляду на його односторонність слід вважати підвіскою до святкового намиста.

Нова знахідка на терені Галича — бронзова матриця для карбування бокових бляшок для колтів із зображенням пташки. Викарбувані на матриці заглиблення заповнювалися емалями. Як вважають дослідники, ця річ має особливе значення для історії галицького ювелірного мистецтва, оскільки є безсумнівним свідченням того, що тамтешні ювеліри володіли також складною технікою перегородчастої емалі [116]. Матриця має круглу випуклу форму діаметром 39 мм, товщина якої посередині 6 мм (з виїмкою у верхній частині). Виготовлено її, очевидно, способом відливання в односторонній ливарній формочці. На лицьовому боці посередині міститься заглиблене зображення птаха, обабіч котрого симетрично розміщено два зображення рогів. На давньоруських прикрасах такі роги символізують достаток, і, як правило, декоровані вони орнаментом, або так званими городками. Матриці для виготовлення колтів — знахідки рідкісні. Т. Ма-

карова при розгляді технології виготовлення давньоруських колтів, оздоблених перегородчастими емалями, згадує лише одну матрицю з розкопок В. Хвойки. Однак київська матриця конструктивно відрізняється від галицької. Вона складається з випуклої гладкої металевої форми і накладного шаблона з прорізним орнаментом.

Галицька матриця має заглиблене зображення

Срібний оклад «Галицького Євангелія». XIV ст.

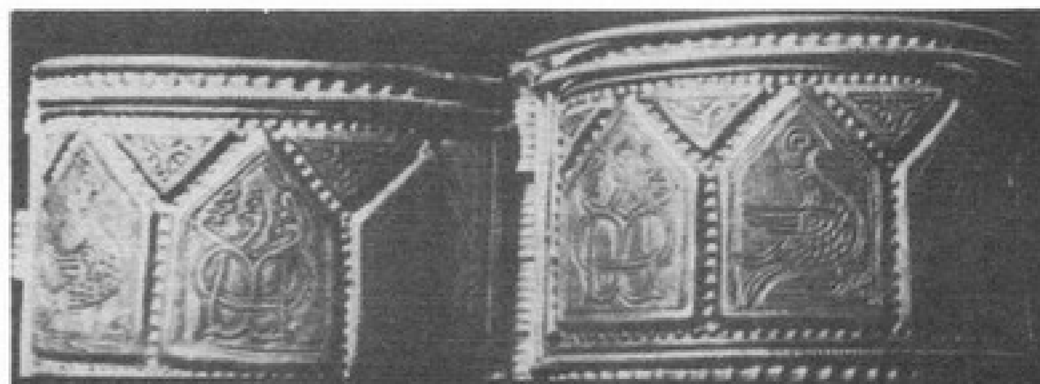
Silver mounting of the Halych Gospels. 14th c.

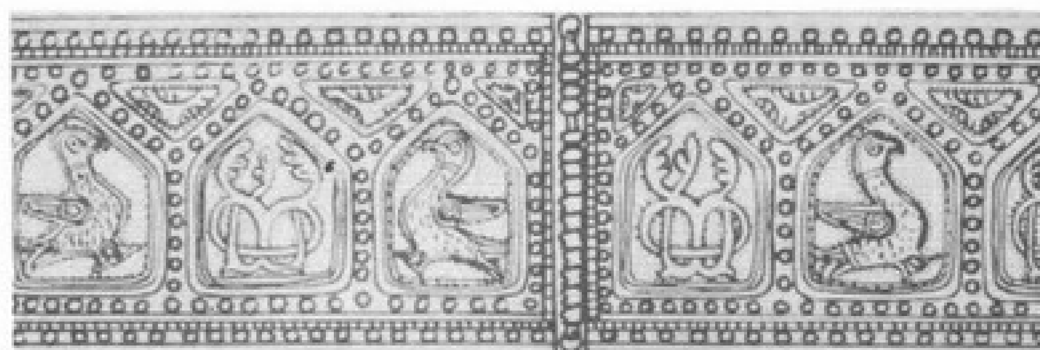
безпосередньо на самій основі. Матриці такого зразка, але з іншими зображеннями, знайдені на Райковецькому городищі.

Перегородчастими емалями прикрашено також хрести-енколпіони. До такого виду прикрас належить бронзовий енколпіон з емалями, умовно датований XI ст., знайдений при археологічних розкопках у Звенигороді [117]. Це хрестик з прямим закінченням рамен грецького зразка; на лицьовому боці є зображення розп'яття, а на зворотному — орнаментальний декор. На відміну від візантійських емалевих енколпіонів, тут бачимо своєрідне колористичне вирішення, де переважає синій, пурпуровий та білий кольори. Схематичне зображення розп'яття й орнаментальний декор, близькі до народних мотивів, дають підстави говорити про його давньоруське походження.

Окремі елементи галицьких прикрас з емалями дуже близькі за стилем і зображальною символікою до київських. Це може бути викликане прагненням галицьких ремісників наслідувати їх досконалі вироби. Не виключена також можливість навчання галицьких майстрів у київських ювелірних майстернях. Але як би там не було, наявність спільних рис у ювелірних виробах — безперечне свідчення культурних взаємовпливів і безпосередніх творчих контактів.

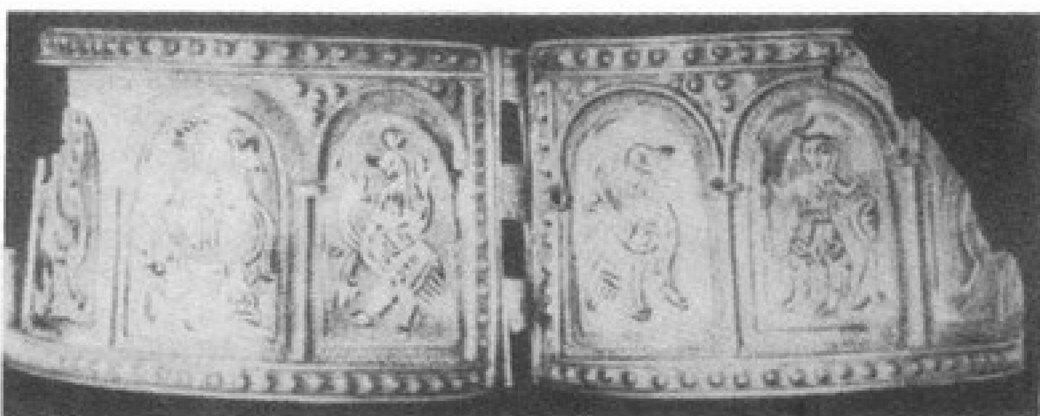
Чимало виробів із золота й срібла, прикрашених самоцвітами та перлами, входили в оздоблення ікон,

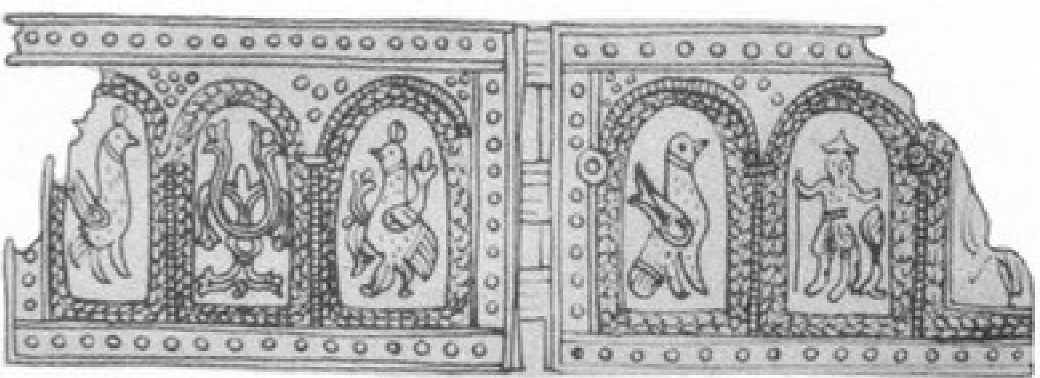

Срібний пластинчастий браслет з черню з с. Вікторів біля Галича. XIII ст. (Оригінал та графічна реконструкція).

Niello silver bracelet from the vil. of Victoriv near Halych. 13th c. (The original and its graphic reconstruction).

Срібний пластинчастий браслет з с. Молотова на Львівщині. XII ст. (Оригінал та графічна реконструкція).

Silver bracelet from the vil. of Molotiv, Lviv Region. 12th c. (The original and its graphic reconstruction).

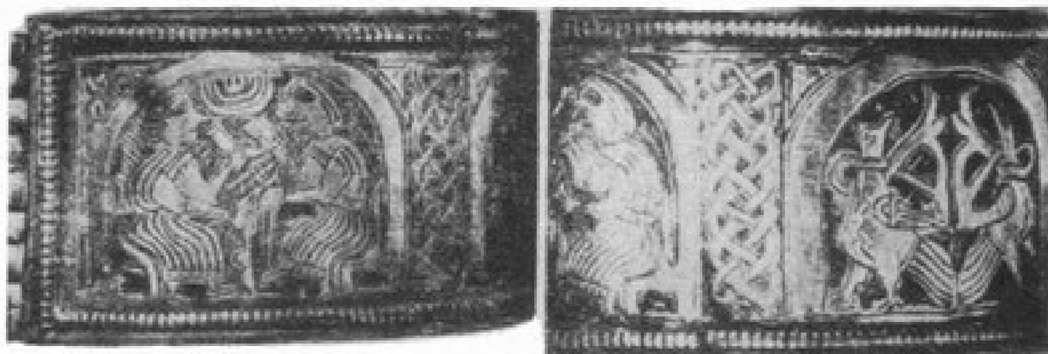
княжих і церковних реліквій, а також княжого одягу та військового спорядження. З літописних хронік довідуємося, що одяг князя Данила Романовича був напрочуд гарний: кульбака — з червоного золота, лук і меч прикрашені різними дивними виробами, каптан — із грецької золототканої парчі, облямований золотою мережкою, чоботи — із зеленої шкіри, також вишиті золотом. Є згадка про те, що коли Данило

будував м. Холм, то спровадив туди з усіх усюд «ковалів заліза, міді й срібла» [118].

Дізнаємося також з Галицько-Волинського літопису, що князь Володимир Василькович, небіж князя Данила, передав багатьом церквам ікони у коштовних шатах з самоцвітами. «Ікони золоті» пожертвував Володимир Василькович для церкви в Бересті, ікону, ковану сріблом, «з камінням дорогим», подарував церкві св. Димитрія, образ Спаса, окований золотом з дорогим камінням,— для церкви у Любомлі.

Коли Володимир Василькович тяжко захворів, він роздав своє майно убогим: «Золото і серебро, і каменіє дорогоє, і пояси золотії отца своего, і серебряніе, і свої, іже бише по отци своем стяжал, все розда і блюдо великое серебряное, і кубки золотіе і серебряніе, сам перед своїми очима поби і поля в гривні монисто великое золотое баби своей і матери своей поля і розосла милостиню по всей земли» [119]. Багаті й пишні убори представників княжого двору можна уявити з опису мініатюр «Трірської Псалтирі». Дізнаємося також, що велику роль у княжому побуті того часу відігравали золоті та перлові прикраси, браслети для зап'ястя, нашивки перлин і коштовного каміння, діадеми тощо.

Важливе для нас повідомлення польського хроніста Траскі про те, що коли поляки в 1340 р. заволоділи Львовом, то в їхні руки потрапили княжі скарби із золота, срібла й інші коштовності, накопичені впродовж століть. Серед них були дві княжі діадеми, золочений престол, оздоблений самоцвітами, багата мантія, хрести з щирого золота, з яких один мав великий шматок дерева «з господнього хреста». Усі ті скарби увійшли до складу коронної скарбниці у Кракові. В кафедральній скарбниці Вавеля донині зберігається золотий хрест прекрасної роботи. В описі другої половини XIX ст. йдеться про високий хрест греко-руської форми з частиною дерева з «господнього хреста», закритий немовби сіткою, сплетеною з безлічі малесеньких листків, пташенят, звірят й людських фігур, що мають гарну поставу й розкішний одяг. Серед чарівної мережки — 60 самоцвітів і 100 перлин [120].

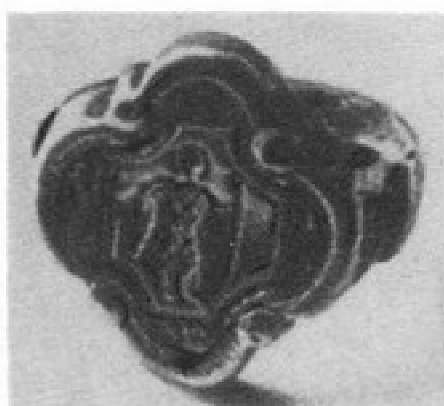

Срібні пластинчасті браслети з черню для зап'ястя, знайдені в Городищі. XIII ст. (Оригінали та графічна реконструкція).

Niello silver bracelets for wrist found in Horodyshche. 13th c. (Originals and their graphic reconstruction).

Золоті персні-печатки, знайдені археологами на терені Галицького князівства. XI—XIII ст.

Gold signets found by archaeologists in the territory of the Halych Principality. 11th—13th cc.

У період реставрації цього хреста у другій половині XV ст. на його підставці вміщено пластинку з гербом Яна Жеховського, єпископа краківського (1472—1488), герб капітули Краківської кафедри, а також польського орла. У книзі «Музеї Кракова» [121] подається детальний опис цього хреста, зокрема діадем, які складаються з прямокутних і квадратних пластинок, завершених фігурними зубцями. Всі квадратні частини

Корона короля Данила Романовича, прислана йому папою Інокентієм IV на його коронацію в Дорогочині. (За малюнком з оригіналу худ. А. Скрутка). 1253. (Перероблена пізніше на владичу митру).

Crown of King Danylo Romanovych sent him by Pope Innocent IV for his coronation in Dorohochyn. (After A. Skrutko's drawing of the original). 1253. (Later was changed into a mitre).

Частина золотої сережки київського типу XII ст., знайдена в Крилосі. ▷

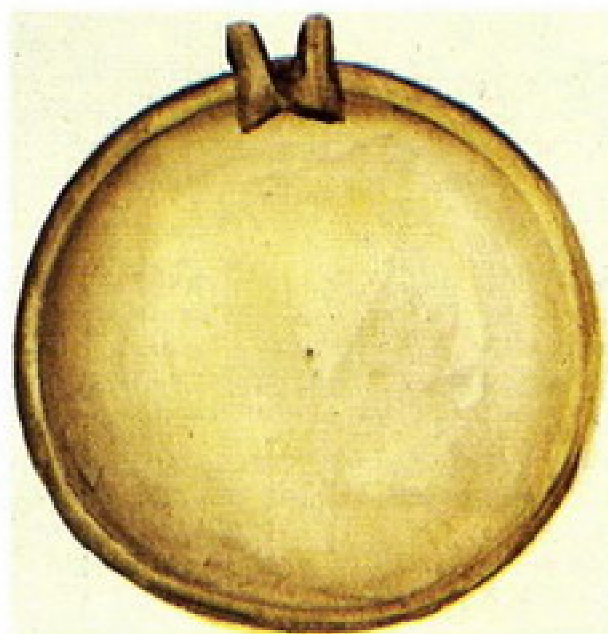
Part of a gold Kyiv-type ear-ring, 12th c., found in Krylos.

Золотий емалевий колт-кульчик із Золотого току в Крилосі. (Малюнок з оригіналу). XII ст.

Gold enamelled pendant from the Zoloty Tik area in Krylos. (Drawing after the original). 12th c.

Золотий емалевий медальйон з Крилоса. XII ст. (Лицьовий бік). ▷

Gold enamelled medallion from Krylos. 12th c. (Obverse).

Золотий емалевий медальйон з Княжої гори в Крилосі. (Малюнок з оригіналу). XII ст.

Gold enamelled medallion from Knyazha Hill in Krylos. (Drawing after the original). 12th c.

Срібні обручі-гривні із скарбу в Крилосі. XII ст. ▷

Silver bracelets and pendants from the Krylos hoard. 12th c.

Срібні позолочені нашивні пластинки для чільця. Галич. XIII ст.

Silver gilt plaques for a bride's headgear. Halych. 13th c.

Срібний пояс і підвіски із скарбу з с. Вербів. XII ст.

Silver belt and pendants from the hoard in the vil. of Verbiv. 12th c.

Срібні сережки із скарбу з с. Вербів. XII ст.

Silver ear-rings from the hoard in the vil. of Verbiv. 12th c.

Срібні сережки із скарбу з с. Вербів. XII ст.

Silver ear-rings from the hoard in the vil. of Verbiv. 12th c.

Срібний пояс і підвіска із скарбу з с. Вербів. XII ст.

Silver belt and pendant from the hoard in the vil. of Verbiv. 12th c.

Бронзовий браслет з с. Княже на Коломийщині. XII ст.

Bronze bracelet from the vil. of Knyazhe in Kolomiya area. 12th c.

Срібні кільця з с. Княже на Коломийщині. XII—XIII ст.

Silver rings from the vil. of Knyazhe in Kolomiya area. 12th—13th cc.

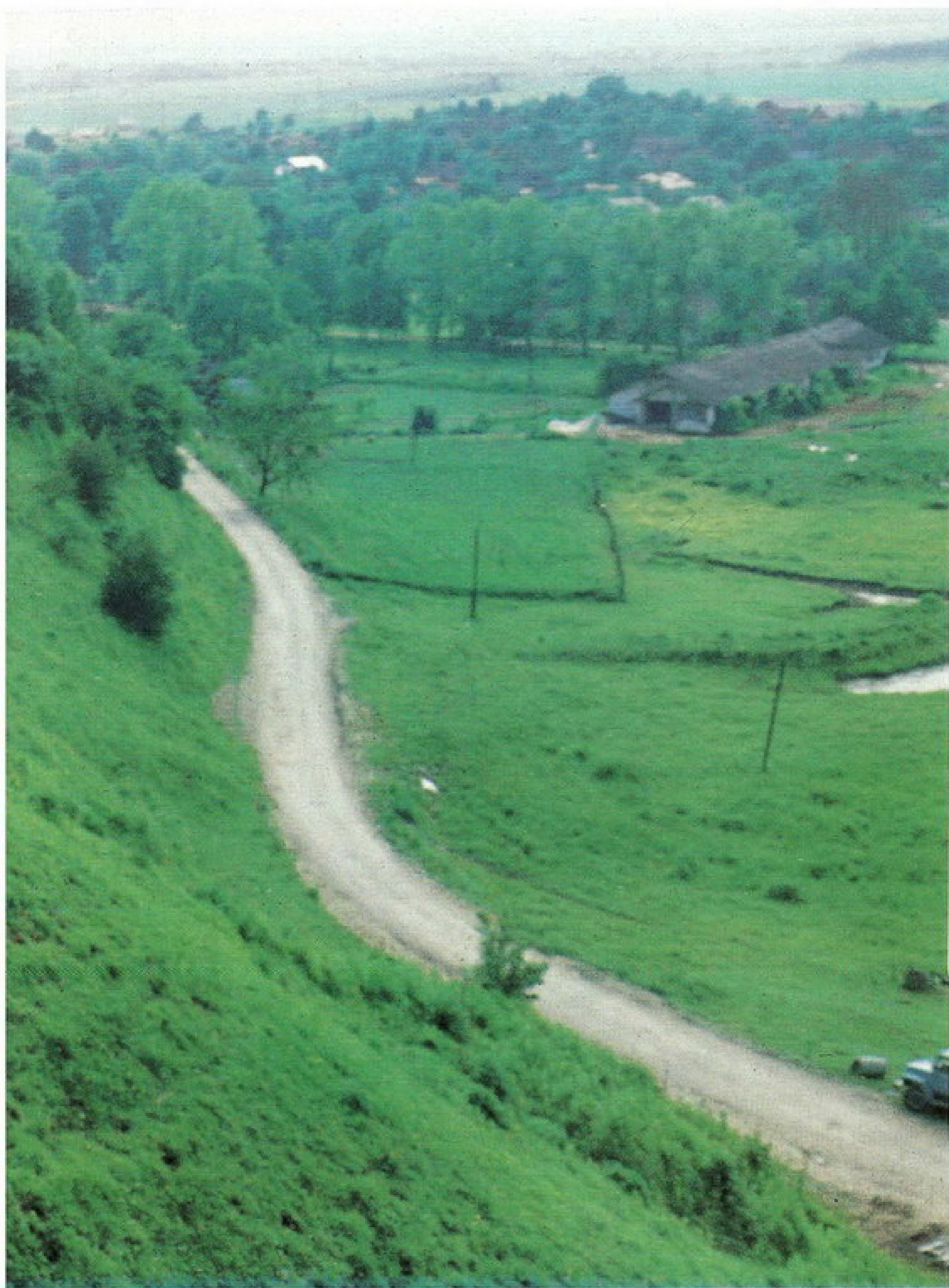

Фрагменти кам'яних ливарних формочок з Крилоса. XII ст.

Fragments of stone moulds from Krylos. 12th c.

Краєвид з крилоської Княжої гори на Підгороддя.

View of Pidhoroddya from Knyazha Hill in Krylos.

Бронзовий медальйон з зображенням Богородиці. XIII ст. Крилос.

Bronze medallion with the representation of the Virgin. 13th c. Krylos.

Частина кам'яного рельєфу з зображенням Федора Стратилата. XII—XIII ст. Крилос.

Part of the stone relief with the representation of St. Theodore Stratelatus. 12th—13th cc. Krylos.

Намистинки з Крилоса. XII—XIII ст.

Beads from Krylos. 12th—13th cc.

Бронзова ікона «Благовіщення» з Бовшева. XII ст.
The Annunciation. Bronze icon from Bovshiv. 12th c.

Бронзова ікона з зображенням ангела. XI ст.

Bronze icon with the representation of an angel. 11th c.

Краєвид з Княжої гори на околиці Галича з виглядом на церкву Миколи у Вікторові.

Halych outskirts with St. Nicholas' Church in Victoriv viewed from Knyazha Hill.

Бронзова пластинка з зображенням пророка Даниїла серед левів. XIII ст.

Bronze plate with the representation of the Prophet Daniel in the den of lions. 13th c.

Бронзовий хрестик для намиста з лунницями. XIII ст.

Bronze cross for a necklace with pendants. 13th c.

Знахідки на терені Галича: стилоси, бронзові бляшані прикраси для волосся, скроневі кільця, персні. XII—XIII ст.

Halych finds: styles, bronze adornments for hair, temple ring pendants, signets. 12th—13th cc.

Натільні бронзові хрестики з Галича.

Bronze crosses from Halych.

Бронзові хрестики-енколпіони (вгорі), кам'яний і малий бронзовий хрестики та іконка з зображенням архангела Михаїла. Крилос. XII ст.

Bronze crosses-encolpia (above), a stone and a small bronze crosses and an icon with the representation of the Archangel Michael. Krylos. 12th c.

Кам'яні хрестики з Крилоса. XII ст.

Stone crosses. Krylos. 12th c.

декоровані емаллю, а також ажурно сплетеним рослинним орнаментом, куди входять і фігурки лицарів, вершників і фантастичних птахів. Діадеми декоровані також дорогоцінним камінням і перлами. Польські мистецтвознавці відносять їх до жіночих корон візантійського зразка венеціанського або угорського походження. Хрест з діадемами датується другою половиною XIII ст., в його опис входять: дерево, оббите золотою бляхою, перли, дорогоцінне каміння, емаль. Його розміри — 83,5×58 см [122].

У Третьяковській галереї зберігається Галицьке Євангеліє XIV ст. зі срібною оправою. На лицьовому боці є п'ять рельєфних платівок, а на центральній частині зображено «Розп'яття з пристоячими». На чотирьох наріжниках зображено євангелістів. Середня платівка має ромбоподібну форму. Постаті євангелістів виконано дуже майстерно, вони подібні на мініатюрні зображення галицьких рукописних книг. Платівки зроблено способом тиснення з матриці, про що засвідчує їх невисокий рельєф. Оправа Галицького Євангелія зі срібними фігурними рельєфами вирізняється високою артистичністю малюнка, точністю силуетів і пластичних мистецьких засобів.

До княжих реліквій слід віднести і корону галицького князя Данила Романовича, прислану йому папою Інокентієм IV на коронацію в Дрогочині 1253 р. Ця корона, перероблена на владичу митру, зберігалась у Перемишльськім кафедральнім соборі. Звідти її вивезено 2 червня 1915 р. до Петербурга. Згідно з іншою версією, яка походить з 1969 р., цю корону у 1942 р. передав перемишльський єпископ у Ватиканський музей, де, можливо, зберігається й тепер [123].

Сама корона складається із золотої діадеми з фігурним зубчастим завершенням. З восьми зубців один (чоловий) дещо більший. Орнаментику корони виконано в техніці художнього литва із золотими накладними обрамленнями для дорогоцінного каміння різної величини. Додана до корони верхня частина (митра) з парчі має зображення чотирьох херувимів, шитих золотом; завершена вона хрестом. Вся митра обрамлена перлами [124]. Це ще раз підтверджує наявність у Галичі великої ювелірної майстерні, що працювала для потреб княжого двору.

Крім емалі, в орнаментації застосовувався рисунок черню (здебільшого у виробах із золота й срібла), тобто техніка оксидування, поширена в декорі, та філігрань, тобто дрібно жолоблений чи витиснений орнамент. Рідше використовувалося коштовне каміння (за винятком оздоблення окладів ікон і церковних книг).

До виробів галицького художнього ремесла належать і два великі срібні наручні браслети. Один з них знайдено у 1896 р. у с. Демидові — присілку с. Молотова біля Миколаєва. Він складається з двох симетричних половинок, закінчених рядом тонких срібних каблучок, що входять одна в одну як шарніри. Кожна з половинок браслета всередині гладка, а зовні має вигравіруваний орнамент, оточений рамкою у формі накладених на пластинку аркад, що розділяють кожну половину на три поля. Середня частина однієї половини нагадує схематичний рисунок лілеї, середня частина іншої половини — рисунок людини у гостроверхій шапці, котра однією рукою тримає ратище, а іншою — якусь здобич. Бічні сторони обох половин прикрашено симетричними зображеннями птахів (можливо, голубів), що сидять, піднявши голови.

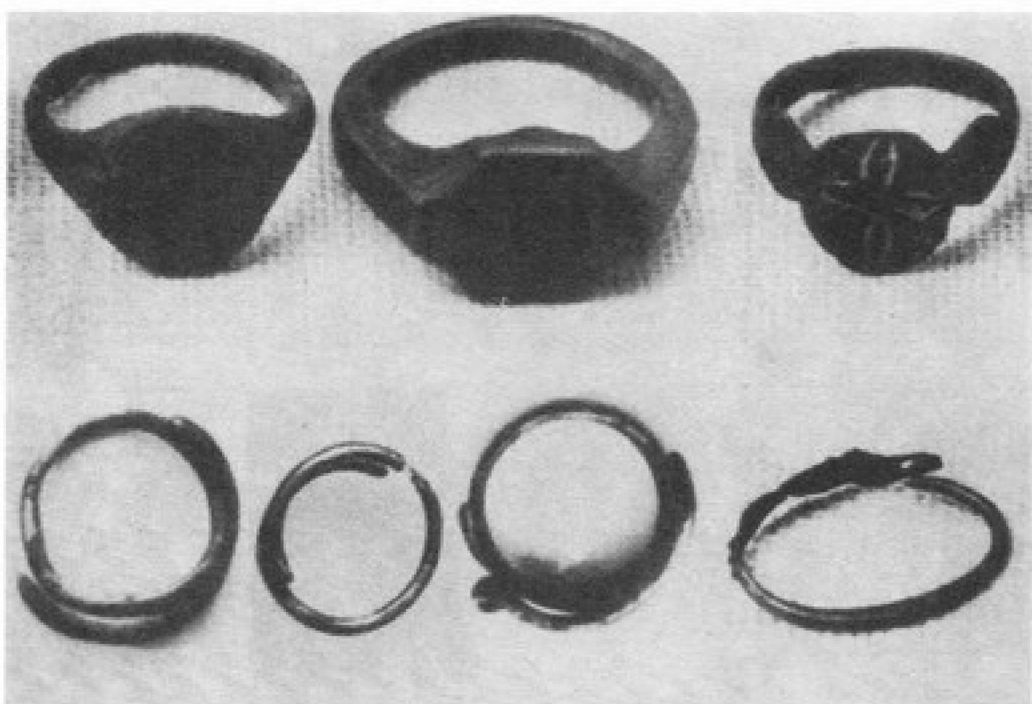
Другу пам'ятку — срібний браслет-наручень — знайдено у с. Вікторові біля Галича. Браслет складається з двох широких стулок, з'єднаних, як і «молотівський» браслет, шарніром. Одну половину розділено на три частини аркоподібним обрамленням. Поля цих частин заповнені плетінковим стилізованим орнаментом. Інша половина також має аркоподібне розчлену-

Персні-печатки з с. Молотова на Львівщині. XIII ст.

Signets from the vil. of Molotiv, Lviv Region. 13th c.

Персні бронзові з монограмами, срібні скроневі кільця, бронзові застібки. XIII—XIV ст. (Крилос).

Bronze signets with monograms, silver temple ring pendants, bronze clasps. 13th—14th cc. Krylos.

Фрагмент мініатюри з «Трірського Псалтиря»: князь Ярополк.

Prince Yaropolk, detail of a miniature from the Trier Psalter.

вання на три частини. У середній частині бачимо зображення птаха, а в двох бокових частинах також є стилізовані плетінчасті орнаментальні композиції.

Ще однією пам'яткою мистецтва галицької землі є городищенський срібний браслет-наручень. Він має дві стулки, але вони неоднакові. На одній з них — дві широкі арки, розділені вертикальною плетінкою. На другій — три арки, розділені стовпами із зображеннями маскаронів. Сюжетні композиції першої арки зображають сцену з двома фігурами жінок, котрі прядуть. У другій композиції — сюжет з птахами, які повернули голівки до середини. На другій стулці також є зображення двох птахів з повернутими до середини голівками. У двох інших арках зображено звіра та боротьбу людини з ним. Б. Рибаков вважає, що майже всі двостулчасті браслети, в тому числі й галицькі,

Князь на чолі дружини. (За Радзивиллівським літописом).

Prince Leading His Force. (After the Radziwill Chronicle).

Василій Великий. Фелонь із Золочева. Деталь. Кінець XIII — поч. XIV ст.

St. Basil the Great. Phelonion from Zolochiv. Detail. Turn of the 14th c.

Фрагмент мініатюри «Трірського Псалтиря»: княгиня Ірина. 1078—1087 рр.

Princess Irene, detail of a miniature from the Trier Psalter. 1078—1087.

пов'язані з аграрно-магічними заклинаннями [125]. Браслети-наручні галицького зразка знайдені у с. Войнештах (тепер — м. Ясси.— *М. Ф.*) та у передмісті м. Каунаса — Шанчаї. Браслети датуються XII—XIII ст.

Знайдені браслети подібні до браслетів києво-чернігівського виробництва. Щоправда, там немає в декорі зображення людської постаті, рідкісними є й зображення голубів. Це також вказує на місцевий характер виробництва срібних прикрас. На території Галича зустрічаються браслети з пластинок зігнутої спірально стяжки, часто декоровані геометричним орнаментом. Два таких срібних браслети входили до складу «молотівського» скарбу. Один — бронзовий — знайдено на княждворі у с. Княжому біля Коломиї.

До художнього ремесла слід віднести цікаві за своїм напівхристиянським-напівпоганським характером змійовики. Це круглі двосторонні медальйони. На одному боці медальйона був напис і посередині — фігурне зображення архангела Михаїла. На зворотно-

му боці — плетінковий змієподібний орнамент, від чого й походить назва «змійовик». Такого виду срібний змійовик із зображенням архангела Михаїла знайшов у румовищах Спаської церкви дослідник галицької старовини Л. Лаврецький [126]. Його діаметр — 6 см з невисоким рельєфом. Виконаний він способом литва з матриці. Аналогічний змійовик знайдений у околицях Галича. Його діаметр — 5,5 см [127].

Такі змійовики носили як талісмани чи амулети від недуг і чарів. Срібні або золоті змійовики мали князі й багаті бояри під час походів. Походять галицькі знахідки, мабуть, з Візантії (або є копіями). Про це свідчать грецькі написи на них. Аналогом княжих змійовиків може служити золотий змійовик Володимира Мономаха XI ст. Зображення змії — символ дуже давній, він був поширений у ранньосередньовічному мистецтві в скульптурі та мініатюрі і перейшов у романське мистецтво. У романському мистецтві змії мали різноманітні символічні значення. Наприклад, символіка змії визначала людину, котра оновлювалася завдяки жертві Христові і поєднувалася зі значенням змії-спокуси. Це були стародавні уявлення про природу як постійну арену боротьби добрих і злих сил.

До ювелірних виробів відноситься скань або філігрань, які були досить поширені в Русі-Україні у XI—XII ст. Це ювелірні вироби з тонкого скрученого золотого, срібного або мідного дроту. Найчастіше зустрічаються такі вироби на галицьких землях у вигляді перснів, виявлених в археологічних розкопках у Звенигороді, Галичі, Перемишлі. Найкраща серед них звенигородська знахідка — срібний перстень, виконаний у техніці скані у поєднанні з емалями й черню [128].

Два срібні персні з печатками знайдено у складі «молотівського» скарбу. Це персні з плоскими круглими щитками, на яких бачимо зображення птахів з розгорнутими крилами. На одному з них є кириличний напис: *печат ваново* (печать Івана). На іншому — *печат скачково* (печать Скачка).

Персні з печатками знайдено і в Галичі, тільки їх щитки декоровано родинними знаками або рослиною, часто у вигляді квітки розеткою.

Як відомо, при розкопках угорських могил на території Галича Я. Пастернак у 1936 р. зв'язав їх появу з періодом переходу угорців на чолі з вождем Альмосом (898 р.) через Київ, Володимир, Галич на землі Паннонії. В одній з найбільших могил (14 м діаметром) було виявлено у похованні знатного дружинника 17 золотих пластинок і кільканадцять срібних бляшок з витиснутим рослинним орнаментом. Ці пластинки мали дірки, щоб робити нашивки на шкіряний каптан та головний убір. Там знайдено і золотий перстень з великим корніоловим вічком, а також два пружки золотої бляшки. Були й речі з бронзи та заліза, які відносилися до кінської упряжі і спорядження воїна. Подібний інвентар знайдено також у другій могилі, де поховано вершника і його коня.

У 1991 р. при розкопках на монастирському кладовищі у Мниському саду на території колишнього Галича археолог Б. Томенчук знайшов на черепі жіночого кістяка сліди чільця з парчі, гаптованої золотною ниткою, а також намисто з 13 нашивних срібних з позолотою бляшок. На цих пластинках прямокутної форми є зображення Богородиці, виконане тисненням; у кількох похованнях виявлено й натільні однораменні хрестики, персні, скроневі металеві кільця.

Раппопорт П. А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы // Славяне и Русь.— М., 1968. С. 459—462.

[2] Пастернак Я. Старий Галич.— Краків, 1944. С. 118—119.

[3] Раппопорт П. А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы. С. 459—462.

[4] Иоаннисян О. М. Новые исследования одного из памятников галичского зодчества XII века // Сов. археология. 1982. № 1. С. 231—243.

[5] Peleński J. Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej.— Kraków, 1914.

[6] Каргер М. К. К истории галичского зодчества XII—XIII вв. // Кратк. сообщ. Ин-та археологии АН СССР.— М., 1976. Вып. 146. С. 53—59.

[7] Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопр. истории. 1973. № 1. С. 92—107.

[8] Hawrot J. Problematyka przedromańskich i romańskich rotund bałkańskich, czeskich i polskich. Biuletyn historii sztuki. 1969. № 3—4. S. 279.

[9] Dlugossii Jan. Historiae Polonicae Liber XII. Opera Omnia. Krakovioc, 1877. T. 13. S. 148.

[10] Вагнер Г. В. Скульптура Древней Руси.— М., 1969. С. 180.

[11] ПСРЛ.— СПб., 1908. Т. 1. С. 173.

[12] Фроловский А. В. Чехи и восточные славяне : Очерки по истории чешско-русских отношений (X—XVIII вв.). Т. 1.

[13] Воробьева З. А., Тиц А. А. Анализ и реставрация Успенского собора XII в. в Галиче // Сов. археология. 1983. № 1. С. 213—229.

[14] Annonymi Belae Regis Notarii de gestis Hungarorum liber II. De cuitatibus Lodomeria et Galici // In: Scriptores rerum Hungaricarum.— Budapestini, 1937. T. 1.

[15] ПСРЛ.— СПб., 1908. Т. 2. С. 18.

[16] Ипатьевская летопись.— СПб., 1871. С. 318.

[17] У латинських документах ці поля іменувалися «Jezöw», від «Jezus» — *Ісус — Спас*.

[18] Иоаннисян О. О раннем этапе развития галицкого зодчества // Славяно-русская археология.— М., 1981. С. 40.

[19] Żaki A. Przemyska cerkew Wolodara w świetle źródel pisanych i archeologicznych. Sprawozdanie z posiedzeń Komisii P.A.N. Kraków, 1968. S. 47—50.

[20] Ипатьевская летопись.— С. 318—319.

[21] ПСРЛ.— М., 1962. Т. 2. С. 656.

[22] Приселков М. Л. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.— СПб., 1913. С. 390.

[23] Stupnicki G. Statist. opis Królewstwa Galicyj i Lodomeryj, 1864. S. 103.

[24] Pelecz J. Geschichte der Union der rhutenischen Kirche mit Rom, II. 600.— Wien, 1880.

[25] Гончаров В. Давній Галич // Вісн. АН УРСР. 1956. Кн. 1.

[26] Обміри собору здійснили С. Гало та С. Глібовицький.

[27] Вагнер Г. К. Архитектура эпохи «Слова о полку Игореве» и ее заказчики // «Слово о полку Игореве» и его время.— М., 1985. С. 289.

[28] Волынско-Галицкая літопись.— Львів, 1871. С. 33.

[29] Пастернак Я. Старий Галич.— Краків — Львi 1944. С. 108.

[30] Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году // Кратк. сообщ. Ин-та археологии АН СССР. 1960. Вып. 81. С. 61—71.

[31] Воробьева Е. В., Тиц А. А. Анализ и реставрация Успенского собора XII в. в Галиче // Сов. археология. 1983. № 1. С. 213—229.

[32] Там же. С. 216.

[33] Szaraniewicz I. Rezultaty badań archeologicznych w okolicy Halicza.— Lwów, 1886. S. 52.

[34] Ратич О. О. Літописний Звенигород // Археологія. 1973. № 12. С. 88—89.

[35] Иоаннисян О. М. О раннем этапе развития галицкого зодчества. С. 164.

[36] Логвин Г. Н., Тимощук Б. А. Белокаменный храм XII века в Васильеве // Памятники культуры. 1961. С. 37—50.
[37] Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина.— К., 1982. С. 153.
[38] Романський стиль був поширений у Західній Європі від XI до XII ст. Він сформувався на основі античного, старохристиянського і візантійського мистецтва, а також під впливом творчості північноєвропейських народів.
[39] Żaki A. Przemyska cerkew Wolodara w świetle źródel pisanych i archeologicznych. S. 47—50.
[40] Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiązecego grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882. Lwów, 1883. S. 164.
[41] Иоаннисян О. М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века. С. 236.
[42] Каргер М. К. К истории галицкого зодчества XII—XIII вв. С. 56.
[43] Myrhoutowa A. Rone Strojoneska. Architektura w ćechach.— Praha. 1971.
[44] Про Горянську ротонду йтиметься пізніше.
[45] Петрушевич А. Историческое известие о церкви Св. Пантелеймона.— Львов, 1881. С. 12.
[46] Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году. С. 61—71.
[47] Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej.— Kraków, 1914. S. 80—82.
[48] Горяни — село на Закарпатті, на південному сході від Ужгорода. Територіально в XII—XIII ст. належало до Галицько-Волинського князівства.
[49] Січинський В. Ротонди на Україні.
[50] „Magyarorszag". Müelmekei.— Budapest, 1913. S. 276.
[51] Kral J., Svoboda A. Turisticky provodce Podkarpatskou Rusi a Slovenskem vychedem. Mukaćev, 1923. S. 18.
[52] Zapletal F. Horjanska rotonda. Pozor. Olomouć, 1922.
[53] Історія Підкарпатської Русі.
[54] Відкриття зробив Юрій Лукомський, молодий активіст, котрий досліджував галицьку старовину в складі археологічної експедиції, очолюваної археологом В. Ауліхом.
[55] Ипатиевская летопись.— М., 1962. С. 665.
[56] Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Kraków, 1914, S. 79.
[57] Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiązecego grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882.
[58] Kościól sw. Stanislawa pod Haliczem jako zabytek romański. Sprawozdanie Komisii historycznej sztuki.
[59] Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Krylos: Opis architektoniczny. Szarańiewicz I. Trzy opisy Halicza. Lwów, 1883, S. 162—195.
[60] Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej.
[61] Січинський В. Ротонди на Україні. С. 74.
[62] Логвин Г. Н., Тимощук Б. А. Белокаменный храм XII века в Васильеве // Памятники культуры.— М., 1961.
[63] Холм — місто над р. Угеркою, притокою Бугу, згадується в літописах з XI ст. Із 1235 р.— резиденція галицького князя Данила Романовича.
[64] Січинський В. Місто Холм.— Краків, 1941. С. 6.
[65] ПСРЛ. Т. 2. С. 843—844.
[66] Там же.
[67] Зиморович Юзеф Бартоломей (1597—1682).
[68] Середньовічну Святоюрську церкву розібрано 1743 р. На її місці побудовано нову, в стилі пізнього бароко.
[69] Левицький Е. М. Кріпость Галицька и ей окрестность // Зоря Галицкая. 1882. Ч. 77, 79 (за інвентарем з 1767 р.).
[70] Іпатіївський літопис. С. 378.
[71] Там же. С. 318—319.
[72] Czołowski A. O położeniu starego Halicza.— Lwów, 1890.
[73] Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. К., 1980. С. 148.
[74] Ратич А. А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси в XI—XIV вв. // Культура средневековой Руси. Л., 1974. С. 188—191.
[75] Żaki A. Wczasnopiastowske budowle i problem ich konserwacji. Ochrona zabytków, 1961.
[76] Ратич А. А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси в XI—XIV вв. С. 188—191.
[77] Асєєв Ю. С. Мистецтво стародавнього Києва.— К., 1969. С. 149.
[78] Рожко М. Тустань — давньоруська карпатська твердиня // Жовтень (тепер — Дзвін). 1984. № 6.
[79] Пастернак Я. Найстарші християнські пам'ятки в Україні.— Логос; Ватерфорд. 1951.
[80] Початок впливів романської архітектури сягає ще XI ст., зокрема архітектури Києва та Чернігова.
[81] Рыбаков Б. Язычество древних славян.— М., 1981.
[82] Карпович В. Доля галицьких пам'яток в часи війни. Терем I // Літературний збірник.— Львів — Київ. 1919.
[83] Peleński J. Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej.
[84] Пастернак Я. Старий Галич.
[85] Дата пов'язана з відкриттям у Галичі єпископії.
[86] Воробьева Е. В., Тиц А. А. Анализ и реставрация Успенского собора XII в. в Галиче. С. 213—229.
[87] Фіголь М. П. Середньовічний рельєф давнього Галича // Жовтень. 1987. № 2.
[88] Стосовно рельєфу можна припустити, що будівничі нової церкви використали фрагменти рельєфу зі старого собору, частково доповнили або повністю його повторили.
[89] Вуйцик В. С. Новый памятник древнерусской белокаменной резьбы // Памятники культуры, новые открытия.— Л., 1984. С. 212—215.
[90] Крвавич Д. Нововідкрита пам'ятка давньоруської скульптури // Образотворче мистецтво. 1982. № 2. С. 30—31.
[91] Воробьева Е. В. Рельеф с драконом из Галича // Сов. археология. 1981. № 1. С. 209—218.
[92] ПСРЛ. Т. 2. С. 843—844.
[93] Петрушевичъ А. О городе Галичь за Луквою // Вісн. Народн. Дома. 1884. Ч. 24.
[94] Пеленський Й. З руїн Галича // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка (далі — ЗНТШ). 1909. Т. XCI. С. 159—160.
[95] Січинський В. Місто Холм. С. 17.
[96] Бабишин С. Скульптор Бакун із Галича // Дзвін. 1992. № 3—4. С. 126—127.
[97] Пастернак Я. Старий Галич. С. 102—104.
[98] Малевская М. В., Раппопорт П. А. Декоративные керамические плитки древнего Галича.
[99] Я. Пастернак припускає, що це скляні кулечка для волосся, зображені на одній з мініатюр так званої Велеславової Біблії.
[100] Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе X—XIV в. // Сов. археология.
[101] Вагнер Г. К. Бронзовый водолей из древнего Галича // Сов. археология. 1963. № 2. С. 254—258.
[102] Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе X—XIV в. С. 9.
[103] Там же.
[104] Свєнціцький І. Ілюстрований провідник по національному музею у Львові.— Львів, 1913. С. 11.
[105] Кропоткин В. Клад серебряных вещей VII века из с. Крылос в Поднестровье.
[106] Такі кульчики знаходимо і в інших княжих осередках, зокрема на Волині.
[107] Аналогічні знахідки виявлені у Звенигороді.
[108] Аулix В. Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича // Жовтень. 1987. № 10. С. 98.
[109] Ці особливості Б. Рибаков називає обласними особливостями місцевої емальєрської школи.
[110] Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.— М., 1975. С. 73.
[111] Там же. С. 100.
[112] Рыбаков Б. Я. Язычество древних славян. М., 1981.— С. 471—525.
[113] Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси. С. 21.
[114] Аулix В. П., Фіголь М. П. Перегородчасті емалі давнього Галича // Народна творчість та етнографія. 1984. № 3. С. 81—83.
[115] Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.
[116] Аулix В. Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича. С. 97.
[117] Зберігається в Олеському замку.
[118] Голубець М. Начерк історії українського мистецтва.— Львів, 1922. С. 126—127.
[119] Opis Krakowa i jego okolic.
[120] Голубець М. Начерк історії українського мистецтва. С. 126—127.
[121] Muzea Krakowa. Arkady, 1981. S. 21—23.
[122] Там же.
[123] Дзвін. 1990. № 3. С. 91.
[124] Збереглася кольорова репродукція із зображенням цієї корони, мальована з оригіналу художником А. Скрутком.
[125] Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987. С. 727.
[126] Лаврецький Л. Розкопы подь Галичемь // Зоря. 1882. Ч. 9.
[127] Зберігається у Київському історичному музеї.
[128] Зберігається в Олеському замку.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Монументальний живопис, іконопис та книжкова мініатюра

Дрібна кам'яна пластика

Художня обробка металу

Ювелірні вироби

Сфрагістика

Гончарство

Нумізматика

Монументальний живопис, іконопис та книжкова мініатюра

У мистецтві стародавнього Галича поряд з інтенсивним монументальним будівництвом розвивався фресковий живопис, яким оздоблювали храми та князівські палаци. Крім фрескового живопису, в оздобленні храмів застосовувався й мозаїчний живопис та вітраж. До речі, вітраж появився на Русі тут вперше.

Художнє оздоблення храмів Галича, Володимира-Волинського, Холма, Любомля та інших міст до нашого часу не збереглося. Про це ми дізнаємося лише зі скупих повідомлень літописців, зарубіжних хронік та з уламків і фрагментів, знайдених під час археологічних досліджень і вивчення залишків уцілілих споруд, а також розписів деяких храмів пізнішого періоду — XIV—XV ст.

Наприкінці XIII ст. розписом храмів займався волинський князь Володимир Василькович: «У Володимери же списа Святого Дмитреа всего», а церкву Георгія у Любомлі «почаль же бяше писати ю и списа всі три олтарі, и шія вся сьписана бысть, но не скончана, зайде бо и болість» [1].

Збережені фрагменти розпису стін Мстиславового Успенського собору у Володимирі-Волинському, відкриті в головному вівтарі та в окремих замурованих вікнах, не дають певного уявлення про характер і особливості галицького фрескового живопису. Нічим не допомагають у цьому плані і залишки фресок зі склепінь церкви Спаса в Галичі. Щодо Успенського собору в Галичі, то невідомо, чи увесь він був покритий всередині фресковим розписом, оскільки під час археологічних розкопок, здійснених Я. Пастернаком, у румовищах знайдено велику кількість кубиків смальти різного кольору. Поряд з фресками в ньому були і мозаїчні композиції. Таке поєднання фрескового живопису з мозаїчними композиціями характерне для оздоблення київських храмів, воно є своєрідною особливістю візантійських методів оздоблення. Художникам, котрі займалися оздобленням одного з найбільш величних храмів Галицько-Волинської Русі, було добре відомо про характер мозаїк і фресок Софії Київської та Михайлівського собору, тому можна припустити, що вони прагнули наблизити оздоблення галицького храму до київських споруд.

При вивченні фрагментів фресок Успенського собору можна скласти палітру кольорів: рожевий, попелясто-синій, оранжевий, білий, жовтий, червоний, коричневий, чорний, темно-фіолетовий та зелений. Як бачимо, галицькі розписи були більш колористично багаті, ніж київські та чернігівські. З галицьких фресок збереглися на своєму первісному місці тільки невеликі частини. Найбільшим з-поміж виявлених у румовищах храму є фрагмент фрески (приблизно 12×18 см), який має поліхромний орнамент, що нагадує стилізовану квітку. Фрагментів з фігурним зображенням не виявлено, тому що шматки тиньку з фресками дуже дрібні — до 5 см завбільшки.

Чимало уламків тиньку з фресками знайдено у румовищі, яке лежало безпосередньо на фундаментах церкви та рештках кам'яної підлоги.

Львівський художник М. Осінчук (1890—1969), знавець фрескового живопису, був присутній при археологічних розкопках у Крилосі. На основі аналізу фрагментів фресок він стверджує: вони були писані на двошаровому тиньку, як це мало місце у фресках Софії Київської. М. Осінчук доводить, що верхній шар повністю вапняковий і досить тонкий, а нижній — грубший, з вапна, змішаного з тертим вапняковим порошком. Отже, техніка виконання галицьких фресок близька більше до західноромансього зразка, ніж до східного, візантійського, де в основу штукатурки (тиньку) додавали прядиво, клоччя або солом'яну січку (так робили у київських храмах).

Фрескові зображення в Успенському соборі Галича розміщені згідно з християнськими канонами за старанно розробленою програмою, розрахованою, як це мало місце і в інших столичних центрах Русі, на утвердження князівської влади.

У храмі Успіння, безумовно, було зображення (можливо, мозаїчне) Марії Оранти, котре часто зуст-

річається у дрібній галицькій пластиці, а також Пантократора. Були там і релігійні композиції епізодів Старого і Нового заповітів, які завершували тематичний комплекс оформлення храму. Не виключено, що фреска могла бути з ктиторськими парсунами галицьких володарів. На середній апсиді крилоської церкви Успіння Богородиці збереглася фреска на кам'яному блоці в овальному обрамленні, перенесена ся й впливи західноєвропейського мистецтва. Так, фрески Горянської ротонди XIV ст. позначено впливом італійського проторенесансу. Ці фрески, які збереглися до наших днів, наочно показують галицький живопис пізнього періоду.

Про особливості живопису галицької школи свідчить живопис храмів за межами Галицьких земель, зокрема в Польщі. Особливий інтерес викликають фре-

Розп'яття. Деталь фрески в притворі церкви Миколи в Горянах. Кінець XV ст.

◁ *The Crucifixion. Detail of a fresco in the narthex of St. Nicholas' Church in Horyany. Late 15th c.*

Різдво Богоматері. Фрагмент розпису Вислоцької колегіати, виконаного українськими майстрами у 1397—1400 рр. (Польща).

The Nativity of Our Lady. Detail of the painting in the Wislocz Collegiate Church executed by Ukrainian masters in 1397—1400. (Poland).

зі старого Успенського собору, де зображено Оранту з піднесеними руками і з дитятком перед собою. Це зображення подібне до рельєфної підвісної печатки першого галицького єпископа Косми. Фреска дуже погано збереглася — проглядаються тільки її контури.

Монументальний живопис до наших днів фактично не зберігся, хоч з літописів довідуємося, що галицькі храми були оздоблені фресками. Як засвідчують літописи, на галицько-волинському мистецтві позначилиски Вислоцької Колегіати (1397—1400). Коли на польський престол вибрали литовського князя Ягайла, священиком котрого був вихованець Києво-Печерської лаври, то до Польщі запросили майстрів з України для розпису храмів східновізантійського обряду. Є відомості про визначного маляра з Перемишля (XIV ст.) Владику, який 1394 р. розмальовував разом з іншими майстрами костел Чесного Хреста на Лисій горі та спальні покої короля Ягайла в замку Вавель

у Кракові. Фрески Вислоцької Колегіати є найранішими пам'ятками українського монументального живопису на польських землях. Близькі за характером до них розписи кафедрального собору в Сандомирі (30-ті роки XV ст.), а також розписи каплиці Святої Трійці у Любліні. Люблінські фрески виконані кількома художниками на чолі з майстром Андрієм з Волині. Як вважають дослідники, українські художники були прислані королю Ягайлові луцьким єпископом Іваном, котрий фактично в цей час управляв усією галицькою митрополією [2]. Ці фрески відзначаються вільністю композиції та стильового вирішення біблійних тем, а також різноманітністю почерків майстрів. Своєрідними є і фрески каплиці Святого Хреста у Кракові (Вавель), які теж виконані галицько-волинськими майстрами за завданням короля Казимира 1470 р. Про ці та інші роботи галицьких майстрів докладно описується в історії малярства польського [3].

Збереглися фрагменти фресок з другої половини XV ст. в Успенській церкві у Лужанах, а також цикл фресок у церкві св. Онуфрія у Лаврові. Стилістично до них примикають і фрески Вірменського собору у Львові. Вони засвідчують напрям розвитку галицького фрескового живопису XV ст., який стійко підтримував традиції галицької мистецької школи XII—XIII ст. Розписи Вірменського храму провадились у 70-х роках XIV ст., а пізніше, після пожежі 1527 р., були реставровані. До наших днів збереглися тільки фрагменти на відкосах південного вікна.

Знахідки кольорового скла у румовищах галицьких церков, часом з елементами хрестикового орнаменту, дають підстави вважати, що у галицьких храмах існували вітражі. Особливо часто такі знахідки трапляються на Церковиську, де відкрито фундаменти Благовіщенської церкви. Окрім фрагментів скла, є й уламки свинцевого дроту для спайок вітража. Вітражі були у храмах Холма — резиденції Данила Романовича. В Іпатіївському літописі йдеться про будівництво церкви св. Івана. Там є згадка про вітражі: «Окна три украшени стекли римскими...» [4]

Є згадки у грецьких хроніках, зокрема в розповіді візантійського історика Микити Хоніата, про те, що палац Ярослава Осмомисла в Галичі, де перебував у XII ст. Андроник Комнін, мав настінний розпис, на якому зображено сцени кількох кінських перегонів, полювання з собаками, гони на оленів, зайців, пронизаний списом кабан та поранений зубр [5].

Такий побіжний опис декоративного оздоблення княжого палацу показує, що фресковий живопис був досить популярний у галицькому мистецтві і мав особливості, відмінні від інших регіонів Русі.

Живопис на Галицьких землях існував у всіх його проявах. Були ікони, привезені з Візантії, Києва та Угорщини, і в Галичі й Володимирі-Волинському їх також малювали.

Як довідуємося з Іпатіївського літопису, князь Данило Романович для холмської церкви св. Івана брав ікони з Києва: «Украси же икони, єже принесе ис Києва каменьєм драгим й бисером златим, й образ Спаса й присвятая Богородиці иже вдя єму сестра Теодора из монастыря. Икони же принесе изо Оуручего Устрітеньє от отца єго диву подобни, яже погорісша в церкви святого Йвана, один Михаил остася чюдних тіх икон». Цікавий запис подає Іпатіївський літопис 1289 р., де йдеться про волинського князя Володимира Васильковича: «Икону списа на золоте наместную святого Георгия и гривну златую възложи на н[ъ] с жемчюгом, и святую Богородицу списа на золоте же наместную и възложи на ню монисто золото з камениeм дорогъм» [6].

Відомий географ Ф. Сярчинський у «Географічному словнику» під словом «Крилос» подає: «Образ Богородиці в цій церкві (у Крилосі) вважали за чудотворний. За переказом, галицькі князі мали його з Царгорода, брали його з собою на війну, звідси для безпеки перед татарами його було перенесено до церкви львівських василіян, а коли опісля домініканці зайняли у Львові своїм монастирем місце василіян, тоді тим ченцям і згаданий образ дістався» [7].

Історичній науці відомо ще декілька ікон Богородиці домонгольського періоду. Серед них — Ченстоховська, привезена до Белза з Константинополя, а відтак до Львова, звідки вивіз її в Польщу князь Володислав Опільський 1382 р. Ікону «Холмська Богородиця», за переказом, привіз до Києва з Візантії Володимир Святославич. До Холма її завіз Данило Романович.

Рідкісна ікона візантійського походження кінця XII — початку XIII ст. зберігається у Львівському музеї українського мистецтва [8]. Це фактично фрагмент ікони із зображенням «святців» (менологій). Дослідники цієї ікони, даючи грунтовний мистецтвознавчий аналіз, припускають, що створив її, ймовірно, слов'янин і, можливо, галичанин, котрий навчався у когось з візантійських майстрів [9].

Вони подають відомості й про те, що в одному з монастирів Кракова зберігається візантійська мозаїчна ікона кінця XII ст. із зображенням Богородиці. Цю ікону вивезла на початку XIII ст. з Галича блаженна Соломія [10].

До галицьких ікон, які збереглись до нашого часу, належить «Покрова Богоматері». Вона знаходиться у музеї українського образотворчого мистецтва у Києві. Її розміри — 79,5×47,5 см. Намальована вона на дошці (левкас, яєчна темпера). Ікона датується XII—XIII ст., на що вказує аналіз системи зображальних засобів і технологія матеріалів ікони. Л. С. Миляєва відносить ікону до творів домонгольського періоду [11]. Незважаючи на погане збереження живопису цієї пам'ятки, встановлено, що сюжет був досить поширеним у галицькому мистецтві. Сюжет Покрови походить, безумовно, з Візантії. В основу його покладено ідею заступництва Божої Матері. Легенда розповідає про з'явлення Богоматері з покровом-омофором Андрієві Юродивому у Влахернському храмі. Цей сюжет в Русі-Україні дістав назву Покрови. Південнослов'янське походження Андрія Юродивого, основного персонажа легенди, зробило, як вважає Л. Миляєва, цей сюжет ще популярнішим [12].

Встановлення свята Покрови в Русі припадає на середину XII ст. Деякі дослідники пов'язують його з будівництвом церкви Покрови на Нерлі у Володимиро-Суздальських землях часів Андрія Боголюбського. Але можна припустити й іншу версію, пов'язавши свято Покрови саме з Галичем. У часи Ярослава Осмомисла Галич мав тісні зв'язки з Візантією, тут перебував царевич з Константинополя Андроник Комнін. Відомо також, що в Галичі уже в ті часи існував Покровський монастир і культ Покрови був досить поширений. У Володимир на Клязьмі цей культ міг дійти з Галича, адже в ті роки при дворі Юрія Долгорукого і його сина Андрія Боголюбського працювали майстри-будівничі з Галича, котрі споруджували там храми, в тому числі й церкву Покрови на Нерлі (1165 р.) [13]. Вона могла бути прототипом галицькому

храмові [14]. Тому немає сумніву, що ікона Покрови походить з Галича і пов'язана з існуванням там Покровського монастиря, зруйнованого в період походу на Русь Батия.

Творець галицької ікони хоч і не володів високою професійною майстерністю, однак витримав усі ознаки стилю свого часу. Вона нагадує (центральна її частина) зображення Богоматері-Оранти на фресці з галицького Успенського собору. В іконі бачимо характерне для галицького фрескового живопису колористичне вирішення. Тут добре знайдено тональне відношення коричнево-червоних кольорів з кіновар'ю у їх поєднанні з фіолетовими, темно-синіми і зеленовохристими кольорами. Детальний опис цієї картини зробили В. Богусевич і Л. Миляєва. Композиція галицької ікони «Покрова Богоматері» цілком оригінальна, в центрі її зображено Богоматір з немовлям. Марія сидить на престолі з молитовно піднесеними руками. Ангели обабіч неї підтримують розпростертий над престолом покров з трохи опущеними кінцями. Біля ніг Богоматері — священнослужителі, і серед них — Андрій Юродивий з піднятою рукою та його учень Єпифаній з розкритою книгою в руках [15]. Дослідники вважають, що галицька «Покрова» є однією з найраніших композицій такого плану. Виняткова композиція галицької пам'ятки — досить вагома підстава для того, аби пов'язувати походження сюжету «Покрови Богоматері» не тільки з середньоруськими, а й із західними землями Русі, де він міг з'явитися незалежно від Володимиро-Суздальського князівства [16].

Фреска Вірменського собору у Львові (правий бік віконної ніші), на якій зображено Христа Пантократора, св. Іоанна Богослова і св. Прохора. XIV ст.

Fresco in the Armenian Cathedral in Lviv (right side of a window niche) with the representation of Christ the Pantocrator, St. John the Theologian and St. Prochorus. 14th c.

До галицького малярства відноситься недавно відкрита ікона Богоматері з Ісусом (Дорогобуж). Ікона походить з колишньої столиці Погоринської волості, яка входила до складу Галицько-Волинського князівства. Дослідники ікони С. Гординський і Д. Крвавич визначають її стильові особливості, знаходячи в ній певні елементи, що їх можна назвати романськими. Це одна з кращих ікон галицько-волинської школи, виконана місцевим майстром.

До українського галицького малярства С. Гординський відносить також ікону «Богоматір з Ісусом», яка в російській іконографії має назву Петрівської (зберігається в Третьяковській галереї в Москві) [17]. Автором ікони був П. Ратенський, чернець монастиря, котрий у 1305 р. став митрополитом всієї Русі. Петрівську Богоматір знайшов і придбав для своєї колекції відомий збирач ікон І. Рябушинський. Він одночасно знайшов у Твері іншу ікону — «Різдво Богородиці», яка має ті самі стильові особливості. Обидві вони належать, на думку С. Гординського, до галицької школи. П. Ратенському Гординський приписував і відому Луцьку Богоматір, яка датується XIII — початком XIV ст. Вона походить з церкви Покрови в Луцьку і за стилем письма тяжіє до візантійсько-руських традицій. В іконі спостерігається сувора стриманість та деяка експресивність, що порушує канонічну статичність і відчуженість образу Богоматері.

Намальовано її яєчною темперою на липовій дошці з застосуванням паволоки і левкасу. Її розміри — 85×48 см. Зберігається вона в музеї Українського образотворчого мистецтва у Києві. До галицького іконопису відноситься й ікона «Юрій-змієборець» з церкви собору Іоакима та Анни в Станилі Львівської області (дошка з липи; паволока, левкас, яєчна темпера; 92,5×69 см). Зберігається вона у Львівському національному музеї. В іконах дотримано стильові особливості іконопису XIII ст. Водночас своєрідне трактування, пов'язане з деякою стриманістю і певною експресією, наближає їх до нового етапу розвитку іконопису в Галичині — до XIV ст., коли Галицька Русь втрачала своє політичне і державне становище. Ікони цього періоду надзвичайно виразні, хоч і нескладні за колористичним вирішенням, що підсилює їх емоційність і національну своєрідність.

Як вважає Д. Крвавич, місцеві майстри XIII—XIV ст. виконали ікону «Домініканська Божа Матір», що 1946 р. була вивезена до Гданська і нині зберігається у Домініканському костелі св. Миколая, та ікону «Львівська Богоматір» з Львівської картинної галереї.

Ще одна унікальна пам'ятка галицького живопису — образ Іоанна Хрестителя з Войнилова, що біля Галича, яку, за переказом, було перенесено туди з Крилоса. Ця ікона з Войнилова перейшла до музею Львівської ставропігії, пізніше до Львівського національного музею. Твір намальовано яєчною темперою на липовій дошці з паволокою і левкасом. Її розміри — 86×63 см.

Зображення Іоанна Хрестителя за аналогією близьке до болгарських та сербських ікон з Дечан (1350). Нашу ікону можна датувати кінцем XIV — початком XV ст. Цілком можливо, що вона належала церкві Іоанна Хрестителя з Іванівського монастиря в Галичі. Віднайдені румовища з фундаментами церкви в Крилосі археологи датують кінцем XII — початком XIII ст. [18].

До ікон галицької школи живопису В. Свєнціцька відносить ікону «Архангел Михаїл з діянням» кінця XIV ст. з с. Сторона на Дрогобиччині, яка зберігається у Львівському національному музеї [19]. Її намальовано на липовій дошці яєчною темперою по левкасу. Розміри — 125×86×2,5 см. З трьох боків ікони розміщено десять сцен з діяннями, чотири з них у нижній частині пошкоджені, а деякі зовсім утрачені. Сюжет цих сцен взятий із головних моментів біблійних оповідей, пов'язаних з діяннями архангела Михаїла. Це сцени: сотворіння архангела Михаїла; вигнання Адама і Єви з раю; архангел Михаїл бореться з Яковом; жертвоприношення Авраама та ін. Такого зразка ікони зі сценами на полях були відомі у візантійському мистецтві ще в XII ст. На території Галицького князівства розташовувалися церкви, присвячені архангелові Михаїлу, в тому числі й у самому Галичі. В. Свєнціцька пов'язує ікону з церквою Михайлівського монастиря в с. Созань, який належав до володінь Спаського монастиря поблизу Старого Самбора, одного з найстаріших у Галичині. В. Свєнціцька вважає, що художник, котрий створив ікону, був близький до перемишльської школи, яка в той період відігравала провідне місце в художній культурі Галицької землі [20]. Стильове вирішення ікони, її колористична гама дають змогу вбачати у ній риси галицького давньоруського живопису періоду XIII ст.

З Бойківщини походить ікона «Стрітення», яка належить до галицької школи і датується кінцем XIV — початком XV ст. (дошка, паволока, левкас, яєчна темпера; 119×93×3 см). Вона знаходиться у Львівському національному музеї, а раніше була у церкві собору Іоакима й Анни с. Станилі поблизу Дрогобича. В стильовому вирішенні ікони помітні риси деякого архаїзму та відхилення від іконографічних канонів візантійського малярства доби Палеологів. Колористична гама і насиченість архітектурними мотивами близько споріднює її з народною течією в українському іконописі.

З появою письменства в Русі-Україні зароджується й особливий вид мистецтва — книжкова мініатюра. Виникла вона ще в VII ст. і була пов'язана з рукописними книгами Візантії та інших країн Сходу і Заходу. В Русі цей вид мистецтва з'явився в XI—XII ст., дійшовши до нас у деяких рукописних книгах. Найранішою рукописною книгою, відомою нам, є Остромирове Євангеліє, написане у 1056—1057 рр. дяком Григорієм для новгородського посадника Остромира, родича київського князя Ізяслава. Стародрук має чудове оформлення із заставками та ініціалами, малюнками фантастичних звірів та євангелістів. Інша рукописна пам'ятка — так званий Ізборник Святослава, написаний у 1073 р. дяком Іоанном на замовлення князя Ізяслава. Найціннішим у цій книзі є зображення князя Святослава Ярославича і членів князівської родини. Важливим осередком рукописних книг південно-західної Русі XII—XIII ст. були землі Галицько-Волинського князівства, які лежали на перехресті торговельних шляхів між Заходом і Сходом. Починаючи з XII ст. на цій території з'являються твори високого рівня, зокрема книжкової мініатюри. Кількість збережених рукописів галицько-волинського походження перевершує київський та інші регіони давньої Русі.

До перших мініатюр, що їх пов'язують з Галицько-Волинськими землями, належить Трірський Псалтир, або молитовник Гертруди (70-ті роки XI ст.). Поряд з мініатюрами німецького походження тут є п'ять мініатюр, що їх за тематикою та стильовим вирішенням відносять до Русі. Псалтир тепер зберігається у кафедральній скарбниці Чівідале в Північній Італії. Він складається з кількох частин. Найдавнішу (15—208-й аркуші), тобто сам Псалтир, написано й художньо оформлено німецькими ченцями з Райхенау для трірського єпископа Егберта у 984—999 рр. З часом сюди було додано аркуші з різними молитвами (209—233) і в XI ст. додано з початку існуючого кодексу шість аркушів (5—10) з латинськими молитвами Гертруди і п'ятьма мініатюрами східного візантійського зразка. До цього молитовника на самому початку додано ще чотири аркуші календарика і пом'янника.

Як уже зазначалося, власницею цього молитовника, вшитого до Егбертового Псалтиря, була Гертруда, дружина київського князя Ізяслава Ярославича, мати князя Ярополка (Петра) Ізяславича, що княжив у Володимирі-Волинському і загинув у боротьбі з Ростиславичами (1084). Російський дослідник М. Кондаков, на противагу німецькому дослідникові Газельофу, висловив переконання: текст і мініатюру молитовника Гертруди було виконано не в Києві, а в Західній Україні — у Володимирі-Волинському, Луцьку чи, може, й у Галичі. Виконавцем її був не грек, а німець або слов'янин, котрий користувався напіввізантійськими й напівзахідними взірцями [21].

Дослідник мистецтва Русі періоду середньовіччя М. Сичов вважає, що мініатюри молитовника є твором не одного, а трьох митців. Один з них малював мініатюру апостола Петра у стилі романо-візантійському, інший домальовував до неї портрети Ярополка та його дружини Ірини. Ці мініатюри, як вважає Сичов,— явна синтеза райхенауської та регенсбурзької школи періоду Оттона. Нарешті, третій мініатюрист був автором Богородиці печерського зразка, виконаного в стилі греко-македонських мініатюр. Де саме виконано ці мініатюри? Напевне, тільки в середовищі, в якому поєднувалися традиції східних візантійських з західноєвропейськими романськими формами і технічними прийомами. Це, власне, й свідчить про те, що мініатюри виконано в Луцьку, Володимирі-Волинському чи Галичі, де поєднання візантійсько-романських форм найбільше виявлялося в цей період [22].

Найдосконалішими за художнім оформленням і професійністю мініатюр є рукописні книги періоду XI—XII ст. Вони становлять своєрідну групу справжніх мистецьких творів, що відзначаються особливою монументальністю, тонким смаком та ошатністю. Мініатюри цього періоду — Трірський Псалтир (1078—1085 рр.), Крилоське Євангеліє (1144 р.) [23], Добрилове Євангеліє (1164 р.) [24], христинопільський «Апостол» (XII ст.) [25], два Євангелія XII ст. з Центрального державного архіву в Москві — це загалом пам'ятки, які репрезентують індивідуальні та стилістичні особливості майстрів галицько-волинської школи, що остаточно сформувалася в XIII ст. У галицьких рукописних книгах цього періоду переважають плетінчасті орнаменти, зокрема у Крилоському і Добриловому Євангеліях, а також у двох Євангеліях з XII ст. Цікаві заставки у цих рукописах — у формі букви *П* — оздоблені плетінчастим мотивом. Зверху на обрамленні вміщено мотиви рослинних пагінців. Букви ініціалів христинопільського «Апостола» (XII ст.) також сплетені з геометрично-рослинних мотивів.

Чільне місце в оформленні галицьких рукописів посідає тератологічна орнаментика, в мотиви якої входять переважно фантастичні птахи, переплетені стрічками, що часто закінчуються своєрідною пальметкою. Тератологічного зразка ініціали є і в оздобленні Добрилового Євангелія. Я. Запаско доводить, що тератологічні заставки вперше з'явилися у південно-західних руських землях. Він наводить приклади оформлення галицьких рукописів XII ст., зокрема заставку Євангелія (ЦДАДА), яке є першим відомим нам зразком тератологічної заставки. Заставка має видовжений прямокутник, розділений на три частини, де розміщено зображення тварин: у центрі — геральдично трактований орел, зліва — барс, а праворуч — стилізований лев. Тварини обрамлюються стилізованими елементами орнаменту з окремими солярними знаками. Загальне оформлення цієї заставки складається у верхній частині з птахів з геральдичними орнаментами по кутах та з собакоподібними тваринами внизу. Усі ці зображення виконано червоною фарбою.

Стильовими особливостями мистецтва книги XII—XIII ст. є використання в оформленні рукописних книг рослинного і тератологічного орнаменту. Більшість рукописів цього періоду суцільно насичені орнаментом і казковими зображеннями птахів і звірят. Це стосується і Галицького (Крилоського) Євангелія, де такі сюжети поєднуються з візантійським та східним мистецтвом. Водночас все яскравіше виявляється самобутність не тільки в орнаментиці, а й у стилі самого малюнка, що особливо помітно у Добриловому Євангелії. Так зване Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р., яке походило, мабуть, з крилоського Успенського собору [27], зберігалося в Московській синодальній бібліотеці. Орнаментику оформлення цієї книги характеризує заставка, в основі якої лежить мотив трилисника, вписаного у чотири великі кола. У колориті оформлення цього видання переважають червоний, жовтий і синій кольори.

Мініатюри Добрилового Євангелія виконано на високому мистецькому рівні. Вони мають одну і ту ж схему композиції, де постаті євангелістів вписано у квадратні орнаментовані обрамлення. В їх мотив входить архітектурне завершення у формі церковної бані з птахами на боках, що загалом може подавати той храм, де знаходиться Євангеліє. Трактування постатей має графічно-декоративне вирішення і добре згармонізоване за кольором. Гама його складається з сіро-голубих, рожево-червоних, світло-синіх та зелених кольорів.

Лінійно й площинно відтворено також різні предмети: ослін з подушками, стіл і книги. Текст написано старанно, з продуманою композицією. На звороті останнього аркуша є запис: «В літо 6672 (1164) написано були книги сії місяця серпня в 26 день многогрішним рабом і дяком церкви Святих апостолів Костянтином, в миру Добрилом, Семеону попові храму Святого Іоанна Предтечі. Браття й отці, якщо трапляється де помилка, то виправте, читаючи, а не кленіте, яко радіє жених наречений, так радіє й переписувач, бачачи останній аркуш».

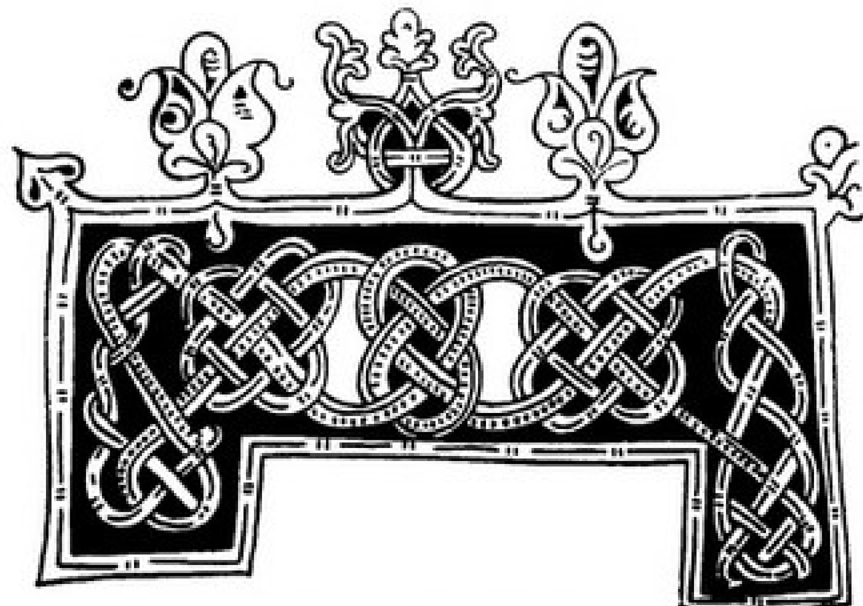
У Добриловому Євангелії, зокрема в його мініатюрах, особливо виявляється своєрідне поєднання візантійської традиції з формами романського стилю, що цілком природно для мистецтва Галицько-Волинського князівства. В оформленні Добрилового Євангелія також застосовано рослинну орнаментику, подану в одній із заставок, де поряд з мотивом трилисника бачимо п'ятилисник. Більшість учених, у тому числі й Г. Логвин, вважають, що місцем створення Добрилового Євангелія є Волинь [28]. Можна припустити точніше визначення, пов'язавши його з Перемишлем, де була церква св. Іоанна, або з Галичем, де існував Іванівський монастир. Мініатюри Добрилового Євангелія, як вважає В. Богусевич, цікаві також тим, що в них є в зародку всі основні риси, які стануть типовими для пізніших українських галицьких мініатюр [29]. В оформленні галицьких рукописних книг XII ст. особливо широко застосовано плетінчасту орнаментику. Такі плетінчасті заставки знаходимо і в Крилоському (Галицькому), і в Добриловому Євангеліях. А плетінчасті ініціали заголовних букв є в усіх галицьких рукописних книгах. До цих книг відноситься Євангеліє з Перемишля початку XIII ст. ієромонаха Василя з мініатюрами чотирьох євангелістів. Для мініатюр характерна простота і стриманість рисунка, кольорової гами.

В орнаментальних композиціях меншою мірою, ніж у інших галицьких рукописних книгах, зустрічаються мотиви фауни. Колорит мініатюр і орнаментальних композицій не обмежено жовтою, червоною і синьою барвами. Тут вже немає характерного для XII ст. зеленого кольору. Щодо орнаментального оформлення цього Євангелія, то воно дещо простіше й скупіше порівняно з іншими рукописними книгами цього періоду. За стильовим вирішенням Перемишльське Євангеліє наближається до болгарських рукописних книг.

У період татарського лихоліття у XIII ст. рукописні книги виготовлялися переважно на Галицько-Волинських землях, які до певної міри зберегли самостійність. Сюди переїхали різні майстри, котрі втікали від татар. Є літописна згадка й про те, що галицько-волинський князь Володимир Василькович був «книжник велик и философ, якого же не быс во всей земли и ни по нем не будет» [30]. Книги, придбані цим князем, переписувалися, можливо, й сам він їх писав. Літописець налічує 47 примірників таких книг. Безумовно, вони мали й відповідне оформлення.

До найвизначніших пам'яток галицьких рукописних книг належить Галицьке Євангеліє [31] XII ст. Найгрунтовніше наукове дослідження мініатюр цього Євангелія — апракос зі збірки Третьяковської галереї — подає О. Попова у статті «Галицько-волинські

мініатюри раннього XIII століття»[32]. Дослідниця відносить рукопис до першої половини XIII ст. і вважає, що його створено в Галицько-Волинській Русі. Його мініатюри зображують чотирьох євангелістів, котрі пишуть або читають свої Євангелія. Мініатюри виконано з рідкісною вільністю у використанні художніх прийомів. Вони за розміром не дуже великі (140 × 90 мм), але за живописним і пластичним вирішеннями — величні й захоплюючі, вирізняються високою грамотністю, віртуозною легкістю та оригінальністю письма. О. Попова робить спробу простежити генезис їх стилю, що виник на межі комнінівської й раньопалеологівської епох в умовах прямих контактів візантійського та македонського живопису кінця XII ст. з пізньороманською європейською мініатюрою і водночас виконавських живописних навичок

Заставка з Євангелія. XII ст. *Headpiece from the Book of Gospels. 12th c.*

Петро Бориславич у Ярослава Осмомисла 1152 р. Мініатюра з Радзивиллівського літопису. *Prince Petro, Boryslavych Received by Prince Yaroslav Osmomysl. 1152. Miniature from the Radziwill Chronicle.*

Зразок письма «Галицького Євангелія». 1144 р. *Sample of the script from the Halych Gospels. 1144.*

Заставка та ініціали з Євангелія. XII ст.

Headpiece and initials from the Book of Gospels. 12th c.

Заставка з «Галицького (Крилоського) Євангелія». 1144 р.

Headpiece from the Halych (Krylos) Gospels. 1144.

Заставка та ініціал з «Галицького Євангелія». 1266 р.

Headpiece and an initial from the Halych Gospels. 1266.

галицько-волинської школи [33]. Особливості художніх прийомів у цих мініатюрах засвідчують їх участь в процесі загального оновлення форм середньовічної художньої культури Європи початку XIII ст. Такий процес оновлення проходив одночасно і у візантійській та романській художніх культурах. Тому, безумовно, складне переплетення живописних манер відбулося і на галицько-волинських землях, які територіально стикалися зі східними та європейськими країнами.

Мініатюрам Галицького Євангелія притаманні святкова настроєвість, яскравість кольорів, оптимістичність у змалюванні образів євангелістів. Г. Логвин допускає, що авторами мініатюр були два художники. Одному він приписує мініатюри, де зображено Матфея та Іоанна, другому — зображення Марка й Луки. Г. Логвин мотивує свої думки ось чим. Наприклад, мініатюри Марка та Луки мають близькість стильового вирішення фігур та їх колориту. Дослідник звертає увагу і на характер передання складок одягу зі своєрідним колористичним трактуванням, а також архітектурного середовища з розкішною орнаментацією. В свою чергу О. Попова доводить, що мініатюри належали одному авторові, незважаючи на значні відмінності у зображенні облич євангелістів. Стосовно живописного трактування фігур євангелістів, то насамперед відзначимо зображення Луки, намальованого дуже просто і водночас з енергійним пластичним вирішенням і вільним живописним трактуванням.

Зображення на мініатюрі Матфея зовсім не подібне на зображення Луки, але їх об'єднує живописна система, характерна для галицько-волинського мистецтва у цей період.

В іншому плані вирішено постать Марка, обличчя котрого передано більш м'яко. У цій мініатюрі відчувається і дещо вільніша манера живописного трактування самого обличчя та передача фактури драперій. Дещо ближчим за манерою виконання є зображення Іоанна. Пластично передано голову. Тут, як і в попередній роботі, використано один принцип.

Живописно трактовано не тільки постаті євангелістів та їх одяг, які тяжіють за аналогією до сербських мініатюр, а й тло з елементами архітектури балдахінів з витягнутими колонками та предметів побуту і речей, необхідних для написання євангельських книг, що в свою чергу близькі до романських традицій. Автор мав чуття форми і володів мистецтвом її передачі. Це стосується і самих фігур, і предметів, що їх оточують. Новизна такого трактування й художнього бачення, як вважає О. Попова, не характерна для візантійського пізньокомнінівського періоду, а також для живопису давньої Русі XII ст. Таким чином, галицький мініатюрист, володіючи традиційними прийомами, вносить нові ознаки, притаманні його індивідуальності.

Не відпадає й таке припущення: мініатюри створив художник-монументаліст, котрий був добре ознайомлений з принципами фрескового живопису в Галичі, з так званим монументальним стилем мініатюр галицько-волинських рукописних книг.

Пожвавлення живописних тенденцій у розписах храмів і оформленні давніх рукописних книг у західному регіоні давньоруських земель XIII ст. визначило становлення своєрідного оригінального стилю в мистецтві, яке в цей період уже мало регіональну школу, котра в свою чергу впливала на розвиток художньої культури інших давньоруських земель. Багате Галицько-Волинське князівство вирізнялось серед інших великою кількістю густо розташованих міст з величавими білокам'яними монументальними спорудами княжих і монастирських храмів, де працювало чимало талановитих майстрів.

Водночас географічне розміщення Галицько-Волинських земель, які межували з європейськими державами — Угорщиною, Польщею, Німеччиною, Австрією,— було вигідним. Водні артерії Дністра й Дунаю зв'язували їх з Чорним морем і державами Південного Сходу. Все це дало змогу підняти престиж мистецтва до загальноєвропейського і світового рівнів.

До збережених пам'яток галицько-волинського живопису, який датується початком XIII ст., відносяться мініатюри Хутинського Служебника з Московського історичного музею. Це дві мініатюри, на яких зображено св. Іоанна Златоуста і св. Василія Великого. Вони хоч і близькі до мініатюр Галицького Євангелія з Третьяковської галереї, та водночас мають відмінні стильові риси. За характером вони подібні до візантійських зразків періоду Комнінів. Мініатюри вирізняються точністю малюнка, відшліфованого до повної досконалості образу. Тут особливо гостро передано психологічний стан святих з одухотвореним виразом обличчя й проникливим поглядом.

Мініатюри цих двох рукописних книг — найкращі за якістю зразки творів живопису галицької школи.

У Публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі серед інших галицьких рукописів є Галицьке Євангеліє 1266 р. [34]. На 165-му аркуші є приписка: «В лето... при Львове княжении и сына его Юрья... рукою грешного раба божья Георгия прозвоцтра скончашася книга сия». Привертає увагу заставка на звороті першого аркуша з орнаментально-декоративною композицією з плетінчастим вирішенням засобами червоного, жовтого і зеленого кольорів. Розміри рукописної книги — 32×22×5,5 см. У ній 175 аркушів тексту. Рукопис написано у два стовпці чорним кольором, тільки 82 заголовні букви (різних розмірів) виконано кіновар'ю. У цій же бібліотеці знаходиться інша рукописна книга, яка належить до галицько-волинських пам'яток,— «Євангеліє тлумачення слова святого Георгія» (із збірки Погодіна). Оправа дерев'яна, обтягнута шкірою, на ній є слід від металевого хрестика. Розміри книги — 30×25×14 см; 328 аркушів тексту. На звороті першого аркуша всю сторінку займає мініатюра, де зображено Григорія і Євстафія, а серед них — величну постать Христа. Постаті Григорія та Євстафія повернені з молитовно піднесеними руками до Христа, зображеного на червоній овальній підставці й одягненого у темно-червоний хітон, поверх якого — темно-синій гіматій. Григорій — у білому хітоні з епітрахіллю, на якій темним кольором зображено хрести. Євстафій має світло-червоний хітон з темно-синім гіматієм. Фон золотисто-вохристий; обрамлення складається з широкої смуги синього кольору і червоної обвідки з обох боків. Мініатюру пошкоджено: у верхній частині обірвано лівий кут, стерте зображення святого Георгія. На заголовній початковій сторінці у першому стовпці (рукопис подано у два стовпці) зверху — орнаментальна композиція кесонного характеру з хрестом на завершенні з заголовним текстом, написаним кіновар'ю (плетінчастий орнамент золотистого кольору). Шрифт має чорний колір, заголовні букви (ініціали) — червоні. Єдина мініатюра цього рукопису виконана досить професійно з характерною для галиць-

кого мистецтва особливістю. О. Попова відносить цей рукопис до середини XIII ст. і відзначає якість його виготовлення, вказуючи на традиції високого домонгольського мистецтва.

Майстерно оформлене і Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст., прикрашене плетінчастими й рослинно-геометричними ініціалами. Його дослідник В. Свєнціцька вважає, що художнє оформлення твору типове для східнослов'янських рукописів, і відносить знахідку до періоду другої половини XIII ст. Все оформлення головним чином зводиться до художнього вирішення ініціалів — заголовних літер для кожного тексту. На 160 сторінках вміщено 210 таких заголовних літер. Можливо, як вважає В. Свєнціцька, на втрачених аркушах початку Євангелія мали місце й окремі мініатюри чи художньо оформлена титульна сторінка. У Бучацькому Євангелії більшість ініціалів оформлено рослинним орнаментом зі скрутнів та плетінки. Один з них побудований тільки зі стеблових переплетінь, інший має поєднання плетінки з рослинними елементами. Незважаючи на це, всі ініціали Бучацького Євангелія мають своє особливе декоративне вирішення. Цікаво, що в Євангелії зовсім відсутня тератологія, тільки у шести заголовних літерах зустрічаємо зображення мотиву руки. Колористичне вирішення ініціалів Бучацького Євангелія складається з поєднання вохристо-зеленого, темно-зеленого, жовтого та синього тонів. Тло ініціалів заповнене кіновар'ю, у деяких випадках воно зелене, а інколи має й три кольори. В. Свєнціцька стверджує, що Бучацьке Євангеліє завдяки художньому вирішенню й мистецькому оздобленню є цінною пам'яткою історії та культури Галицько-Волинського князівства домонгольського періоду.

До галицько-волинських рукописів належить Холмське Євангеліє XIII ст. Оформлення, в яке входять заставки та ініціали, виконано в час його написання, а мініатюри додано у XVI ст. Автор цих мініатюр та їх орнаментального обрамлення — художник Андрійчин.

Особливо оригінальна заставка Євангелія з орнаментальною кольоровою композицією з восьми медальйонів. Ініціали створюють плетінкові букви.

Холмське Євангеліє дещо відрізняється від попередніх оформленням. Крім плетінчастого орнаменту, тут є мотиви рослинного характеру з тератологічними сюжетами. Щоправда, тератологічні ініціали часто повторюють уже відомі нам схеми з інших галицьких рукописів, що свідчить у свою чергу про їх стилістичну єдність. Зазначимо, що вже у XIII ст. у галицько-волинських рукописах менше використовуються тератологічні мотиви.

До галицьких рукописних книг О. Попова залучає і «Поучення Єфрема Сіріна» зі збірки Публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі. До числа художньо невисоких зразків робіт галицько-волинських майстрів, повідомляє вона, належить і єдина мініатюра в «Поученні Єфрема Сіріна», виконана сухо, в похмурому аскетичному плані XIII ст. Дослідниця відносить рукопис до кінця XIII ст., інші вчені (наприклад, О. Соболевський) — до 1492 р. [36]. У рукописі є тератологічна заставка, яка вказує на її більш раннє походження. Асиметричне плетіння з тератологічним сюжетом наближає її до рукописів кінця XIII ст. Правда, традиції в оформленні давньоруської книги XII—XIII ст. продовжувались і в XIV ст. Тому тератологічні сюжети бачимо і у заставках та ініціальних літерах, зокрема в оздобленні «Пандектів Антіоха» 1307 р. Рукопис має 306 аркушів пергаменту. Його написав ієромонах Марк з Володимира-Волинського. Цей рукопис прикрашено двома однотипними заставками й великою кількістю ініціалів [37].

Оригінально вирішено плетінчасту заставку з тератологічним мотивом: з одного боку — птаха, з другого — грифона. Тератологічні композиції входять і в оформлення Євангелія XIV ст., що походить зі Спаського Красносільського монастиря у Луцьку. Тут є п'ять тератологічних заставок і 184 тератологічні ініціали. Заставки прямокутної форми з плетінчастим орнаментом, у мотив якого вплетено чотири тварини. Ці заставки мають яскраве колористичне вирішення (темно-синій, жовтий, червоний і зелений кольори).

До такого типу рукописних книг належить і Галицько-Волинське Євангеліє, придбане у Е. Малкіна 1966 р. у Коврові Владимирської області Пушкінським домом. Про рукописне Євангеліє з Коврова опубліковано дослідження, в яких дається науковий і лінгвістичний опис цієї пам'ятки, визначено її місце серед рукописних книг стародавньої Русі [38].

Рукопис має 143 пергаментні аркуші і вісім паперових, а також шкіряну обкладинку з XVII—XVIII ст. Текст написано у два стовпчики середнім уставом, двома почерками. Рукопис можна віднести до другої половини XIV ст. Серед 400 заголовних букв-ініціалів є й тератологічні. На зворотному боці першого аркуша вміщено мініатюру, де зображено євангеліста Іоанна Богослова, Прохора та благословляючого Христа у небесній сфері, а також постать архангела Михаїла (зліва зверху). Традиційна загальна композиція мініатюри вирізняється оригінальними рисами іконографії. Мініатюра займає весь формат аркуша, але, мабуть, у період її нової оправи була обрізана з боків. Постать Іоанна Богослова — з дещо збільшеною головою. Він одягнений у голубувато-синій хітон з темно-зеленим гіматієм. Фронтальне зображення постаті євангеліста з головою, повернутою до учня Прохора, котрий сидить біля його ніг. Постать Прохора зменшена порівняно з постаттю Іоанна Богослова, але вона виразна своєю позою. У правій руці Прохор тримає «писало», вказуючи на розкриту книгу з текстом у чотири рядки. Він одягнений у темно-коричневий хітон і голубий гіматій. У композицію мініатюри з Іоанном Богословом, який звертається до свого учня, Прохора, входить і поясне зображення Христа у вохристому хітоні з темно-зеленим гіматієм, благословляючого їх. Зліва від Христа — постать архангела Михаїла у зеленому хітоні зі світло-коричневим гіматієм. Таке розміщення постатей урівноважує композицію. Зображення стоячої постаті Іоанна Богослова, котрий слухає небесний голос Христа і диктує його слова Прохорові, було поширене в мініатюрах візантійських і слов'яно-кириличних книг. Варіант такої мініатюри можна побачити і в ранніх мініатюрах Остромирового Євангелія (1056—1057) та Мстиславового Євангелія (близько 1100 р.) [39].

Значна група зооморфних ініціалів надзвичайно цікава тим, що в них входять букви з плетінок і фігурних зображень птахів та грифонів, змій, змієподібних тварин. Цікаво й те, що серед тератологічних ініціалів цього Євангелія найбільше є зображень сидячого грифона. Тулуб його має профільне зображення з повернутою назад головою (до тексту), з дзьоба виступає пагінець з листочками. Тільки в трьох випадках збігається напрям голови й тулуба. Є ініціали з грифонами, де ноги й хвіст переплетено стеблами рослин, а в деяких таке переплетіння пов'язане

з шиєю грифона. Більшість заголовних букв Євангелія має фігури лежачого грифона. Оформлення пов'язане з рослинно-орнаментальним мотивом. Є ініціали із драконами в оточенні рослинної плетінки.

Як бачимо, ініціали на сторінках Євангелія з Коврова органічно пов'язані з розвитком галицько-волинської тератології, добре відомої нам з пам'яток

Заставка з «Пандектів Антіоха» (1307) та ініціали; заставка з «Луцького Євангелія» (XIV ст.).

Headpiece from Antioch's Pandects (1307) and initials; headpiece from the Lutsk Gospels (14th c.).

галицького мистецтва XII ст. Безумовно, зразки таких тератологічних зображень з плетінками в ініціалах зустрічаються і в болгарських рукописних книгах. Ясна річ, загальний художній процес, що проходив на Балканах, не міг не позначитися на оформленні галицьких рукописних книг. Це не єдине свідчення про болгарсько-українські зв'язки [40]. Відомі рукописні книги, де художнє оформлення близьке до народних мотивів, що особливо характерне у рукописах кінця XIII—XIV ст. Цей стилістичний напрям характеризував не тільки галицько-волинські, а й київські книги, зокрема у заставках Київського Євангелія (1393), написаного дяком Спиридонієм, переписувачем відомого Київського Псалтиря. До галицьких видань такого зразка можна віднести Нелабське Євангеліє, де є напис: «Се Євангеліє списася в нелабському граді Михалеві (тепер — с. Королеве над Тисою Закарпатської області.— *М. Ф.*), ізбі кралхазької. В літо 6909 (1401) Станіславом граматиком многогрішним о Христі». Особливо оригінально вирішений заголовний аркуш, на якому зображено плетінчасту заставку в стилі оформлення рукописних книг XII—XIII ст. Своєрідні також ініціали, виконані плетінчастим візерунком.

Галицькі мініатюри, створені в XV ст., мають певні стилістичні особливості, відмінні від мініатюр XIII—XIV ст. Тоді з'являються рукописи не лише на пергамені, а й на папері, що був значно дешевший. У цей період збільшився і попит на книги. Зросла кількість мініатюристів, котрі працювали в периферійних монастирях. Не володіючи достатньо високим рівнем професійної майстерності, вони все-таки внесли в мініатюру живий струмінь народних мотивів.

Ці особливості характерні для мініатюр Євангелія з Галича (кінець XV ст.), виконаних одним майстром. Це художник, котрий здійснював роботи з розпису храмів на Галицьких землях. У нього через призму фрескового монументального живопису відбився свій, особливий підхід до створення мініатюр. Він не дотримувався усталених канонів оформлення книги. Архітектурні й пейзажні мотиви інколи набувають несподіваних, властивих тільки його манері форм. Мініатюри — це завжди яскраво вирішені в колориті композиції, вони мають великий емоційний заряд. Нелегко знайти й аналогії галицькому майстрові, котрий був неповторний. Особливо оригінально вирішено мініатюру євангеліста Луки, який сидить на ослоні з розкритим пергаменом на колінах і виводить букви. Позад нього — брама з двома вежами. У стилізованій формі передано гори з отвором у центрі, що, мабуть, вказує на печери. Своєрідний колорит цієї мініатюри, куди входять синій, червоний, вохристо-жовтий, зелений і чорний кольори. Таке стильове вирішення мають й інші три зображення євангелістів [41]. Цікаво, що такого зразка мініатюри в стилі галицького іконопису бачимо і в рукописі з Публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. Щоправда, вони простіші за формою. Рукопис, безумовно, походить з Галицьких земель і датується XV ст.

Про галицько-волинські рукописні Євангелія є згадка і в Іпатіївському літописі 1289 р., де йдеться про те, що князь Володимир Василькович пожертвував Перемишльській кафедрі Євангеліє-апракос, мальоване золотом, окуте золотом і оздоблене перлами. Для любомльської церкви той же князь пожертвував Євангеліє, окуте все золотом і оздоблене дорогим камінням, а також Євангеліє-апракос, покрите олов'їтом, із зображенням Гліба й Бориса.

Підсумовуючи розвиток живопису на землях Галицько-Волинського князівства, можна констатувати: монументальний живопис був широко розвинутий на Галицьких землях, зокрема у храмах Галича, Перемишля, Володимира, Звенигорода, Холма, Львова та інших міст.

Цей вид мистецтва використовувався і в оздобленні княжих палаців. Крім фрескового живопису, тут використовувалися мозаїка та вітраж.

На Галицьких землях був поширений іконопис, який мав свої особливості й розвивався у загальному контексті розвитку всього мистецтва Галицько-Волинських земель.

Паралельно з живописом надзвичайного розвитку

набуває мініатюра, пов'язана з рукописними пергаменними книгами. Всі ці різновиди впродовж XI — початку XIII ст. творили спільно з архітектурою своєрідну регіональну галицьку художню школу, що посідала в той час провідне місце у розвитку всього давньоруського мистецтва.

Після татаро-монгольського періоду (друга половина XIII—XIV ст.) почався якісно новий етап у розвитку мистецтва. Він особливо проявився в оформленні рукописної книги. Тісні контакти Галицько-Волинської Русі з західними країнами — Чехією, Угорщиною, Польщею, Німеччиною та Австрією — позитивно вплинули на розвиток галицького мистецтва і з боку технічного, і з боку стильових впливів.

Незважаючи на те, що до наших днів дійшла незначна кількість пам'яток галицько-волинського живопису, ми можемо загалом їх уявляти, виходячи з чудової якості та новаторської суті поодиноких зразків цієї регіональної місцевої школи. Як уже зазначалося, фресок та ікон збереглося надзвичайно мало, зате мініатюри, які дійшли до нас, здебільшого є найвищими зразками давньоруського мистецтва.

Дрібна кам'яна пластика

Чільне місце у галицькій скульптурі XII—XIII ст. посідає дрібна кам'яна пластика. У XII—XIII ст. вона поширюється у виробництві кам'яних іконок. Цей вид мистецтва побутував на всіх давньоруських землях, зокрема на Галицькій. На території стародавнього Галича та його околиць віднайдено велику кількість кам'яних іконок, що датуються XII—XIV ст. Серед знахідок, виявлених у Галичі в 70-х роках XX ст., заслуговує на увагу частина кам'яного різьбленого рельєфу із зображенням святого воїна — Федора Стратилата. Його було знайдено випадково на поверхні грунту Підгороддя. Діаметр іконки — 55 мм, товщина орнаментального обрамлення — 3 мм, рельєфу — 5 мм. Поясне зображення Федора Стратилата виконане високим рельєфом. Святого Федора показано в одязі воїна (кольчузі), поверх якої накинуто корзно. У правій руці він тримає спис, у лівій — щит. Праворуч — врізний кириличний напис: ДРЪ (на уцілілій частині збереглися тільки три літери). На втраченій частині, на нашу думку, мали бути початкові літери ФЕО, що, мабуть, означало *Федір.* Рельєф можна датувати XII ст. Аналогії — київська овальна камея з колишньої збірки Ханенка «Федор Стратилат», яка датується XI—XII ст. У ній поясне зображення святого також вирішене у високому рельєфі — у правій руці він тримає діагональний спис, у лівій — руків'я меча.

Подібне зображення святого воїна Федора Стратилата є на срібномуківшику з Ермітажу, який датується XI ст. Аналогічні зразки із зображенням воїна зустрічаються у різьбі по каменю в болгарських і сербських пам'ятках. Крилоський рельєф, найімовірніше, відноситься до місцевих виробів. Прототипами для нього могли бути візантійські зразки. Цей рельєф, мабуть, становив частину медальйона, що в срібній або золотій оправі входив до нагрудної прикраси князів, бояр чи знатних дружинників.

У 1981 р. археолог В. Ауліх відкрив у Крилосі майстерню ювеліра-ливарника, де серед багатьох інших мистецьких речей виявлено три кам'яні рельєфні іконки. Вони виконані з пірофілітового сланцю рожево-сірого відтінку й відрізняються між собою не тільки розмірами й формою, а й сюжетним вирішенням. Тому, безумовно, іконки виконані не одним майстром і не належали до однієї мистецької школи.

На одній з іконок є зображення Розп'яття, а також Марії, Іоанна Богослова та двох ангеликів. Зображення має прямокутну форму. Розміри — 7×5,7 см з невисоким плоским рельєфом. Посередині над головою Христа врізаний напис «СІУХ». Це просто набір букв (замість *Цар Слави*). За іконографічною схемою, вид такого Розп'яття — найпоширеніший у візантійському мистецтві. Рельєф іконки низький, тільки постать Христа виконана у більш високому рельєфі, дещо схематичному. Вкорочені постаті з завеликими головами свідчать про період виконання ікони — перша половина XIII ст. Такий вид зображень характерний для романського Заходу й Візантії. Галицький майстер зумів передати особливий характер людини, котра наближає цей твір до інших пам'яток Галича.

Можна знайти приблизні аналогії галицькій іконці. Це, зокрема, фрагмент теракотової ікони, знайденої на Княжій горі в Києві 1899 р., а також фрагмент ікони з Новгорода. Стереотипи зустрічаються у Візантії та інших країнах Заходу, на які, мабуть, орієнтувався різьбяр галицького Розп'яття.

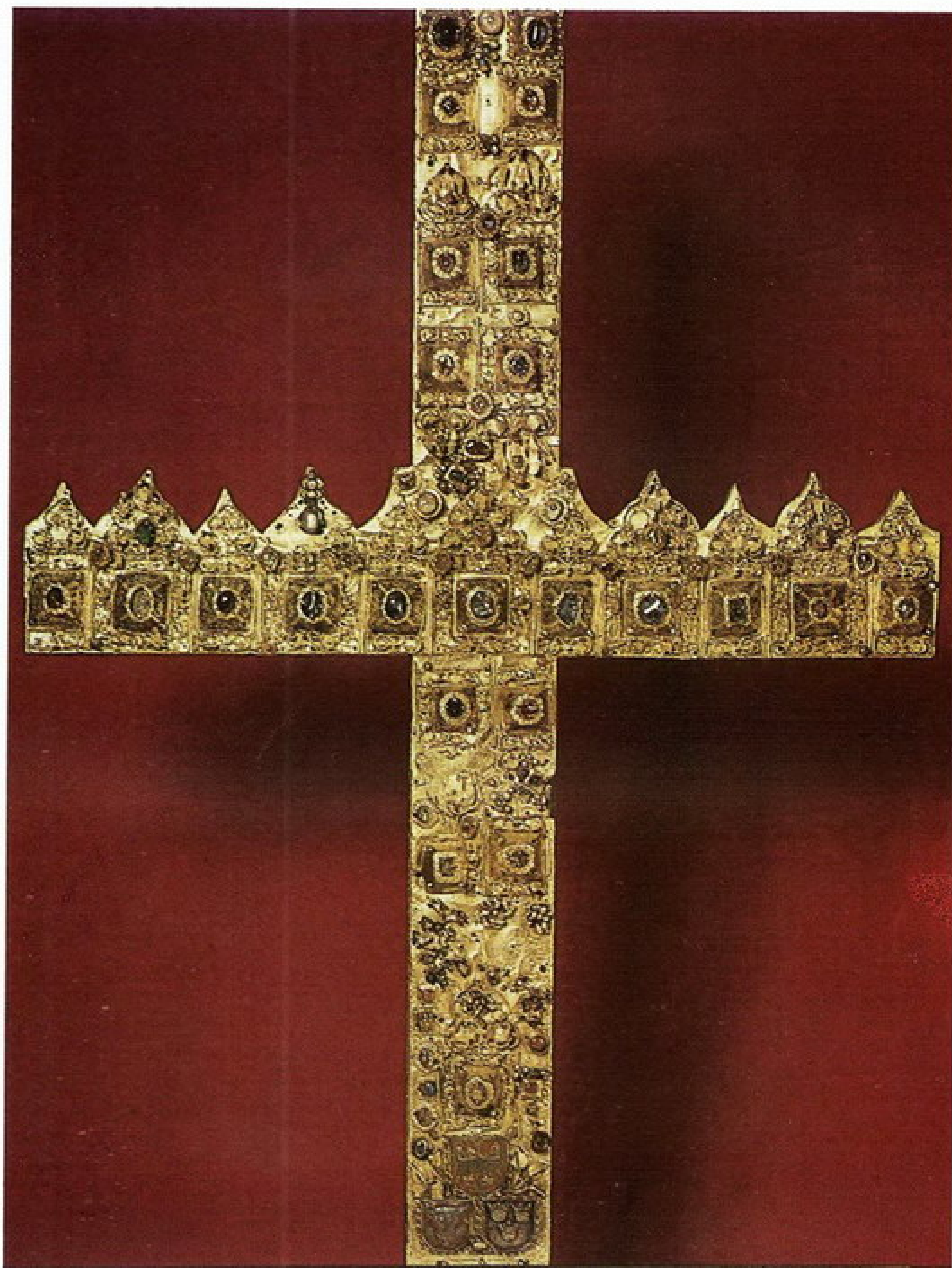
Друга іконка — «Воскресіння» (в іконографічному варіанті — «Сходження в пекло») становить таку ж симетричну композицію, як і попередній рельєф, правда, з тією відмінністю, що симетрію тут збережено більш суворо. Майстер продуманіше розмістив постаті обабіч фронтального зображення Христа в центрі, чим вирішив складну динамічну схему. Форма іконки прямокутна, з овальною верхньою частиною. Її розміри — 7×4,5 см з глибоким врізним ковчежиком і високим рельєфом. Твір відзначається певною архаїчністю внаслідок дещо збільшеної голови Христа з широко розплющеними очима. Тільки руки Христа — одна тримає хрест, інша руку праведника — вносять деяку динаміку в композицію твору.

У ранньовізантійській та західній іконографії в темі сходження в пекло домінує мотив виведення з пекла праотців. Христос руйнує ворота пекла, простягаючи руку Адамові та Єві. Ця іконографічна схема відома ще у фресках та мозаїках X—XI ст., а також у середньовічній мініатюрі. Повноцінної іконографічної паралелі кам'яній різьбленій іконці з Галича серед візантійських і давньоруських пам'яток поки що не виявлено. Паралелі потрібно шукати тільки в романському мистецтві. Саме в багатофігурних композиціях тимпанів романських храмів було вироблено схему з величною постаттю Христа в центрі й групами персонажів з обох боків. Тому припускаємо, що досвід західних майстрів знайшов утілення в рельєфі кам'яної ікони з Галича.

Іконка «Воскресіння» трохи пошкоджена пожежею, мабуть, у період татаро-монгольського нападу на Галич, внаслідок чого втрачено ліву нижню частину

Хрест із золотих діадем (XIII ст.), із львівського княжого скарбу, зроблений з княжих корон.

Cross with gold diadems (13th c.), made of princely crowns, from the Lviv princely hoard.

Хрестик-енколпіон (верхня стулка). XIII ст.

Cross-encolpion (outer leaf). 13th c.

Хрестик-лунниця з жіночої прикраси.

Cross-pendant from a woman's adornment.

Хрестики-енколпіони з Розп'яттям (чернь). XI—XII ст.

Crosses-encolpia with the Crucifixion. Niello. 11th—12th cc.

Хрестики-енколпіони із зображенням Бориса і Гліба (бронза). XII ст.

Crosses-encolpia with the representation of Sts. Borys and Glib. Bronze. 12th c.

Стулки бронзових хрестиків-енколпіонів. XII—XIII ст.

Leaves of bronze crosses-encolpia. 12th—13th cc.

Верхня стулка хрестика-енколпіона з Розп'яттям (бронза). XII ст.

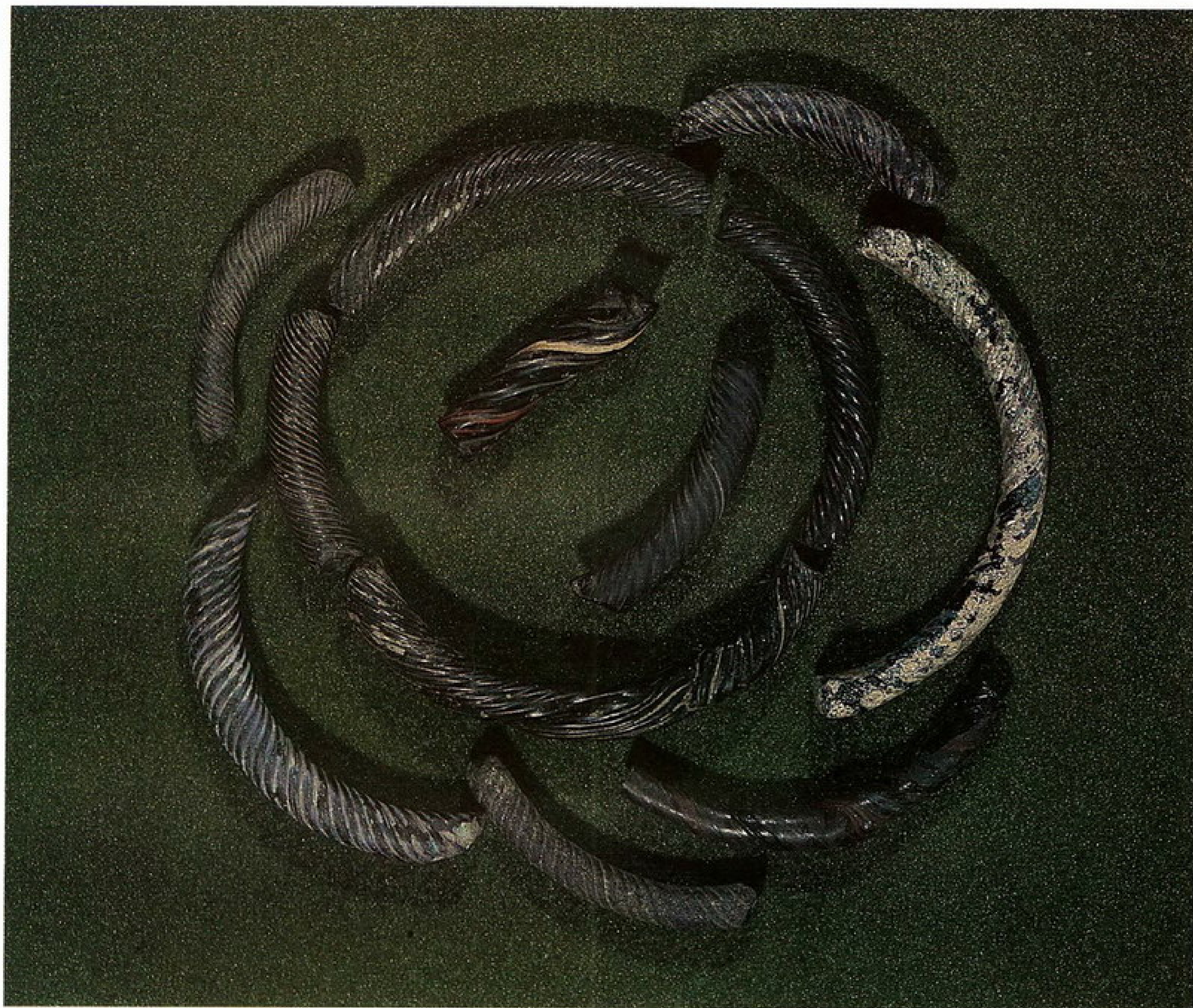
Outer leaf of the cross-encolpion with the representation of the Crucifixion. Bronze. 12th c.

Фрагменти скляних браслетів з румовищ Благовіщенської церкви у Крилосі. XIII ст.

Fragments of glass bracelets from the ruins of the Annunciation Church in Krylos. 13th c.

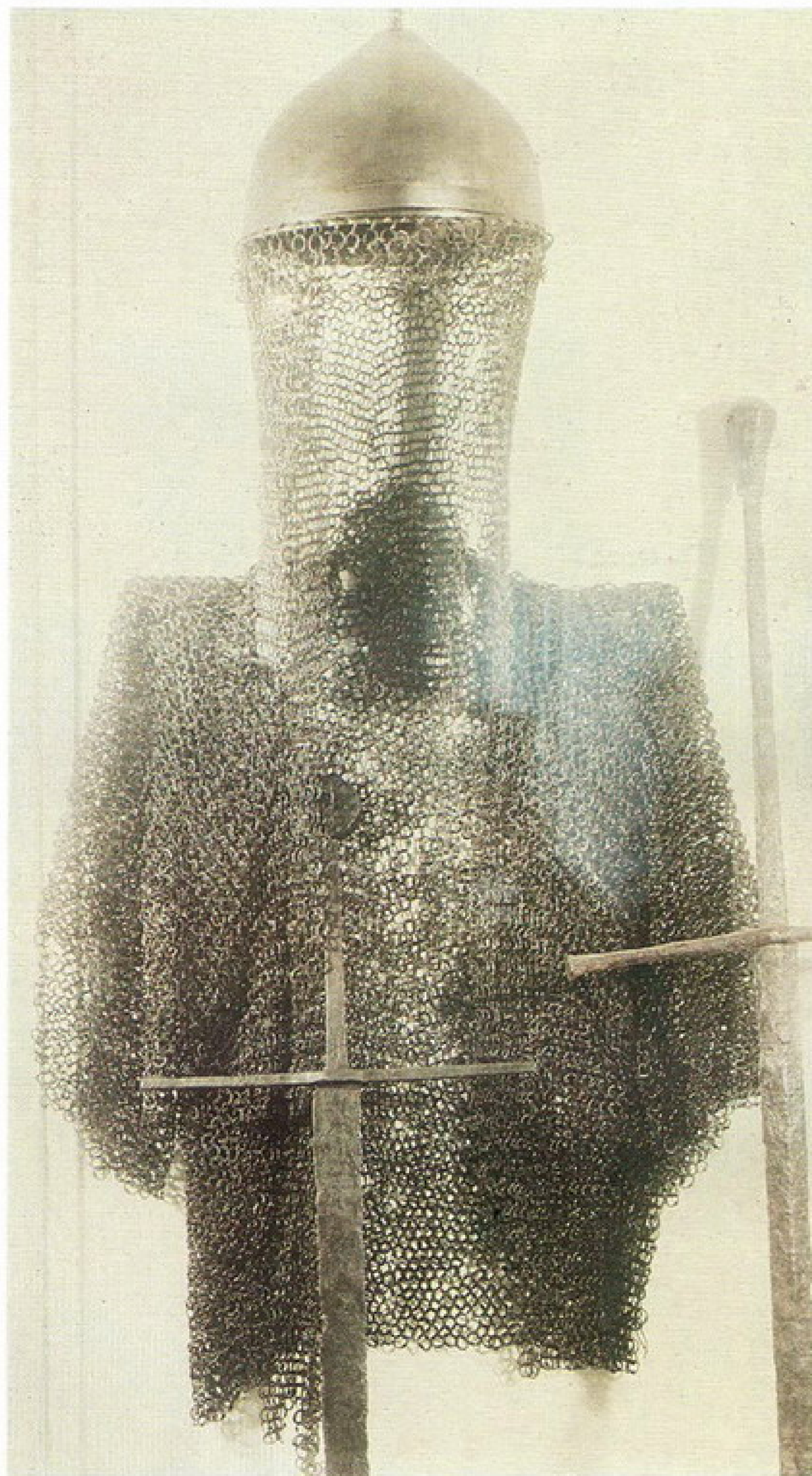
Фрагменти скляних браслетів з румовищ Благовіщенської церкви у Крилосі. XIII ст.

Fragments of glass bracelets from the ruins of the Annunciation Church in Krylos. 13th c.

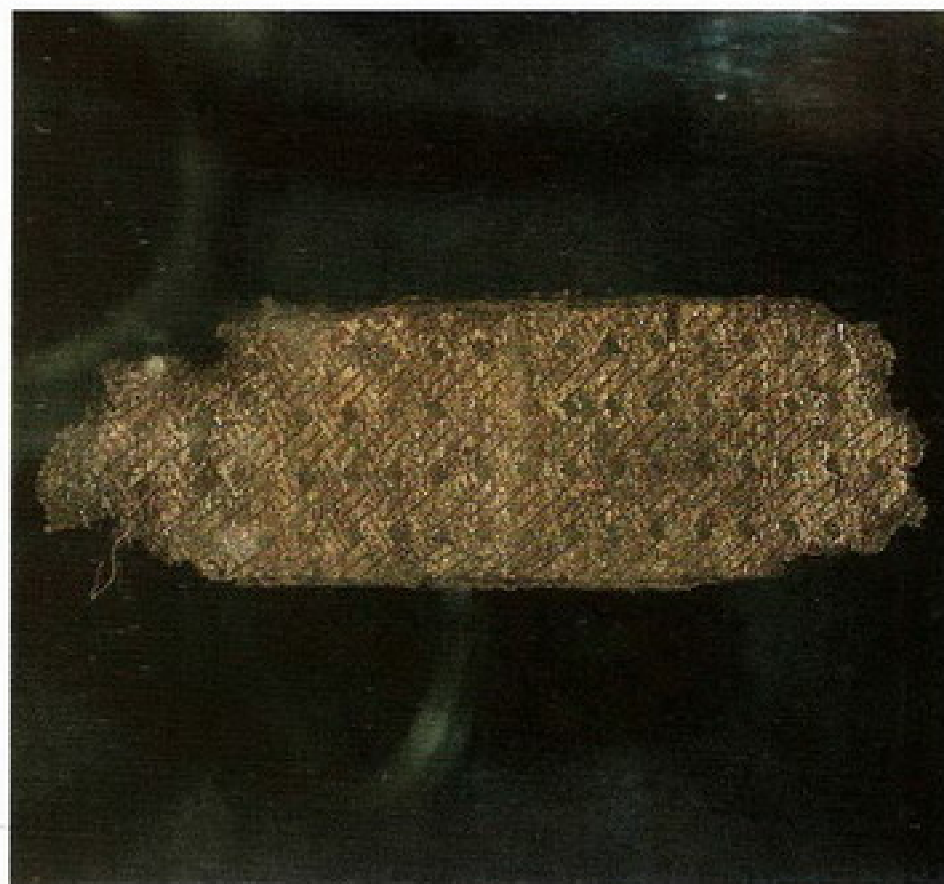
Фрагменти художнього скла галицького виробництва.

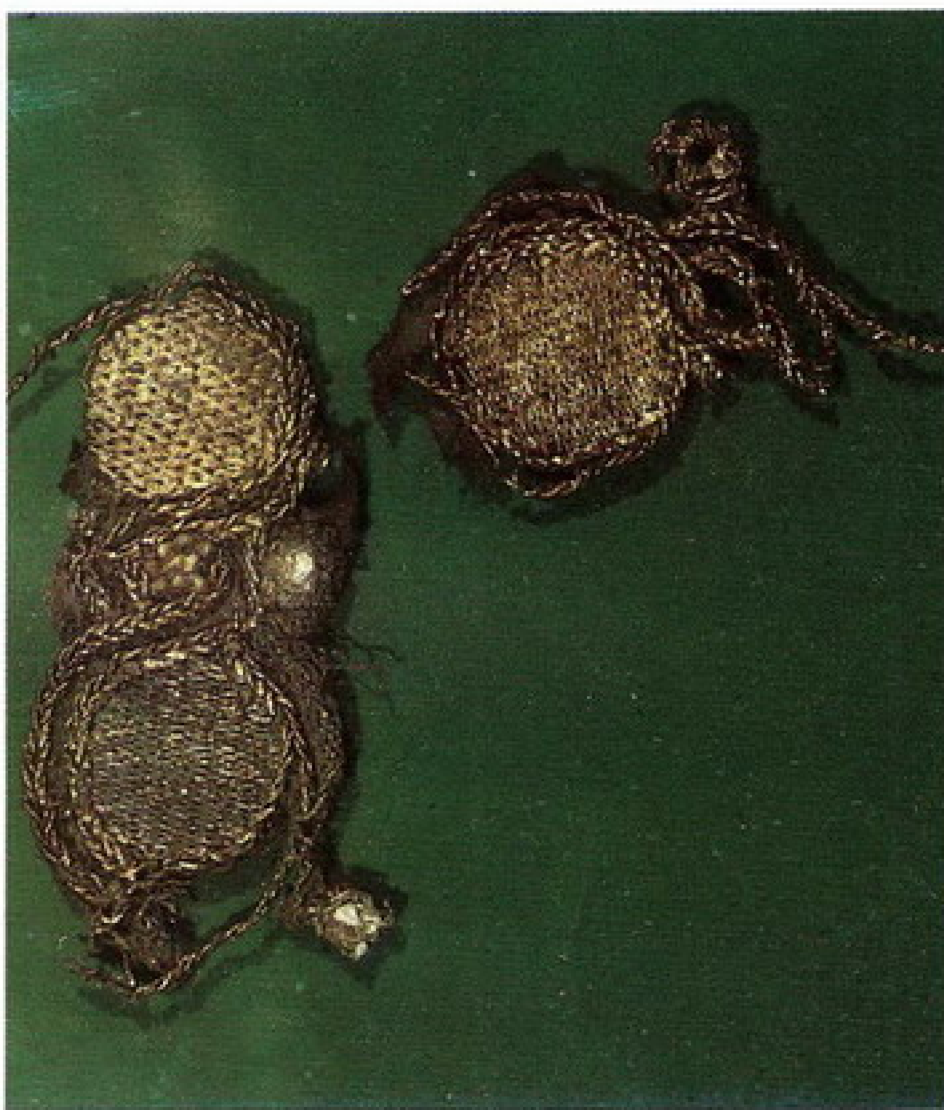
Fragments of Halych-made artistic glassware.

Кольчуга і мечі із спорядження княжого дружинника. XIII ст.

Chain mail and swords of a princely warrior. 13th c.

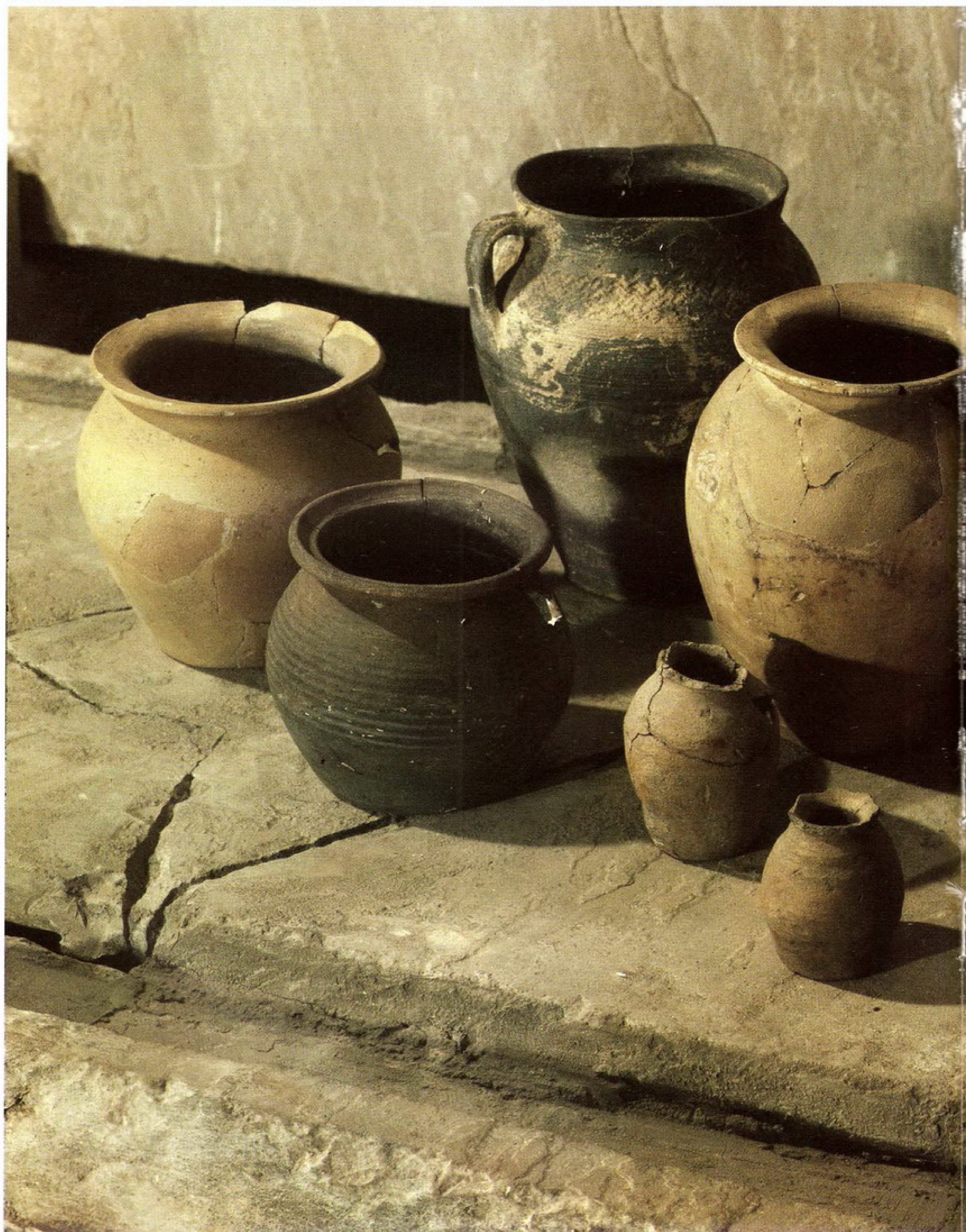

Фрагменти тканин, гаптованих золотною ниткою, із могильника XIII ст. Галич, Гробиська.

Fragments of textiles with gold embroidery, from a 13th-century barrow. Halych, the Hrobyska area.

Бронзовий водолій. XII—XIII ст. Галич.
Bronze water vessel. 12th—13th cc. Halych.

Хрестовина від руків'я ножа та бронзова оправа піхви меча. Звенигород. XII ст.

Cross-piece of the haft of a knife and a bronze mounting for a sword sheath. Zvenyhorod. 12th c.

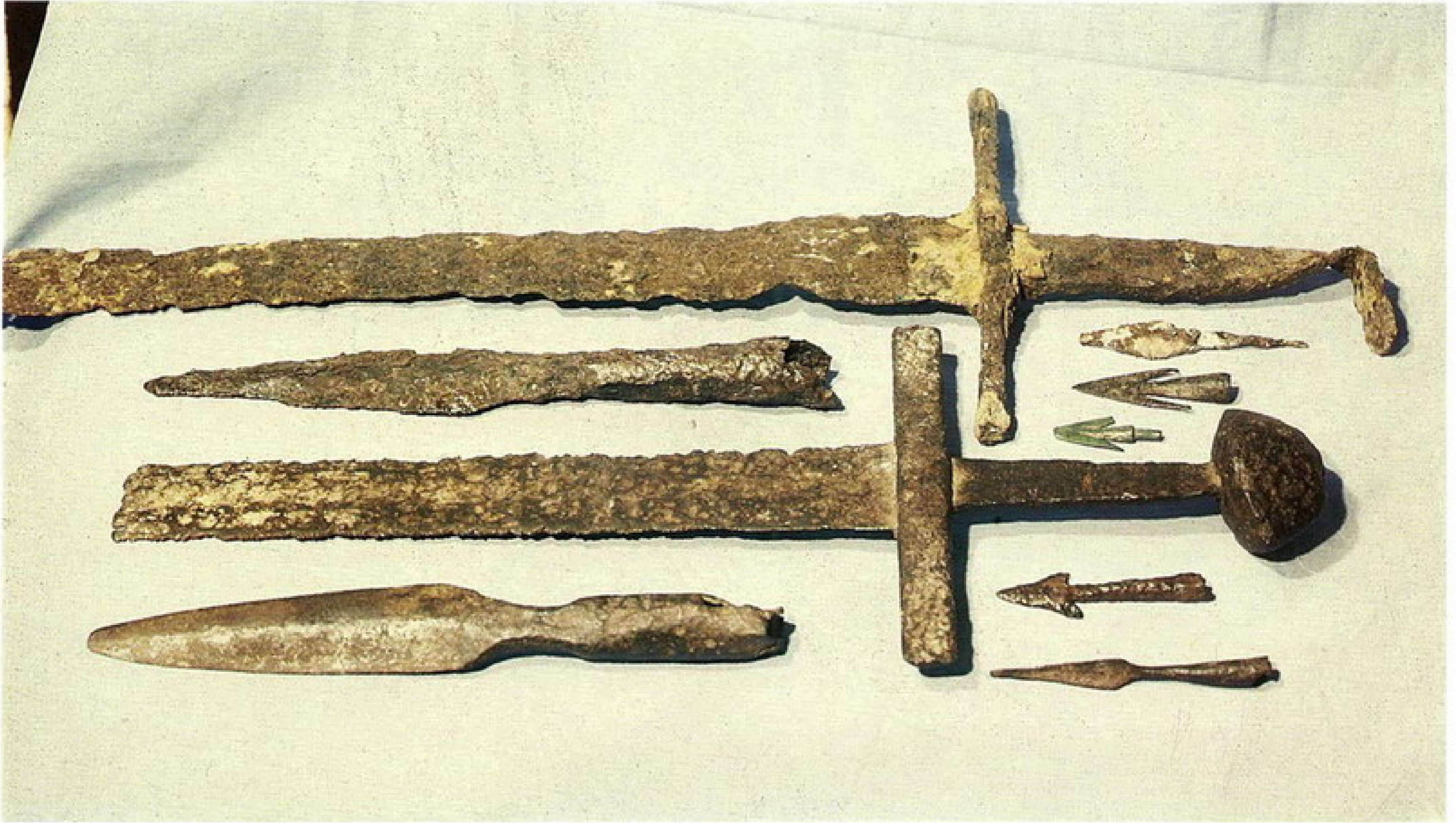
Гончарний посуд з Княжої гори в Галичі — Крилосі. XII—XIII ст.

Pottery from Knyazha Hill in Halych — Krylos. 12th—13th cc.

Бронзовий дзвоник. XIII ст. (Залуква — Галич).

Bronze bell. 13th c. Zalukva — Halych.
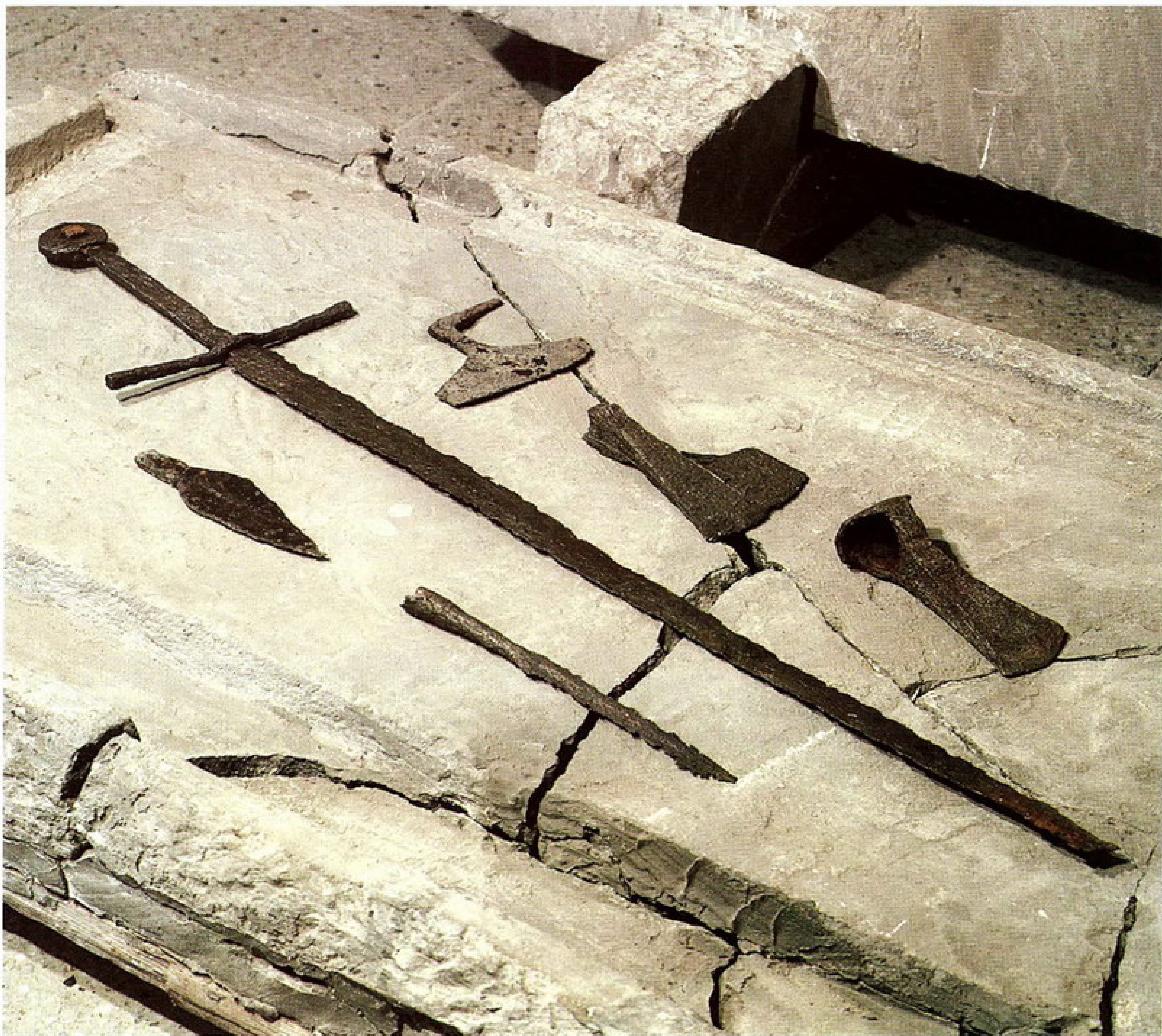

Мечі, наконечники списів, стріли із спорядження воїнів княжих дружин Галича. XII—XIII ст.

Swords, spear tips, arrows of Halych prince's warriors. 12th—13th cc.

Бронзові і залізні остроги. XII—XIII ст.

Bronze and iron harpoons. 12th—13th cc.

Меч і бойові сокири, наконечники списів із стародавнього Галича. XIII ст.

Sword and battle axes, spear tips from Halych. 13th c.

Бронзова фібула, пряжка та фрагменти бронзових прикрас із Крилоса.

Bronze fibula, clasp and fragments of bronze adornments from Krylos.

Шиферні прясельця, знайдені на Княжій горі в Крилосі.

Slate spindle rings found in Knyazha Hill in Krylos.

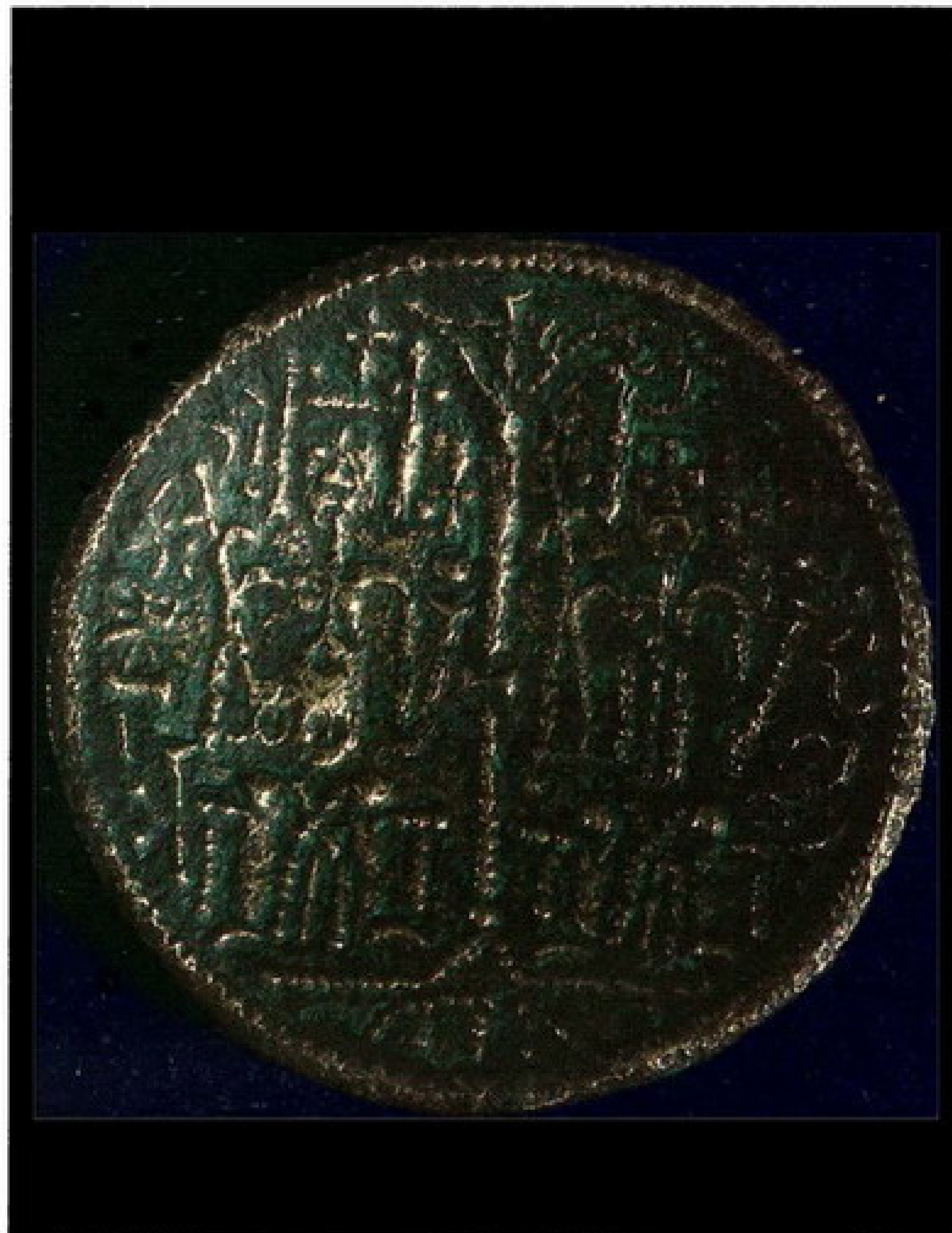

Фрагменти мальованого посуду часів трипільської культури, знайдені на Городенківщині.

Fragments of painted pottery belonging to the Tripillya culture found in the Horodenka area.

Угорська мисочкувата монета, знайдена в Крилосі. XII ст. Аверс та реверс.

Hungarian bowl-like coin found in Krylos. 12th c. Obverse and reverse.

Вироби з глини: грузила та людські фігурки.

Plummets and human figures made of clay.

Різні монети, знайдені на терені Галича: арабські срібні дирхеми, чеські, візантійські, римські та угорські.

Various coins found in Halych territory: Arabian silver dirhems, Czech, Byzantine, Roman and Hungarian.

Підвісна олов'яна печатка-молібдула чернігівського князя Святослава Ольговича. XII ст. Лицьовий та зворотний боки.

Tin pendant-seal of Chernihiv Prince Svyatoslav Olhovych. 12th c. Obverse and reverse.

Краєвид з церквою Пантелеймона в Галичі.
Landscape with St. Panteleimon's Church in Halych.

композиції. Третю ікону виконано зі сланцю. Вона має овальну форму, розміри становлять 5,2×4,8 см. У верхній частині помітні сліди відбитого вушка. Іконку вирішено у низькому плоскому рельєфі. На ній — поясне зображення Богоматері з немовлям на руках — за іконографічним зразком Одигітрії. На тлі — врізні написи: МРХ, ІСХС. Постать Богоматері трохи подовжено, на противагу немовляті. У вирішенні одягу київських, ні до галицьких пам'яток. Напевне, тільки нові знахідки допоможуть локалізувати її у межах галицької культури.

Поширеними виробами з каменю на Галицько-Волинських землях були шиферні прясла, які походили з Овруча, де знаходилися великі поклади рожевого шиферу. З Волині вони великими партіями розходилися по всій Русі та Східній Європі. Такі прясла необхід-

Кам'яна іконка з «Розп'яттям». XIII ст.

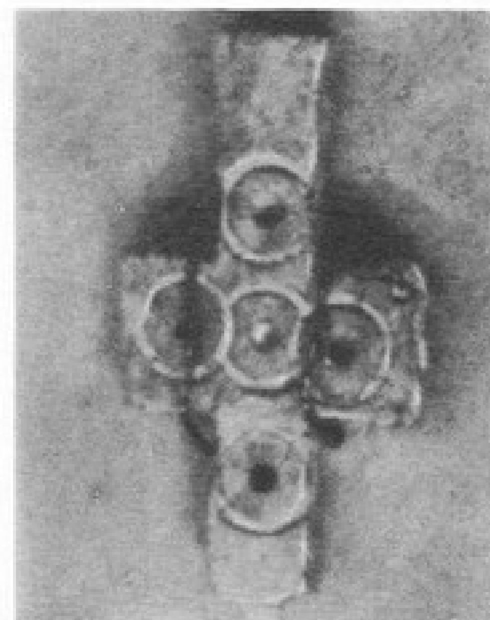
Stone icon with the representation of the Crucifixion. 13th c.

Кам'яна іконка «Воскресіння» з сюжетом «Сходження в пекло». XII ст. Крилос.

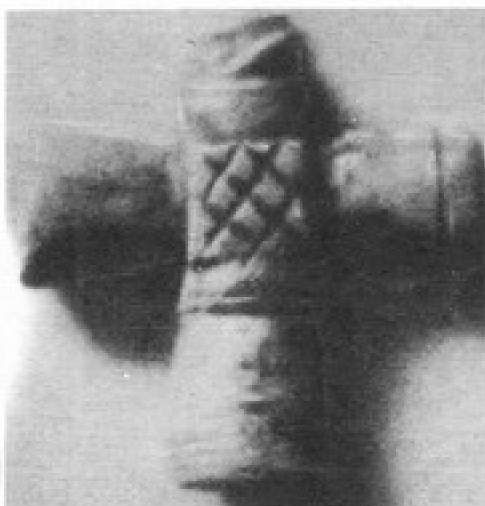
The Resurrection, stone icon with the representation of Anastasis. 12th c. Krylos.

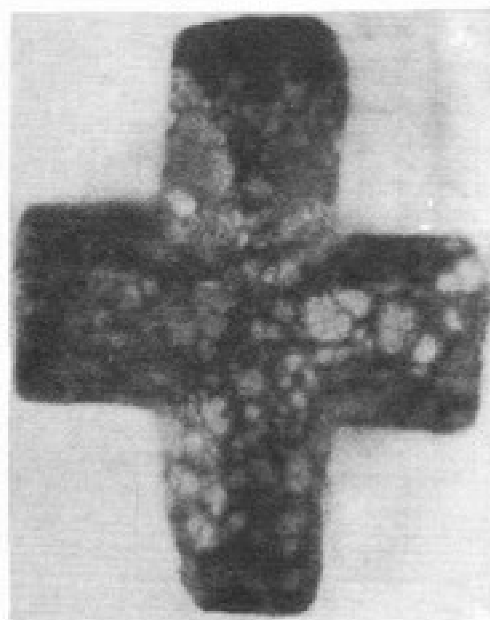

Кам'яні хрестики з розкопок у Крилосі. XII—XIII ст.

Stone crosses from the excavations in Krylos. 12th—13th cc.

відчутно тенденцію до орнаментального трактування. Рельєф дуже потертий, але все-таки вирізняються широко відкриті очі, масивне підборіддя з вузьким овалом обличчя Богоматері; німб навколо голови позначено двома лініями. Чіткіше вимальовується голова дитини з німбом. Іконка, як і попередня, побувала у пожежі, від чого дуже потемніла. Твір датується XIII ст. Прямих аналогій йому немає, оскільки в давньоруській традиції кам'яні іконки малих форм були здебільшого прямокутними. Стилістичні риси цієї іконки також не дають змоги наблизити її ні до ні для прядіння. Їх почали виробляти на Волині з XI ст., звідки вони швидко поширилися на всіх східнослов'янських землях, ставши однією з ознак тогочасної культури. Прясла були найрізноманітнішими. Найменші з них могли служити намистинками для жіночих прикрас.

До виробів з каменю належать і знахідки фрагментів кремінних кресал та брусків для гостріння ножів. В археологічних розкопках зустрічаються також кам'яні хрестики, мабуть з літописного зеленого холмського каменю.

Художня обробка металу

Швидке зростання давньоруських міст зумовило розвиток добування й обробки різних металів, що дало в свою чергу змогу для масового виробництва досконаліших знарядь праці, інструментів, виникнення ряду галузей ремесла, зокрема художнього литва.

Литво у розбірних кам'яних формах давало змогу одержувати велику кількість речей з однієї моделі, чого не можна було зробити з воскової форми. Цей прогресивний спосіб був поширений і серед монастирських та посадських ремісників, у майстернях при княждворах. Лиття по кам'яних формах було особливо поширене в княжому Галичі.

До художнього литва насамперед слід віднести галицькі бронзові іконки. На Крилоській горі при археологічних розкопках, які проводив Я. Пастернак у 1936—1938 рр., серед багатьох матриць віднайдено матрицю з твердої опоки для відливання бронзових круглих медальйонів (40 мм у діаметрі) з Богородицею (зразка «моління»), покровителькою галицького Успенського собору. Вгорі матриці медальйона — жолобковане вушко. На жаль, відлитого медальйона такого виду у Галичі не знайдено.

У цей період дослідники розшукали інший бронзовий медальйон із зображенням св. Юрія [42] (діаметр 20 мм), що мав ободок з маленьких кульок і вушком вгорі. Святого Юрія зображено зі списом і на коні. Такі медальйони часто зустрічаються у знахідках на території Галицького князівства, тому немає сумніву щодо їх місцевого походження. Наприклад, такого зразка медальйон Я. Пастернак знайшов у Крилосі під час розкопок [43]. Ще один медальйон такого типу, з Юрієм на коні, знайдено у Крилосі, зберігається він у Національному музеї у Львові.

На «церквиськах» на поверхні грунту випадково знайдено нами бронзову рельєфну пластинку із зображенням архангела. Її розміри — 3,1×1,9 см, товщина — 0,15 см. Зображення архангела фронтальне, з високим рельєфом. Іконка прямокутна, з овальним завершенням і високим обідком. Ця іконка за іконографією і стилем нагадує нам візантійські твори, наприклад ікони XI—XII ст. із зображенням архангела Михаїла з розкопок у Херсонесі. Пластинка погано збереглася, але помітні її високі художні вартості. Можливо, це виріб візантійських або київських майстрів, завезений до Галича.

У 1963 р. під час розкопок поблизу с. Бовшова Галицького району було знайдено бронзову ікону «Благовіщення». Бовшів — одне з поселень біля Галича, яке згадується в Іпатіївському літописі 1152 р. Іконку виявлено з археологічним матеріалом, що датується XII—XIII ст., належала вона (так вважають дослідники) одному з мешканців цього поселення [44]. Іконка прямокутної форми. Її розміри — 45×35×3 мм. Вона обведена бортиком висотою 1—2 мм. З лівого боку зображено архангела Гавриїла, котрий прямує до Марії, яка сидить на троні. Благословляючи, він сповіщає радісну звістку. Німби навколо голів обведені лініями, орнаментовані. На тлі між постатями архангела та Марії монограма МРΘУ, а вище — літера Н. Праворуч у верхньому куті — дві нечіткі літери КА. Написи заглиблені. У верхній частині збереглися сліди позолоти. Постаті виконано у високому рельєфі, вони відзначаються майстерністю побудови та компонування.

Сюжет «Благовіщення» рідкісний у малій пластиці давньої Русі. За прийнятою іконографією — це сюжет, де архангел Гавриїл сповіщає (благовіщує) Марії радісну звістку в ту мить, коли вона сидить на троні й пряде пурпур для завіси Єрусалимського храму.

Одним з небагатьох прикладів теми Благовіщення (так вважає В. Вуйцик) у дрібній пластиці є мідна ікона з колишнього зібрання В. Ханенка. Вона датується пізнішим часом — XV—XVI ст., тому не може бути прямою аналогією бовшівської.

Бовшівську ікону дослідники датують XII ст. і вказують на місце її виготовлення — стародавній Галич. Тут церква Благовіщення. В. Вуйцик проводить з іконою стилістичну паралель — кам'яну ікону «Одигітрію» (датовану XIII — початком XIV ст.) з Третьяковської галереї. В. Риндіна слушно відносить її до галицько-волинських пам'яток [45].

При розкопках на Княжій горі в Крилосі 1981 р. археолог В. Ауліх знайшов серед інших мистецьких виробів дві ікони, відлиті з бронзи. Вони майже однакові за розмірами й орнаментом з широким обрамленням. Враховуючи сюжет, їх можна вважати парними.

Ікона із зображенням Христа дуже пошкоджена корозією. Це дещо утруднює можливість її художньої характеристики. Друга ікона збереглася краще. Перша, де зображено Христа Пантократора, має розміри 8×6,6 см. Христос сидить на троні з піднятою рукою, благословляючи ближніх, іншою підтримує Євангеліє на тлі монограми ІС ХС. Цей канонічний сюжет найпоширеніший у Візантії вже з третьої чверті XI ст., а пізніше — і за її межами. Подібний варіант у металопластиці зустрічається у візантійському мистецтві в XII—XIII ст. Найближчою аналогією галицькій іконі є зображення Христа на відлитій з бронзи ікони з Раковця, правда, дещо меншій за розмірами (6,1×5,36 см) [46].

Незадовільне збереження галицької ікони не дає змоги детально зіставити ікони, але все-таки галицький варіант має стрункіше зображення постаті Христа, хоч за стилем виконання поступається раковецькій, де трохи краще змодельовано постать Христа. Надзвичайно майстерно вирішено орнаментальне обрамлення. Тут є три мотиви, і кожен з них цікавий по-своєму. Рослинний орнамент обабіч створює заокруглені стебла, які закінчуються трьома-п'ятьма пальметками і гілочками у вигляді пагінців, що переходять у листочок, та восьмипелюстковими квіточками посередині. Орнаментальні смуги зверху і знизу складаються з двох своєрідних плетінок. Іконографічну схему такого орнаменту необхідно шукати у сасанідському мистецтві, де вона сформувалася під впливом грецьких зразків. Такі мотиви характерні й для візантійського, романського та давньоруського мистецтва.

У кращому стані залишилася ікона, на якій зображено Богоматір з дитиною на руках. Розміри твору — 7,8×6 см. Зверху на тлі з обох боків — врізні монограми: МР; ΦУ; ІСХС. Цій іконі притаманні ті ж загальні риси стильового вирішення та орнаментального обрамлення. У композиції орнаменту бачимо кілька мотивів. Один з них заповнює горизонтальні частини обрамлення, у центрі вертикальних смуг розміщено восьмипелюсткові розетки. Нижче бачимо

плавні згини стебла з серцеподібним обрамленням стеблин кринів у кутових частинах. У правій частині — мотиви трилисників, з'єднаних дугами стебла, розміщеного з таким розрахунком, щоб дуга одного стебла нависала над трилисником, виростаючи з іншого, і навпаки. Нарешті, ще один мотив, який займає верхню частину лівої вертикальної смуги обрамлення. Це стрічка, розділена зигзагами зігнутого стебла на риса багатьох творів з Галича. Така тенденція властива й романській пластиці XII—XIII ст.

Прямих аналогій цим іконам у давньоруському мистецтві немає. Можна допустити, що вони виконані в Галичі, а майстер міг користуватися відповідно і візантійськими, і романськими взірцями. На характер місцевого виробництва вказують неопрацьовані боки іконок, де залишилися сліди відливу. Ще один факт,

Бронзова іконка «Богоматір». XII ст. Крилос. *The Virgin, bronze icon. 12th c. Krylos.*

Бронзова іконка «Архангел Михаїл». XII ст. Крилос. *The Archangel Michael, bronze icon. 12th c. Krylos.*

Бронзова іконка «Христос-Пантократор». XII ст. Крилос. *Christ the Pantocrator, bronze icon. 12th c. Krylos.*

Кам'яна іконка «Богоматір». XIII ст. Крилос. *The Virgin, stone icon. 13th c. Krylos.*

Бронзова іконка «Богоматір». XII ст. Крилос. *The Virgin, bronze icon. 12th c. Krylos.*

Бронзова іконка «Розп'яття з пристоячими». XIV ст. *The Crucifixion, bronze icon. 14th c.*

рівновеликі трикутники, щільно заповнені трилисниками-кринами з листочками в основі, які відхиляються від стебла. Орнаментальні мотиви широко застосовувалися у декоративному мистецтві Візантії. У такому своєрідному обрамленні бачимо постать Богоматері з немовлям на руках. Цей іконографічний зразок Одигітрії поширений у візантійській пластиці XI—XIII ст.

Акцентування великої голови стосовно постаті — який підтверджує їх галицьке походження: у тій же «коморі» галицького майстра археологи знайшли 154 тигельки із залишками бронзи та срібла, призначені для відливання різноманітних художніх виробів. Під час розкопок у 1940—1941 рр. Я. Пастернак знайшов невеличку іконку з бронзи, де зображено Богоматір з дитиною на руках [47].

Своєрідною є натільна іконка з бронзи. На ній зображено архангела Михаїла. Рельєф цього твору не-

високий, з наскрізним прорізом у контурі. Її розміри — 66×40×0,2 мм. Близькі аналогії такого зразка маємо на змійовику, знайденому в румовищах Спаської церкви. Знахідку можна віднести до XII ст. Рідкісною і єдиною такого виду знахідкою з околиць Галича (точне місце не визначене) є мідна пластинка більшого формату — 9,5×10 см. Верхня частина має овальне фігурне завершення. На цій пластинці є рельєфне ше. Вражає цільність і гармонійність композиції, де вся площина рівномірно заповнена зображенням.

Прямих аналогій знахідці немає, вони помітні тільки у сюжетному плані. Наприклад, у візантійських виробах з Ермітажу (камеї «Даниїл і лев», XII ст.), а також зображення на підвісній печатці-молібдулі «Даниїл у рові серед левів» (XI—XII ст.) з капітелі церкви Сан Педрола Наве. Такий сюжет зустрічається

Юрій Змієборець. Бронзова іконка. XIV ст.

St. George the Dragon-Slayer. Bronze icon. 14th c.

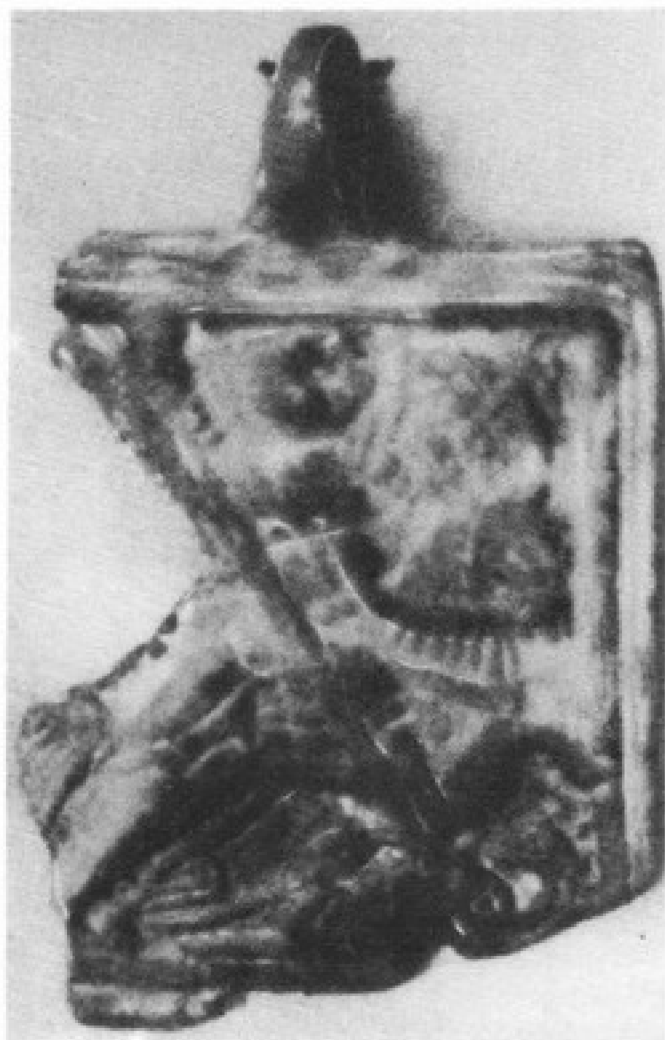
Бронзова іконка «Воскресіння». XIII ст.

The Resurrection, bronze icon. 13th c.

Бронзова іконка «Благовіщення». XIII ст.

The Annunciation, bronze icon. 13th c.

Юрій Змієборець. Іконка з с. Крилос. XIII—XIV ст.

St. George the Dragon-Slayer. Icon from Krylos. 13th—14th cc.

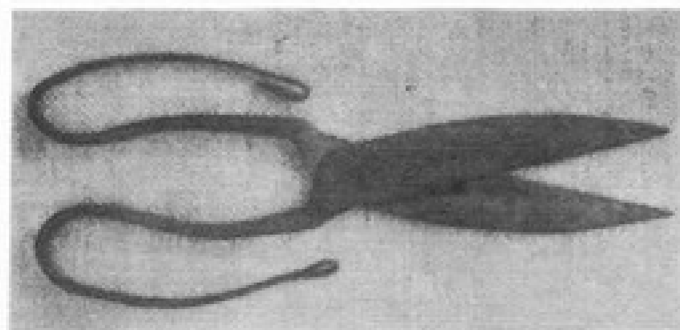
Бронзова іконка «Богоматір». XIV ст.

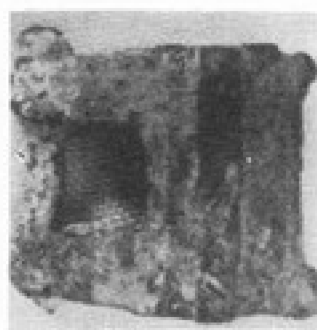
The Virgin, bronze icon. 14th c.

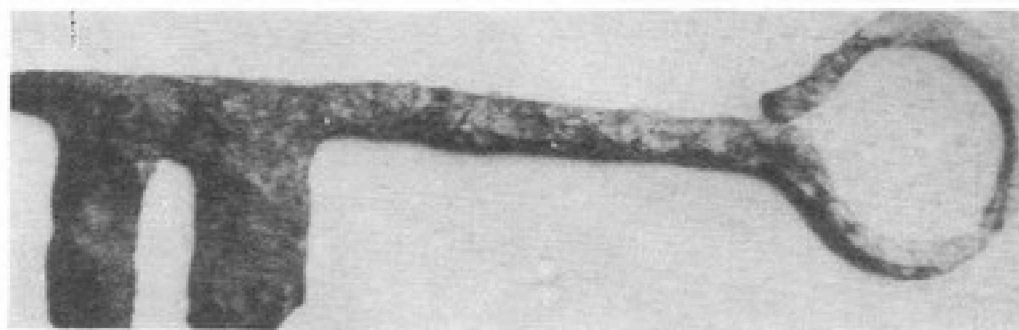
зображення Даниїла. Обрамлення має простий зигзагоподібний геометричний орнамент. За конфігурацією вона трохи подібна на іконку зі збірки Ханенка із зображенням св. Георгія (XIII ст.). Рельєф нашої знахідки невисокий. Саму постать пророка Даниїла з піднесеними руками вирішено трохи архаїзовано: зображення левів обабіч святого трактовано реальніше також у фресках катакомб, рельєфах ранньохристиянських саркофагів. Він був своєрідним символом воскресіння мертвих і у мистецтві середньовіччя сприймався як префігурація воскресіння Христа (зустрічається в мініатюрах і пластиці соборів у Арлі, Вормсі, Женеві, Фрайбурзі). Нашу знахідку можна датувати кінцем XIII ст., хоч трактування самої поста-

ті пророка вказує на ранній, домонгольський період. У Крилоському музеї зберігається лита бронзова скульптурка людини з піднятою правою рукою, в одязі, зібраному у широкі складки, покриті скісним штрихуванням. Її розміри — 5,5×4,8×0,8 см. Ця скульптурка — частина якогось виробу. За характером вона близька до виробів західноєвропейського мистецтва і, мабуть, завезена до Галича, хоч категорично не можна рідного вирішення, що пізніше сприяло формуванню галицької регіональної мистецької школи.

Безумовно, на розвиток галицького мистецтва вплинули й кращі взірці східного, романського та візантійського мистецтва, але романські й візантійські взірці вільно й творчо інтерпретувалися, а їх образний лад трансформувався відповідно до місцевих традицій та смаків.

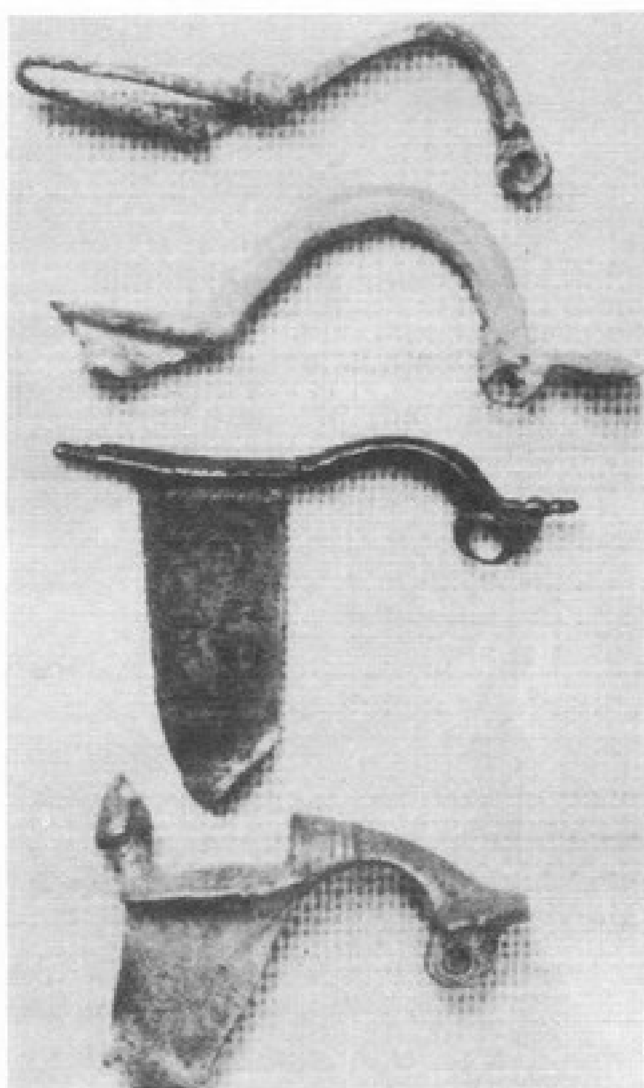

Залізні ножиці. XIV ст. Крилос. Замок-колодка та ключ. XIII ст.

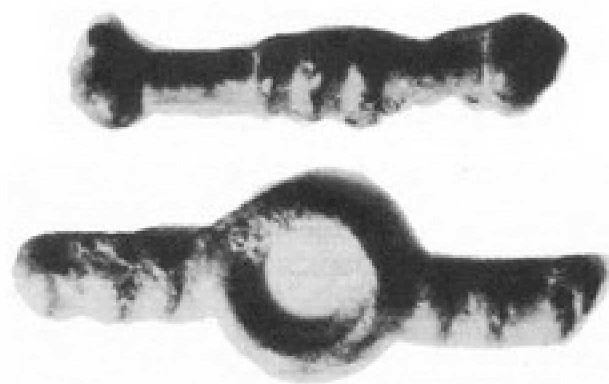
Iron scissors. 14th c. Krylos. Lock and key. 13th c.

Бронзові фібули-застібки з с. Залуква, Крилос, Княже. Бронзові шпильки з Крилоса. XIII ст. Бронзові фрагменти декоративних виробів з Крилоса.

Bronze fibulae from the vil. of Zalukiva, Krylos, Knyazhe. Bronze hair-pins from Krylos. 13th c. Bronze fragments of decorative articles from Krylos.

заперечувати належність її до галицького виробництва з погляду на деякий схематичний характер вирішення, властивий і для романських виробів XII ст. Простежуючи розвиток дрібної пластики у Галичі, можна дійти висновку: уже в найраніший період проявляються місцеві особливості, які в інтерпретації однакових іконографічних образів підійшли до своє-

Виробництво дзвонів в Україні-Русі було дуже розвинене і стояло на високому технічному та мистецькому рівні. Українські літописи подають відомості про дзвони в Новгороді-Сіверському (1146), Галичі (1259). Відомо, що у Львові у 1382 р. працював відливач дзвонів Ніколь. Відливали їх звичайно поблизу храмів та церков. Але були випадки, коли їх привозили

здалеку. Приміром, Данило Романович одержав з Києва дзвони для холмської церкви: «Й колоколи принесе из Киева, другие ту солье» [49]. Князь Володимир Василькович для церкви св. Георгія у Любомлі на Волині відлив дзвони, про які сказано в літописі: «Полия же колоколи дивни слышанієм, такихь же не бысть во всей земли» [50].

При археологічних розкопках на терені Галича, зокрема його храмів, знайдено уламки великих дзвонів, а також невеличкі дзвоники, які використовувались у храмах і монастирях, а також як підвіски до патериць, свічників та інших ритуальних приладів. Є повідомлення, що в 1917 р. у с. Богоревиці на Закарпатті знайдено срібний дзвін зі слов'янським написом часів Ярослава Мудрого. Отже, вже тоді поселення Закарпаття визнавали владу київського князя (пізніше — галицького) аж до татарського нашестя. Галицько-волинський князь Лев І зайняв у 1280 р. Закарпаття та прилучив до своєї волості. З тих часів дійшли до нас пам'ятки влади Лева на Закарпатті. Це герб м. Берегового у вигляді лева, що був і гербом князя Лева, та грамота берегівського жупана (воєводи) 1299 р., котрий називав себе «урядником Лева, князя руського» [51]. До наших днів зберігся дзвін, вилитий 1341 р. за князя Димитрія (Любарта) для собору св. Юра у Львові.

На дзвоні напис у два рядки, де зазначалося, що вилитий він «игуменом Евьфимиѣм». Висота дзвона разом з короною сягає 85 см, нижній діаметр — 71 см, вага його — 415 кг [52].

Серед виробів з бронзи й заліза є чимало знахідок, які належать до спорядження дружинників галицького війська. Це насамперед мечі, бойові сокири, наконечники ратищ та судлиць, наконечники стріл, булави, щити, кольчуги, шоломи, остроги, а також речі, які входили до складу кінської упряжі: пряжки, вудила, декоративні пластинки, дзвіночки. Про спорядження галицького війська маємо багато літописних згадок, зокрема про дружинників Данила Романовича: «Щити їх були, мов зоря; шоломи, мов сонце, що сходить». Шоломи князів та бояр часто прикрашали срібними або золотими накладками. Галицько-Волинський літопис зберіг єдиний у давньоруській літературі опис парадного військового одягу князя: «Сам Данило їхав біля короля (угорського.— *М. Ф.*), за руським звичаєм (одягнений.— *М. Ф.*). Кінь під ним був на диво, сідло з паленого золота, стріли і шаблі оздоблені золотом й іншими гідними подиву прикрасами: кафтан із грецького оловіру (парчі.— *М. Ф.*), обшитий широким золотим мереживом, чоботи з зеленого сап'яну, шиті золотом. Німці дивилися і дуже дивувалися» [53].

Про подію, коли галицький князь Данило прийшов на допомогу угорському королеві, у Галицькому літописі є такий запис: «Німці дивувалися з татарського озброєння (вершників Данила.— *М. Ф.*), коні були в личинах і шкіряних коврах, а люди в ярицях (шкіряних панцирах.— *М. Ф.*), і сяйво велике йшло від його (Данила.— *М. Ф.*) полків, від блиску зброї». Детальний опис озброєння галицько-волинського війська зробив М. Котляр [54]. На території колишнього Галича знайдено декілька двосічних мечів різної величини. Такого зразка мечі виявлено у Жидачеві, Хотині, Берестечку, Луцьку, Коломиї. Розміри хотинського меча за довжиною становлять 80 см, галицького — 103 см.

Галицька Русь не поступалась виробництвом мечів перед іншими давньоруськими центрами і навіть перед країнами Заходу, зокрема Великоморавії та Німеччини. Це підтверджується пам'ятками IX—XIII ст. Ковалі були відомі на всіх давньоруських землях, вони кували не тільки мечі, а й панцири, шоломи, бойові сокири, наконечники списів і ратищ. Галицька зброя високо цінувалася у всій Русі.

До залізних виробів, які входили у спорядження воїна, відносять і кілька наконечників ратищ (списів). Один з них — довжиною 49 см, з гранчастою втулкою. Знайдено й частини кольчуг з дротяних кілець. Кілька їх зберігалося в житлах і було знищено вогнем під час пожежі, мабуть, при нападі татар на Галич.

Зустрічаються стріли кількох видів, зокрема татарські. Є й бронзові наконечники. Дуже багато знайдено зламаних острог (XII—XIII ст.) різної форми, наприклад угорського зразка. Виявлено й дві бойові булави, вилиті з бронзи, з вушком для ременя [55]. Чимало знахідок — це прикраси кінської упряжі й фрагменти її окуття.

Галицькі ремісники, зокрема ковалі, виготовляли також речі домашнього вжитку, господарський інвентар. До них відносяться господарські сокири (барди), серпи, сапи, лемеші, наральники для плуга, окуття возів. Ремісники виготовляли популярні не тільки в Русі, а й у Західній Європі рурковані колодки (циліндричного зразка замки), ключі, ножі (різні за розміром), ножиці, підкови, обручі, ості на рибу, цвяхи з плоскою головкою тощо.

У Русі були поширеними хрести-енколпіони, яких виявлено чимало в різних регіонах України при археологічних розкопках. Хрести носили на грудях. Про їх особливе призначення як символу християнської віри знаємо з багатьох записів давньоруських літописів. На хрестах клялися на вірність, дотримання договірних домовленостей. Приміром, коли боярин київського князя Ізяслава Мстиславича, Петро Бориславич, був 1152 р. у Галичі й докоряв князеві Володимиркові за порушення хрестового цілування, то Володимирко іронічно зауважив: «Сии ли крестець маль». «Кресть маль,— з гідністю відповів посол Ізяслава,— но сила его велика есть!» [56].

Енколпіон — це хрест-складень для зберігання всередині мощів святого, зображення якого є на однім з боків хреста. Він мав лицьову та зворотну сторони, відмінні за побудовою і характером зображення. Лицьова сторона має по одному вушку у нижній і верхній частині хреста, а зворотна — по два вушка, між які входять вушка лицьової стулки, що скріплюються. Таким чином, легко розрізнити, де верхня, а де нижня стулка. На лицьовій стороні завжди розміщувалося головне зображення, а на звороті — другорядне. Енколпіони носили поверх одягу.

Вивчення хрестів-енколпіонів та інших натільників дає уявлення про технічні особливості давньоруського ремесла, про торгівлю і зв'язки з сусідніми країнами. Детальне вивчення таких виробів художнього литва зробив Б. Рибаков у праці «Ремесло Давньої Русі» [57]. Він дослідив 342 енколпіони, що дало змогу дійти важливих висновків стосовно локалізації походження хрестів та місця їх виробництва, яке Рибаков зводить переважно до Києва. За останні роки археологічні дослідження й численні знахідки ремісничих майстерень в окремих регіонах Русі, багаті знахідки нових енколпіонів розширюють регіон виробництва таких виробів.

Відомим регіоном розвитку металопластики на Русі був Галич — столиця Галицько-Волинського князівства. Археологічні дослідження території стародавнього Галича та його околиць дали багатющий

матеріал, що вказує на існування у Галичі величезної кількості ремісничих і ювелірних майстерень не тільки при княжому дворі й монастирях, а й на ремісничому посаді та окремих боярських садибах. Наприклад, 1981 р. при садибі Шевчуків у Крилосі біля Золотого току виявлено декілька житлових споруд з речовим матеріалом XII ст. і так звану ювелірну майстерню з коморою, на дні якої знайдено бронзові та кам'яні євангелістів на кінцях рамен). Інший енколпіон, більшого формату, із заокругленими раменами, має в центрі зображення постаті пророка Іллі із звитком у руках та святими в медальйонах на кінцях рамен. Збереглася також лише одна стулка. Дещо меншого розміру енколпіон з двома стулками. На лицьовій стороні — рельєфне зображення Розп'яття з монограмами Христа і написом *хр[ес]тъ рамь похвала*

Св. Димитрій. Кам'яна іконка. XIII—XIV ст.

St. Demetrius. Stone icon. 13th—14th cc.

Дзвін Любарта у Львові. 1341 р.

Prince Lyubart's bell in Lviv. 1341.

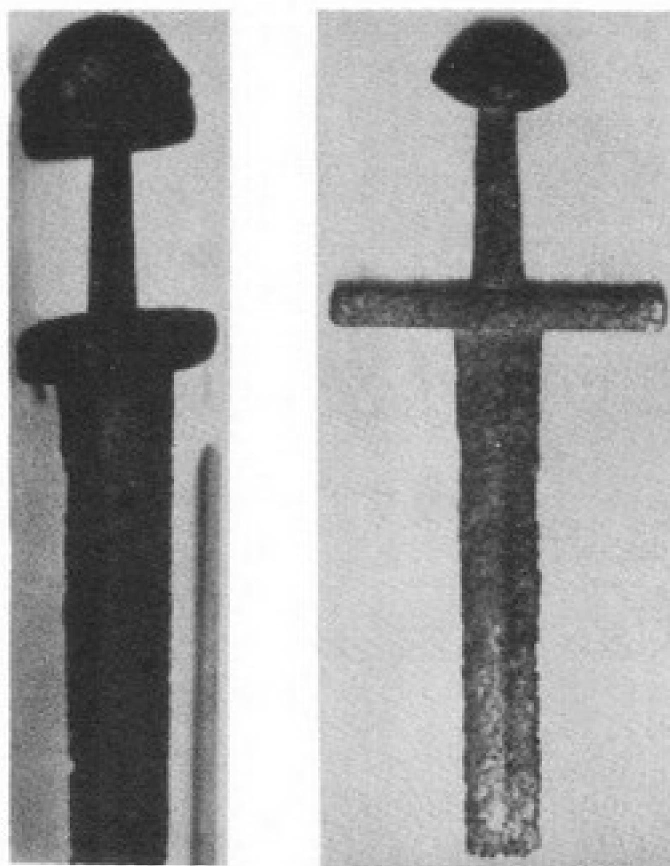
ікони, уламки хрестів-енколпіонів, кам'яних формочок. Найголовніше те, що виявлено 154 тигельки із залишками бронзи, емалі, срібла й золота. Такої кількості тигельків не знайдено в жодному регіоні стародавньої Русі. Ця знахідка дає змогу припустити, що при княждворі у Галичі існувала майстерня, де виготовляли різні малі хрестики, лунниці та інші жіночі прикраси.

При археологічних розкопках у Крилосі, що їх здійснював Я. Пастернак 1940—1941 рр., виявлено, зокрема на Золотому тоці, декілька хрестів-енколпіонів та хрестиків. Хрести-енколпіони були різної величини. У найбільшого з них рамена закінчувалися прямокутно, що вказує на його раннє походження — X ст. Збереглася тільки одна верхня стулка, де в центрі розміщено рельєфне зображення Богородиці з піднятими руками (зразок «Оранти» та чотирьох

кр[ес]тънамъ [*тешение*]. На кінцях рамен хреста у медальйонах — рельєфні зображення святих і написи: вгорі — *Нико*[*ла*], внизу — *Григор*[*ий*], обабіч — також святі. На зворотній стороні у центрі хреста — рельєфне зображення Богородиці з написом *С*[*вя*]*тая Бого*[*роди*]*це, помоги;* на кінцях рамен — святі, з написами: вгорі — *Петръ*, внизу — *Васил*[*ий*], ліворуч — *Козма*, праворуч — *Дамианъ*. Такі енколпіони зустрічаємо у регіонах Києва, Чернігова, Могильова та інших давніх міст. Можливо, вони відливались не обов'язково в одному регіоні, а могли з аналогічних форм продукуватися у різних містах, в тому числі й у Галичі. Я. Пастернак знайшов тоді ще вісім менших односторонніх хрестиків, а до деяких з них кам'яні формочки[58]. Рідкісним є ажурний хрестик у колі, з поперечками на раменах, хрестик з виїмчастою емаллю, а також хрестик з лунницею, який часто

знаходять на терені Галича. Безумовно, це місцеві вироби. Серед хрестиків малих розмірів є зображення Розп'яття, виконане черню. Більшість з них, мабуть, входили як елементи до жіночих прикрас.

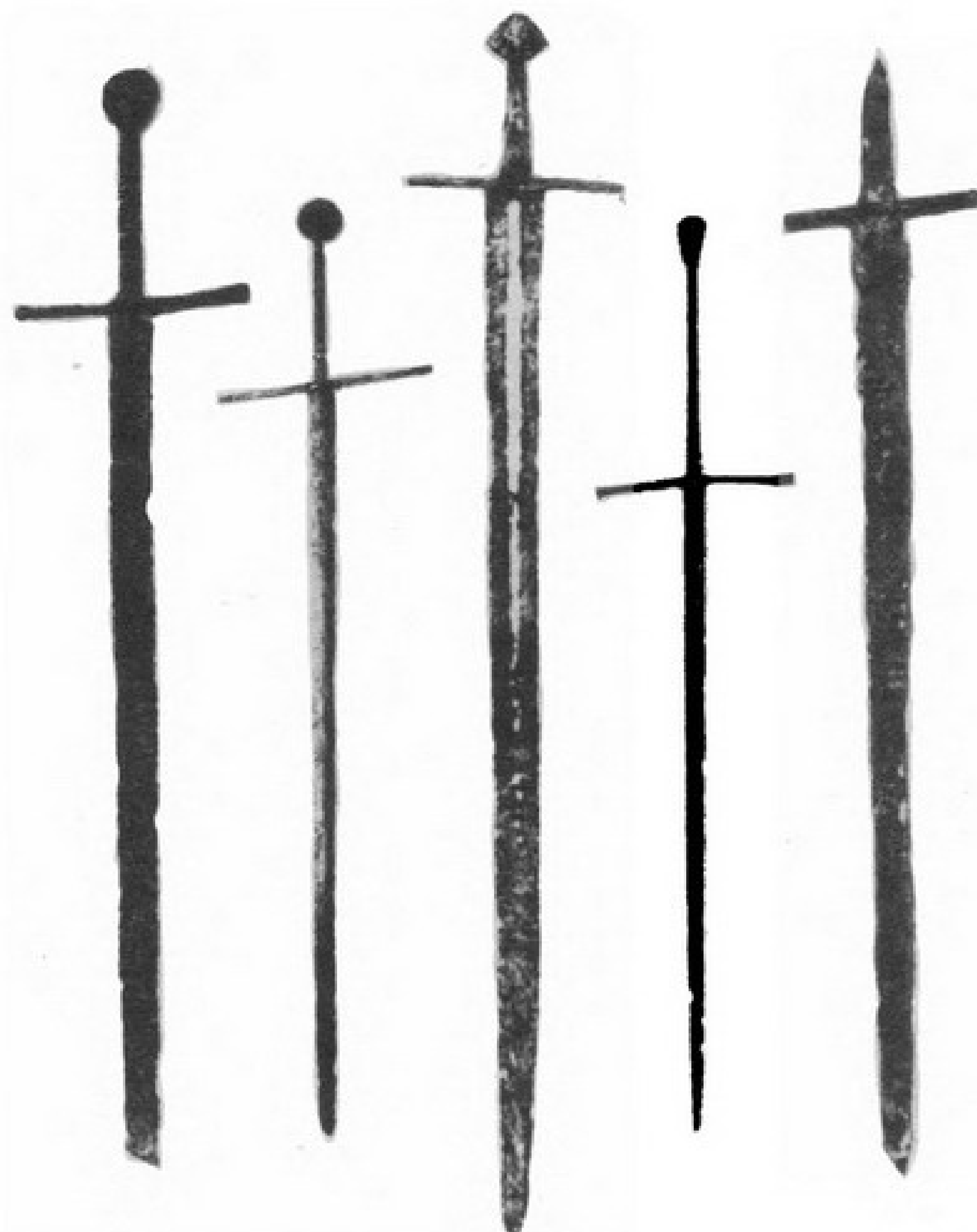
У 1951 р. В. Гончаров знайшов у Крилосі частину верхньої стулки хреста-енколпіона, який дуже рідко трапляється на території Східної Європи. Дослідник В. Пуцко відносить його до сирійсько-палестинської продукції IX—X ст. У 1958 р. на Золотому тоці знайдено добре збережений хрест-енколпіон з прямими кінцями. На одній з його стулок у центрі — рельєфне погрудне зображення Богоматері, на кінцях рамен хреста — символів євангелістів; на зворотному боці в центрі — Христа Етимасія, на кінцях рамен — погрудне зображення євангелістів. Розміри енколпіона — 8,5×5,3×1,2 см. Лиття досить чітке, лише в

Мечі. XII ст.
Swords, 12th c.

Бойова сокира. XIII ст.
Battle axe. 13th c.

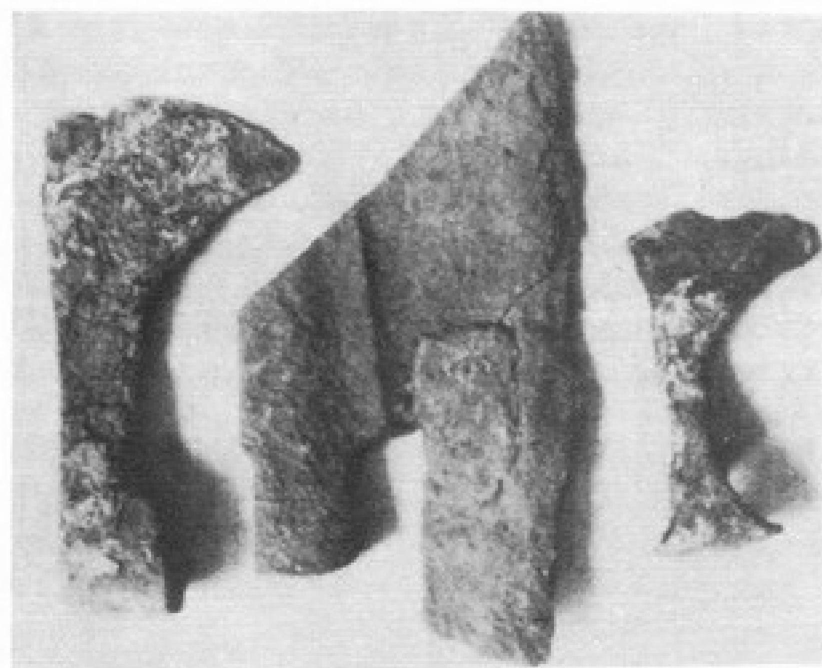
Мечі. XII—XIV ст. *Swords. 12th—14th cc.*

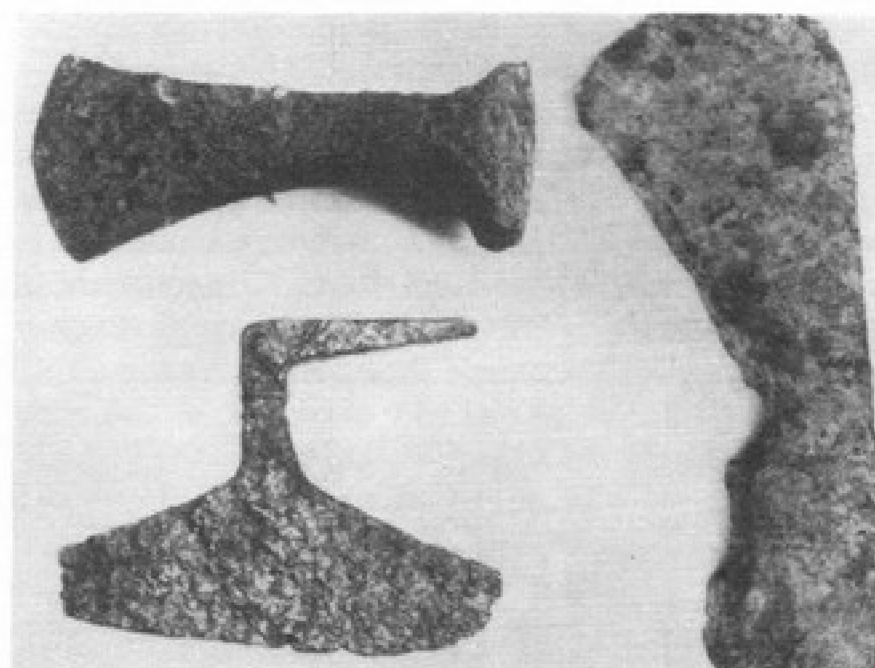

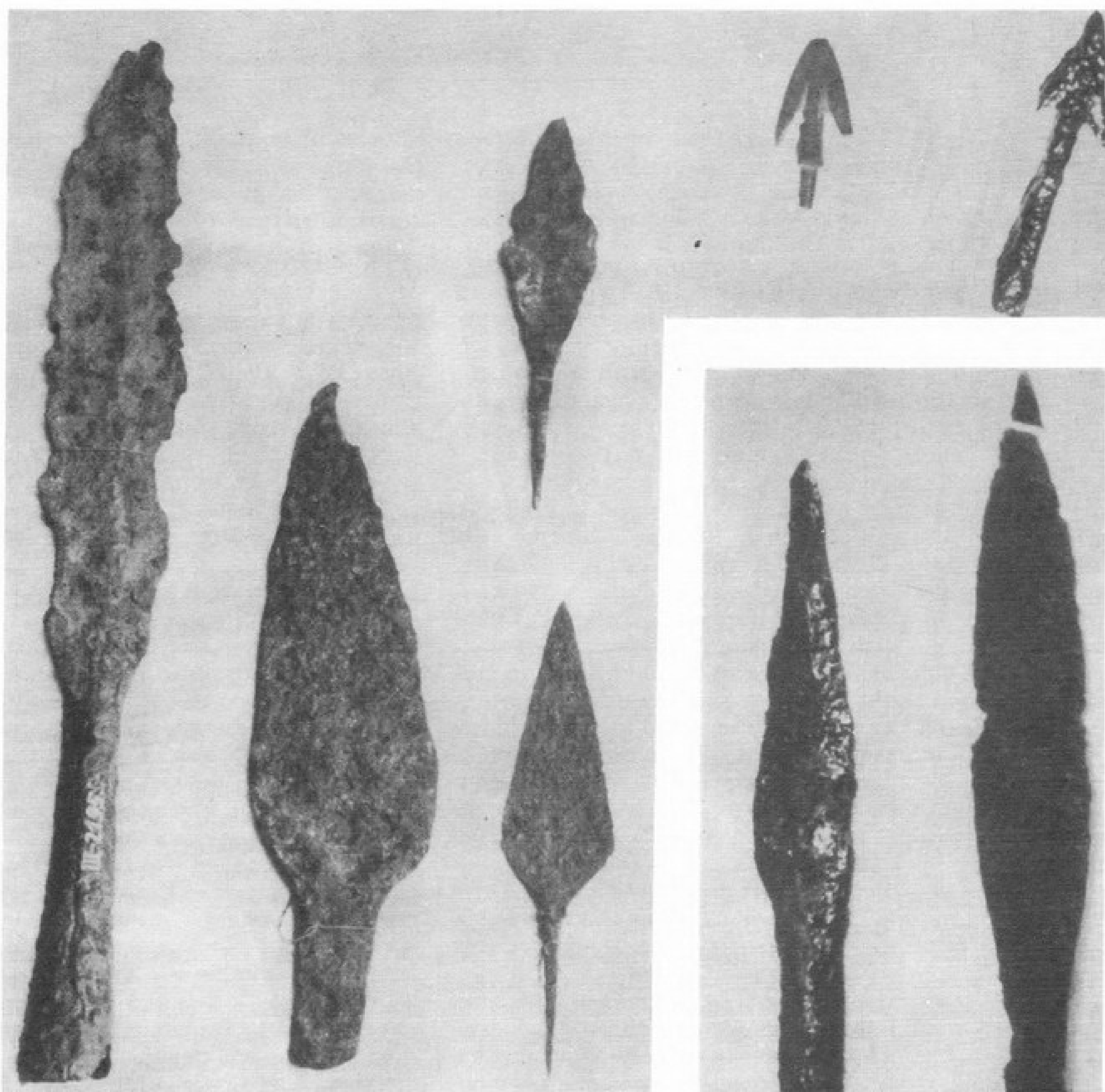
Наконечники списів і ратищ. XII—XIV ст. *Spear and lance tips. 12th—14th cc.*

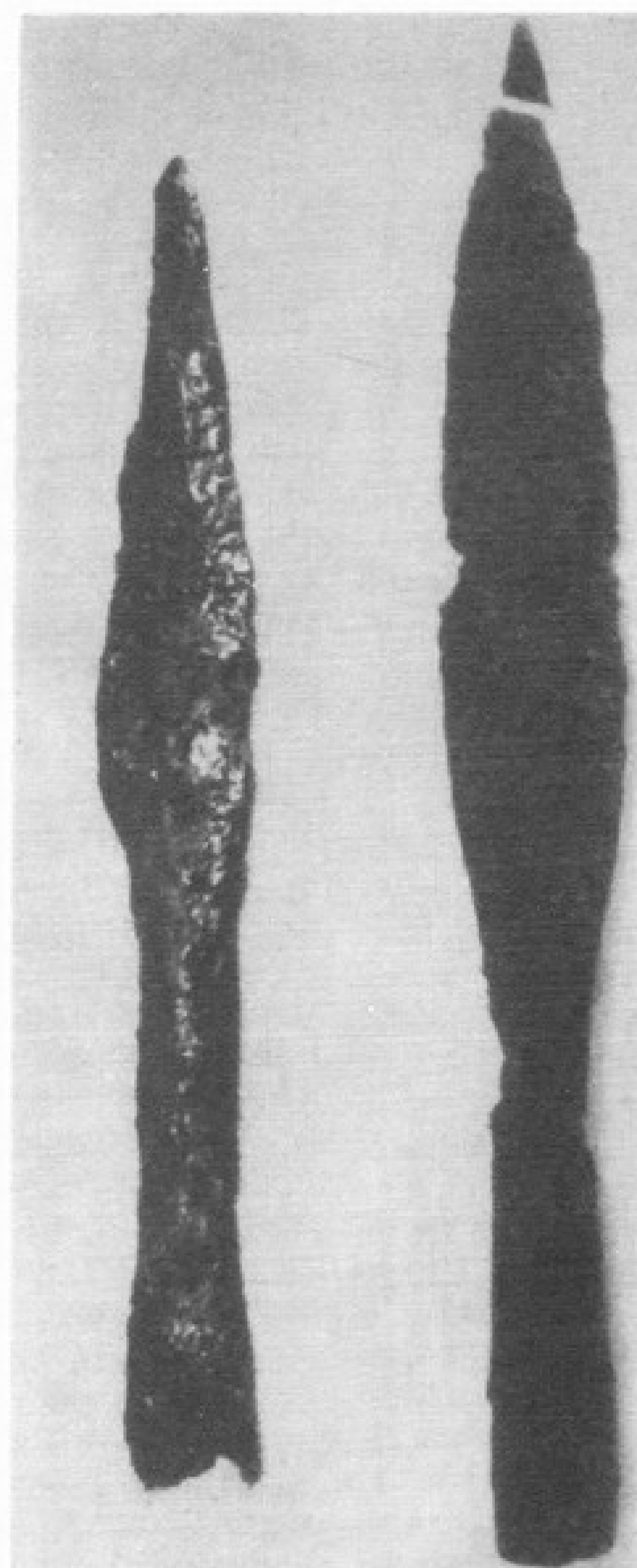
Бойові і господарські сокири. XII—XIV ст.

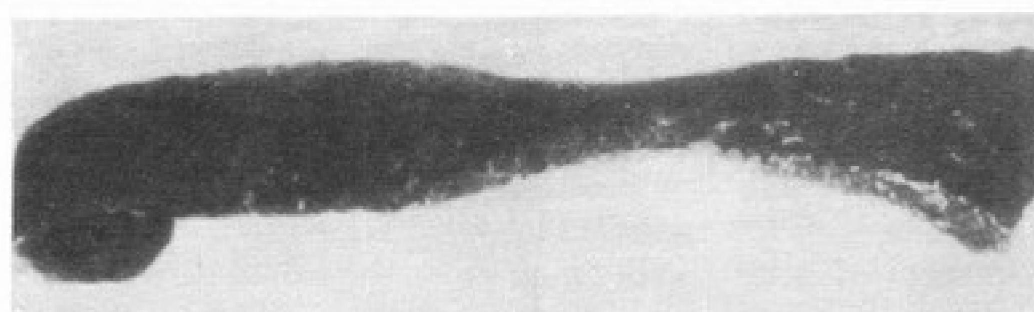
Battle and household axes. 12th—14th cc.

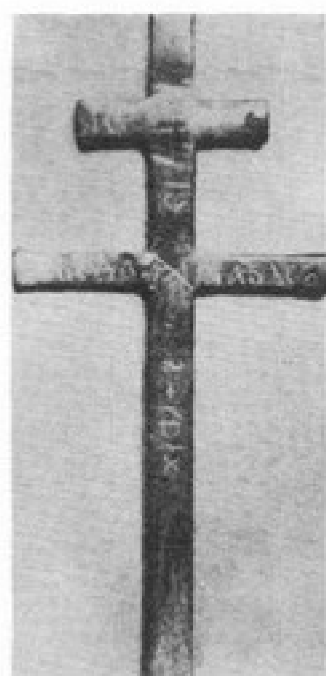

Наконечники списів і ратищ. XII—XIV ст.

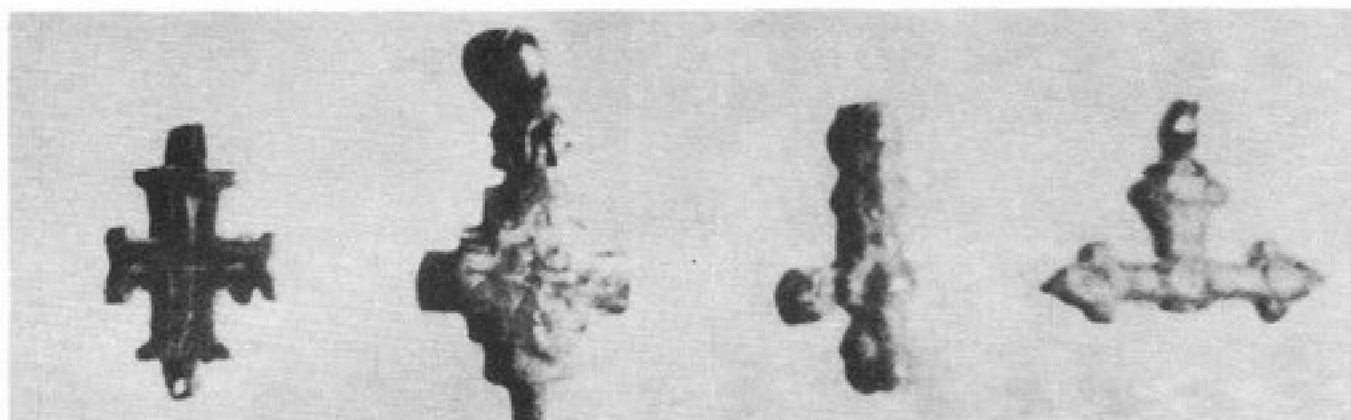
Spear and lance tips. 12th—14th cc.

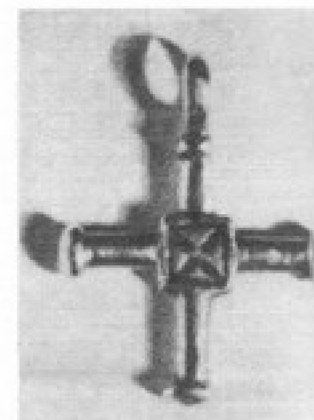
окремих місцях стерто рельєф постатей. Символи євангелістів рідко трапляються у такого роду виробах на Русі. У домонгольський період символи євангелістів можна побачити тільки в мініатюрах Остромирового Євангелія (1056—1057). Зразок хреста-енколпіона із зображенням Етимасія і символів євангелістів зустрічається тільки в XII—XIII ст. Крилоський енколпіон із зображенням Етимасія, Богоматері, євангелістів та розміру: 7,5×6 см. Збереглася верхня стулка, оздоблена рельєфним зображенням постаті князя, котрий у правій руці тримає макет одноверхої церкви. На кінцях трьох овально закінчених рамен енколпіона у медальйонах вміщено зображення святих. Знахідка добре збереглася, зокрема її лицьова сторона. Цю річ відносять до групи борисоглібських енколпіонів київського зразка, поширеного в XI—XII ст.

Єпископський бронзовий хрест. 1181 р.

Bishop's bronze cross. 1181.

Натільні хрестики. Бронза. XII—XIII ст.

Crosses. Bronze. 12th—13th cc.

їх символів слід, вірогідно, віднести до початку XI—XII ст., пов'язавши виготовлення з Києвом. Ми вже згадували про такий зразок хрестика-енколпіона, знайдений під час розкопок Я. Пастернаком у Крилосі. Цей однотипний за розміром і сюжетом енколпіон, можливо, відлитий у Галичі чи Києві з однієї форми.

Фрагментально збереглася і нижня стулка енколпіона, знайденого на церквищах 1967 р. Її розміри — 6,1×5,8 см. На збереженій частині є рельєфне зображення Богоматері з піднесеними руками, а в кінцях рамен хреста у медальйонах — рельєфні півпостаті святих. Подібні енколпіони зустрічалися і в західному, і в східному регіонах Русі, Середній Азії та Західній Європі, тому пов'язувати їх виробництво з Галичем було б сумнівно. Декілька енколпіонів меншого розміру (5,8×4×0,5 см) із заокругленими кінцями і гранованими виступами на кожному з рамен мають на верхній стулці зображення Розп'яття, а на зворотному боці — восьмикінцевий хрест і монограми *НС НИКА*, а в медальйонах на кінцях рамен — зображення (черню) євангелістів. Один з хрестів виявлено на церквищі, інший — на Підгородді у Крилосі. Ще два таких енколпіони знайдено у с. Княждвір біля Коломиї. Є й інший вид таких хрестиків-енколпіонів, котрі на зворотному боці мають зображення постаті Богоматері. Подібні хрести зустрічаються майже в усіх регіонах Русі.

У 1973 р. на Золотому тоці було знайдено ще один хрест-енколпіон з прямокутно закінченими раменами, розміром 6×3,5 см, точніше, знайдено його нижню стулку, всередині якої вигравіюваний двораменний хрестик, а на кінцях рамен — контурне зображення святих (євангелістів). На верхній втраченій частині, мабуть, знаходилося зображення Богородиці, а на кінцях рамен хреста — символів євангелістів. Такий вид хреста-енколпіона з прямокутно закінченими раменами характерний для X—XI ст. Про раннє його походження свідчить і спосіб гравіювання, виконаний після лиття. На південній околиці Крилоської гори, з боку Вікторова, де колись стояв монастир при церкві Покрови, ми знайшли енколпіон дещо більшого

Княжий культ Бориса та Гліба, перших канонізованих руських святих, широко відображено у творах літератури та мистецтва XI—XII ст. Серед них чільне місце посідають хрести-енколпіони із зображенням Бориса та Гліба. Дотримуючись атрибуції борисоглібських енколпіонів, даної М. Алешковським [59], ми відносимо нашу знахідку до рельєфних енколпіонів, датуючи її XI ст. На верхній стулці зображено князя-мученика Гліба, культ якого в XI ст. був дуже поширений. На зворотному, утраченому, боці знаходилося, ймовірно, зображення Бориса (його культ мав перевагу в XII ст.).

Про існування в Галичі Борисоглібського монастиря чи церкви немає прямих історичних чи літературних повідомлень. Деякі дослідники стародавнього Галича припускають, що церква таки була. За таку церкву, побудовану в XII ст., вважають віднайдені у 1938 р. фундаменти круглого храму поблизу с. Побережжя з присілком Кияки. Подальші дослідження показали: це — церква-ротонда з масивними стінами, біля якої міг існувати й Борисоглібський монастир. У Кияках, за переказами, мешкали переселенці з Києва. Такого зразка енколпіон знайдено у 1986 р. у с. Крилос; він також датується XI—XII ст. Борисоглібські енколпіони, хоча й рідко, зустрічаються в інших місцях Галицько-Волинського князівства. Йдеться про два енколпіони XII ст. борисоглібського зразка з Берестечка [60]. Верхню стулку ще одного енколпіона такого зразка знайдено під час археологічних розкопок городища Гринчук [61]. Знахідка за розмірами і зразком близька до крилоської. Як правило, їх прийнято вважати імпортом з Києва в Галич.

На території стародавнього Галича часто знаходили невеликі бронзові хрестики різної форми. До цієї групи належить знайдений нами на полях Крилоса бронзовий хрестик (2,9×2,2 см), виготовлений у майстерні ливарника біля Юріївського монастиря. Про це свідчать розкопки на монастириську Юріївське, проведені у 1939—1941 рр. У ливарній майстерні серед інших речей виявлено кам'яну матрицю для відливання бронзових двораменних хрестиків з нерухомим

вушком. Розмір каменя матриці — 7,2×5,2×2,2 см, а самої формочки для хрестика — 2,2×2,9 см. Знайдені в Крилосі хрестики відлито саме з цієї форми. Такі хрестики зустрічаються і в київських знахідках, але вони трохи відрізняються від галицьких формою. Це дає підстави стверджувати, що крилоські знахідки є предметами місцевого виробництва. Сюди необхідно віднести і хрестики з лунницями, хрестики в колі, хрестики з виїмчастою емаллю, які входили до нагрудних жіночих прикрас.

Фрагментарно зберігся трилопатковий хрестик з емаллю, знайдений на полі Качків у Крилосі 1969 р. Розміри фрагмента становлять 2,2×2,8 см, товщина — 0,15 см. Цей хрестик звичайного зразка, які зустрічаються дуже часто, зокрема на Київщині. Він датується XII ст. Хрестик з с. Княже (розміри — 2,5×1,6 см) з вушком можна віднести до місцевого виробництва і датувати XII ст.

Ще один фрагмент хрестика, відлитого з бронзи, що немов складений з намистин, не має чітко виражених ознак походження [62]. Аналогії таких хрестиків є серед знахідок у багатьох регіонах Русі. Датуються вони звичайно XII ст. У 1967 р. на Золотому тоці знайдено бронзову лунницю з хрестиком, яка нагадує такі знахідки з періоду археологічних розкопок 1936—1941 рр., датуються вони XII—XIII ст. Тоді було знайдено предмети побутового вжитку: бронзові пряжки, брязкальця, фібули. Вони мали характер масової продукції для широкого населення й, безумовно, виготовлені місцевими майстрами.

Ювелірні вироби

Серед численних знахідок були ювелірні вироби, жіночі прикраси. При розкопках в урочищі Юріївське виявлено залишки ювелірної майстерні, де знайдено бронзові матриці для виробів, виготовлених методом тиснення зі срібної бляхи, а також кам'яні форми для відливання ковтків.

Про поширене ювелірне виробництво у стародавньому Галичі свідчать часті знахідки жіночих прикрас. До них належать сережки так званого київського зразка у вигляді дужки з трьома бусинами, прикрашеними зерню. Три пари таких срібних ковтків-сережок знайдено біля Золотого току на Вивозах ще під час археологічних розкопок 1938 р. Я. Пастернаком. Тоді ж виявлено три пошкоджені ковтки такого самого зразка, а також дармовис — нагрудну прикрасу з дугової бляшки і поздовж карбованим вушком. Тут знаходився згадуваний уже бронзовий ковток старого зразка (X ст.). Півмісяць, обернений ріжками вниз і хрестиком поміж ними, нанизано на намисто, щоб носити його на шиї, мов своєрідний оберег.

До жіночих прикрас належать виявлені тоді ж два чільця з вузьких пластинок бронзової бляхи, прикрашені ритованим і штампованим геометричним орнаментом, малий дротяний браслет і половина бляшаного браслета, а також шість перснів. Бронзові орнаментальні чільця — часті знахідки на території Галича. Вони, мабуть, були масовими у виробництві. Там знаходилися й персні з бронзи з щитком, на якому є розетки у вигляді восьмипелюсткової квітки або монограми власника, часто з вічком для коштовного каменя. Тоді ж виявлено і золотий хрестик з нерухомим вушком. Його розміри — 2,5×1,6 см.

Цінною знахідкою 1976 р. стала частина золотої сережки (одна намистина — з більшою половиною дужки), яку ми розкопали на полі Церквиська, де в часи княжого Галича при головній міській дорозі на Підгородді стояла церква Благовіщення. Намистина трохи пом'ята, але загалом добре збережена. Можна визначити спосіб її виготовлення та мистецьку вартість. Діаметр сережки — 1,5 см, довжина збереженої частини дужки — 4,5 см. Ажурна структура її форми складається з восьми кілець, розділених поперечками, які створюють квадрат. Всередині квадрата знаходиться кільце діаметром 5 мм. Кожне кільце і поперечки мають напаяні малесенькі зерна золота, що надають прикрасі особливого вигляду, створюючи чудову гру світла. Частина збереженої дужки з одного боку має вушко, між намистинами вона обвита тонким дротиком, де також напаяно зерна золота. Техніка виконання таких виробів зі скрученого дротика називається філігранню. Її широко застосовували ювеліри стародавньої Русі.

До жіночих прикрас відносяться ювелірні вироби, знайдені у 20-х роках XX ст. біля с. Вербів Бережанського району (поблизу Галича). Це срібний ковток-підвіска з тисненим орнаментом у вигляді плетінки, обрамлений каймою тисненої зерні. Такого зразка срібний ковток галицького виробництва знайдено у с. Кичківці на Львівщині. На ньому на тонкій срібній платівці відбито орнамент з опуклих переплетених смуг; проміжки між ними заповнено імітаційною зерню. Матрицю для таких ковтків знайшов Я. Пастернак у Крилосі ще 1938 р.

Серед ювелірних виробів скарбу, виявленого біля с. Вербів, є вісім аграфів із зігнутою дужкою [63]. Вони скріплені скрученим дротиком — по 4 шт. У Львівському історичному музеї зберігається 12 таких аграфів, також скріплених дротиком по 6 шт. [64]. Подібні аграфи виявлено ще в 1896 р. у Володимирі-на-Клязьмі. Ю. Полянський, котрий опублікував матеріали про вербівський скарб, дійшов висновку: ці аграфи — не що інше, як чільце [65] (жіноча святкова прикраса на голову), правдоподібно, для весільного ритуалу. Весільні чільця побутують на Гуцульщині й донині.

Про жіночі прикраси є запис в Іпатіївському літописі під 6658 р. (1150 р. від народження Христа). Князь галицький Володимир, ідучи тоді по Волині, вимагав від міст срібло, погрожуючи взяти місто «на щит»: «...они, не имеяхуть дати чего у них хотяте, они же емлюче серебро изо ушью и с шии, сливаюче же серебро даяхуть Володимеру. Володимер же поимав серебро и поиде, тако же емля серебро по всим городам, оли и до своей земли» [66].

Відомі були в Галичі й діадеми з перегородчастою емаллю. Фрагменти їх знайдено в Крилосі (про них повідомлялося детальніше в підрозділі «Емалі»).

Багато ювелірних виробів необхідно віднести до жіночих прикрас. Вони входили до скарбу, виявленого у с. Залісся поблизу Кам'янця-Подільського. Р. Корзухіна вважає їх галицькими виробами [67]. Підтвердженням цього є подібні знахідки на Золотому тоці у Крилосі, зокрема ромбоподібної форми срібна під-

віска, виконана способом тиснення. Всередині розміщено хрестик, рамена якого закінчуються трипелюстковими пагінцями лілеї. Там, у Крилосі, на Юріївськім полі у майстерні ювеліра знайдено форму — двобоку матрицю. На одному боці в ній є формочка для виливання круглих опуклих ковтків-сережок з бронзи чи інших металів (на ній зображено дві обернені спинами одна до одної пташки зі зверненими назад голівками), лосі виявлено бронзову матрицю із зображенням такого сирина. Це знову підтверджує: подібні ювелірні вироби створювали у Галичі. Звідси вони поширювалися по всій Русі, зокрема в період, коли Київ зберігав політичну зверхність над багатьма князівствами і коли Галич став у часи Осмомисла одним з найбільших економічних і політичних центрів Західної Русі.

До заліського скарбу входило й намисто, яке скла-

Срібний ковток із зображенням сирина. Заліський скарб.

Silver cup with the representation of Syrnion. Zalisky hoard.

Кам'яна іконка з зображенням Бориса і Гліба. XII ст.

Stone icon with the representation of Sts. Borys and Glib. 12th c.

Кам'яна іконка з зображенням св. Миколая. XIII ст.

Stone icon with the representation of St. Nicholas. 13th c.

Частина бронзових прикрас. XIII ст.

Bronze adornments. 13th c.

на іншому — також формочка для відливання круглих опуклих ковтків-сережок зі скісно гратованою поверхнею; на обідку розміщено маленькі кульки. У заліському скарбі знайдено ковтки-сережки з подібним до галицької формочки зображенням: дві галки, повернені спинками і голівками до себе, з обрамленням у вигляді кульок. Інша сережка має зображення двох змієподібних драконів з переплетеними хвостами. Цей сюжет зустрічається тільки у галицькому мистецтві. Найважливіша знахідка, яку також необхідно вважати галицьким виробом,— срібний ковток-сережка з малюнком сирина, виконаним черню. У 1988 р. у Кридалося з 24 срібних овально-довгастих намистин з орнаментально-ажурним трактуванням форми. Серед срібних речей був також витий срібний перстень, на щитку якого є монограми у вигляді хрестика [68].

В археологічних розкопках, які щорічно провадилися на чолі з відомим археологом В. Ауліхом, трапляються жіночі прикраси у вигляді трьох намистинковтків, різних за побудовою. До жіночих прикрас належить парчева діадема з поховання, виявленого Я. Пастернаком при розкопках катедри Ярослава Осмомисла. Поряд з домовиною князя у притворі собору знайдено останки дівчини, на черепі котрої

збереглася саме ця діадема. Зроблено її було з парчі, орнаментованої золотною ниткою, яка досить добре збереглася. Розміри парчі: за довжиною — 310 мм, за шириною — 26 мм. Золотною ниткою вигаптуваний мотив двох відвернених одна від одної спинками стулених спіральок з оздобними крильцями на боках.

Традиційнішим і архаїчнішим було мистецтво ремісничого посаду. Деякі жіночі прикраси, наприклад намисто з лунницями, мають язичницьку символіку. Світ образів, пов'язаних з заклинальною магією, відбився на амулетах. До нагрудних прикрас відносяться і давньоруські гривни, що повсюдно зустрічаються у знахідках давніх скарбів. Вони, як правило, були срібними і мали вигляд обруча. Водночас вони правили за монети для торгового обміну. Саме слово *гривна* походить від грецького *меніск — випуклий*. У X—XI ст. нагрудний обруч називався і *гривною*, і *обручем*. З XII ст. *обручем* називали вже тільки *браслет*. Нашийні чи нагрудні гривни були завжди прикрасою — жіночою або чоловічою. Як зазначає Г. Корзухіна, для визначення різних видів прикрас з терміном *гривна* робились доповнення, наприклад, *гривна цятована* (чоловіча прикраса), *гривна місячна* (жіноча прикраса) [69]. В Іпатіївському літописі 1289 р. зазначається: князь Володимир Василькович Волинський «икону списа на золоте наместноую святого Георгия и гривну златую вьзложи на н[ь] с жемчугом, и святую Богородицу списа на золоте на наместную и вьзложи на ню монисто золото с камением дорогьм» [70]. Як засвідчує літопис, *монисто* (також колишня назва гривни) покладене на ікону Богородиці як жіноча прикраса, а на ікону св. Георгія — як чоловіча.

Срібні гривни входили до складу багатьох скарбів, знайдених на території стародавнього Галича; вони були округлі, квадратові, скручені, восьмигранні, інколи прикрашені орнаментом у вигляді крапок.

Сфрагістика

На терені княжого Галича трапляються часто знахідки олов'яних печаток-молібдул, які привішували до важливих документів, грамот і листів. Молібдули мали з одного боку зображення святого, а з другого — напис, що вказує на особу автора листа чи важливого документа. Першу з таких печаток знайшов ще Л. Лаврецький 1882 р. у фундаментах церкви Спаса. Її діаметр становить 22×25 мм. З одного боку — зображення Богородиці з піднятими руками та з дитятком перед собою; з другого — потертий напис по-грецьки у п'ять рядків, який означає: «Мати Божа, охороняй мене, Косму, єпископа галицького». Немає сумніву, що ця печатка належала саме галицькому єпископові Космі з часів Ярослава Осмомисла, згаданого в Літописі під 1157—1165 рр. Іншу подібну печатку, але вибиту штампами, знайдено у Крилосі в 1897 р., вона має також на одному боці зображення Богородиці з дитятком, що нагадує фрескове зображення Марка Шумлянського на апсиді Крилоської церкви, вмуроване туди з Успенського галицького собору Осмомисла. Ця печатка збереглася краще, ніж попередня. Біля зображення Богородиці бачимо монограми *МР — ΘУ;* на другому боці зроблено подібний до першого грецький напис у п'ять рядків, який також засвідчує належність печатки єпископу Космі.

Третю печатку знов-таки знайдено у Крилосі. Вона дещо менша — 20×22 мм. З одного боку — зображення Богородиці з піднятими руками і дитятком перед собою. Довкола німба — монограма *МР—ΘУ;* з другого — зображення святого з німбом навколо голови. Обидві руки святого піднято до грудей. По боках святого у двох стовпцях — грецький напис: *Теодосій*. Можливо, це ім'я іншого владики — власника печатки.

Ще одну печатку знайшов Й. Пеленський у 1911 р. на Золотому тоці в Крилосі. Печатка на зворотному боці мала напис: *СФРАГІСТІЛАР*. Мабуть, вона належала єпископові Іларіону. Лицьове зображення дуже потерте, і характер зображення визначити нелегко. У 1940—1941 рр. Я. Пастернак на Золотому тоці знайшов ще чотири олов'яні привісні печатки.

Перша печатка-молібдула мала на лицьовому боці погрудне зображення благословляючого Христа з німбом із дрібних кульок, обведених колом з більших кульок без монограм. На зворотному боці — напис з трьох рядків: *ДЬ—НЬ СЛО—ВО*. Печатка має наскрізну дірку для шнура. Її розміри — 23×25 мм. Збережена задовільно. Інша печатка має на лицьовому боці зображення Івана Предтечі з німбом. У руках — трираменний хрест-жезл, напис. На зворотному боці — напис у трьох рядках. Є сліди наскрізного отвору для шнура. Збереження добре. Кириличний напис на цих обох печатках: *Дьнь слово*. Розгадати його, звичайно, нелегко. Такі печатки знайдено і в інших регіонах України, зокрема в Переяславі, біля Черкас, у Стеблеві, Янчині біля Перемишля, Белзі. Я. Пастернак доводить, що в Київському літописі під 1078 р. дитинець м. Чернігова названий *дьнішний град*. Він вважає: коли *дьнішний град* — це *осідок князя*, тоді можна допустити, що *дьні[шне] слово* — це слово, яке посилає сам князь, а не єпископ чи інший церковний або світський достойник [71].

Третя молібдула не має на лицьовому боці зображення Богородиці. На боках — монограми *МР—ΘУ*. Зворотний бік зовсім стерто, напис не проявляється. Її розміри — 22×23 мм.

Четверта олов'яна печатка (розміри — 22×23 мм) має зображення Богородиці на лицьовому боці. Богородиця тримає дитятко на колінах. Виявлено дуже слабкі сліди звичайної монограми *МР—ΘУ* на боках. Зворотний бік має також стертий і ледь помітний напис, котрий, як і в уже згаданих вище печатках, у перекладі означає: «Матір Божа, охороняй мене, Косму з Галича». Віднайдено три печатки першого галицького єпископа Косми — це факт тривалого перебування владики на галицькому єпископальному престолі. Ще раніше М. Грушевський припускав, що лицьове зображення на печатках є патрональним образом (іконою) галицького кафедрального собору [72]. Такої думки дотримувався і Я. Пастернак [73].

У 1975 р. на полі Підсадочина (колишнє галицьке Підгороддя) нами знайдено ще одну добре збережену свинцеву печатку зі слов'янським написом. Діаметр її становить 21 мм, на обідку — наскрізний отвір для

шнура. На лицьовому боці — погрудне зображення святого, з боків є монограми: з одного *NH*, з іншого *КЛ*. На зворотному боці — напис: «Господи, помози рабу своиму свято...». Останнє слово потерте, його можна прочитати як «Святославу» або «Святополку». При детальному аналізі цієї печатки можна припустити, що вона належить комусь із київських або чернігівських князів, котрі мали ім'я *Святослав* чи *Святополк*. Якщо зображення на вислій печатці святого Миколая, тоді її потрібно віднести до того з князів, який мав інше — церковне — ім'я *Миколай*, як, наприклад, чернігівський князь *Святослав Ольгович*. Якщо ж останнє слово читати «Святополку», то печатку можна приписати київському князю Святополку Ізяславичу (1093—1113). На нашу думку, висла актова печатка належала Святославові Ольговичу. На ко-

Молібдули — підвісні олов'яні печатки: 1, 2 — печатка галицького єпископа Кузьми; 3, 4 — печатка із зображенням св. Федора; 5, 6 — печатка галицького єпископа Кузьми. XII ст. (Крилос, Золотий тік).

Tin pendant-seals: 1, 2 — seal of Halych Bishop Kuzma; 3, 4 — seal with the representation of St. Theodore; 5, 6 — seal of Halych Bishop Kuzma. 12th c. Krylos, Zoloty Tik.

Лицьовий та зворотний боки печатки короля Юрія I — володаря Галичини і Волині.

Obverse and reverse of the seal of King Yuri I, sovereign of Halychyna and Volyn.

ристь цього свідчить підтвердження В. Яніна про те, що княжі печатки з доброзичливим руським написом були поширені тільки на початку XII ст. Раніше — у XI ст.— княжі печатки мали грецький напис. У XII ст. ніхто з князів з іменем Святослав не мав іншого — хрещеного — імені *Миколай,* крім чернігівського князя Святослава Ольговича. За твердженням В. Яніна, більшість печаток з доброзичливим написом походить з Новгорода, а нам відомо, що і чернігівський князь Святослав — Миколай Ольгович був на новгородському престолі у 1136—1138, 1139—1140 рр. Мабуть, і наша знахідка відноситься до цього періоду. Порівняння її з новгородськими актовими печатками підтверджує таке припущення.

До сфрагістичних матеріалів із Золотого току слід віднести й бронзовий тризуб (40×32 мм), а також воскову печатку галицького єпископа Теодора із зображенням Богородиці як покровительки старого Галицького собору. Цю печатку було підвішено до грамоти князя Болеслава Тройденовича, написаної 1334 р. у Львові до бранштайгського герцога великого магістра Людера. Вона має діаметр 44 мм. На ній добре видно погруддя Богородиці з немовлям та піднесеними руками. З боків бачимо сліди монограми.

До сфрагістики належать і гербові знаки на печатках, особливо поширені у XIV ст. На печатках галицьких бояр було зображено птахів у різних видах. Галицькі єпископи на печатках мали зображення Богородиці. У цей період з'являється також герб Галицької держави — *лев.* Його фігура збереглася на печатці галицьких князів з 1316 р., якою скріплено грамоту князів Андрія і Льва Юрійовичів до великого магістра прусського ордену 9 серпня 1316 р. Ця печатка досить велика, її діаметр становить 7 см. З одного боку зображено фігуру воїна (можливо, князя) з щитом і списом, на зворотному боці — лев у динамічному русі, повернений вправо. Зображення лева є також на печатці останнього галицького князя Юрія Болеслава на грамотах з 1325—1334 рр. Вона також дуже велика — діаметром 9 см. З одного боку є зображення самого володаря, котрий сидить на троні з короною на голові й скипетром у руці. На зворотному боці — вершник на коні, в руці якого бачимо спис з хоругвою, а на лівому рамені — щит з левом. На печатці по обідку є латинський напис: з одного боку — «печать пана Юрія, короля Русі», з другого — «печать пана Юрія, князя Володимира», а також герб Юрія Тройденовича — короля Русі — володаря Галицької землі. Зображення лева було і на печатці князя Володислава Опільського, котрий правив Галичиною в 1372—1378 рр.

Гончарство

До найпоширеніших галузей ремісничого виробництва в Русі, в тому числі й у Галичі, належало гончарство, залишки якого виявлені у вигляді гончарних печей та різноманітних виробів — посуду, полив'яних кахель, іграшок, які у великій кількості трапляються на всій території давньоруських поселень.

Глиняні керамічні вироби побутують на землях Галицько-Волинського князівства з давніх-давен. З пізньотрипільського періоду (2100—1700 до н. е.) походять також перші невеликі глиняні скульптурні зображення людей і тварин, знайдені під час археологічних розкопок у селах Незвисько (над Дністром) Івано-Франківської області, Кошилівцях на Тернопільщині та в Галичі.

Кінцем третього тисячоліття датується керамічний посуд з Малих Грибовичів на Львівщині та Зимного на Волині. З четвертого тисячоліття до н. е. збереглася кераміка, що відноситься до так званої комарівської культури, відкритої у с. Комарів біля самого Галича. Сліди кераміки на території княжого Галича сягають ранньослов'янського періоду та часів Київської Русі. Заслуговує на увагу димлений чорний посуд з ритим або гладким геометричним орнаментом з самого Галича, а також зі Звенигорода та Плісненського.

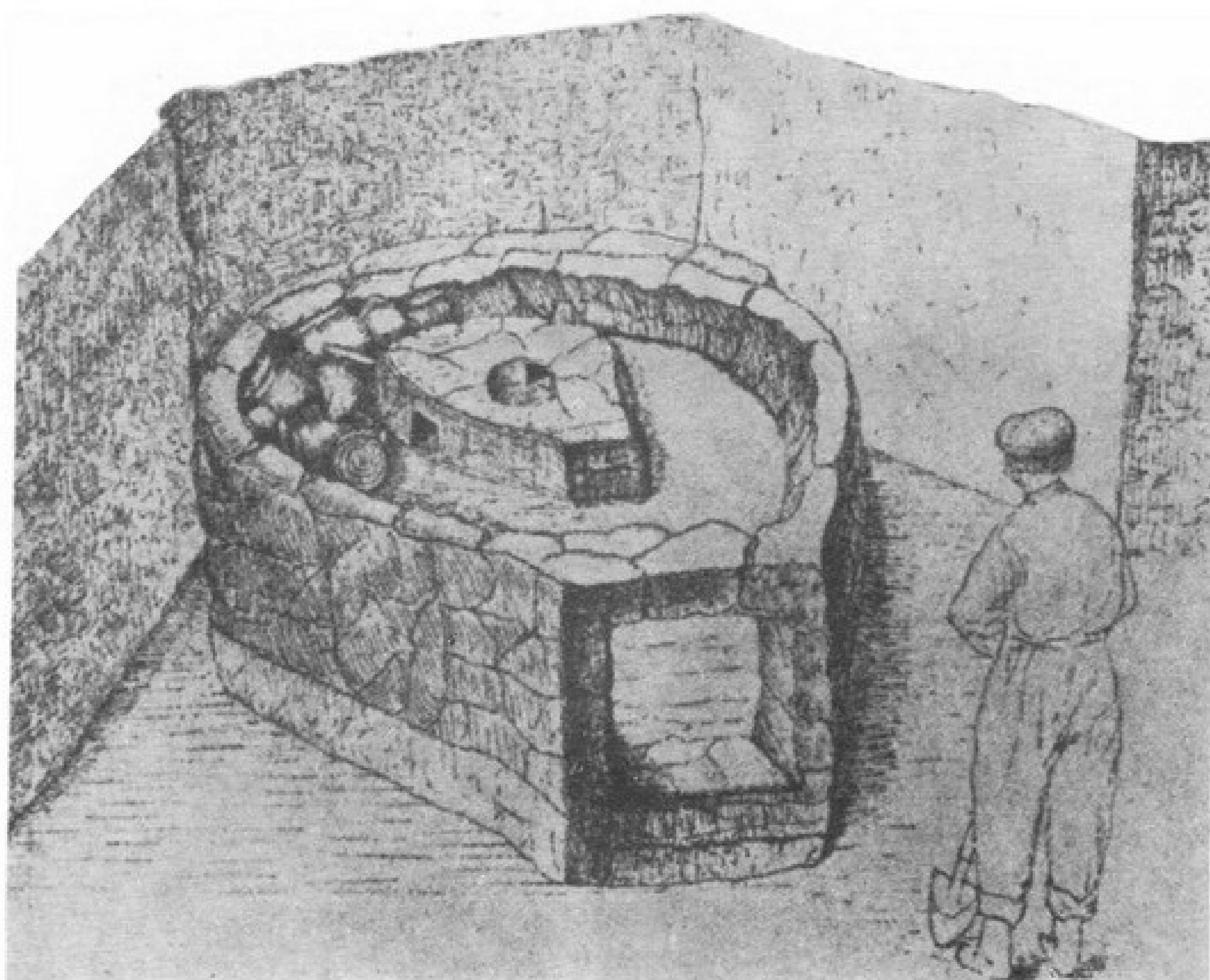
Широкий розвиток кераміки на терені колишнього Галича та його околиць тривав і в XIV—XV ст. Про це свідчать численні знахідки у с. Підгороддя біля Рогатина (кахля з зображенням лева). Археологічні розкопки, здійснені В. Пастернаком на Княжій горі у Крилосі, дають багатющий матеріал щодо визначення характеру кухонного посуду різних періодів. Найдавніші зразки черепків такого посуду походять з IX— X ст. і датуються непрофільованими розхиленими вінцями та типовим штампованим і хвилястим орнаментом. Пізніша кераміка (XI—XIII ст.) має прикметні гончарні знаки на денцях виробів у вигляді концентричних кіл з крапкою посередині, подвійних кілець з багатьма штрихами і трираменної свастики (тріхветрум). Такі гончарні знаки на денцях — а їх дуже велика кількість — є своєрідним клеймом, яке засвідчує їх масове побутування і приналежність до княжого або монастирського чи боярського виробництва, а можливо, і цехового виробництва міського посуду. Гончарні клейма являють собою випуклий відбиток рисунка на дні посудини, вирізаного на дерев'яній підставці круга, де встановлювалася глиняна заготовка.

Я. Пастернак відкрив чимало грубого теракотового череп'я з великих двовухих, густо вкритих горизонтальними рисунками амфор — корчаг для вина, що, ймовірно, потрапили в Галич з Греції. На одному фрагменті такої корчаги є відбиток фірмової печатки або гончарного клейма; таке саме значення має, мабуть, і невелике кільце, витиснуте на плечах другої корчаги. На третьому фрагменті такої корчаги знайшлася вирита чимось гострим велика літера *Ж.* Таку ж само літеру, але вже як гончарський знак, знайдено на городищі с. Коршів на Волині [75]. Серед інших керамічних черепків і фрагментів різного посуду Я. Пастернак знайшов кілька гарно орнаментованих накривок з гульками зверху. Виявлено також фрагменти посудин у формі підвазонників з широко розправленими краями. Можливо, такий посуд мав інше призначення. Тоді ж знайдено невелику кулясту баночку з сімома дірками в дні для проціджування якоїсь рідини, а також мініатюрний кухлик, вкритий шаром поливи-склиці. Він, напевне, виконував функцію тигелька для розливу у формочки металу. Цей кухлик, знайдений серед череп'я XI ст., вказує на ранній період існування в Галичі бронзоливарного виробництва. Серед інших фрагментів домашнього посуду виявлено частину більшого, старанно орнамен-

тованого виробу, щось на зразок банки або сулії зі звуженою шийкою. Такий посуд дуже рідко зустрічається серед галицьких керамічних виробів. Крім того, виявлено глиняного свічника у вигляді десятигранного стовпчика з відбитим верхом на півкулястій підставці зі слідами зеленуватої поливи. Йому також немає аналогій у кераміці стародавньої Русі.

У 1955—1956 рр. М. Каргер розкопав у монастирській частині Княжої гори кілька напівземляних жител, де знайдено керамічний матеріал, що датується X—XI ст. У 1974 р. М. Малевська опублікувала матеріал із житла, визначений нею як залишки гончарної майстерні X—XI ст.

Керамічний матеріал княжого Галича, виявлений на Крилоській горі в окремих житлах, відображає розвиток гончарного виробництва впродовж існування там давньоруського поселення. За способом виготовлення складу глиняної маси (тіста), особливостями форми й орнаментики ранню кераміку Галича дослідники В. Ауліх, М. Каргер розділяють на три хронологічні комплекси, які належать відповідно до VII—VIII, IX і X—XI ст. Останнім часом вдалося також виділити комплекс XI ст. [76]. Велику кількість керамічного матеріалу різноманітного посуду, фрагментів амфор, кухонних виробів з клеймами на денцях виявлено в урочищі Церквиська, де понад берегом р. Лукви

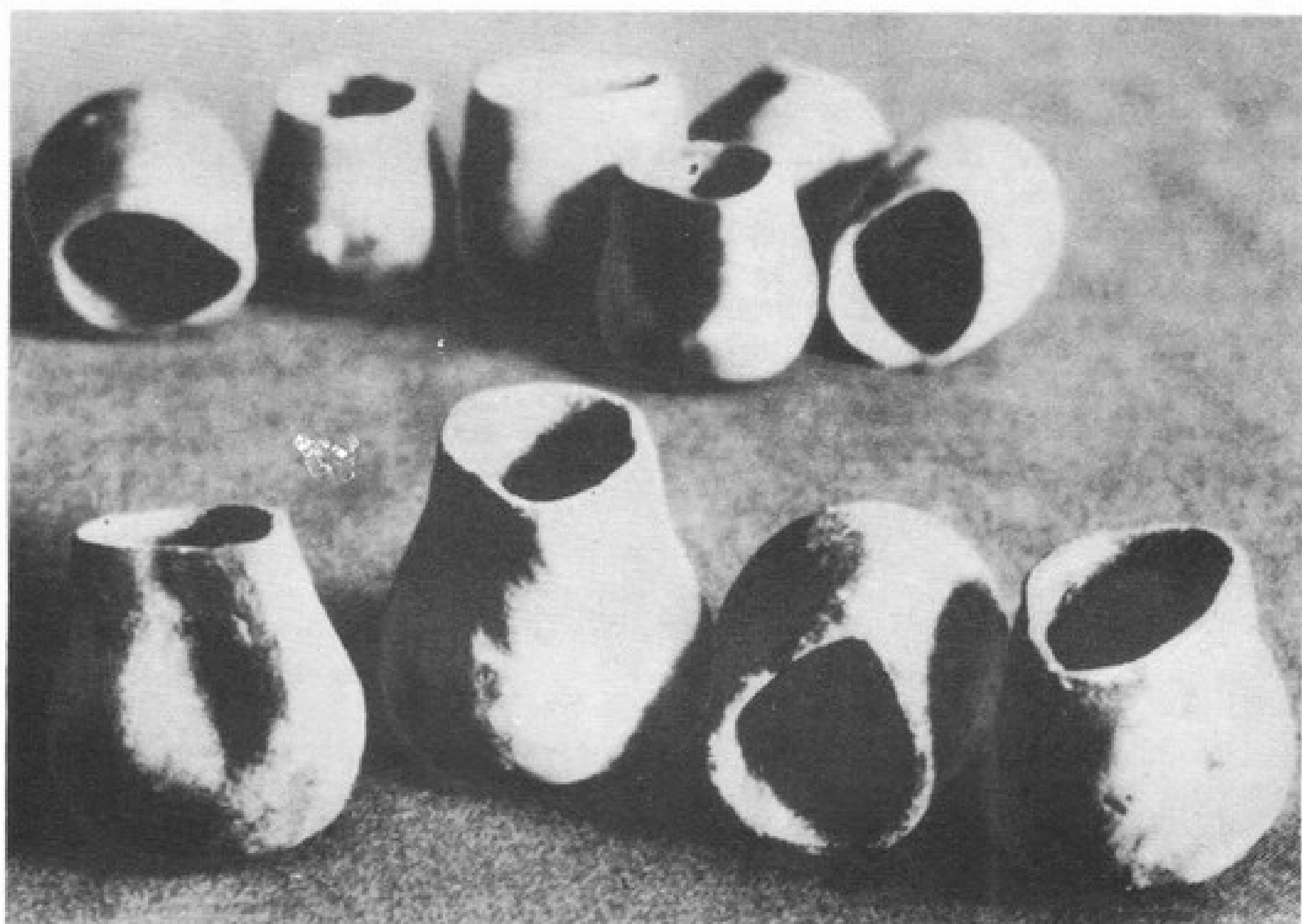
Гончарське горно (реконструкція).

Pottery kiln (reconstruction).

Глиняний горнець. XIII ст. Крилос.

Clay pot. 13th c. Krylos.

Тигельки для розливання металу у формочки. XIII ст. Крилос.

Crucibles for pouring metal into moulds. 13th c. Krylos.

відкрито три глинобитні печі. Весь матеріал датується XII—XIII ст.

Особливої майстерності досягли галицькі гончарі у виготовленні полив'яних плиток. Метод поліхромного розпису галицькі керамісти перенесли і на побутові предмети, зокрема на керамічні орнаментовані вироби у формі яйця, так звані писанки. Вироби були поширені у Києві та інших давньоруських містах. Писанки виготовлялися зі звичайної гончарної випаленої глини. Після випалювання їх поверхня покривалася поліхромним простим фляндрованим візерунком у вигляді дужок. Такі писанки знайдено у Крилосі Я. Пастернаком: це два фрагменти та одна ціла глиняна писанка (37×25 мм), вкрита темно-зеленою поливою і характерним жовтим орнаментом, що нагадує писані клямри.

За клеймами на денцях посуду можна визначити, які вироби виготовлені на княжому дворі, а які були монастирськими або боярськими. Гончарні вироби для масового вжитку, як правило, не мали свого клейма.

Нумізматика

Окрему групу знахідок на території стародавнього Галича становлять монети — візантійські, давньоримські, угорські, чеські, німецькі, а також золотники Володимира Святославича, Ярослава Мудрого та арабські монети-дирхеми.

Деякі монети знайдено на поверхні грунту під час оранки, багато з них виявлено при археологічних розкопках, зокрема на Золотому тоці в Крилосі. Я. Пастернак знайшов там мисочкоподібну угорську монету, на угнутому боці якої є імітовані схематичні постаті двох візантійських імператорів-співрегентів, ймовірно, Василя II та Костянтина XI (976—1025), а на опуклому — напис і зображення Богородиці зі скіпетром. Іншу монету (тільки краще збережену) знайдено при оранці на Церквиську в 1976 р. Її діаметр — 28 мм. Такі монети можна віднести до зразка візантійських аспр. Я. Пастернак тоді знайшов ще дві малі мідні монети, але без написів. На них з одного боку є знак, подібний до двораменного хреста, і з обох боків — знак, подібний до цифри 5, обернений у два різні боки, та два малі двораменні хрестики; з іншого боку — два знаки, подібні до птаха, котрий летить, переділені рискою.

До німецьких пам'яток, знайдених тоді, Я. Пастернак відносить дві срібні монети зі стилізованими церковними вежами з одного боку, а з другого — зворотного — зображенням єпископів з жезлами. Під лісом у Крилосі ще давніше виявлено мідну монету — пфеніг фризійського єпископа 1183—1200 рр. На полі біля присілка Четверки у Крилосі знайдено в 1936—1938 рр. три срібні дирхеми, які фахівці віднесли до X ст. Одна з них — це саманідський дирхем, карбований у Самарканді в 908 р. На ньому — ім'я халіфа *Аль-Муктадір Білляха* і саманідського володаря *Наербен-Агмеда.* У 1947 р. на Княжій горі в Крилосі знайдено скарб із 1105 срібних арабських куфічних монет-дирхемів, датованих другою половиною X ст.

У с. Княже Коломийського району на місці княждвору впродовж 1986—1989 рр. знайдено під час будівництва лісництва велику кількість предметів, що датуються XII—XIII ст. Серед них — декілька візантійських монет. Більшість таких монет — комненівського періоду. Срібні монети — чеські. Це гріш Вацлава II (1300—1305), срібний гріш Івана І Люксембургського (XIII ст.). На Крилоській горі знайдено два золотники, на яких викарбувано слов'янські літери *(Володимир на столе)*, а також є зображення князя й тризуба — родового знака Рюриковичів.

Трапляються знахідки монет XIV ст. Це переважно чеські, польські й литовські. На Крилоській горі виявлено монети, що карбувалися у 50-х роках XIV ст. у Львові: срібні квартники-півгроші з зображенням лева — герба Галичини.

Знахідки монет різних країн засвідчують широкі торговельні зв'язки Галича з країнами Сходу й Заходу.

---

[1] Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.— С. 608, 610.

[2] Искусство народов СССР (XIV—XVII веков).— М., 1974.— С. 114.

[3] Sztuka Ruska na ziemiach Polskich. Historia Malarstwa Polskiego. Zeszyt 3. S. 85.

[4] ПСРЛ. Т. 2.— С. 843—844.

[5] Асєєв Ю. Джерела.— К., 1980.— С. 95.

[6] ПСРЛ. Т. 2.— С. 843—844.

[7] Siarczyński F. Slownik historyczno-geograficzny.— Lwów, 1883.

[8] Менологій — святці. Кінець XII — початок XIII ст. Явора (Турка) з горішньої церкви Св. Миколая. Дошка липова з паволокою, левкас, яєчна темпера. 65×27,5×1,5 см.

[9] Свєнціцька В. І., Сидор О. Ф. Українське малярство XIV—XVI ст.— Львів, 1990.

[10] Там же.

[11] Миляева Л. С. Новый памятник галицкой живописи XIII века // Сов. археология, 1965.— С. 249—258.

[12] Історія українського мистецтва. К., 1966. Т. 1. С. 339—340.

[13] Дочка Юрія Долгорукого (сестра Андрія Боголюбського) була замужем за галицьким князем Ярославом Осмомислом.

[14] Галицький храм не зберігся, територія Покровського монастиря чекає свого дослідника.

[15] Історія українського мистецтва. Т. 1. С. 340.

[16] Там же.

[17] Гординський Святослав. Українська ікона на тлі універсалізму візантійського стилю.— Мюнхен, 1990.

[18] Іванівський монастир, за переказами, існував ще в XIV ст. з деякою перебудовою після пожежі часів Батия.

[19] Свенцицкая В. И. Мастер иконы «Архангел Михаил с деяниями» из села Сторона на Бойковщине // Памятники культуры. Новые открытия. 1988.— М., 1989.— С. 192—209.

[20] Там же.— С. 192—209.

[21] Кондаков Н. П. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века.— СПб., 1906.

[22] Сычев Н. Искусство средневековой Руси // История искусства всех времен и народов.— Л., 1929. Кн. 4.

[23] Зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

[24] Добрилове Євангеліє. Рукопис переписаний 1164 р. з церковнослов'янського оригіналу дияконом Добрилом. Має українські мовні риси. Зберігається в Державній бібліотеці ім. Леніна в Москві.

[25] Зберігається у Львівському державному історичному музеї.

[26] Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги.— К., 1960.— С. 35—36.

[27] Галицьке Євангеліє 1144 р.— тетраєвангеліє, переписане з південнослов'янського оригіналу в Галичі у 1144 р. (частково

у XII—XIII ст.). Це найдавніший текст на західноукраїнських землях, в якому відтворено деякі особливості місцевої мови, і водночас це найдавніше українське тетраєвангеліє.

[28] Логвин Г. Н. З глибин.— К., 1974.

[29] Історія українського мистецтва. Т. 1.— С. 357.

[30] Ипатьевская летопись.— С. 913.

[31] Зберігається в Третьяковській галереї.

[32] Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси.— М., 1972.— С. 283—315.

[33] Там же.— С. 284.

[34] Галицьке Євангеліє 1266—1301 рр. Текст переписаний пресвітером Георгієм з болгарського оригіналу в Галичі. Має деякі особливості місцевої мови. Наприкінці рукопису є запис чорнилом з 1874 р., де подано декілька дат створення цього рукопису: 1260—1266, 1292, 1288.

[35] Свенцицкая В. И. Художественное оформление Бучацкого евангелия // Древнерусское искусство.— М., 1983.— С. 113—120.

[36] Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси.— М., 1972.— С. 313; Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка.— К., 1884. Ч. 1.— С. 50—58; Гранстрем Е. Описание русских и славянских пергаментных рукописей.

[37] Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги.— С. 48.

[38] Жуковская Л. П. Пергаментная рукопись XIV в. из собрания Пушкинского дома. (Новое приобретение) // Литературные связи древних славян.— Л., 1968.— С. 305—311.

[39] Пуцко В. Этюды об Остромировом Евангелии: 1. Византийские и западные элементы иконографии миниатюр.— Преслав, 1983. Т. 3.

[40] Степовик Д. В. Українсько-болгарські мистецькі зв'язки.— К., 1975.— С. 43—55.

[41] Євангеліє зберігається у Львівському національному музеї.

[42] Зберігається в Івано-Франківському краєзнавчому музеї.

[43] Зберігається у Львівському історичному музеї.

[44] Баран В. Д., Вуйцик В. С. Давньоруська ікона з поселення Бовшів // Археологія.— 1978.— № 28.— С. 93—96.

[45] Рындина А. В. Об одной группе каменных икон XIV в. // Памятники культуры. Новые открытия.— М., 1974.— С. 229.

[46] Искусство Византии в собраниях СССР // Каталог-выставка. Вып. 3.— С. 171—172.

[47] Зберігається у Львівському історичному музеї.

[48] Зберігається в Івано-Франківському краєзнавчому музеї.

[49] Ипатьевская летопись, 6767.

[50] Галицько-Волинський літопис під 1288 р.

[51] Пачовський В. Срібна земля.— Львів, 1938.— С. 37.

[52] Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні.— К., 1973.

[53] Волынско-Галицкая літопись.— Львів, 1871.

[54] Котляр М. Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII—XIII століття // Жовтень. 1984. № 1.— С. 95—103.

[55] Такого зразка булаву знайдено у Берестечку, і зберігається вона в музеї-заповіднику «Козацькі могили».

[56] ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 11.— С. 310.

[57] Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.

[58] Пастернак Я. Перші розкопи на Золотому тоці у Крилосі. Сьогочасне і минуле.— Львів, 1939.— С. 13.

[59] Алешковский М. Х. Русские глебо-борисовские энколпионы 1072—1150 гг. // Древнерусское искусство.— М., 1972.— С. 104—125.

[60] Зберігається в музеї-заповіднику «Козацькі могили».

[61] Пачкова С. П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. 1979.— № 32.— С. 78.

[62] Розмір фрагмента — 3,1 × 1,8 см, товщина — 0,3 см.

[63] Один «аграф» складається з трьох бусин.

[64] Передано в музей з колекції Любомирських.

[65] Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // Зап. наук. т-ва ім. Т. Шевченка.— Львів, 1928. Т. CX—IX.— С. 11.

[66] Іпатіївський літопис, 6658 (1150) р.

[67] Корзухина Г. Ф. Русские клады.— М.— Л., 1954.— С. 136.

[68] Місце знаходження скарбу із Залісців невідоме. Рисунки знайдених речей вміщено в атласі Фліге 1842 р.; Спицын А. А. Археологический альбом // ЗОРСА.— Петербург, 1915. Т. 11.— С. 45—46.

[69] Корзухина Г. Ф. Русские клады.

[70] Іпатіївський літопис, 6796 (1288) р.

[71] Пастернак Я. Археологія України.— Торонто, 1961.— С. 626.

[72] ЗНТШ. 1900. Т. 38.

[73] Всі попередні описи печатки подано за Я. Пастернаком.

[74] Янин В. Л. Актовые печати в Древней Руси.— М., 1970.— С. 67—71.

[75] Опис керамічних знахідок подано за Я. Пастернаком.

[76] Ауліх В. В. З історії долітописного Галича.— С. 121—131.

ПІСЛЯМОВА

Мистецтво стародавнього Галича — одна з найяскравіших сторінок у загальному розвитку всього українського мистецтва. Водночас воно посідало чільне місце в розвитку середньовічної світової культури. Твори галицьких майстрів славилися у всій Русі, а також за її межами.

Галицьке мистецтво народилося і виросло у сфері мистецтва Київської Русі. На грунті її культурної спадщини у поєднанні з духовним надбанням інших народів виросла своєрідна школа, яка визначила культуру всіх Галицько-Волинських земель. Про високий рівень мистецтва стародавнього Галича довідуємося з розповіді візантійського письменника Микити Хоніата, зокрема з його згадок про фресковий розпис княжих палат Ярослава Осмомисла в часи перебування там у XII ст. Андроника Комніна.

Красу мистецтва розуміли й цінували в Галичі. Це засвідчують численні повідомлення у давньоруських літописах і зарубіжних хроніках, де містяться своєрідні похвали творцям. А ними, в тому числі й у Галичі, були народні майстри-ремісники. Це талановиті гончарі, ковалі, ткачі, муляри, теслярі, різьбярі по каменю, дереву й кістці, зброярі, маляри та ювеліри. Їхні імена не дійшли до нас, але твори, виявлені під час археологічних розкопок, засвідчують існування потужного творчого потенціалу не тільки на території Галича зокрема, а й на всій Галицько-Волинській землі взагалі.

Високого рівня досягла у Галичі архітектура зі своїм неповторним декором з керамічних рельєфних фігурних плиток, вітражами, фресковим живописом та мозаїчними композиціями. Створювати культуру на Галицько-Волинських землях народові довелося у надзвичайно складних умовах, під час постійних воєн із сусідніми країнами, а також під час міжусобиць на власній території.

Прихід монголо-татар затримав розвиток культури й мистецтва на Галицько-Волинських землях. Однак навіть за цих умов продовжується процес розвитку народної культури, пробуджується національна гордість, яка зберегла традиції високої художньої мудрості. Прекрасні вироби галицьких майстрів-гончарів та різьбярів, вироби народного одягу, оздобленого орнаментами, дійшли до наших днів і втілилися у мистецтві Карпат. Так, косівська кераміка і кахлі сягають глибин галицької кераміки XII ст. своїм сюжетним тератологічним вирішенням. Це стосується узорів косівських, вижницьких, а також закарпатських різьбярів, карбувальників, мотиви котрих і досі зустрічаються у композиціях, подібних до орнаментів гаптування з розкопок давньоруських могил XI—XII ст. Збереглися до наших днів традиції весільного ритуалу молодої (княгині) й молодого (князя), дружбів (бояр) у гуцульському весільному обряді. Традиції галицької орнаментики втілюються у багатьох сучасних народних промислах на Прикарпатті, зокрема в різьбярстві, килимарстві, вишивці.

Давньоруські галицькі традиції позначились і на монументальній архітектурі та фресковому живописі XIV—XVI ст., коли остаточно сформувався український національний стиль. Це стосується таких споруд XIV—XV ст., як церква св. Юра у Львові (XIV ст.), церкви у Рогатині та Лаврові. Техніка кам'яного мурування періоду Галицької Русі знайшла продовження у кам'яній архітектурі львівських ренесансних споруд XVI ст.

Монументальний живопис давніх галицьких споруд яскраво виявився у пам'ятках українського мистецтва XIV—XV ст., зокрема у фресках Лаврова і Лужан. За давньоруськими зразками розписано художниками з Галичини стіни церков у Любліні, Сандомирі, Віслиці, Кракові, Гнізні.

Значний вплив на українську книжкову мініатюру періоду XV—XVII ст. мали мініатюра і художнє оформлення рукописних книг періоду Галицько-Волинської Русі. Вплив галицького іконопису зумовив дальший розвиток галицької школи, яка в XIV—XVI ст. відіграла важливу роль у розвитку всього українського мистецтва.

Відшуміли століття. Невблаганний час мало що зберіг для нас із тих славних років могутності великої держави Данила Галицького, Галицько-Волинського князівства. Поодинокі храми, залишки фундаментів на румовищах, архітектурні деталі, ювелірні вироби і кераміка, зразки нумізматики та сфрагістики, холодна зброя та обладунки дружинників, кілька літописів, ікон та знаряддя праці... Все інше згоріло у полум'ї воєн, знищено чи розграбовано загарбниками. Але й те, що читач побачить у цій книжці, промовисто засвідчує, що історія і культура стародавнього Галича, складової частини давньої Русі-України, є яскравою сторінкою людської цивілізації. Тому дальше планомірне вивчення й дослідження мистецької спадщини стародавнього Галича є вкрай необхідне для відкриття якомога ширшої панорами культури усього нашого народу.

SUMMARY

Prince Danylo Halytsky (1206—1264) was one of the most eminent princes of Kyivan Rus. In 1223, Danylo took part in the infamous military campaign at the Kalka River, not far from the Sea of Azov, where the united forces of Rus princes were crushed by the Tartar-Mongol horde of Genghis Khan. At the battle scene, one Rus prince arrived with his army, another could not reach the battle for some unknown reason, still another prince did not come at all. So decisive was the defeat by the forces of Genghis Khan that Kyivan Rus did not regain its strength and could not rise as a state.

Even before the battle at the Kalka River, Rus princes had torn the state into pieces, each for himself. During the hundred years after the death of Yaroslav the Wise, there were 17 princes in Kyivan Rus. Yet, the real damage to the state began with the Battle at the Kalka. Some of the princes were killed, some were taken prisoner, some, like Prince Danylo, ran away to avoid captivity. Prince Danylo and those other princes who were lucky enough to survive hid themselves in their estates.

Prince Danylo realized that the Battle of the Kalka was only the beginning of problems for Rus. Few nations existed that hadn't heard the whistling of the Tartar arrow or felt the hoof from a Tartar horse. Prior to the Kalka, Genghis Khan had subjugated Korea, Tibet, immense China, Vietnam and Burma. The Khan conquered and put into his service hundreds of tribes from Siberia. He went to Khiva, Bukhara, and Samarkand, and defeated the Shakh of Khoresm leaving his kingdom in ruins. He conquered Afghanistan and Persia, Baghdad and Turkey, Armenia and Georgia, thousands of rivers and lakes, dozens of seas and the Indian and Pacific Oceans. Kyivan Rus was one of the richest countries of Europe and was the first state in Genghis Khan's path to the West. The Rus State had been a mighty power, but the days of its great princes, Igor, Olga, Oleg, Svyatoslav, Volodymyr, and Yaroslav, had passed, and the state was disintegrating under appanage princes.

Prince Danylo, like none of the other current Rus princes, understood that, after the Tartars' victory at the Kalka River, the horde would not stop. Danylo felt that he would not be able to find agreement with his brother-princes, so he sought union with his neighbours, Lithuania, Poland, and Hungary. From the 11th century, however, these countries had wanted to seize Kyivan Rus, especially the Halych Principality of Prince Danylo. Now, with the defeat of Rus by the Tartars, Batu Khan helped them achieve their wish.

Prince Danylo began to look for a way to survive in this situation. He had no hopes of any union or outside help, so he tried to protect his state. He built ramparts and fortified Lutsk, Stizhok, Volodymyr, Kremenets, Halych, and newly founded Lviv.

During their second campaign, the Tartars, under the command of Batu Khan, destroyed Ryazan, Suzdal, and Moscow. Then, bogged down in marshes, they turned south to Kyiv. Troops, led by Sudebei, devastated Danylo's principality and went westward to Poland. That same year, 1241, in the Lower Silesia near Richnytsya, the Tartars crushed the Polish-German army and took Hungary, Moravia, Bulgaria, Serbia, and Croatia. Next, Sudebei decided to challenge the Holy Roman Empire, but, at the last moment, since his forces were short of carts to amass the loot and guards for prisoners, changed his mind and turned back to the Volga.

After such a defeat and under Tartar subjugation, it was impossible to rejuvenate the Rus State. So, Prince Danylo set out to Batu-Sarai on the Volga, the Tartar capital. Here he bowed before the Khan and pledged him his loyalty. The new Khan, Berke, presented Prince Danylo with a gold seal of confidence and immunity from attack and allowed him to return home.

Back in Halych, the capital of his principality, Prince Danylo decided to muster a new army and spent all of his money for that purpose. At the same time, he sent envoys to Pope Innocent IV asking him for an army, but the Pope sent him a royal crown instead. Papal nuncios solemnly crowned Prince Danylo. During the evening of that same day, envoys of Berke Khan came with orders to destroy the new fortifications or Prince Danylo would risk another Tartar campaign, this time without quarter.

Prince Danylo understood the magnitude of this threat. The Prince, with the King's golden crown on his head and the Khan's golden seal around his neck, proceeded to destroy his fortresses and ramparts. He then transferred his capital from Halych to Kholm, which was far to the north, amid marshes and forests.

Prince Danylo Halytsky was one of the wisest grand princes of Ukraine. With the passing centuries, very little evidence remains of the glorious times of the mighty Halych-Volyn Principality under the reign of Prince Danylo; however, a few churches, some architectural details, jewelry, ceramics, metal ware, numismatic and sphragistic samples, several chronicles and icons, plus various implements and weapons have been found from this period. The rest was looted or destroyed during the numerous wars that followed.

We trust that the materials presented in this book by Mykhailo Fihol, noted researcher of Halych and professor at Ivano-Frankivsk University, will testify to the fact that the history and culture of Old Halych, an integral part of Old Rus-Ukraine, is a bright page in human civilization.

ДОДАТКИ

ВОЛОДАРІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ *

Князь Рюрик Ростиславич. 1087—1092. (Тут і далі — художня реконструкція М. Фіголя).

Prince Ryurik Rostyslavych. 1087—1092. (Here and further reconstruction by M. Fihol).

Князь Володар Ростиславич. 1092—1125.

Prince Volodar Rostyslavych. 1092—1125.

Князь Володимирко Володарович. 1125—1153.

Prince Volodymyrko Volodarovych. 1125—1153.

Князь Василько Ростиславич. 1092—1125.

Prince Vasylko Rostyslavych. 1092—1125.

Ростислав-Михайло, син Володимира Ярославича (1038—1067). Вигнаний з Волині у 1060 р., силою захопив Тмутаракань 1064 р. Родоначальник першої галицької династії. Його шлюб з Іллоною, донькою герцога Гели (майбутнього короля), допоміг пізніше його нащадкам вціліти у Галицькій землі. Похований у соборі св. Богородиці у Тмутаракані.

Рюрик, син Ростислава Володимировича (?—1092). Князь перемишльський (бл. 1084—1092), перший сюзерен Галицької землі. Утримував у своїх руках терени від Вислока і Дунайця-Попраду до Волині, Поділля, вниз від Дністра і Пруту до Чорного моря.

Володар, син Ростислава Володимировича (?—1124). З 1084 р.— князь звенигородський. У 1092—1124 рр. князь перемишльський. Був одружений з померанською князівною. Разом з братом Васильком, князем теребовельським, розгромив угрів під Перемишлем. Вів війни з Польщею.

Василько I, син Ростислава Володимировича (1061—1124). Князь теребовельський (бл. 1084—1124). Поклав початок освоєнню пониззя Дністра, що активізувалося відтоді, як у квітні 1091 р. на березі Маріци, коло фортеці Хіріни, імператор Олексій Комнін з допомогою половецьких ханів Тугоркана і Боняка розгромив печенігів. Спільно з братами, Рюриком і Володарем, консолідував Галицьку державу й боронив її від поляків та угрів. Активізував боротьбу з половцями й опанування дунайських земель, брав участь у Любецькому з'їзді князів 1097 р. Осліплений за наказом київського князя Святополка.

Ростислав, син Володаря Ростиславича (?—1123). Князь перемишльський (з 1124). Успадкував старший перемишльський стіл. Можливо, Ростислав як старший відстояв права сюзерена всієї Галицької землі.

* За «Генеалогією династії Рюриковичі ».— К., 1990.

У 1125—1126 рр. зумів відстояти Перемишль. Був бездітним. Після смерті його володіння перейшли до брата Володимирка, князя звенигородського.

Володимирко, син Володаря Ростиславича (?—1153). Князь звенигородський (з 1124). У 1141—1146 рр. зумів об'єднати всі Галицькі землі і переніс столицю в Галич. У 1144 р. воював з дунайськими болгарами і візантійцями за нижню течію Дунаю. Внаслідок участі в міжусобицях 1149—1152 рр. приєднав волинські міста Бужеськ, Шумськ, Тихомль, Гнойницю, Вигошів. Бл. 1117 р. одружився з донькою угорського короля Калмана.

Ігор-Іван, син Василька Ростиславича (?—1141). Традиційно його вважають старшим сином Василька, однак він тримав столицю в Галичі, старший стіл у Теребовлі займав брат Ростислав. Щоправда, його шлюб з Анною, донькою великого Всеволода Ольговича, дає змогу говорити про велику вагу галицького князя. Помер у Галичі, де й похований.

Ростислав-Юрій, син Василька Ростиславича (?—між 1127 і 1141). Князь теребовельський (з 1124).

Ярослав Осмомисл, син Володимирка Володаровича (?—1187). Найвидатніший з галицьких князів (1153—1187). Забезпечив собі панування завдяки успішним війнам з різними претендентами на Галичину, переміг поляків, угрів та інших сусідів і розширив кордони галицької держави до Дунаю. Воював також з половцями, завів дружні відносини з німецьким цісарем Фрідріхом. За його княжіння відбувся небувалий розвиток торгівлі й зміцнення добробуту Галича. У 1150 р. одружився з Ольгою, дочкою Юрія Долгорукого, шлюб з якою тривав до середини 1160 р. Пізніше Ярослав узяв собі Настю з Чагрович, яку бл. 1171 р. під час боярського бунту було спалено. Поховано князя у галицькому Успенському соборі.

Князь Ярослав Осмомисл. 1153—1197.

Prince Yaroslav Osmomysl. 1153—1197.

Князь Володимир Ярославич. 1187—1198.

Prince Volodymyr Yaroslavych. 1187—1198.

Князь Олег Ярославич.

Prince Oleg Yaroslavych.

Князь Роман Мстиславич. 1198—1205.

Prince Roman Mstyslavych. 1198—1205.

Іван Берладник, син Ростислава Васильковича (?—1161). Більшість дослідників вважає його сином Ростислава Володимировича, однак це ніяк не в'яжеться з тим, що цей князь мав уділ у володіннях Васильковичів і користувався підтримкою місцевого населення. Збереглася його грамота мезібірським купцям від 20.05.1134 р., де згадуються його володіння в пониззях Дунаю та Дністра. Свій уділ він дістав за життя батька або після його смерті від дядька Ігоря. Після смерті батька він лишився законним претендентом на спадок Васильковичів. Був князем у Звенигороді, затим 1145 р. в Галичі; вигнаний звідти Володимирком. Відтак став безземельним і галицьким претендентом. Під час походу 1157 р. дістав повну підтримку населення Подністров'я, яке вітало свого давнього сюзерена.

Володимир, син Ярослава Осмомисла (?—1199). Князь галицький (1187, 1190—1199). Прогнаний боярами, піддався цісареві Фрідріхові Барбароссі і за

допомогою поляків завойовував Галичину. Першою його дружиною була Болеслава — донька чернігівського князя Святослава Всеволодовича. Цей шлюб, що відбувся у 1167 р., зміцнив галицько-чернігівський союз. Після смерті княгині, Святославової доньки, взяв собі за дружину попівну, яка народила йому двох синів. Був останній з галицької династії Ростиславичів.

Ініціатор реформ («доброго порядку»), які були покликані припинити процес розпаду Київської Русі на дрібні князівства. Хоробрий воїн. Все життя провів у війнах, де завжди здобував перемогу. Одружений був двічі: між 1170—1180 рр. на Предславі, доньці овруцького князя Рюрика Ростиславича. Близько 1198 р. фактично розлучився з дружиною, а 1202 р. змусив її постригтися в черниці. Другою

Князь Данило Романович. 1205—1264.

Prince Danylo Romanovych. 1205—1264.

Князь Василько Романович. 1270.

Prince Vasylko Romanovych. 1270.

Князь Лев Данилович. 1270—1301.

Prince Lev Danylovych. 1270—1301.

Князь Юрій Львович. 1301—1302.

Prince Yuri Lvovych. 1301—1302.

Олег, син Ярослава Осмомисла та Насті з Чагрович (?—1188). Князь галицький (1187). Отруєний боярами 1188 р.

Ростислав, син Івана Берладника (?—1187). Жив при дворі Давида Ростиславича у Смоленську. Коли угорці захопили Галич, з невеликою дружиною прибув у дідівську землю. Прикордонні міста визнали його князем. У битві за Галич був поранений і потрапив у полон. Побоюючись, що галичани його визволять, угорці приклали до ран отруту й заподіяли йому смерть.

Василько, син Володимира Ярославича. У 1187 р., ще при житті Ярослава Осмомисла, взяв за дружину Феодору, доньку Романа Мстиславича, з якою розлучився, коли Роман захопив Галич. Залишався заложником в Угорщині. У документі 1218 р. разом з братом названий галицьким претендентом.

Володимир-Іван, син Володимира Ярославича. Згадується у документі 1218 р. як галицький претендент. Існувала версія, ніби Мстислав Ростиславич Хоробрий одружився з невідомою донькою Ярослава Осмомисла, котра була матір'ю Мстислава Удатного, що дало останньому право на галицький стіл.

Роман-Борис Великий, син Мстислава Ізяславича (1152—1205). Князь новгородський (1168—1170), володимирський (1170—1187; 1188—1205), галицький (1187—1188), галицько-волинський (1199—1205), фактично вел. кн. київський (1203—1205).

дружиною стала Анна, ймовірно родичка імператора Ісаака II Ангела. Вона померла після 1253 р., прийнявши постриг у 1219 р. Був засновником другої династії у Галицькій землі.

Данило-Іоанн, син Романа Мстиславича (1202—1264). Похований у Холмі в кафедрі Богородиці. Князь галицький (1205—1207, 1211—1212, 1230—1232, 1233—1234, 1238—1264), володимирський (1205—1208, 1215—1238), київський (1240), король галицько-володимирський (з 1256). Був визначним державним і політичним діячем. Побудував чимало

нових міст (зокрема Львів), церков, заводив новий лад, утримував постійне військо. Боровся з татарами, налагоджував тісні політичні зв'язки з Заходом. У зв'язку з цим дійшло до проголошення унії з Римом та до коронування його у Дрогочині 1253 р. Був двічі одружений: 1219 р. на Анні, доньці Мстислава Удатного; бл. 1252 р. взяв шлюб з дочкою великого князя литовського Міндовга, сестрою Товтивіла.

татар, угрів і поляків. Був жонатий двічі: близько 1229 р. на Дубравці, дочці володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодовича (помер після 1247). Вдруге женився бл. 1248 р. на Олені, дочці Лешка Білого (померла 1265).

Лев І, син Данила Романовича (бл. 1228—?). Перша згадка в джерелах під 1233 р.; остання безсумнівна — 1299 р. Згідно з традицією, прийняв постриг

Князь Андрій Юрійович. 1308—1324.

Prince Andriy Yuriyovych. 1308—1324.

Князь Лев Юрійович. 1308—1324.

Prince Lev Yuriyovych. 1308—1324.

Князь Юрій Тройденович. 1323—1340.

Prince Yuri Troidenovych. 1323—1340.

Князь Любарт Гедимінович. 1340—1349.

Prince Lyubart Gedyminovych. 1340—1349.

Мстислав-Федір Удатний, син Мстислава Ростиславича (1176—1228). Князь новгородський (1208—1214, 1216—1218), галицький (1219—1220, 1221—1226), торчевський (1216—1228). Його дружиною була дочка хана Котяна.

Василько, син Романа Мстиславича (1205—1269). Князь белзький (1207—1211), берестейський (1208—1210, 1219—1228), перемишльський (1228—1229), луцький (1229—1238), волинський (1238—1269). Брат короля Данила, спільно з ним боровся проти

і помер у монастирі св. Онуфрія в Лаврові. Князь перемишльський (бл. 1240—1265 р.), галицький (1269—1301). Претендував на литовське (1269) та польське (1289) володіння, мав маєтності в Закарпатті. Близько 1250—1251 рр. женився на Констанції, дочці угорського короля Бели IV.

Роман, син Данила Романовича (бл. 1230 — бл. 1261). Князь новогрудський (1251—1256). У червні 1246 р. австрійський герцог **Фрідріх II фон Бабенберг** загинув на Лейті. На зустрічі в Пожоні (Братислава) у 1248 р. Данило Романович, Бела IV та польські посли обговорювали майбутнє Австрії. Роман взяв шлюб з Гертрудою Бабенберг, вдовою чеського короля Владислава II Бабенського, з наміром утвердитися на австрійському троні. У Чехії Пшемисл II взяв шлюб з Маргаритою Бабенберг і заявив свої претензії на австрійський стіл. Галицько-угорсько-польська коаліція діяла розрізнено і не змогла допомогти Романові утвердитись на австрійському столі. Обложений у Нейбурзі коло Відня в 1254 р., Роман лише з допомогою Гертруди уникнув полону. Гертруда добровільно відмовилася від шлюбу, а Роман повернувся в Галицьку землю. Близько 1255 р. взяв шлюб з Оленою, дочкою волковиського князя Гліба (помер після 1288). Похований у Холмі.

Мстислав, син Данила Романовича (? — після 1292). Князь луцький (1264—1289), волинський

(1289—1292). Можливо, що близько 1253 р. оженився на дочці половецького хана Тейгака.

Шварн, син Данила Романовича (? — 1269). Князь галицький і холмський (1264—1269), великий князь литовський (1264—1269). 1255 р. взяв шлюб з дочкою Міндовга і сестрою Войшелка, котрий у 1264 р. поступився йому великим литовським князівством. Спроба Льва Даниловича зайняти литовський стіл закінчилась невдало. Під час зустрічі Льва з Войшелком у Михайлівському монастирі під Володимиром виникла сварка, яка закінчилась загибеллю Войшелка Міндовговича. Литовські князі не визнали зверхності Льва, галицько-литовська унія розпалась.

Юрій, син Льва Даниловича (1252 — ?). Закарпатські феодали висунули Юрія претендентом на угорський стіл у 1312—1313 рр. Князь белзький (бл. 1269—1301), король галицький і князь володимирський (бл. 1301—1308). У 1282 р. взяв шлюб з дочкою тверського князя Ярослава Ярославича (бл. 1286). У 1287 р. оженився на Єфімії, дочці куявського князя Казимира Кондратовича (? — 1308). Ще за батька воював з поляками і угорцями. Зайняв Люблін та частину угорської України.

Андрій, син Юрія Львовича (1289—1324). В грамоті Льва Даниловича 1301 р. названий князем ярославським. Князь галицький (1308—1324); був сюзереном Галицько-Волинської землі. Княжив спільно з братом Львом II. Обидва вони загинули у війні з татарами 1324 р.

Лев II, син Юрія Львовича (? — 1324). Князь волинський (1308—1324). За одними джерелами, видав дочку за Дмитра-Любарта Гедиміновича і віддав йому Луцьк, за іншими — перед литовським наступом втік у Брянськ, з князями якого мав родинні зв'язки, а 1320 р. взяв участь у поході на допомогу київському князю Station Станіславу і загинув у битві на р. Ірпені. За Київським печерським літописом, ця битва відбулася 1333 р.

Юрій II (Болеслав Тройденович), син Марії Юріївни і Тройдена Болеславича. Під іменем Юрія II був галицько-волинським князем у 1324—1340 рр.

Любарт-Дмитро Гедимінович (? — 1384). Син Єфімії Львівни. Литовсько-руський князь, син Гедиміна. Прийнявши православ'я, переселився на західну Волинь. Боровся з поляками за Галицько-Волинські землі у 1321—1384 рр.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

[Про Романа Галицького і половецьких ханів Си́рчана та Отрока]

В лѣто 6709 [1201]. Начало княжения великаго князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого.

По смерти же великого князя Романа, приснопамятнаго самодержьца всея Руси, одолѣвша всим поганьскым языком, ума мудростью ходяща по заповѣдемь божиим: устремил бо ся бяше на поганыя, яко и лев, сердит же бысть, яко и рысь, и губяше, яко и коркодил, и прехожаше землю их, яко и орел, храбор бо бѣ, яко и тур. Ревноваше[1] бо дѣду своему Мономаху, погубившему поганыя измалтяны, рекомыя половцы, изгавшю Отрока во Обезы[2] за Желѣзная врата[3], Сърчанови же оставшю у Дону, рыбою оживъшю; тогда Володимер Мономах пил золотом шоломом Дон, и приемшю землю их всю, и загнавшю оканьныя агаряны. По смерти же Володимерѣ, оставъшю у Сырьчана единому гудьцю[4] же Ореви, посла и во Обезы, река: «Володимер умерл есть, а воротися, брате, пойди в землю свою; молви же ему моя словеса, пой же ему пѣсни половѣцкия; оже ти не восхочеть, дай ему поухати зелья, именемь евшан[5]». Оному же не восхотѣвшю обратитися, ни послушати, и дасть ему зелье; оному же обухавшю и восплакавшю, рче: «да луче есть на своеи землѣ костью лечи, нели на чюже славну быти». И приде во свою землю. От него родившюся Концаку, иже снесе[6] Сулу, пѣшь ходя, котел нося на плечеву; Роману же князю ревновавшю за то, и тщашеся погубити иноплеменьникы. Велику мятежю возставшю в землѣ Руской, оставившима же ся двѣима сынома его, един 4 лѣт, а другий дву лѣт.

[Князь Данило Романович Галицький під Калішем]

В лѣто 6737 [1229]. Льстько убьен бысть великый князь лядьскый, на сонмѣ убьен бысть Святополком Одовичемь и Володиславом, съвѣтом бояр невѣрных. По смерти брата своего, Кондрат прия Данила и Василка в великую любовь, и проси ею, абыста шла ему на помощь, и поидоста ему на помощь на Володислава на стараго; сама же идоста на войну, остависта же в Берестии Володимера пиньского, и угровьчаны и берестьяны, стеречи землѣ от ятьвязь. В то же время воеваша литва ляхы; мняще мирни суще и придоша ко Берестью, Володимѣр же рече: «оже есте мирни, но мнѣ есте не мирни», и изийде на нѣ и берестьяне вси, избиша ѣ всѣ. Данил же и Василко придоста ко Кондратови, и сгадавшим[7] им идоша к Калешю, и придоша Вепру вечер; наутрѣе же свѣтающю, прѣидоша рѣку Пресну и поидоша к городу, и тое нощи бысть дождь велик; видивши же яко нѣсть кто противяся, пустиша воеват и плѣнит. Русь же догнаша Милича и Старогорода, и нѣколко сел Воротиславьскых заяша, и пряша плѣн велик и вратишася, и придоша во станы, гадающим, како поити к городу на бой; ляхом же нехотящим битися. На утрее же Данил и Василько поем вое свое, и поидоста ко граду; Кондрату же любящу рускый бой и понужающу ляхы свое, онѣмь же одинако не хотящим. Приступившима же има обѣима ко воротомь калѣшьскым, а Мирослава посласта взад града и иныи полкы; бѣ бо город обошла вода и сильная лозина и вербье, и не свѣдущимся самѣмь, идеже кто биаше[8]; егде же си отступяху от боя, они же належахуть[9] на оны, а коли они отступяху, а они належаху на си: за невидѣние не прият бысть град томь дни: идущу же камению со забрал, яко дождю силну, стоящим им в водѣ, дондеже сташа на сусѣ наметаном камений[10], и возводный мост и жеравець[11]

---

[1] старався наслідувати; [2] в Абхазію; [3] Дербент; [4] співцю; [5] полин; [6] розгромив; [7] порадившись; [8] і не знати було, де хто б'ється; [9] натискали, налягали; [10] на сухому з наметаного каміння; [11] приладдя, щоб піднімати міст.

вожьгоша; ляхове же врата одва угасиша градьская. Данилови же и Василкови ходящима подлѣ града, стрѣляющим на град инѣмь стрѣлцемь, и бысть ранено мужь стоящих на забралѣх 100 и 60; бывшу же вечеру, и возвратишася во станы своя, Станислав же Микуличь рече: «кде то мы стояли, ту нѣсть воды, ни гребле высокы»; Данил же всѣд на конь еха сам на зглядание града, и видѣ яко тако и есть. Данил же приѣха ко Конъдратови и рече ему: «аще быхом исперва вѣдалѣ мѣсто се, то град прият бы был». Кондратови же моляшуся има, да наутрѣе пакы приступита ко граду; на утрия же Данил и Василко посласта люди свои, онем же стоящим и теребящим лѣси около града, гражаном же ни камения смѣющимь врещи на нѣ, просяхуся дабы к ним прислал Кондрат Пакослава и Мьстиуя. Пакослав же рече Данилови: «измѣнив ризы свое, поеди с нами». Данилови же не хотѣвшю, рече ему брат: «иди, да слыши вѣче их»; не вѣряшеть бо Мьстиуеви Кондрат. Данил же возма на ся шелом Пакославль и ста за нима. Стоящим же мужемь на заборолѣх и рекущим им: «тако молъвъта великому князю Конъдрату: сий град не втой ли есть? мы же мужи, изнемогшеи во градѣ семь, ци иного странници есмы? но людье твои есмы, а ваша братья есмы; чему о нас не сожалитеси? аще нас Русь плѣнять, то кую славу Кондрат приметь? аще руская хоругвь станеть на забролѣх, то кому честь учиниши? не Романовичема ли? а свою честь уничижиши; нынѣ брату твоему служим, а заутра твои будемь; не дай славы Руси, ни погуби града сего»; и многа словеса глаголаху. Пакославу же рекшу: «Кондрат бы рад милость учинил вам; Данил лют зѣло есть, нас не хощеть отойти прочь, не приемь града», розсмѣявся рче: «а се стоить сам, молъвьте с ним». Князь же тъче его скѣпищем [1], и съня собе шелом. Они же кликнуша с града: «имѣи службу [2] нашу, молимся, створи мир». Оному же много смѣявъшуся и много вѣстовавшу [3] с ними, и поя от них 2 мужа и приеха Кондратови: и створи Кондрат с ними мир и поя у них таль [4]. Руси бо бѣаху полонилѣ многу челядь и боярынѣ; створиша же межи собою клятву Русь и ляхове: аще посемь коли будеть межи ими усобица, не воевати ляхом руское челяди, ни Руси лядьской. Потом же возвратистася от Кондрата в дом свой, с честью, богу поспѣвающю има; створиста ему помощь велику и внидоста со славою в землю свою: иный бо князь не входил бѣ в землю людьску толь глубоко, проче [5] Володимера великаго, иже бѣ землю крестил...

[Похід князя Данила Романовича проти угорців]

В лѣто 6741 [1233]. Королевичь же и Судислав выведе Дьяниша на Данила. Данил же ѣха Кыеву и приведе половцѣ и Изяслава противу им, и со Изяславом водися у божницю и со Володимером, придоста противу Діанишу. Изяслав же льсть створи и вѣлѣ воевати землю Данилову, и взяша Тихомль и возвратишася. Оставьшуся Володимеру с Данилом и Котяневи одиному, о лесть зла есть! якоже Омир пишеть, до обличенья сладка есть, обличѣна же зла есть, кто в нѣй ходить, конѣць зол приметь; о злѣе зла зло есть! Оттуда же идоша ко Перемишлю, Андрѣй королевичь, Дьянишь и угре, бишася о мост со Володимѣром и Данилом, и отбивъшися им, угре же воротишася к Галичю и порокы пометаша. Володимѣр же и Данил поидоста по них; Василко же и Олександр приде ко брату, и сняшася в Бужьска. Володимер же, и Котянь и Изяслав воротишася.

[Вступ Данила Романовича в Галич після переможної війни]

В лѣто 6743 [1235]. ...И потомь приде Ярослав Суждальскый и взя Киев под Володимером, не мога его держати иде пакы Суждалю: и взя под нимь Михаил, а Ростислава сына своего остави в Галичи, и отьяша от Данила Перемышль. Бывшю же межю ими овогда миру, овогда рати, и шедшю же Ростиславу во поле, богу же поспѣшившу, приде вѣсть Данилу, во Холъмѣ будущю ему, яко Ростислав сошел есть на Литву, со всими бояры и с нузникы [6]; сему же прилучившуся, изыде Данил со вои изо Хольма, и бывшю ему третий день у Галичи, любяхуть же и гражане. Подъехавшу же ему под город, и рече имь: «о мужи градьстии! Доколѣ хощете терпѣти иноплеменьных князий державу?» Они же воскликнувше рѣша: «яко се есть держатель нашь, богом даный» — и пустишася яко дѣти ко ѻтчю, яко пчелы к матцѣ, яко жажющи воды ко источнику. Пискупу [7] же Артѣмью и дворьскому Григорью возбраняющу ему, узрѣвшима же има, яко не можета удерьжати града, яко малодушна блюдащяся о преданьи града, изыдоста слезныма очима и ослабленомь лицемь и лижюща уста своя, яко не имѣюща власти княженья своего; рѣста же с нужею: «прииди, княже Данило! прийми град». Данило же вниде во град свой, и прииде ко пречистѣй святѣй богородици, и прия стол отца своего, и обличи побѣду и постави на Нѣмѣчьскых вратѣх хоруговь свою. Наутрѣя же приде к нему вѣсть, яко Ростислав пошел бѣ к Галичю, слышав же приятье градьское, бѣже во угры путемь, им же идяще на Борьсуков дѣл, и приде к бани, рекомѣй Родна, и оттуда иде во угры. Бояре же пришедше, падше на ногу его, просяще милости: «яко согрѣшихом ти, иного князя держахом»; он же отвѣщав, рче им: «милость получисте, пакы же сего не створисте, да не во горьшая впадете». Данилови же увѣдавшу вход их, посла на нѣ вое свое, и гнаша по них до Горы и возвратишася.

[Поїздка князя Данила Романовича до хана Батия]

В лѣто 6758 [1250]. Приславшу же Могучѣеви посол свой к Данилови и Василкови, будущю има во Дороговьскы: «дай Галичь!» Бысть в печали велицѣ, зане не утвердил бѣ землѣ своея городы: и думав с братом своим, и поѣха ко Батыеви, река: «не дам полуотчины своей, но ѣду к Батыевы сам». Изыде же на праздник святаго Дмитрѣя, помолився богу, и приде Кыеву, обдержащу Кыев Ярославу боярином своим

---

[1] ратищем; [2] покірність; [3] поговоривши; [4] заложників; [5] крім; [6] вершниками; [7] єпископу.

Еиковичемь Дмитром. И пришед в дом архистратига Михаила, рекомый Выдобичь, и созва калугеры[1] и мниский чин и рек игумену и всей братьи, да створять молитву о немь — и створиша — да от бога милость получить; и бысть тако, и пад пред архистратигом Михаилом, изыде из манастыря в лодьи, видя бѣду страшьну и грозну. И прииде Переяславлю, и стрѣтоша и татаровѣ. Оттуда же ѣха к Куремѣсѣ, и видѣ яко нѣсть в них добра. Оттуда же нача болми скорбѣти душею, видя бо обладаемы дьяволом: сквѣрная их кудѣшьская бляденья[2] и Чигизаконова мечтанья[3], сквѣрная его кровопитья, многыя его волшьбы, приходящія цари и князи и вельможѣ, солнцю и лунѣ и земли, дьяволу, и умершим в адѣ отцемь их и дѣдом и матеремь, водяше около куста покланятися им. О сквѣрная прелесть их! Се же слыша велми нача скорбѣти. Оттуда же приде к Батыеви, на Волгу, хотящу ся ему поклонити. Пришедшу же Ярославлю человѣку Сънъгуруви, рекшу ему: «брат твой Ярослав кланялъся кусту; и тобѣ кланятися»; и рече ему: «дьявол глаголеть из уст ваших; бог загради уста твоя и не слышано будеть слово твое». Во тъ час позван Батыем, избавлен бысть богом злаго их бѣшения и кудѣшьства; и поклонися по обычаю их и вниде во вежю их. Рекшу ему: «Данило! чему еси давно не пришел, а нынѣ оже еси пришел, а то добро же; пьеши ли черное молоко, наше питье, кобылий кумуз?» Оному же рекшу: «доселѣ есмь не пил; нынѣ же ты велишь, пью». Он же рче: «ты уже нашь же татарин: пий наше питье». Он же испив поклонися, по обычаю их, изъмолвя слова своя, рече: «иду поклониться великой княгини Баракъчинови». Рече: «иди». Шед поклонися по обычаю: и присла вина чюм и рече: «не обыкли пити молока, пий вино». О злѣе зла честь татарьская! Данилови Романовичю князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею, Кыевом и Володимером и Галичем, со братом си, инѣми странами: ныне сѣдить на колѣну и холопом называться, и дани хотять, живота не чаеть и грозы приходять. О злая честь татарьская! Его же отець бѣ царь в Руской земли, иже покори половецкую землю и воева на иные страны всѣ, сын того не прия чести, то иный кто можеть прияти? Злобѣ бо их и льсти нѣсть конца: Ярослава великаго князя суждальского зелиемь умориша; Михаила князя черниговьского, не поклонившася кусту со своим бояриномъ Федором, ножемь заклана быста, еже предѣ сказахом кланяние их, еже вѣнѣць прияста мученицкы; иные мнозии князи избьены быша и бояре. Бывшу же князю у них дний 20 и 5, отпущен бысть и поручена бысть земля его ему, иже бѣаху с нимь; и приде в землю свою, и срете его брат и сынове его, и бысть плачь обидѣ его, и болшая же бѣ радость о здравьи его.

[Зустріч князя Данила Романовича з німецькими послами]

В лѣто 6760 [1252]. Присла король угорьскы к Данилу, прося его на помощь: бѣ бо имѣ рать на бои с нѣмци; иде ему на помощь и приде к Пожгу. Пришли бо бяху посли нѣмѣцкыи к нему, бѣ бо царь обьдержа Ведень, землю Ракушьску и Штирьску: герцюк бо уже убьен бысть. Бѣ бо имена послам: воевода царев и пискуп Жалошь Пурьский, рекомый Сольскый, и Гарих Поруньскый, и Ота Гаретеньник Пѣтовьскый. Возъѣха же король с ними противу же Данилу князю; Данила же приде к нему, исполчи вся люди своѣ. Нѣмьци же дивящеся оружью татарьскому: бѣша бо кони в личинах[4] и в коярѣх кожаных, и людье во ярыцѣх[5], и бѣ полков его свѣтлость велика, от оружья блистающася. Сам же ѣха подлѣ короля, по обычаю руску: бѣ бо конь под нимь дивлению подобен, и сѣдло от злата жьжена, и стрѣлы и сабли златом украшена, иными хитростьями, якоже дивитися, кожюх же оловира[6] грѣцького и круживы златыми плоскыми ошит, и сапози зеленого хъза[7] шити золотом. Немцем же зрящим, много дивящимся, рече ему король: «не взял бых тысяще серебра за то, оже еси пришел обычаемь рускимь отцев своих»; и просися у него в стан, зане зной бѣ велик дне того. Он же я и за руку и веде его в палату свою, и сам соволочашеть его и облачашеть и во порты своѣ; и таку честь творяшеть ему, и прииде в дом свой.

СКАРБИ, ЗНАЙДЕНІ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА

1842 р. біля с. Залісся (Кам'янець-Подільської обл.): 1. Ковток срібний з черню; на фоні, розділеному дужкою, гравіроване зображення сирина. 2. Ковтки срібні (дві пари) з гравірованими зображеннями: на одному — двох грифонів, на іншому — двох фантастичних тварин, переплетених хвостами. Навколо зображень — кайма з кружечків. 3. Перстень срібний, з порожнистим чотирипелюстковим щитком і черненим орнаментом. 4. Перстень срібний (половина окружжя кручена). 5. Підвіска срібна тиснена, порожниста, хрестоподібна, з ліліями на кінцях. 6. Бусини срібні овальні, ажурні.

1896 р. у с. Демидові (присілку с. Молотова біля Миколаєва над Дністром) срібний скарб: 1. Браслет срібний, складений з двох частин, злучених разом обручкою. 2. Пара менших і пара більших нараменників зі срібної зігнутої спірально стяжки. 3. Одну пару ковтків-сережок трибусинних. 4. Пару наушниць (кульчиків), схожих на ковтки-сережки. 5. Перстень срібний з крученого дроту. 6. Перстень з геометричним черненим рисунком на щитку. 7. Перстень без каменя. 8. Три персні з печатками з щитками округлої форми; на двох з них посередині зображені черню птахи, навколо обідка йде напис кирилицею, що свідчить, що це печать Івана, на іншому — печать Скачка. 9. 65 чеських монет з XIII—XIV ст.

16 липня 1878 р. та у 1897 р. у с. Михалкові Борщівського повіту на Тернопільщині в березі р. Дністра знайдено два скарби балканського походження, переважно тиснені з золотої бляхи прикраси у вигляді хижих звірів, виконані у гальштатському стилі. Вважають, що це «священне» золото агафістів (плем'я, яке заселяло в VII—V ст. до н. е. Подністров'я у Прикарпатті). Нам відомі тільки ті предмети скарбу, що їх

[1] пустельники, ченці; [2] забобонні, чародійницькі нісенітниці; [3] вигадки; [4] налобниках; [5] латах; [6] шовкова, заткана золотом тканина; [7] саф'янові.

вдалося придбати для музею Дідушицьких у Львові: золота діадема у вигляді прямокутної смуги (довжиною 67 см і шириною 5 см) з фігурним орнаментом (3,5 см висотою); 39 золотих сфероподібних намистин та дві фібули-застібки — фігурки вовка з хижо роззявленою пащею та лані з повернутою назад голівкою; зім'ята золота чаша та віддерта бляха від іншої; великий уламок золотої бляхи й кілька менших трапечасторубчастих ланок. 4. Колодочки срібні — 40 шт. звичайних і три ускладнені ажурною трикутно тисненою приставкою з вушком на вершку.

1947 р. на Княжій горі в Крилосі: 1. Три нашийні гривни. 2. Три браслети. 3. Арабські монети — дирхеми — 437 шт. 4. Зібрано в людей цього ж року ще 668 монет-дирхемів і одну нашийну гривну.

Скарб золотих предметів, знайдених у с. Комарів

Фундамент Благовіщенської церкви в Крилосі. (Розкопки 1991—1992 рр. під керівництвом Ю. Лукомського).

Foundation of the Annunciation Church in Krylos. (Excavations of 1991—1992 under the guidance of Yu. Lukomsky).

цієподібних бляшок. Вага цих золотих скарбів — 7,5 кг. До складу михалківського скарбу входили також предмети із зображенням голівок драконів у вигляді тетраскела на зооморфних фібулах та золоті бляшки у вигляді чотирипелюсткової розетки.

1906 р. у с. Крилос на митрополичому полі знайдено скарб срібних речей VI—VII ст.: 1. Срібна чашадискос, прикрашена гравірованим орнаментом рослинного і геометричного характеру з позолотою і черню, зовні на дні — грецьке клеймо. 2. Два уламки верхньої частини срібного посуду візантійського походження. На його зовнішньому боці вигравірувано рослинний орнамент у вигляді стилізованої восьмипелюсткової квітки з листочком. 3. Срібна скручена нашийна гривна із замком і подвійною петлею, один кінець має восьмигранне закінчення, інший — розплющений і загнутий у вигляді гачка. 4. Срібний браслет з розширеним восьмигранним кінцем, прикрашений орнаментом у вигляді крапок. 5. Такий само браслет, але менший у діаметрі. 6. Половинка такого ж браслета. 7. Срібний підковоподібний браслет, виготовлений із грубого ромбоподібного дроту, обрубаного на кінцях. 8. Срібний браслет, виготовлений із прямокутного і обрубаного на кінцях дроту. 9. Срібна обручка, виготовлена з ромбоподібного дроту.

1920-ті рр. Біля с. Вербів Бережанського району Тернопільської обл.: 1. Ковток-підвіска з тисненим орнаментом у вигляді плетінки, обрамлений каймою тисненої зерні. 2. Вісім срібних аграфів, круто зігнутих напівкруглою дужкою. На кожній з них — по три ажурні бусинки. Аграфи згруповані по чотири і зв'язані скапним дротиком. 3. Ланцюг срібний із пластинГалицького району. Датований 1700—800 рр. до н. е.: 1. Підвіска, виконана з тоненької золотої бляхи. На обох ширших кінцях зігнута вдвоє і оформлена в два випуклі півмісяці з гострими, закрученими вгорі тоненькою бляшкою, крилами, які легко заходять одне на одне. 2—4. Три підвіски, виконані з золотих гладких бляшок. 5. Підвіска, виконана із золотого кованого дротика, зігнутого посередині і скрученого у спіраль.

Скарб із Шумська, с. Онишківці біля Кременця: 1. Срібний ковток XI—XII ст. з трьома бусинами. 2. П'ять срібних ковтків.

1935 р. Скарб золотих речей X ст. з Угорської могили в Крилосі: 1. Перстень з вічком темно-червоного кольору в тонкій широкій оправі (4 мм) з вузькими лапками, які притримують вічко. Обручка персня з тонкої широкої (5 мм) золотої бляшки. 2. Ковток з гладкою, неорнаментованою обручкою з округлого дроту. 3. Ковток-обручка з округлого, неорнаментованого дроту, один кінець загострений. 4. 17 прикрас для одягу з тоненької золотої бляшки овальної форми, з орнаментом у вигляді пальмети. 5. Три прикраси для одягу, не орнаментовані, прямокутної форми. 6. Дві гладкі смужки із золотої бляшки. 7. 16 прикрас для одягу овальної форми, з тисненим рослинним орнаментом. 8. Чотири срібні бляшки для одягу. Декоративне кування. 9. Фрагмент декоративної бляшки. 10. Дві срібні бляшки для одягу. 11. Прикраса для одягу (невідомого призначення). 12. Пряжка для пояса. Півовальна, дуже погнута. 13. Предмет у вигляді кульки (невідомого призначення).

СВЯТИТЕЛІ ГАЛИЦЬКО-ЛЬВІВСЬКОЇ АРХІЄПАРХІЇ *

На галицькій Україні християнство поширювалося у VIII—X ст. Галицько-львівська архієпархія спершу належала до єпископства в Червені, а пізніше одна частина її належала до Володимирської єпархії на Волині і друга — до Перемишльської. Коли Галич став княжою столицею, галицький князь Ярослав Осмомисл подбав про заснування єпископства у своєму стольному місті. Згідно з деякими припущеннями, єпископа з Перемишля до Галича 1136 р. направив князь Володимирко Володарович.

Згідно з літописом митрополита Льва Кишки, до початку XIV ст. галицькими єпископами було 14 єпископів: Олексій (1141), Косма (1147), Іона, Геронтій, Єфрем, Іоанн, Антоній, Артемій, Мелетій, Атанасій, Зосима, Нифонт, Ігнатій, Доротей.

За князя Юрія І 1303 р. буллою цісаря Андроника Палеолога і грамотою патріарха Атанасія засновано в Галичі митрополію, і першим галицьким митрополитом став грек Нифонт (1303—1305; 1305—1307); Петро (1308—1317), Гавриїл (1317—1328), Федір (1328—1355). За Федором (Теодором) був, мабуть, галицький єпископ Антоній (ймовірно, 1355—1391). Митрополитом галицьким і всіх українських єпархій став литовський митрополит Роман (1355—1362). За польського короля Казимира галицьку митрополію з 1371 р. очолив єпископ Антоній. Після його смерті (у 1389—1391 рр.) керував галицькою єпархією, намагався стати галицьким митрополитом. З 1412 р. галицькою єпархією керували київські митрополити через своїх намісників.

КОРОТКІ ДОВІДКИ ПРО ДОСЛІДНИКІВ СТАРОДАВНЬОГО ГАЛИЧА

ПЕТРУШЕВИЧ АНТОН (1821—1913) — історик, археолог, філолог та етнограф. Автор багатьох розвідок з давньоукраїнської, переважно галицької, історії. Основна праця — «Сводная галицько-руськая літопись 1500 — 1772» — містить великий джерельний матеріал.

ШАРАНЕВИЧ ІСИДОР (1829—1901) — професор Львівського університету, сеньйор Ставропігійського інституту у Львові. Автор праць з історії та археології Галичини, Львова, Галича. Провадив археологічні дослідження стародавнього Галича.

ЛАВРЕЦЬКИЙ ЛЕВ (1837—1910) — парох села Залуква поблизу Галича. Разом з професором І. Шараневичем відкрив п'ять фундаментів княжих споруд. Вів щоденник розкопів на терені Галича. Написав праці, в яких дослідив ряд пам'яток Галича.

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР (1834—1908) — історик, археолог, професор історії Київського університету, автор численних праць з історії України. Обстежував відкриті фундаменти пам'яток у Галичі та Звенигороді.

ХМІЛЕВСЬКИЙ ЯРОСЛАВ (1885—1965) — лікар, історик та археолог. 1925 р. разом з Левком Чачковським (1867—1933) досліджував княжий Галич, брав участь у складанні мапи розташування всіх церков, будинків та об'єктів фортифікації на території сіл Крилос, Підгороддя і Залуква. У співавторстві з Л. Чачковським видав книжку «Княжий Галич». Доктор Я. Хмілевський — автор ряду статей про Галич та на медичні теми. Левко Чачковський досліджував поземелля княжих міст Теребовля, Звенигород, Белз та Буськ.

ПАСТЕРНАК ЯРОСЛАВ (1892—1969) — археолог, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, доктор наук, професор. Найвизначніші праці — «Руські Карпати в археології», «Археологія України», «Княжий Галич». 1937 р. відкрив фундаменти Успенського собору в Галичі, виявив саркофаг з останками володаря Галицької держави Ярослава Осмомисла.

АУЛІХ ВІТОЛЬД (1928—1994) — археолог, кандидат історичних наук. Провадив дослідження на терені княжого Галича. Автор наукових праць з археології Галицько-Волинських земель, зокрема «Історичної топографії стародавнього Галича».

БАРАН ВОЛОДИМИР (1927 р. н.) — історик, доктор історичних наук, професор. Член бюро постійного виконавчого комітету Міжнародної унії слов'янської археології, керівник Галицької археологічної експедиції Інституту археології НАН України, Івано-Франківського краєзнавчого музею та Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Започаткував новий період широкого комплексного дослідження Галича, що дало визначні відкриття як у польовій археології, так і в теоретичних узагальненнях з його історії.

ТОМЕНЧУК БОГДАН (1950 р. н.) — керівник 18 археологічних експедицій на терені давньоруських міст, замків, фортець, монастирів, зокрема й Галича. Виявив і дослідив залишки чотирьох дерев'яних храмів XII—XIII ст., зокрема найвідомішої з-поміж них — олешківської ротонди. Провадив розкопки на території 14 некрополів княжого Галича та інших міст. Автор нової концепції виникнення та еволюції давнього Галича. Нині — заступник керівника постійнодіючої Галицької археологічної експедиції Інституту археології НАН України, Івано-Франківського краєзнавчого музею.

---

* Шематизм Всего Клира Греко-католицької митрополичої архієпархії львівської на рік 1907.— Львів, 1907, с. 11.

Чубатий Микита. Історія християнства на Русі-Україні.— Рим. Ню-Йорк, 1965. Т. 1.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК МИСТЕЦТВА СТАРОДАВНЬОГО ГАЛИЧА

Львівський національний музей

Ікона «Різдво Богородиці» з с. Ванівці (55). Юрій Змієборець. Ікона з с. Станилі (58). Собор Іоакима й Анни (62). Архангел Михаїл з діяннями (64). Усічення голови Іоанна Хрестителя (68). Богоматір Одигітрія з пророками (69). Заставка з Євангелія (86). Сторінки з рукописного Євангелія (90, 91, 94). Сторінка з рукописного Євангелія (94). Заставка з «Пандектів Антіоха» (94). Ініціали з «Бучацького Євангелія» (95). Сторінка з «Бучацького Євангелія» (96). «Євангеліст Лука» з Євангелія з Галича (97). «Євангеліст Іоанн» з Євангелія з Галича (98). «Євангеліст Марк» з Євангелія з Галича (99). «Євангеліст Матфей» з Євангелія з Галича (100). Сторінка з «Пандектів Антіоха» (100). Сторінка з рукописного Євангелія (102). «Євангеліст Лука» з Євангелія XV ст. (103). Заставка з ініціалом (105). Сторінка з рукописного Євангелія (106). Золоті бляшки з Угорської могили (108). Бронзові і залізні вироби з Угорської могили (109). Золоті бляшки з Угорської могили (110). Срібна чаша-дискос (111). Срібна кадильниця (112). Срібні вироби із Вербова (138). Срібні обруч, підвіска та оправа вічок перснів (139). Частина скарбу з Крилоса (139). Ливарська форма з Галича (140). Емалеві прикраси (142). Срібний скарб з Вербова (148—151). Бронзова ікона «Благовіщення» (155). Ливарська форма з Галича (140). Срібні браслети з сіл Вікторів та Молотів (143). Браслети з Городища (144). Золоті персні-печатки (144). Срібні обручі-гривні (147). Срібні скроневі кільця, бронзові персні та застібки, персні-печатки з с. Молотова (161). Василій Великий. Деталь фелона із Золочева (162). Бронзові іконки «Богоматір» та «Розп'яття» (195). Бронзові іконки (196). Кам'яна іконка, єпископський хрест та срібний ковток (199). Іконка «Борис та Гліб» (204). Підвісні олов'яні печатки (206).

Івано-Франківський краєзнавчий музей

Фрагмент конструкції з порталу Успенського собору в Галичі (51). Фрагменти плиток з підлоги галицького Успенського собору (52). Частина кам'яного блока з Успенського собору (54). Богоматір Одигітрія (61). Романська капітель та частина колони з Гробиськ (74). Гальштатські мечі (121). Керамічні сюжетні плитки з Галича (128). Скарб срібних дирхемів (139). Кам'яні бронзові матриці (140). Золотий емалевий медальйон (146). Срібні позолочені нашивки для чільця (148). Бронзовий медальйон із зображенням Богородиці (154). Кам'яні хрестики з Крилоса (160). Кольчуга і мечі княжого дружинника (182). Фрагменти золотого шитва з могильника XIII ст. (182). Бронзовий водолій та гончарний посуд з Княжої гори в Галичі—Крилосі (183, 184). Фрагменти посуду часів трипільської культури (189). Кам'яна іконка «Воскресіння» та кам'яні хрестики з Крилоса (193). Бронзові іконки «Богоматір», «Архангел Михаїл», «Христос-Пантократор» та кам'яна іконка «Богоматір» (195). Мечі, бойова сокира, наконечники списів і ратищ (200).

Львівський історичний музей

Срібний змійовик із Спаської церкви в Галичі (111). Кам'яна ливарна формочка для іконок типу «Знамення Богородиці» (138). Хрестовина від ножа та бронзова оправа піхов меча (185).

Музей у Крилосі

Кам'яний саркофаг Ярослава Осмомисла (49). Фрагменти полив'яних плиток (53). Частина кам'яного блока з зображенням дракона (54, Крилос, парафіяльна церква). Плитка з рельєфом грифона (54). Фрагмент лігара з Золотого току (75). Капітелі та їх деталі (76, 77). Бронзова фігурка з Крилоса, фрагмент керамічної плитки з зображенням воїна, верхня частина фігурки воїна (123, 124). Керамічні трикутні полив'яні плитки з Галича та плитки з рослинним орнаментом (129). Гончарське клеймо (131). Шиферні пряселья з Овруча, грузила для рибальства, гончарні клейма (132). Фрагменти скляного посуду, кістяні вироби (134, 135). Частина золотої сережки київського типу (147). Ливарні формочки (153). Бронзові хрестики, стилоси, прикраси для волосся, кам'яний хрестик та іконка із зображенням архангела Михаїла (158—160). Хрестики-енколпіони, хрестик-лунниця, стулки бронзових хрестиків (177, 178). Мечі, наконечники списів, стріли, остроги, бойові сокири, бронзова фібула, пряжка та фрагменти прикрас, шиферні пряселья (188, 189). Бойові і господарські сокири, наконечники списів і ратищ (201). Натільні хрестики (202). Кам'яна іконка з зображенням св. Миколая (204). Частини бронзових прикрас (204). Тигельки для розливання металу (208). Глиняний горнець (208).

Колекція Михайла Фіголя

Вознесіння. Ікона з Прикарпаття (63). Людські фігурки з Галича (107). Бронзовий браслет з с. Княже (151). Бронзова пластинка з зображенням пророка Даниїла серед левів (158). Хрестики-енколпіони із зображенням Бориса і Гліба (178). Фрагменти скляних браслетів XIII ст. (179). Бронзовий дзвоник XIII ст. (180). Угорська мисочкувата монета XII ст. (190). Монети, знайдені на терені Галича, печаткамолібдула XII ст. (191). Залізні ножиці XIV ст., замок-колодка та ключ XIII ст., бронзові фібули та шпильки, бронзові фрагменти декоративних виробів (197).

Національний художній музей у Києві

Ікона «Покрова». XII—XIII ст. (82). Луцька Богоматір. Кінець XIII — поч. XIV ст. (86).

Рівненський художній музей

Богоматір з Ісусом. Ікона з Дорогобужа до реставрації (71).

Державна Третьяковська галерея. Москва

Євангеліст Марко, євангеліст Іоанн, євангеліст Лука, євангеліст Матфей (83, 84, 85, 87). Петрівська Богоматір (89). Срібний оклад Галицького Євангелія (143).

Державна публічна бібліотека. Санкт-Петербург

Євангеліст Лука. Мініатюра з «Добрилового Євангелія» (86). Бесіди. Мініатюра з «Тлумачення слова св. Георгія» (93). Заставка та ініціал з Галицького Євангелія (172).

Державний історичний музей. Москва

Іоанн Златоуст. Мініатюра з Хутинського служебника. XII—XIII ст. Заставка та зразок письма з Галицького Євангелія (172).

Автор та видавництво висловлюють щиру вдячність за допомогу у підготовці цього видання працівникам вищезгаданих музеїв, зокрема Михайлові Паньківу (Івано-Франківський краєзнавчий музей), Миколі Якібчуку (Івано-Франківський художній музей), Василеві Отковичу (Львівський національний музей), Олександрові Береговському, Квітославі Тимус, Марії Костик (Національний заповідник «Давній Галич»), Богданові Чайківському (Львівський історичний музей), голові Галицької райдержадміністрації Василеві Круку.

ЗМІСТ

Михайло ФІГОЛЬ

МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО ГАЛИЧА

Київ, «Мистецтво», 1997

Редактор *Юрій ІВАНЧЕНКО*

Художній редактор
Іван ДИННИК

Редактор англійського тексту
Олена ПОДШИБІТКІНА
Технічний редактор
Тамара ТАТАРЕНКОВА
Коректори
Світлана ГАЙДУК, Надія ШУГАЙ

Здано на виробництво 13. 06. 95.
Підписано до друку 15. 03. 97.
Формат 60 × 90 $^1/_8$. Папір крейдяний.
Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 28
Умовн. ф.-відб. 66,25
Обл.-вид. арк. 29,98. Тираж 5000 пр.
Зам. 5–145
Др № 974 – П/ 0097

Видавництво «Мистецтво»
252034, Київ-34, Золотоворітська, 11
АТ «Книга»
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25

Фіголь, Михайло.
Ф49 Мистецтво стародавнього Галича.— К.: Мистецтво, 1997.— 224 с.: іл.— Рез. й текстівки до іл. англ.
ISBN 966-577-000-4 (в опр.): 5 000 пр.

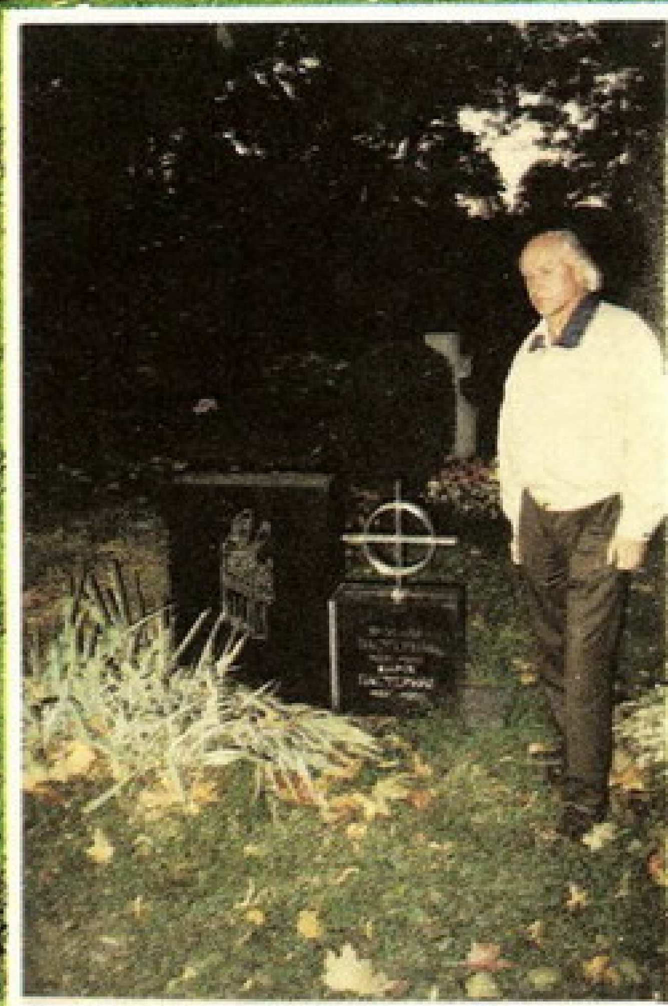
Перше у вітчизняній мистецтвознавчій літературі видання, у якому зібрано й охарактеризовано знахідки кількох поколінь дослідників галицької історії та культури — пам'ятки архітектури, іконопис, фресковий живопис, книжкова мініатюра, твори прикладного та ювелірного мистецтва, нумізматика тощо.

Ф $\frac{4900000000—013}{207—97}$ Без оголошення

ББК 85.103(4УКР)І

ART OF OLD HALYCH

Mykhailo FIHOL

The author of this book Mykhailo FIHOL, Professor at the Stefanyk Precarpathian University, Honoured Artist of Ukraine, Candidate of Sciences (Art History), at the grave of Yaroslav Pasternak, Professor at Toronto University, and a noted researcher of ancient Halych

Автор книги – професор Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, заслужений художник України, кандидат мистецтвознавства Михайло ФІГОЛЬ – у Торонто, на могилі дослідника давнього Галича, професора Ярослава Пастернака.

Археологічні розкопи на широкому терені старого, княжого Галича ще далеко не закінчені. Вони можуть тривати ще й кілька десятків літ і принести багато нових важних матеріалів для дальших праць археологів, істориків, архітектів та істориків мистецтва...

Я. ПАСТЕРНАК. 1944 р.